

844. Укр. б 821/477/06
РБС

КОСТЬ ГОРДІЄНКО

MEMORANDUM

NOV 19 1951

2

Koemb Topdienke

Koemb Topdienke

КОСТЬ ГОРДІЄНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ

2

БУЙМИР

РОМАН

ЗАРОБІТЧАНИ

ПОВІСТЬ

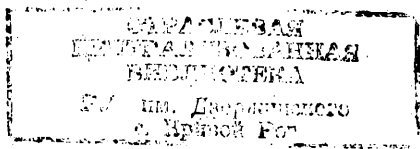
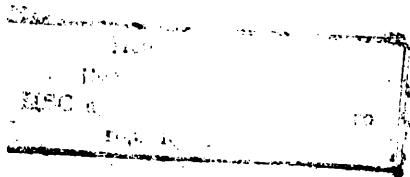
КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1986

В КАТАЛОГ

Основная тема произведений известного украинского прозаика, лауреата Государственной премии УССР им. Т. Г. Шевченко, — жизнь украинского села.

Во второй том вошли роман «Буймир» — о героической борьбе колхозников за свободу и независимость своей Родины в годы Великой Отечественной войны, и повесть «Зароботчане». Главная героиня ее, сельская девушка Аленка, когда-то покорная и забитая, вместе с зароботчанами вырастает до понимания классового неравенства, восстает против эксплуатации.

020319/9 02 аб
П

БУЙМИР

РОМАН

Частина перша

1

Мавра колихала дитину, примовляла:

— Спи, дитя, спи... Чи на тебе нічніці напали? Марудиться, кидається, немов нічніці наслано, по лиці лазять, не дають спати.

Перемовлялася не то з немовлям літня жінка, не то сама з собою, страхала:

— Спи, дитя... Приїхали німці під бабині сінці, закавчали, занявчали, щоб усі в хаті замовчали... Лю-лі...

Чи не власні тривоги глушила Мавра?

А місяць смутний, смутний... Кують жаби... Сюрчать коники... Сичі на церкві кричать. Тужать дівчата: «Ой на горі ячмінь, під горою жито, прийшла звістка до дівчини, милого убито...»

Душна, парка ніч. Десь вдалині глухо гуркоче, вигримля грім, спалахують блискавиці.

Кручинонька в хаті гніздо звела та цвірчить вечорами по кутках...

Не один батько, зряджаючи сина на війну, суворий, сивоголовий, наставляв, щоб не губився син у бою.

— Йди, сину, на смерть, но в полон не здавайся...

Потуманів світ, посиротіли дівчата, співали жальних пісень, як припала дівчина до могили, взивала до милого і як воїн відказав осмученій дівчині, що сира земля важкая, в нього рана тяжкая... Стривожені, понурі, не могли озирнутися, що сталося, тинялися сільськими закутками, осиралися, мов сподівалися не знати на що.

...І мов перестали пахнути квіти, потьмарилися зорі.

На схід мчали ешелони, закривавлені бійці привітно вигукували, а деякі безпечно всміхалися до людей, що купчилися на станції, стривожені, приголомшені.

.. До пізньої пори вулицями стелилися пісенні голоси, дівоче серце розкрилося назустріч громам, вогняним спалахам. Дівоча душа витала над бойовищем, взивала до милого, щоб скарав лютого напасника.

Не один син посадив коло хати деревину:

— Мамо, саджу сокорину, буде пам'ять вам.

...Постій, сину, постій, сину, головоньку змию...

...Змиють дрібні дощі, розчешуть густі терни, висушать буйні вітри...

І вже вістки прибували з фронту, червоні бійці, як могли, бадьорили людей. Стоїмо на Дніпрі, кожен ступінь землі виложено ворожим трупом. Втішали рідних: вернемось з перемогою. Щоб не пригасала надія в серці. Щоб матері не журилися по синах, дівчата — по милих. Вірили в силу радянської зброї. А далі були красні на ту пору слова, що наші шаблі викуті з твердої сталі і вигострені кращими майстрами.

Та хіба могла вгамуватися душа? Голоси б'ються у вікна, взивають до білого світу.

Як пішли трактористи, комбайнери на фронт, дівчата взялися за коси, щоб зібрати полеглий хліб. І буряк не обполений... А тут окопи копати треба, справлять дороги. Хоч розірвися. Дівчата проходили курси, пересідали на трактори. Вчителі, службовці, учні, древні діди вийшли теж на поле, щоб зібрати хліб для Червоної Армії. До того ж, не ждучи жнив і обмолоту, деякі колгоспи почали здавати хліб державі з торішнього запасу.

Дівчата гору землі нагорнули під оборону. Збирали рясні врожаї, в'язали снопи, сіяли. Озимина дружно врунилася, проте не веселить людей. Дивилися на зелене привілля із потайною думкою: кому воно буде?

Вечорами сходились до криниці, примічали — вода осіда. На біду.

Сліпці співали жальних пісень у поїздах: «Плачуть жони за мужами, з ними малі діти, а побиті спочивають в могилі навіки».

Люди почали лагодить жорна. Прикопувать хатній скарб.

Червоне військо в огнях і громах залишало рідний край. Дівчата сльозами росили окопи і трави, що покидали наші захисники, врожайні трудові ниви — землю матерів і батьків...

...Тяжка мука незрозумілого... Люди вірили чесній вдачі, лютій мужності, гордій ненависті радянського вої-

на — падали під танки, вибухами серця рвали панцир. Якої треба відваги, щоб грудьми стати проти панцира? Вогненними спалахами з-під хмар падали на ворога. Закривали собою потужний струм смерті — захищали свою Вітчизну:

Сиві бороди мов дивилися крізь землю, прорікали: «Радянський воїн непобідимий». Так чому ж чорна нава-ла суне на схід? Топче все навколо? Як розгадати? Доко-рами горю не пособиш. Та й кого докоряти? Спухла земля від материнського горя і дітських сліз.

І хоч загарбник опік руки, — на шляху повиверталися горілі німецькі танки, лежали порозбивані гармати, ря-снілі позначені хрестами могили, — та, видно, великою силою ворог здолав нашу оборону.

Чи ж знали люди, що за ворогом тягнеться ріка крові?

В очах замигтіли жовті кольори — з павуком. Жовті кольори нудьги і розпачу.

Хоч цурайся рідної хати. Ворог запоганив світ. Вже гонять бичами людей на поле. На базарі в Лебедині спо-рудили шибеницю. В школі поставили коней.

...Якби міг воїн перелити в душу вам, чесні люди, своє відчуття сили, переваги над ворогом, розвіяти людський розпач, щоб не горювала мати і не тужила дівчина, щоб вірили і ждали: визвольний день прийде!

...Ми ще відступаємо, та з кожним ступенем розпалю-ється наша ненависть, прибавляється сила, росте безмір-на зневага до ворога, який поки що дужче озброєний, ніж ми, та вже наша перемога стає зримою, вона не за горами. Душа наша в кривавій січі здобувала рівновагу, гарт, шлях свого відступу ми встелили ворожим трупом. Як після ночі наступає день, так наступить час, коли ми зламаємо хребет ворогові.

Біда жити над дорогою. В сільську хату зайшов німець (рябець на грудях), побачив дівча, напався, аби прив'язатися: партизан? Мати божить-ся-клянеться: «Неповноліт-ня вона». — «Нам таку і треба». Наставив пістолет, повів силою: випере сорочки, почистить чоботи, вернемо. Ма-ти стала на порозі, не пускала — куди проти ночі? Чобо-том у живіт ударив — упала. Прийшла до пам'яті — нема дочки. З вулиці долітали розпачні зойки. Найшла дочку вже перед світом — скривавлена, гола лежала в ямі у бур'яні...

Текля ходила по землі, як наступала на ножі.

Мавра колихала дитину, примовляла:

— Спи, дитя, моя ти квіточко... Цитьте, гулі, не гудіть, нам дитини не будіть, наша дитина маленька, спати раденька...

Чи не з власною бідою перемовлялася Мавра в цю безвідрадную ніч, безтурботні співанки на охорону хати поставила, щоб безпечна і затишна хата знов стала?

В своїй хаті тепер ти не господарка. Гітлерівці нишпорять по дворах, витягують з печі горшки, зазирають у дійниці, ловлять курей, в одній хаті перевернули діжу з тістом.

Німці їхали через Буймир, стали коло криниці напувають коні.

— Дзвоніть у дзвони! — засапаний Саливон бігає селом, наказує пономарю.

З хлібом-сіллю Саливон стрічає ворогів, із ним виряджена Соломія, Радивон з Гнатом, шапкували, в пояс кланялися.

Спонукали сивобородого садівника Арсентія: ти, мовляв, людина благочесної постави — вийди з хлібом-сіллю німцям навстрічу.

— В тебе три сини в армії, треба придобриться...

— Щоби я перед німецьким ковбасником гнувшию?

Вихватилася Санька. В рясній сорочці пишна дівчина люб'язно вклонилася, стояла перед німецьким офіцером з пшеничною хлібиною на рушниках, соромлива така. Соломія спекла замішану на молоці хлібину, щоб пришанувать ворога. Німці джерготіли, приязно всміхалися, мовби всі їм тут раді. Рудий, з випнутою горлянкою офіцер перед хлібиною не знає, що діяти, сласно на дівчину дивиться. Взяв Саньку за повне підборіддя, поляскав по лиці, що аж горіло рум'яним полиском. Лита дівчина. Санька аж умлівала з тої ласки. Саливон запрошує дорогих гостей у хату одвідати хліба-солі: «Мед напотовлено, пироги, яблука з нашого саду, пожалуйте, не окривдіть...»

Чи Саливон не знає, як з ким повестися? Самого дідька окрутить, власкавить. А вже Гнат із Радивоном пильно стежать, собі посміхаються, приязніють, на вуса накручують, слухняно підкоряються такій досвідченій людині, як Саливон...

Ще не дійшли німці до Буймира, а вже Саливон портрет Гітлера примостив під образами, рушниками прибрал, уквітчав — оновлена хата стала! Небуденна...

Спорудили німці шибеницю в Лебедині, Саливон по базару ходить, перед німцями придобрюється:

— Ех, жаль, вішалка гуля...

Із думкою про одвічних своїх недругів — Павлюка, Марка, Мусія Завірюху, що погнали скот і трактори за Волгу.

В Лебедині видано наказ: за замах на одного німецького солдата вистріляємо всю вулицю.

Лиха пора глушила хатні знегоди. Людська зрада спіткала дочку. Чим дитя винне? Виростимо, виходимо тебе, наша світочко, Наталочко, щоб не знала, від якого батька на світ народилася. На матір дитя схоже — нещаслива доля...

Дитина скрасила світ людям в цю тяжку годину, привернула думки і почуття. Глухими вечорами Мавра колхала дитину, примовляла:

— Люлі-люлі, люлечки, шовковії вервечки, мальовані бильця, ходім до Кирильця. Що Кирилець робить?.. А Кирилець не гуля, барилочка набива, обручечки струже, то-несенькі дуже. «Здоров тобі, бондаріку, набий мені коновочку, що я мед торгую». — «А я в лісі не бував, обручиків не рубав, я такої дівчиноньки ще ніколи не видав!» Люлі...

...Навіяні в давні літа бабині вигадки лізуть в голову, присипляють дитину, а може, і саму Мавру.

Чи не захищалися люди дитиною від горя?

Дрібна дівчинка Надія Лелека зверталася до матері, мов за порадою:

— Німець на коні в'їхав у школу!

Копитом наступив на дитську душу.

Заніміла мати пригортала дочку. Що могла вдіяти?

На вулиці юрмилися заморочені діти, безпорадно позирали на школу. Пишні осокори, тонкі тополі обступили будинок. Гіркі пахощі вільхового листу сласилися низиною. Над густо-зеленим верхів'ям молоді соснини повитикалися берези — жаркі, осяйні. Самі учні садили парк, дехто вже в армії. Кризь золотаве листя пробивалися малинові барви шкільного даху. Сміливець Грицько Забава приступив ближче, з отерплою душею пересвідчився, як в просторі двері школи в'їздили верхівці. А тоді ще наблизився, на власні очі побачив, як кінь із верхівцем по широких сходах вибрався навіть на другий поверх, де

були фізичний, природознавчий кабінети, спортзал, бібліотека. На дитячі лиця набігли холодні вирази.

Рідніша рідної хати, школа одкривала світ, веселила душу. Зароджувала перше почуття товариства. Тепер нагонила страх.

Учитель, Василь Іванович, з двома дівчатками — Лесею і Галею, — собі тупцюється осторонь, несміло позирає на школу. Якийсь не то кволий, не то хворий. Учні не зважилися з ним заговорити, не стали йому скаржитися, серце краяти. Учитель сам безпорадний, водить за руку діточок, мов шука в них захисту і порад. Ходить навколо школи, мов сновида, стане, пожуриться, знов човга, понуро, ледве переставляє ноги, — видно, під великим тягарем людина, — кида боязкі погляди на вікна, не насмілюється приступити, щоб вистрамити завойовників, що запоганили школу.

Відки дітям знати, що вони самі були німим докором учителеві, що косив оком на школярів, таких жальних, ладен крізь землю провалитися. Адже вони нічого не відають, не знають. Чи не відчував він перед дітьми свою провину?

Дівчатка, мов вчуваючи батькову безпорадність, благають:

— Ходімо до мами...

Журна мати Марія жде на них, вона ставала перед батьком, не пускала на вулицю, на що батько відказував:

— Що я в норі сидітиму, як кріт?

Школярі кидали хмурні погляди крізь гущавину — чи не сподівалися часом почути чарівний дзвоник?

Мовчки дивилися на портрет Гітлера, а скільки розуму було в тому погляді, скільки образи...

Надія Лелека розвозила на лиці жальні сльози, не могла осягнути, що сталося.

...Полиняли ясні барви, отьмарився день, перестали веселить квіти, осмутніли люди. І недавні буденні дні раптом стали такі осяйні, такі неосяжні, такі вимріяні, мов у казці. Лише, бувало, розплющиш очі — ласкавий світ б'є в вікно, в шибку зазирає веселий поранок, озивається лагідний материн голос.

...То було вулицею роздольні повноголосі пісні стеляться, а тепер мов усі понімили — тихо, глухо...

І вже з'явилось давно забуте слово «пан», знане дітям лише з книжок, Саливона так величають — пан староста...

Хіба збагнеш, що на тому світі діється?

Дитячий словник збагатився ще одним словом — «фашист».

І такі потайні стали діти, і вже секрети в них завелися, найбільш обізнаний Грицько Забава, аякже, там парашут у лісі найшли, а в полі розкидано більшовицькі листівки, тільки щоб не дізналися поліцаї, староста...

— А носити тепер червоний галстук заборонено, бо можуть розстріляти, — сказала дівчинка з рудим зайчиком.

— А вірші читати, думаєш, можна? — додала дівчинка з малиновим ведмедиком.

Хіба можна пригасити сонячний промінь, що пробився в дитську душу?

— Працювати в полі тепер будемо, — заклопотана думкою Надія Лелека.

— Зароблятимемо гроші, — осягнула дівчинка із зайчиком.

Сполохи побігли селом, пригнітила кожную сім'ю вістка, як ці нелюди витягли з хати дівча, затягли в бур'яни, викрутили руки, назнущалися.

Морок і зло стояли над світом.

2

Подруга Галя Чорноморець, що вернулася з Лебедина, наслухалася всякого дива, переповідала Теклі, Катерині, як хазайські дівки бігали надивлятися на німецьких офіцерів. Нова знать об'явилася в Лебедині, верталися Деришкури, вигонили з хат людей: «Посіли наше добро, годі, спили нашої крові!» Старостівни, поліцаївни, попівни, мельниківни, гончарівни, перекупки, салотопниці, самогонниці — пишне збіговисько з усіх хуторів, сіл — повиряджались, повичісувались, яких тільки зачісок не було! Санька, як та краля, красується між дівками, зелена сукня на ній, розкішні коси перехватили голову, тоді повільна хвиля пішла від чола; лискучі, як з льону, пасма повилися і розсіялися. Начорнила брови. Модниця. В кого чорне волосся на білому чолі, немов птах розправив крила, чистий проділ, і коса теж перехвачує голову.

Труби гримлять, дівчата кружляють вальс, мов і горя нема. Німці врядили гульбище в Нардомі, пихаті, бундючні фрїці по залах вештаються, лиця — як у тих м'ясників, салогубів, цигарки смалять, цукерками ласу-

ють, на дівчат задивляються, приманюють, пари шукають. Лебединські салотопниці собі присмікуються, очима перекидаються, перемовляються. Санька на оці сама лізе, сподобатися хоче, де ж, мовляв, незнані люди, завойовники! Молодий німець, вгодований, білозорий, мов ненароком зіткнулися, підхопив Саньку під руку, став проти дзеркала, вилискувало втіхою сите лице, поспитав Саньку:

— Карош пара?

Кріпко здавив руку, аж синяки позначилися на повній голий руці. Санька аж мліє — які шутливі люди ті німці! Квітку дала ворогові, заграє з єфрейтором, що його Куртом звали. Чорні погони — мертва голова. Жартує, жартує, одне вертиться перед дзеркалом, закидає наліті білі руки, випинає груди, цицяста дівка, кров збаламучує... раз по раз поправляє зачіску, що, на лихо, часто спадає, тяжка коса... В парі ходить, любенько перемовляється, одхиляє голову, показує повну білу шию, рівні зуби, регоче на весь Нардом, привертає увагу гульбища. Старостівни, поліцаївни, попівни кидали заздрі погляди на Саньку, вподобав дівчину показний красень, випещений хват, не знати, який чин у нього.

На дверях стоять німці, з-поміж них Тихін, адже поліцаї всіх знають, щоб не проліз який партизан.

На осуд перед усім селом дівчата Саньку поставили. Матерям невтямки: чи дівка долі шукала, собою ряба, тож кидається кожному на шию, в'язне? Показна, при достатку дівчина з єфрейтором зв'язалася! Ще й нахваляється між людьми — усім моїм ворогам тепер не здобувать! Чи не тому й зв'язалася?

Труби гримлять, пари кружляють, вигулюють, на стінах страмотні малюнки намальовано, як німецький офіцер в парадній формі хлібиною і яблуком приманює трьох дівчат, що стоять голі перед ним, одна задом, друга боком, третя передом... Подруги Галя, Катерина, Текля гидували і жахалися з того приниження людської гідності. Старостівнам, поліцаївнам невтямки — німці люди культурні, і, по чім знать, можливо, нове пізнання, осягнення розкривається перед людьми... Чи то ж не роблять перші спроби насадження культури? Може, декому і не до вподоби. Що ми тямимо? Необізнані, недосвідчені, може, й стануть нарікати. Аби не видатися відсталими перед заграничними людьми, старостівни, поліцаївни мовби соромливо одводять погляди, а в той

же час косять очі, крадькома позирають... Хто відає загадковий зміст незнаних літер, де був Нардом, тепер — казино... Чи знали, чи чули на селі, що таке «казино»? Тепер відатимуть. Для «казино», може, й так годиться. Нові вітри повіяли із заходу.

Німці коло буфету їдять та п'ють, гикають, іржуть, просять, щоб дівчата заспівали, — осторонь збилася стайка дівчат, назирали за гульбищем. В дівчат поприлипали язики, пісня на душу не йде. Аж тут вихватилася Санька. Галя забути не може гидкого видовиська, як Санька пішла в танець — перед німцями напоказ. В крузі хтивих поглядів, жартів, присміху Санька дебелими ногами витоптує, повними боками вихитує, аж Нардом двигтить... Розкрилила руки, вигупує, виспівує:

Бий боти, вибивай боти, командир роти купи мені ще боти!

Німці сласно джерготять, прицмокують, аж заходяться, гелгочуть, прихвалюють дівчину. Санька відає з себе артистку. Забула, як їй личак кидано, коли на сцені гра-ла...

Далекоглядна літня жінка Мавра врозумляла дівчат, щоб остерігалися клятої старостівни, приведе Санька німця на нашу вулицю, хтось уб'є його, а тоді всю вулицю вивішають...

Всі дівчата на селі зреклися Саньки, згидували, мінають, не вітаються, не розмовляють, гострі докори, глузливі погляди падали на старостівну — запоганила село... Санька із нехтуванням озвалася до дівчат:

— Подумаєш, зі мною ще будете розмовлять! Кому ви нужні? За мною охвіцери впадають, убиваються, чередою волочаться, залицяються, а на вас і дивитися не хочуть! Тож вас завидощі і заїдають! Сидіть собі в запічку! З ким тепер погуляєш? З пеньком? Хіба в нас хлопці? Цвіркуни! Ось Курт у мене! А ви ждіть на своїх... до свого волосся! Ха-ха! І на що ви сподіваєтеся! Ваших захисників у Сибіру сніги позамітають! Ворони кістки позаносять! Ще будете навколішках плазувати переді мною, благать заступництва!

Зловтішними словами озвалася старостівна до дівчат, блюзнірськими речами навіяла острах — певне, що відьма з нечистим злигалася, виплодила такого виродка.

Рудим ефрейтором вихваляється, захищається Санька.

— Від того Курта тхне, як від тхора, — Галя переказувала подругам. — Не можу переносить фашистського ду-

ху. — Натанцювалися вони, тяжкий дух пре, по́том сходять, меркотиння тхне... Бидлиною пре. Курт пригощає дівчину цукерками. Санька маніжитья, виламується, вилащується, не знає, чим себе показати, манірно виставила пальці, нігті полискують, аж мигтять, грає перснем, роздивляється череп, на персні мертва голова — дарунок Курта.

Санька щовечора ходила в Лебедин «барвінок рвати».

Старостиха Соломодя не натішиться своєю дочкою:

— Наша дівка з есесом гуляє! Не водиться з простими, а тільки з загранишними... Мою дочку німці люблять... Шоколадами годують... Охвіцери дарують шовки, оксамити. Не знає, в чім ходить і що їсти. Цікаво б знати, чи вони будуть женитися на наших дівчатах? Недарма мені і сон снівся — ходила по гриби... Хтось таки пригребе дівчину...

В Саливона начальники п'ють, гуляють, старостиха німців пригощає, догоджає, пече, варить. Наставляє Саньку, щоб із простими не водилася, не гуляла.

— Ти ж не рядова дівчина. Старостівна. Не порівнюй себе із сільськими. Я тебе за охвіцера видам або за начальника якого. По твердій ціні все дістанеш, скрізь поступишся. Парубки наші, взяти хоча б і того джигуна, Тихона, тепер підневільні люди... Радивон теж за попи-хача...

Санька на легковій машині з німцями гасає! І що їй Тихін, Радивон, коли тепер нові начальники з'явилися... З чого б це тебе стали возити машиною купатися на Псел? Вже під осінь було, видалася погожа година, а вода в Пслі студена.

Люди на базар ідуть, машина на березі стоїть, а Санька в Пслі купається. Течія тягне, Санька на воді горілиць лежить, гладка, біла, в зеленому купальнику, розводить ногами, руками, пливе проти течії, вихлюпується, виніжується, виспіває на весь берег, аж під Межиріч чути, ліниво вивертається, показує гладкі боки. Як білуга. Вода на Пслі прозора, бистра, проти течії нізащо не попливеш, несе аж до мосту, де безсоромний начальник поліції Шульц стоїть, втішається, із ним комендант Шумахер, фотографують пишну дівчину на воді, певне, щоб мати пам'ятку. Між собою перемовляються, рего-чуть, милуються дівчиною, що в студеній воді вивертається. І чого лише вони витріщилися на неї, дивиться он туди! — вигукує Санька, вказує на молоду лікарку і

вчительку, що з острахом бредуть мілиною, минаючи веселу компанію. Офіцери, проте, на них не дивляться — чи собою показні, примітні?

3

Тихін землі під собою не чує! На radoщах хильнув перваку — вилив, як у провалля, — лице округле, червоне, як кавун. Село притаїлося за тинами. Судять, гудять, пересуджують. В очі ніхто не насмілюється сказати Тихонові слово напроти. Силу яку має! Куш поліції під його рукою. Хлопці браві, відчайдушні — Яків Квочка, Хведь Мачула, Панько Смик, — за наказом отамана скрутують будь-кого!

— Хто насмілюється гудить новий порядок? — загрозово вигукує Тихін. То дарма, що навкруги ні душі, — до вечора все село знатиме. — Я присягав фюреру! — несамовито галасує він.

Сповнений бурхливих почувань, дорогою застрелив прилюдного собаку. Пролунав постріл серед білого дня, нагнав на село сполохів, люди бояться за поріг вийти. Собака лише зачіпка — Тихонові однаково, що собака, що людина...

Може, хтось і нудить світом, Тихін веселими очима водить навкруг, втішається жаркими спалахами беріз, осяйним днем, безлюдною вулицею, вистраханими хатами... Що людині треба? Сало, мед, горілка і дівка! Тихін втішно мугиче собі під ніс: «При Совецькій власті мав я аж три Насті... А тепер? Хе-хе... Текля, правда, була четверта». І чого це Тихона на спів верне? На тобі, дівчино, семеро хліба та зверни, дівчино, на старого діда... Душа Тихонові вщерть сповнена веселощів, пустощів, що хлюпають через край. Усі принади, втіхи тепер підвладні йому. Ніхто не буде судить, гудить... До одвіту не потягнуть, на зборах не розпикатимуть, в газеті не ославлять. Ні доган, ні позорища... Ось тільки партизанів бійся... На тобі, дівчино, семеро овець, хай тобі дід буде отець! Ех, сива давнина! А як доточилося!

Нікому співати не дозволено — Тихону все можна. Під його рукою пісні й розваги. Захоче — заспіва з виводом — го-го-го! Ех, болить, болить серце, волнується кров через ету прокляту любов!

Тихін іде вулицею, грає нагайкою, ляскає по халяві, звиває, то розвиває... Мов і буденна річ нагайка, а скільки

в ній затаєно принад! І де ти раніш, голубко, була? І як тебе не знали? І чом тебе не шанували? Ой і співуча! Замашна! Огнем палить! Шкура репає! Сичить, мов змія над головою, нагонить острах на непокірного. Дужий вимах — нагайка з висвистом розтинає повітря — огонь і ніч! — людина поринає в небуття.. Чудодійна нагайка! Вірна подруго! Так смугує, так розпише, вицяцькує людину, що рідна мати не пізнає!

Кожен намагається задобрити Тихона, щоб не загнав на край світу. Кожен швець, кравець, чинбар, гончар, мірошник, шапочник, перекупки, самогонниці не знають, де посадить Тихона, як задарить. Вклинно вітаються: «Драстуйте, пан Хоменко!» Слова які, поведінка! Хто потайки шкуру вичинить — пошиє чоботи Тихонові і старості.

Тихін купається в могоричах. Виведуть під руки, посадять на лінійку. Звісно, Тихін знає, до кого зайти, не до кожної хати він зайде — не так ніколи, як нічого..

Ніхто сім'ю поліцаєву не сіпає, на роботу не жене, з-під палки ніхто не робить, не ховається по льохах, тернах, горищах.

— Що я тобі, землю копатиму? В мене син поліцай! — пишається мати Тетяна на людях.

І в хату пливе достаток. Хліба натягали, солі нагребли, комори в наших руках. Тихін охоронець ночі! А м'яса, сала дівати нікуди. Дозволить потайки поросю заколоть — ковбаси, окости не виводяться. Двір поліцаєв та старости м'яса не здає, молока не носить.

Тихін скрізь матиме вигоду. З наказу коменданта забирали кліб у людей — мовляв, розтягли зерносховище. Тихін сам не одну підводу привіз. Саливон знає, з кого взять. Нагребли чимало зерна — чистої пшениці.

Під чийм наглядом шляхи-дороги? Стоїть Тихін на перехресті, перейма дорожніх. Побачив путню одержу — давай сюди, казенна..

Ідуть дві городяночки, чорняві, привабні, ледве ноги тягнуть.

— Ану за мною, до управи, може, ви партизанські вивідувачі!

Божаться-клянуться, що хочуть виміняти жменю зерна..

— Ходите на виглядки!

— Дома мати, діти в холоді-голоді..

— Ходім, я вас нагрію..

Тихін усім дасть раду.

Як з поля люди вертаються, поліцаї переймають, тругають.

А вже на базарі Тихонові привілля. Цеберками мати сир, сметану, масло носила: продавати не можна — задарували поліцаї, щоб не прискіпався.

Чи в Тихона мало недругів, нікому помститися? Нікого придавить? Ось тільки лихо, що зникли люті вороги... Так zostалися сім'ї, що тремтять за свою долю, що за ними гестапо приглядає. Ефрейтор Курт не вилазить із села. Подружив з Тихоном, по плечу ляскає: «Карош, карош поліцаї!.. Давай дівку!»

Чи Тихін не знає, як до кого придобритися? Як догодить, задарить?

Ось тільки лихо — одежа категорія третя. Та вже як вислужиться — в шуц-поліцію візьмуть! Уніхворма! Жовті погони! Незвична для сільського вуха назва: шуц! Пий, гуляй, заправляй світом!

І чого це Тихона тягне на пісню!

«Ех, прийшов син до воріт, питається про свій рід. Чого, брате, не женишся, на кого ти надєєшся? Надєюся на денежки, оженюся на дівушке!»

Знаменита пісня!

4

...Корови ходять в сухім степу без води, недоєні, вим'я набрякло, репається, тече кров з молоком, кидаються до людей — рятуй мене, — вим'я гаряче, молоко перегоріло...

Марко саме доїв Ромашку посеред степу, пахуче біле шумовиння збивалося в дійниці. Прибавляє сили знекровленому бійцеві. Молоко в дорозі, з наказу Павлюка, здавали в госпіталь. А якщо поблизу не було госпіталю, давали матерям і дітям, що голодні, стощені брели на схід. Не вистачало доярок, тож корови в дорозі запусчені.

Раптом з-під сонця потужно забриніло повітря, огидне виття нависло над степом, застрочив кулет, шалений вибух сколихнув світ, обдало варом, потьмарився день, забило дух, хмара куряви заслала небо, в дійницю посипалося груддя... Марка заглушило, в голові не то задзвеніло, не то загуло, і мов хитка земля стала. Від задущливого смороду аж занудило. Лише Марко звівся, як Ромашка звалилася з ніг, мало не придавила його. Тварині

вирвало бік, вивернуло середину, вивалилися нутроші, своїм тілом захистила Марка.

— Ну, хлопче, раз був під смертю та вирятувався, тепер довго житимеш!

Збадьорюючий голос Павлюка поставив Марка на ноги, він приходив до пам'яті, пригнічено позирав на калюжу з моча і крові.

Люди хоч могли заховатися в канаві, що дощова вода вимила, а скотину як захистити? Та для фріца, видно, це була забавка, бо вдруге він не заходив. А може, тому, що скот розбрівся по степу...

Мутні очі Ромашки перевертали душу. Це ж вона виславила Марка на виставці. А тепер біла ногами, з рота лилася кривава пінява, корова доходила. Весь правий бік перемісило.

Люди взялися за лопати. Пастух Сава сповнився жалю: позбулися удійної виставочної корови. Колодязь, а не корова, дванадцять тисяч літрів молока на рік давала.

Заговорив знаними словами, певне, щоб приховати свої тривоги.

Лише за старою звичкою Саву Оврамовича називають пастухом — доля племінного стада в його руках.

Павлюк наглядає, щоб не збивали скот в дорозі, не скупчували, бо якби корови йшли кучно, хіба одна б загинула? До того ж корови слабли на ноги, а то б розбіглися. Скотина призвичаїлася вже до громів, тільки молодняк часом кидається врозтіч. Сава в молотників випросив тавоту, мазав коровам дійки, що потріскалися, і ратиці.

— Якби раніше скот вивели, вже досі б фріци не гонилися за нами, — мудрує Марко.

— Хто відає, на якому рубежі Червона Армія спинить ворога?

— Знекровлювати ворога завжди треба з фронту і тилу. Проникати в глибокий тил, руйнувати комунікації, розбивати склади, рвати боеприпаси...

— Саме те, що доведеться робити нам! — зопалу додав завзятий войовник Марко, розвіяв хмурі зморшки, що набігли на чоло Мусію Завірюсі. Хлопець осмілів, аякже, був під бомбовим ударом і не схитнувся, всі мали нагоду в тім пересвідчитися. Ось тільки Ромашки жалько. Виплакався потайки... Думки витають над рідними оселями, борами, зеленими берегами над Пслем. З рідного гнізда вигнав ворог... Якби Текля знала... Добре, що не

відає, яких знегод вони зазнають у дорозі, хай буде спокійна душею. Сама чи не більше перевідала лиха, зосталася під неволею. Гітлерівський чобіт топче вільну землю.

Тепер в пам'яті всіх: Сталін на одинадцятий день після вторгнення гітлерівців звернувся до радянського народу із закликком, що в зайнятих районах треба створювати партизанські загони, кінні і піші... диверсійні групи... для розпалювання війни скрізь і всюди, для руйнування мостів, доріг, псування телеграфного і телефонного зв'язку... підпалу лісів, складів, обозів...

Павлюк з Мусієм Завірюхою заклопотані своїми думками-тривогами — «юнкерси», «хейнкелі», месери безкарно літають в глибокі тили, б'ють ешелони, станції, мости, переправи, і не знати, де наша авіація. А вголос про це говорити не можна, щоб «не сіяти паніки». Та й що пособить?

Маркові ніяк не досягнути:

— Чому ж ми відступаємо? Не можемо спинити завоювання? Хіба можна повершити нас смілістю та мужністю? Хто палить танки? Таранить літаки? Видно, гітлерівці йдуть великою силою...

— Якою б силою ворог не йшов, ми переможемо, — сповнений віри Павлюк.

Мусій Завірюха збирається із думкою, похмурий, зосереджений, переконаний:

— Нема більшої сили, ніж воля до перемоги... Народ, який розбив вікове ярмо, ніякій силі не скорити!

Марко знає, що передчуття неминучої перемоги над ворогом, при всій негоді, живе в душі кожного. Чи він уже такий маловір? Виряджаючи Марка в дорогу, діди, вчуваючи віковий досвід за плечима, прорікали: наш народ непобідимий! Маркові тільки не досягнути: скажи слово про нашу малоозброєність — враз тобі приточать зневір'я... А то й заженуть під три чорти!

Друзі багато чого не могли розгадати, хіба тільки вони, та все ж не крилися із своїми сумнівами. В смертельній боротьбі з напасником думки й серця мусять бути ясні.

А поки що треба нам врятувати народне добро, щоб після перемоги над ворогом пригнати знов на зелені береги Псла родовитий скот. І хоч на думці вертілося — прижене, хто зостанеться живий, але вголос того не казали.

Якби можна вночі гнати череду, а вдень ставити на попас у лісі. Так хіба встережеш уночі? І де ті ліси? До

того ж скрізь забиті дороги часом перерізає залізниця...

Сава нараджує Маркові гнати корів долом, по-низинах попас, соковиті некошені трави, а може, де натрапимо джерельце...

А як же фургон, вози, транспорт?

Доводиться держатися шляху, добре, якщо попадається лісок при дорозі.

Над полями гудуть молотарки, над дорогами нависають німецькі бомбовози, рвуть дроти, зв'язки сполучення із стовпами, б'ють переправи, створюють колотнечу, розстрілюють беззахисне людське екупчення зухвало і безкарно.

Парфило із кіньми відбився череди, вишукує, де ярк, лісок, перелісок, на поміч впору фермі не прийде.

— Ти не зникай з наших очей, — попереджає його Сава, — при першій нагоді ставай у поміч.

Та хіба Парфилові в голові ферма? Хіба вивідаєш, що він держить на думці?

— Кінь — не корова! — сперечається Парфило з пастухом. — Коні лише зачують, як реве над головою, — шаліють! Не дивляться, де прірва, людина, дерево... Потоптом по людях підуть! Тож і доводиться йти назирці, стерегтися, маскуватися. Пристосовуватися до місцевості. Наука ця тактикою зветься, — затуркав пастухові голову.

Трактори, машини пішли своїм ходом на волзькі землі. Коли ж дійде скотина?

Павлюк з Мусієм Завірюхою завдалися думкою вивести скот з-під небезпеки. А тоді вже Сава з обслугою сам дасть лад фермі. Чи не за професора пастух править молодим дівчатам — ветеринарові із зоотехніком, — які ще недавно сиділи за партою. Сава наставляє доярок... Де, як не в трудній дорозі, вивіряються людські здатності. Нічого б Сава не хотів, щоб тільки Марко був під рукою. З-під кошлатих брів Сава кидає хмурий погляд на сина, що в нього свої шляхи-дороги. Під суворим поглядом пастух приховує тепло душі... Він не стане віраджувати сина — не такий час. Хіба Маркові легко кидать ферму? Яка може бути на землі втіха, поки не згине вся гітлерівська нечисть?

Виростили дорідні хліба, виходили молочне поголів'я, вся земля в цвіту, гудуть бджоли, червонібоккі яблука гнули віття — рясота, розкіш, — і ось доводиться кидать

все добро, всі здобутки чесних натруджених рук німецькому ковбаснику.

...Насумрені, жальні лица, засльозені погляди проводжали череду.

Були й такі, що ставали наперекір.

Розкохана дівка Санька причитувала:

— Ми годували, ми приглядали, а тепер вигоните?

Мовляв, уболіває за долю ферми.

— А ти що, хотіла, щоб у Німеччину вивезли скот? — пита її привселюдно Павлюк.

— А в мене нема страху, німець сюди не прийде, — з удаваною безпечністю перечить Саливон, бере на глум Павлюка, — розводите паніку, замість того щоб збадьорювати масу!

Павлюк-то знає потайні Саливоніві думки, до чого веде хитрий лис. Та чи знають люди?

— Сіно розвезли по дворах, роздали зерно, — веде Мусій Завірюха, — а племінну ферму треба врятувати.

— Щоб після війни розвивати удійне поріддя, — додає Марко.

— Ще, може, одженуть назад німця, а ви вже сколотили людей, вигоните ферму! — в осуд керівникам колгоспу перечить Гнат Хоменко.

— А чого ж ти зірвав гвалт, щоб скоріше розподіляти сіно і зерно? — пита його Сава. — Чого ж ти галасував — хочете, щоб ворогові дісталося?

— Німець ще за горами, а ви вже ферму вигоните! — глузує над Павлюком Санька.

— Хочеш, щоб фашисти молочком ласували? — пита її одвічний недруг Марко.

— А щоб тебе перша куля не минула! — побажала хлопцеві на дорогу злослива дівка Санька.

Недругам несила зашкодити Павлюкові, що виряджає скот у дорогу. Із фермою табунець коней. І тоді поночі стали зникати з возів колеса.

Хіба тільки плуги, колеса?

Глухої ночі біля кузні зникли два точила: хтось покотив великі кам'яні кола. Ніхто не міг розгадати — кому знадобилося, до чого?

Знавець людських потайних думок і намірів, Мусій Завірюха враз розгадав:

— Не інакше, як хтось надумав ставити вітрячок!

Є ще на селі люди з далекосяжними замірами!

Поночі хтось розібрав молотарку.

Коней, на людський подив, зрядився гнать бувалий конюх Парфило, який, відомо, досі держався Саливонової компанії. І тепер Сава наказує йому, щоб не зникав з очей, не одбивався череди. На що волохатий Парфило хмуру вказує на небо:

— Вже збулися корів, ще й хочете, щоб виложило коні!

Мовляв, на сторожі громадського добра він, не те що пастух, не зумів зберегти стадо.

В незгоді жили пастух із конюхом, неприязнь волочилася вслід пастухові.

Зачувши вологу місцину, скотина сама кинулася бігцем, в жадобі допалася до води, здавалося, витягне всю річечку.

Отaborилися в долині, понад лісом, Павлюк наказує не розводити великого вогню, щоб не наводити на табір німецьких хижаків. Та без гарячої страви яка сила?

На щастя, навис густий туман, накрив табір.

Вечоріло...

На польовому схилі вода розмила ривчак, в глинястій стіні Сава зробив отвір, пробив хід для димаря, в казанку зварив пшеничних галушок на молоці, люди ситно повечеряли. І тепер прилягли на спочинок — натопталися за день, — по тілах розливалася знемога. Розпластали морені тіла на холодній землі, наче вбирали свіжу силу. Виставили сторожів.

Конюхові чи не найбільше клопоту, він пішов стерегти коні, що спутані паслися на узліссі, щоб, бува, не розбрелися. На взліссі не вигоріла трава.

Глуха вереснева ніч накрила землю. Війнуло прохолодою. Парфило сидів над яром і думав думу.

Як почали набирати людей в евакуацію, Саливон казав:

— В мене освіта тупенька — двадцять шкур обідрав і сто овець остриг. Що я тямлю?

Парфило під бомбами коні жене, а Гнат Хоменко із Саливоном кожі чинять. Обідрали всяку каліч, тепер кожухи, чоботи шиють, самогони варять, п'ють, гуляють... Тягнуть дерево з лісу, лугові, польові трави, за стогами сонця не видно. Загатили двір деревом. Де хоч паси, що хоч топчи — привілля! Загрібають все, що під рукою, що одіб'ється в дорозі. Переймають корів, привласнюють,

спродують, наживаються. Мало що не трапляється під цю колотнечу, женуть корів аж з-під Дніпра, ту бомба розірвала, та на ноги впала — бери, базарюй... Коли, як не під цю пору, заробить можна! Гнат Хоменко хіба мало добра нагріб? Четвертину самогону поставив гуртоправу — тобі аби сто голів пригнать, а які вони будуть — не моє діло, — отощали в дорозі! Дав порося — виміняв кабана. Діжки м'яса понасолювали, голодні городяни валом валять, запасаються харчами. Повні елеватори зосталося зерна, Гнат Хоменко розжився на коня, воза, буде хліб возить. В підмогу скоро прийде син Тихін, що не захотів воювати, переживується по хуторах — хіба мало родичів, — пересиджує в лісах, а тоді стане батькові в поміч... Возитимуть цукор із цукроварні, із млина муку... Наживеться хваткий та меткий. А що матиме конюх? Саливон, правда, за чаркою обіцяв не покривдити, та хто знає... А скільки в полі немолочених скирт! Скільки картоплі в землі, буряку! Мішечком багато наносиш? Тачкою навозиш?

В Парфилових руках яка сила! П'ятнадцятеро коней під його нагляданням!

Саливонів з Гнатом на думці прирізати садиби, сінокосу, городу... А що матиме Парфило? Чутка пішла, що німці даватимуть наділи, тож Саливон з Гнатом, Гаврилом і порозтягали плуги, хомути, колеса. Люди засіватимуть землі. А куди їде Парфило?

Ще не гуркотіло, то вже Саливон з Гнатом приходили на стайню, намічали собі коней. Одбирали на хазяйство. Повели з Парфилом потайну розмову: думаєш, німець не дійде до Волги? Тоді спитають: нащо згонили скот?

Парфило в дорозі стрів циганку, за літр молока кинула на карти — скоро побачиш червоного короля!

На світанку Сава пробудився раніше всіх, подався на взлісся назбирати вітролому, щоб зготовити сніданок, поки туман не розпався. Та не побачив ніде ні Парфила, ні коней. Диво, та й годі! Звечора на взліссі паслися спутані коні, і Парфило сторожував коло них — тут трава ситніша, добре пасуться.

Пастух в тривозі бігав табором, допитувався: чи ніхто не бачив Парфила? Де дівся Парфило? Куди зник Парфило?

Вигорілим берегом понад Псллом бігла тонка, довгонога дівчинка, Надія Лелека, стрибала через пеньки, ривчакки, аж коліна мигтіли. Захекана, схвильована сповістила Грицькові новину: завертала корову, бачила, як у вільшині, в густих кущах, поліцаї гуляють.

— Де? — спалахнув хлопець.

— Он, коло тої берези!

Невиразна думка запала в голову.

— Ти пильнуй корову, — сказав подрузі, — а я піду на розвідку.

— А як піймають? — стривожилася дівчинка.

— Скажу, що загубилася корова.

Небезпека мов принаджує хлопця, гнучкий, проворний, снував між корчами, продирався крізь лози, Надія Лелека ледве поспівала за ним назирці. Коло вільшини він ліг на живіт, поліз плазом між кущами.

В глухому закутку, на сонячній галявині, поліцаї розкошували. Навколо безлюддя, над головою синє небо, поліцаї і бог. Кого остерігатися? Хай їх остерігаються! На селі неодмінно вивідають, Куртові перекажуть. Розпирали бурхливі почуття — поліцаї п'яні, душі розхристані — пий, гуляй! — все живе тремтить, никне до землі, вздрівши поліцаю. Все підкоряється їм — кустарі, дівчата, — купаються в могоричах, любощах, кожен намагається задобрить тебе, задарить.

Осіннє огрійне сонце щедро заливало галявину, на якій порозлягалися поліцаї, перед ними виблискували пляшки, консерви, напихваті лежали гвинтівки, поліцаї пили нахильці з пляшок, приємно булькало вогняне питво. Сп'янілі, ситі, яких ще бажань не вистачало людям? Чим ще можна потішити своє серце?

Тихін вертів у руках німецьку гранату з довгою дерев'яною ручкою, вихвалявся перед поліцаями:

— Кинеш — нема хати!

Силу, мовляв, яку має в руках!

— А чи ти знаєш, як її кидать? — глумливо питає Хведь Мачула.

Панько Смик із Яковом Квочкою собі взяли на сміх отамана, що носить за поясом «салотовку».

Тихона це озлило, і він одкрутив на кінці ручки ковпачок, ізсередины звисав шнур з гудзом, показав поліцаям: перед тим як кидать, треба сіпнути за цей шнур, отак, —

сіпнув і замірився жбурнути гранату якраз у тому напрямку, де лежав Грицько. Хлопець прилип до землі, занурився лицем в траву, зажмурився, не дихав...

Тихін лише вдавав, що кида, поліцаї мали нагоду пересвідчитися, що він не без тями, застерігали отамана, щоб не робив гвалту, а то ще Курт дізнається.

Тихін надто зухвало поставився до того — якщо і дізнається, так хіба Тихін не вибрешеться? Скаже, що робили в лузі засідку на партизанів!

Грицько тут позадкував з кущів, аж поки не вибрався на простір, тоді щодуху пустився бігцем понад Пслон, поки вистраханого хлопця не перейняла Надійка. Грицько враз відчув, що йому спокійніше стало на душі, і переповів дівчинці свою пригоду. Хіба ж так збентежив подругу? Надійка не могла прийти до пам'яті, а коли прийшла, дорікала хлопцеві: що було б, якби Тихін з дурної голови жбурнув гранату? Не позбирав би кісток!

Дівчинка заговорила, як доросла, врозумляла хлопця, і Грицько вдавав, що підкоряється їй.

Другого дня діти скородили під озимину, залізними боронами розбивали груддя, розволочували поле, що понад шляхом. Коні тупі, спроквола чвалали, зубці прочісували ріллю, вигрібали бур'яни, всяке коріння. Слідом літні люди з граблями, з наказу Парфила, нагортали копиці, палили. Доки сягне око, поле куріло, вітер розмотував димові пасма.

Добре, хоч дали коні, літні люди то скородили коровами, нагейкайся за день коло них.

Шляхом безнастанно їхали на схід машини з німецькими солдатами в касках, видно, на фронт. Шлях перебігав через заболочений вибалочок, місток потрощили танки, тож машини звертали видолинком, розбивали калюжі.

Мстива думка запала Грицькові в голову, і він переказав Надійці, дівчинка була в захваті.

В ці дні уздовж шляху — шляху війни — накидано всякого залізчя: розбиті машини, танки, в канаві валявся сільськогосподарський реманент.

Гони були довгі, вже звечоріло, як дійшли краю поля, стали перепочивати.

Вибрали хвилинку, коли на шляху не видно машин. Надійка стала на пагорку, видивлялася, а Грицько тим

часом поволік з канави борону із гострими залізними зубцями, втопив, затоптав у калюжі, звісно, зубцями догори. Приготовив німцям доброго гостинця! Сам метнувся до коня, повів назад борони, так що Парфіло навіть прихвалив дітей за старанну роботу.

Коли люди вранці вийшли на поле, то побачили, що валка машин збилася на шляху, — німці щось джерготіли, видно, голосно лаялися — випустили дух колеса.

Нічого казати, Надійка не натішиться на вигадника Грицька, що знає, як помститися гітлерівцям! Чи мало він червоноармійців вивів з оточення глухими дорогами? Чи він не знає лісових хашів, мало вибродив за грибами, горіхами та іншою лісовою принадою?

Дісталосся, видно, Саливонові від коменданта за несправні містки, дороги, тож довелося старості на шлях вигонить людей, одривать робочу силу з поля.

Недільного дня Грицько з Надійкою знов випасали корів на березі Псла, на сонячних галявинах трава вигоріла, берег — як токовище, тож корови розбрелися по кущах, видолинках, сагах, де соковита трава.

Осіннє сонечко таке огрійне, діти ніжилися в ласкавому промінні, тихий поранок наволокав сон, мрійно снувало бабине літо, позаплітало кущі, в глибокій сазі виляскувала сита риба, збігалася, то розбігалася хмара шпаків над лісом — який привабний світ! Немов попелом нудьги присипала край гітлерівська нечисть, щоб не яскрів, щоб не веселів!

Чи довго можуть діти вдаватися в роздуми? Грицькові раптом спало на думку одвідати місцину, де гуляли поліцаї. Хіба збагнеш, звідки беруться ті бажання? Надійка знехотя поплелася за Грицьком, вона вже давно пересвідчилася: станеш відраджувати хлопця — все зробить наперекір. А тут вільхові кущі перед очима — он коло тої берези. Спочатку натрапили на консервні банки, пляшки, що розкидані на галявині. Аж під самими кущами в затінку, — Грицько своїм очам не повірив, — лежало дві гранати, що забули п'яні поліцаї. Це так знахідка! Як не застерігала ляклива дівчинка хлопця, щоб не займав гранати — то смерть, — Грицько не послухав. Звідки їй знати, що Грицько дещо тямкує на німецькій зброї.

Коли ж він спокійно стромив ті гранати за ремінь, то помітив, що дівчинка одійшла осторонь.

— Ні пари! — приснув він на подругу.

І коли в обідню пору пастухи погнали скотину, на березі зосталося тільки двоє.

Пекельна думка запала Грицькові в голову. Хто відає, як приходять ті думки?

Саме коло Вільшанки, заболоченої річки, що впадає в Псел, Грицько роздягся, засмаглий, кощавий, хазяйновито згорнув одєжину, стягнув ремінцем, наказав Надійці:

— Як мене вб'є, однесеш додому, знадобиться меншому братові.

— Ой, що ти надумав? — схлипнула Надійка, та хлопець приснув на неї — і вона змовкла.

— ...А сама одійди подалі і ляж у ямі.

Надійка з острахом так і зробила.

Грицько стояв на крутому березі, Псел повився в густих лозах, ніяк не проглянеш, що діється на днищі. Мов і звичайна річ вода. Чарівна, лагідна ріка. Поглянеш на тебе — аж щемить серце. І хочеться ввібрати всю твою красу. А скільки принад приховують чорні, як смола, глибини!

Грицько відкрутив у гранаті ковпачок і побачив, що всередині ручки теліпається шворка і на ній висить гудзик. Не знав, що діяти — чи зовсім одірвати, чи тільки сіпнуть?

Рвонув із силою, одірвав гудзика, гранату жбурнув у воду, а сам притаївся за корчем. Довго лежав за надійною заслоною в напрузі очікувань, навколо глухо, тихо, на вербі харчала сойка, хтось на селі клепав косу... Значить, щось не те, вирішив хлопець, видно, поліцай збрехав. Тільки виліз із ями, наблизився до ріки, як задвигтіла земля, забурувала вода, закипіла до самого днища, потужний гуд побіг долиною, певне, що сповнив тривоги сільський люд, нагнав страху на поліцаїв. Ситі язі, коропи, лящі повиверталися на воді. Грицько гукнув Надійку, а сам бурхнувся в холодну воду, став викидати на берег рибу.

Що вже пережила Надійка, хай нікому не доведеться. Вона лежала на віддалі ні жива ні мертва, заплющила навіть очі, притисла клуночок з одєжиною, очікувала, чи скоро кінець світу, і як тільки не вискочило серце!

Сердитий Грицьків голос привів її до пам'яті, і вона кинулась визбирувать рибу.

Вивіривши німецьку зброю, Грицько другу гранату приховав.

Як зганяли на збори, Тихін, при зброї, пильно приглядає, чи не затесався хто сторонній між люди. Вже командування на Тихона звиряється, чи він не знає, хто з лихих думками переступає поріг сільської управи, вже ніхто з небезпечних, зайшлих людей чи партизан на збори не пролізе, як Тихін на варті. Недавно лише заступив, а вже всі довколишні хутори остерігаються його. Не звичайний тобі охоронець нового порядку, а кущовий! Кущ поліції під його рукою — Яків Квочка, Панько Смик, Хведь Мачула... Чи він не знає, хто з потайною гадкою затесався з-поміж стовпища, на садівника Арсентія гостро дивиться, на вчителя Василя Івановича, мало ще на кого, всіх односельчан він знає, хто чим диха, кожна борода в нього на оці, а про дівчат, молодиць то вже й казати нічого. Хіба єфрейтор Курт не помітить, як пильно Тихін назира за людьми? Мало хто з веселою душею переступа поріг, люди, понурі, неприязні, сходилися під загрозою. Тихін на селі орудує, людська доля в його руках, тож він наведе порядок, нагуляється, натішиться доскоchu, чималу вигоду матиме, як кажуть — голова не болить з прибутку, недругам своїм помститься, поставить на розправу, тільки лихо — найлютіші вороги канули в невість...

На Тихона тепер Санька не звертала жодної уваги, за начальника тепер випещений мертвоголовець Курт, ото ж дівчина мило осміхнулася, повнобока, кров'яниста, вихилялася, соромливо поглянула на єфрейтора, ненароком тернулася, грайливо вдарила квіточкою по руці, з чого Курт оприязнів, осміхнувся. Певне, що дівочу приязнь спроможний осягнути кожен іноземець.

Текля на збори йшла в обідраний Будинок культури, як на кару, як на наругу, ховалася за людськими спинами від глумливих поглядів Тихона. Що дівчину зрадив, насміявся — минулося, забулося, як лиха болячка. А що зрадив Батьківщину, став до послуг ворогам — якої ще тяжчої кари треба? Прірва людського безчестя розкрилася перед очима. Несила осягнути потайної кривизни людської поведінки. Материнська наука який вже раз приходила на згадку — не зуміла вивірить хлопця. Чорнобривий хлопець причарував. В полоні почувань чи могла розпізнати манливу облуду, чарівну оману? Дівчину збезчестив. Споганив село. Ворогові продався.

Мигтіли жовті кольори з павуком — свастика. Яскравими барвами, принадами німці думали задурити людей. Кожному працювиту селянинові обіцяли нарізати власної землі, в чім люди могли пересвідчитися, поглянувши, як голомозий, безвусий селянин, в постолах, з косяю, і жінка з граблями і жбаном, сяючи від щастя, ішли жнивувати на поле. Саливон прибрав плакатами Будинок культури, де тепер містилася сільська управа. Певне, що зумів догодити начальникам. З кожної стіни лізли в очі щедрі, галасливі обіцянки, витвори вбогої вигадки зануджували людей. Плакати заманювали людей розкішним життям у Німеччині: та які там чудесні будинки під черепицею, гладкі німкені, сите стадо червоних корів випасається коло дому на соковитій зеленій траві, вигулюються табуни коней, любо та весело барложаться гладкі свині, трясуть салом, та які там достатки, таке саме, мовляв, життя німці хочуть запровести на Україні.

Навколо цього і постали суперечки. Люди роздивлялися, міркували, глумували.

Польова жінка, Маланка Костриця, ніяк не може осягнути:

— Чи ми в біді жили?

На що комірник Гнат Хоменко подав від себе думку:

— Риба в чистій воді плава і то надокучає...

З чого видно було, куди він хилить, знаний між людьми німецький прихвостень, люди примовкли, остерігалися Гната, що його син Тихін поліцаєм.

— А що це таке? — знов допитувалася нетямуща Маланка Костриця, вказуючи на портрет, що висів перед людськими очима, посеред стіни, в квітчастих рушниках, над столом. Чи Саливон не знає, як догодить начальникам?

— Німецький цар, — відказав досвідчений на політиці пасічник Лука. Хвилинку подумавши, додав: — Або ж, по-їхньому, фюрер...

— Песиголовець, — по-простецьки дав пояснення садівник Арсентій, і те пояснення, треба сказати, найдужче припало людям до вподоби, засіло в пам'яті.

Пасічник застерігав Арсентія від небезпечних речей, щоб вороги не почули, та садівник не дуже остерігався, знаючи, що в людському середовищі його думки завжди найдуть відголос. Бо як не він людям правду казатиме, тоді ж хто?

Коли загурчала машина, всі побачили крізь вікна, що Саливон, який стояв посеред дороги і видивлявся вздовж вулиці, проворно кинувся до машини з низьким поклоном, одчинив дверці, так що Радивон Ржа ледве поспівав за ним. Староста стояв перед начальником — весь догода і покора... А в Радивона Ржі то хіба що, болить поперек? — він собі приязнів і перехилявся. Тихін разом з поліцейями по німецькій формі привітали, видимо, високого начальника, що прямував у Будинок культури. То був сільськогосподарський комісар Шумахер, як звістив людей Радивон.

— Встаньте! — гучно наказав Саливон зборам, що їм самим невтямки, як треба привітати високого начальника, що прибув із райцентру, тож доводиться привчати людей до нового порядку. Розсілися! Бороди, згадавши давнину, враз постягали шапки, хустки ж стояли мов кам'яні, аж поки начальник, або ж, як його всі називали, комендант, недбалим помахом руки дозволив сісти. Люди придивлялися до кожного руху коменданта, як він скинув тонкі рукавички, кинув на стіл, а сам сів у крісло, що йому услужливо приставив Саливон.

— Господа старики! — озвався Саливон до зборів невзначним словом, що приголомшило людей, збори не могли призвичаїтися до нового перетворення, перевернувся світ в очах... Жахалися, вражалися, відгодований молоджавий офіцер за столом сидить, бундючно розвалився в кріслі, а вже Саливон догідливо вигинається, аж перехиляється перед ним (чи з поклону голова болить?), кидає влєсливі погляди, не дїждеться, поки начальник першим словом озветься до людей. Та комендант заджерготів до Саливона каліченою мовою, дозволив старості розпочати річ, а він послухає. Чи не вивірити часом хотів, як поведеться староста? І Саливон вже пристарався. Чи він не знає, як величати начальників? Виламався язик Саливоніві, і йому вже стали звичні такі слова, як «шарфюрер», «штурмбанфюрер», «зондерфюрер». Що воно за широкий світ! Живучи в Буймирі, що люди відали? Саливон набрався нових слів, не знати, як і призвичаївся, досить вільно заговорив про постачання рейху... Свою мову він пересипав такими словами, як «рейх», «фюрер», «вермахт», хоч люди на ті слова і вирячали очі. Хай знають, що не кожному під силу... Чи Радивон Ржа втне так, хоч він колись був первий чоловік на селі, а тепер підлеглий старості?

Комендант поманив старосту пальцем і, коли той з острахом нахилився, щось йому наказав, після чого Саливон перейшов на інший лад, без усякої пишномовності. Сповістив людям новину, що віднині будемо іменуватися сходкою. Водив очима по кутках, мовби когось шукаючи, вдивлявся, де яка сидить хустка, із зневагою зазначив, що баби тепер можуть не цвірінчати... Ваш празник кончився! Ваше право за Уралом! Ну, а вже на сходку, то пан комендант милостиво дозволив жінкам ходити, як покличуть, щоб бути в курсі хазяйства. Бо хто ж землю робить буде?

По кожнім слові Саливон повертався до коменданта, влесливо зазиравав в очі, ловив кожен відтінок на безвирозному лиці і після схвального нахилу голови коменданта аж світився. Спалахував раптом гнівом, гримав на бабів, що не ходять на поле, до молотарки, не дбають про постачання рейху... Хліб пророста в копах, погиба людське добро, не вспіли заскиртувати, копали канави. Із зловтіхою згадував протитанкові рови, які, мовляв, нічого не пособили. Саливоніві, нікому іншому, доручено налагодити нову владу... вашу жисть! Гупав себе в дужі груди, несамовито волав, що аж на третій вулиці було чути, — я присягав фюреру! Люди пересвідчилися: Саливоніві засвоїти нову поведінку, мов одягти другу сорочку. Тож не випадково впав на нього вибір. Саливон принагідно сповістив, що від нього Радянська влада не бачила добра. На що Текля з Галею в кутку презиралися — чи для них це новина? Для декого, можливо, Саливонове зізнання і було несподіванкою. Саливон тим часом став згадувати, що сподіяв він на користь німецького командування. Він і місток хотів зруйнувати через Псел, щоб Павлюк із Мусієм Завірюхою не змогли вивезти всього добра, а також щоб зірвати переправу Червоної Армії... Поночі човном наблизилися до містка із Тихоном, щоб перерізати сваї, так комсомольці мало не застрелили — стерегли місток. Пилку кинули у воду — ми ловимо рибу, на кормі ятери, волочок...

Стояла глуха сперта тиша. Насумрені лиця, неприязні погляди, люди не знали, з чого вражатися — з тяжкого Саливонівого злочину чи самохвальства, як він село туманив. Лише тепер декому стало ясно, що міг сподіяти такий нелюд у суспільстві. Поникли хустки, осмутилися бороди.

Проте Саливон був таки нагороджений за свою служ-

бу. Мовчазний комендант Шумахер, що до того аж ніяк не виявляв великого захоплення Саливоновими словами, на цей раз аж просіяв, зачувши про замах, — гут, гут, — схвально хитнув прилизаною головою, привселюдно, значить, прихвалив Саливона, що хотів вивести з ладу місток. Це збадьорило Саливона, і він гнівно викладав перед людьми свої кривди і образи, але з таким наміром, щоб долетіло й до німецького вуха.

— Мій рід ліквідований! Батька мого по світу пусти-ли! Я пізнаю батькові пластини на коморі, стайні! Берег одрізали, ліс одчепили, землю змішали, воли, коні забрали! Я щодня ходив і дивився — ці пластини пере-вертали мені душу!

Тут він згадав ненависне ім'я Мусія Завірюхи, що був тоді головою КНС, люто поглянув на Теклю, з чого вона мусить зробити належні висновки. Хто не пригадає, сво-го часу Саливон взивав Теклю контрою, тепер — більшо-вичкою. Добра не жди, молодиче...

Саливон знов не проминув згадати свої заслуги — коли ми тепер маємо молотарку, кому мусимо завдячити? Радивон Ржа із Саливоном поночі молотарку розібрали, приховали в скирті соломи, а тепер знов із Тихоном зі-брали, поставили в лад.

З чого люди аж ніяк не виявили вдоволення — то б ці-пами збивали хліб по токах цілу зиму, перепало б щось і собі, а тепер рейхові молотить доведеться.

Зате комендант кидав прихильні погляди на старосту і Радивона, що мали з того неабияку втіху. Нічого казати, що і Тихонові перепало хвали...

А кому, як не Саливонові, треба скласти дяку за ті коні, що Парфило переховував у лісі?

Кожна новина, що розкривав Саливон собі на славу, мов той вибрудок, осідала перед людьми, збори мовчки безвиразно слухали — призвичаювалися, притаювали свої думки і почуття. Пригадували вдавану поведінку конюха Парфила, що, мовляв, одбився від табору, був оточений, пригнав табунець коней.

За кожною звісткою старости Шумахер приязнів, а люди хмарніли, прірва лукавства, двоєдушності розкри-лася перед ними. Скільки років Саливон носив за пазу-хою камінь, таївся від людей, на зборах прикривався гуч-ними словами, лестощами перед начальниками, тримався в затінку. Садівник Арсентій пригадає, нікому не дає за-бути слова Мусія Завірюхи: «Якби на ворогові росли ро-

ги; тоді б нам легко його було розпізнати. А то сидить такий неюд з нами за одним столом, їсть, п'є, веселиться, на зборах виступає за розквіт нового життя, як ти його розпізнаєш?»

Мудріші тепер люди стали. Та чи не пізно? Потайні вороги самі виявили себе. Саливон із серцем пригадує, як його Радянська влада гнітила, давила, як він страждав, мучився... І комендант з увагою слухає, безперечно; мотає на вуса, з доброю гадкою про старосту, може, командуванню перекаже, і по чім знать, які милості ждуть Саливона. Багатий одруб в степу маячить перед старостою, буйнується дорідними пшеницями — привіля, розкіш — батьківщина! Чи може комендант забути, хто його з хлібом-сіллю стрічав, в хату зазивав, пригощав? Садовив проти фюрера, запнутого квітчастими рушниками, комендант втішався, фотографував навіть хату, садибу, хвалив Саливона. Чи староста не знає, кого де посадить, старостиха Соломія із дочкою Санькою не знають, кому як пригодить?

Староста вболіває, що породисте стадо корів не вдалося перейняти, Мусій Завірюха із Павлюком вирядили на схід, та треба сподіватися, що їм десь-таки перетнуть дорогу.

По тих словах защеміло серце в Теклі. Чи тільки в неї? Люди благали долю, щоб одвернула нелюда, захистила чесне товариство в дорозі, застерегла від напасті.

В розпалі почувань Саливон бив себе дужим кулаком у груди, як у кадуба, взивав до справедливого людського розсуду:

— Я двадцять год під трепетом жив!

Часом, коли ніяк було перекинутися словами, люди лише презиралися з Теклею. Односельчани тепер горнулися до неї, мов до рідної матері. Тільки стерегтися треба, щоб Саливон не помітив людської приязні і любові до молодой жінки, а то зведе зі світу.

Помітивши між хустками шелест, Саливон кинув гострий позір на Теклю, що, безперечно, повела річ проти старости, гримнув на молодичю:

— Текле! Ти знаєш, хто ти така? Ти єсть ворог німецької власті! Активістка! На виставку в Москву їздила? Де твій медаль? Чом не начепила? Тобі тепер раз в три місяці балакати! Я ще доберуся до тебе!

Перед самим комендантом настрахав; знеславив молодичю, хай тепер знають, що то за небезпечна жінка. Тек-

ля зрозуміла, куди веде староста, хоче наволікти на неї біду, тому не стала таїтися, спокійно відказала, хоч і перехопило горло:

— Ми всі були активістами!

Не збоялася навіть коменданта, за старою звичкою по-сміла перечесть навіть старості, пекельна жінка!

Чи пристало старості терпіти непокору і непошану? Чи тепер ті часи, коли на глум і посміховисько виставляли Саливона на зборах? Давно пора прибрати до рук ненависний жіночий рід, стерти з лиця землі, так знов, і без них не обійдешся! Саливон паленів, нависнів, щоб він не чув тепер їхнього голосу! Минулося, коли баба хотіла світом править! Хай на рот замок почеплять!

Староста озвався до жінок глумливим словом. Теклю розпутницею назвав, негідним батьківським пагінцем, лихословив, безчестив, і жінки мусили те слухати, терпіти: адже в суперечки зі старостою не встрянеш, заперечити не посмієш, розправа в нього коротка, німецьким голосом він промовляє. І збори мусили зносити образи, наругу. До кого вдатися, де найти пораду і порятунок? Безправні тепер люди, кований чобіт наступив на душу. Вихохана в сонячну годину, чи пригасне людська воля? Сиділи мовчки, занурені в свої невеселі думи, почуття.

Саливон ніяк не міг вгамуватися, загрожував загнать Теклю «дальше сонця», жінка не рада була, що встряла з ним в суперечку, ще не звикла мовчати на кривди й образи, та, видимо, доведеться. Староста твердою рукою наведе лад у селі, і комендант мав змогу в тім пересвідчитися, як староста розмовляє з підлеглими. Комендант, до речі, сказав Саливоні кілька слів, і той аж прояснів з високої ласки. Сповістив сход про те велике оновлення, що запроваджує німецьке командування, а саме: віднині наше господарство не буде іменуватися «Червоні зорі», а господарство № 3, і що головою на господарстві, за призначенням коменданта, тепер буде знов Радивон Ржа, а завгоспом Гнат Хоменко, що їх Радянська влада знехтувала, скинула і хотіла звести із світу, вихваляв своїх приятелів староста. Хто забув Радивона? Знаний на всю округу горлань сидів тепер на першій лавці з Гнатом Хоменком, втішно витріщився на коменданта, вже за стіл не пустили їх, вже до президії тепер зась, сам миршавий комендант Шумахер розвалився за столом в кріслі, запроваляє зборами, а Саливон промовляє під його рукою.

Не кожного, звісно, пустять перед самі очі коменданта, голова громадського двору Радивон Ржа із завгоспом Гнатом Хоменком сидять на першій лавці, а де ж їм сидіти, Парфило теж поряд з ними, надійні люди, аж світяться, випромінюють догідливість і приязнь. Удача знов пригорнулася до них, дала в руки владу і комори, будуть верховодити, заправляти селом, вершити суд і розправу, знов потечуть в хату ріки добра, вислужаться, в самого німецького коменданта стануть на оці. На коліна все село поставлять, всіх своїх недругів зітруть на порох... Мало яких принад не віщувало високе призначення. Кому війна, а кому корова дійна.

Збори сповнені зневаги до німецьких прихвоснів, що здобули великої ласки в начальників і тепер аж чманіють. Невтішні людські думки і сподіванки. Шумахер буде командувать, а вже Саливон із Ржею стануть йому до послуг, із шкури лізтимуть, щоб вислужиться, варитимуть з людей воду, потиратимуть об чесний трудовий люд руки.

Облудними речами Саливон перенудив людей, тепер знов теревенить, що селяни при німецькій владі будуть признані люди. Тут він мало не з плачем зачав доводити, як нас гнітили і які ми були занедбані, тепер нами будуть правити культурні люди, і що нам треба підняти своє благосостоянє. Звівши до неба очі, він проголосив жалючим голосом, що вже воскресла наша ненька Україна! Нам тепер стелять, годять! Вольний труд. Ремісникуй, кустарюй, господарюй, базарюй, продавай, купуй, ніхто тобі нічого... Кругом привілля! Скрізь вигоди! Скільки Саливон розкрив людям дива! Збори вже не знали, з чого вражатися...

Саливон тут схаменувся... Мало не сказав «різникуй», та вчасно отямився. Як не вип'єш чарки, то не вибрешешся. Теж треба політику знати. Саливон заохочує людей до роботи, скоро війна скінчиться — нова жисть настане! Одруб одіб'ють тобі. Своім конем роби. Оренду бери. Волів заводь. Нащо нам ті трахтори — ні гною, ні м'яса! Землю при порозі дадуть тобі. Фюрер нам землю нареже... «Три сажні», — промимрив з-поміж борід садівник Арсентій так, що його слово не долетіло до вуха начальників, але кріпко засіло в людських головах. Власне, воно сиділо в людських головах, садівник тільки не змовчав. Адже люди тепер засвоїли нову поведінку, таїлися із своїми думками — не викажеш того, що на

душі лежить, — яр глибокий. Крилися, ховалися, наче змовилися, щоб не вивідав, не підслухав німецький шпик, пролаза.

Надто привільно почував себе Саливон на високім посту, мов ожив, переродився, грима на людей, приказує, а хто противиться новому порядку — мовчки робить руками виразні енергійні рухи: шворку, мовляв, на шию — і на шибеницю!

Хустки тут повели між собою річ, що староста вбирається в силу, сам Шумахер гостював у нього. Чи пишнотіла Соломія не зна, як привітати? Розкішна дівка Санька присипала поліцаїв, прилягала начальників.

Шумахер подав знак старості, і той закінчив. По словах старости ніхто й пари з уст — не ті порядки, з промовами не виступали, резолюцій не складали. Лише недолугий учитель Василь Іванович, до слів якого начальника тепер не дуже дослухалися, питає старосту — чи буде в нас школа?

Саливон уже хотів зопалу напуститись на нього, щоб не дуже заносився, не забував, що тепер не старе право, щоб не сунувся, куди не слід. Та, поглянувши на коменданта, а той схвально кивнув головою, відказав без вагання:

— А як же без науки, німці — люди культурні...

Змістовна думка осінила старосту, і він звістив збори, що дуже великої науки нам не треба, дуже грамотні будемо — хто землю робитиме? Сивою давниною війнуло від тих слів, проте старі люди тепер з оновленим досвідом щось не дуже поділяють те міркування.

Тим часом комендант Шумахер, що весь час направляв старосту, а сам мовчки стежив за сходом, надумав тепер звернутися до людей.

Саливон тут, звісно, не сидів як пень, а виявив неабияку обізнаність в поведінці, достойно, як і належить старості, сповістив сход... Правда, на початку він трохи збивався, з незвички величаючи по титулу, та чимдалі повів річ твердіше і наостанку несамовито гримнув:

— Зондерфюрер... гер комісар... гер Шумахер!

Аж роса виступила на носі в чоловіка, стільки приклав сили, щоб не збитися з ладу, щоб не видатися перед заграничними людьми в непринадному, простецькому світі.

Чи кожному по силі ця складна наука, чи кожному стане хисту, чи кожен тямить, як величать начальників!

Як же сприйняли ту звістку збори?

Надто бурхливо сприйняв ту звістку насамперед Саливон, ляпав у м'ясисті долоні, аж виляски пішли навколо. Радивон Ржа аж червонів, аж пітнів, вітаючи начальника. В комірника Гната горіли долоні. Парфило бив у долоні, мов стріляв. Санька вимахувала білими повними руками, мов пригортала милого. Світилися Соломія з Тетяною...

На диво, Шумахер припинив той вияв почувань. Спочатку збори не могли нічого второпати з мови коменданта, який з виряченими очима мов гавкав на людей. Коли ж призвичаїлися до калічених слів, то осягнули, що люди тепер мають лише одне право — робить на німецьке командування. Нічого не питать, не вивідувать, нічого не вимагати, ні про що не дізнаватися і ні на що не сподіватися, а лише виконувати накази німецького командування. І взагалі покладатися на волю переможців. Ніхто з людьми тепер не вестиме довгих розмов — це була перша і остання спроба. Ніяких порад у них тепер не питатимуть! Про всякі погані старі звички хай забувають. Щоб завтра всі до одного стали до роботи! За непокору їх жде сувора кара, — полоснув пальцем по шії.

Комендант насилав на людей загрози, проте жінки прикривали хустками посмішку, яку збуджувала ламана річ коменданта, більш стримані діди ховали посмішку в бороди.

Наостанку комендант сповістив сход, що Червона Армія розбита і що німецьке військо жене супротивника на схід. Поглулився над людьми, що думали канавами спинить наступ, — ніщо не спинить непереможної німецької зброї! Шумахер спалахнув, ще дужче вирячився на людей, несамовито, козячим голосом проголосив славу Гітлеру, з чого людей занудило, і вони мовчки з острахом дивилися на руду потвору. Не розгубився лише Саливон і з ним Тихін, Радивон Ржа, Гнат Хоменко, Парфило, видно, люди обізнані з новими порядками, і собі виголосили хвалу Гітлеру — та на все горло, бо не дай боже ще хтось не почує. Збудили тим, треба сказати, не дуже похвальні відгуки з-поміж людей.

— А щоб вам язики повідпадали! — сказала Текля.

— А щоб вас громи побили! — додав садівник Арсентій.

Люди насилали прокльони, та слова їхні не долітали до старости. А проте що для Саливона тепер люди? Він тепер править людьми, а не вони ним. Шумахер прихвалив

старосту за розсудливу річ, і вже Саливон коло коменданта в'ється, не дає порошинці впасти. Минулося, коли люди вирішували долю начальників — самого Саливона з Радивоном Ржею турнули з високого поста. Люди тепер для Саливона череда, що жде від свого погонича або милості, або бича.

Люди розходилися з пригніченою душею, мов зчужені-ла земля, повели розмови, що вже вернулася кріпаччина і що ми тепер безправні люди, нізвідки ждуть порятунку. Жінки зачали плакати і тужить, що вже не побачить мати сина, жона — мужа і діти — батька. Посиротили ви нас, пожурили ви нас, може, вже і кісточок ваших на світі нема... І коли ж ви вернетесь, і коли ж ви прибудете?

В цю безрадісну хвилину Текля, як могла, збадьорювала людей, застерігала від безпросвітних думок. Чи вони гадають, німець довговічний? Кожне добре слово, часом навіть лагідна усмішка втішали людей — адже на щось надіятися треба?

Розгніваний садівник озвався до сивих друзів:

— Що, я на тих супостатів, песиголовців буду робить?

На що пасічник Лука, по роздумі, завважив:

— Прихитрюватися треба...

— Беретти сад, — додала Текля, — поки вернуться наші... Хай нічого не родить, бур'яніє, аби не загинуло дерево.

Старики охоче слухали Теклю, вже ж вона знає, що по світах діється, біда над нею нависла, та вона духом не опала...

7

Дівчата в Буймирі, росли та вродливі, не знали, де дітись, — німці шастають по дворах, ловлять курей, збирають для німецьких офіцерів данину, заманюють та принаджують дівчат дарунками — не одв'яжешся.

А тут Радивон загадав мазать стайню — осіння пора, вітер свище. Якраз видався сонячний день. Дівчата привезли бочку води із Псла — тепліша, в колодязі студена, — ногами вимісили глину з кізяком, половою, забивали в стайні щілини — порозходилися пластини. Перемовлялися.

Чорняве пасмо вибивалося з-під хустки — ладна дівчина Галя Чорноморець переповідала подругам свою при-году:

— Зайшов до нас німець, з кроквою на рукаві, став залицятися, такий щедрий: «Я тобі можу дозволити купити кісток на бойні!»

Кожній є що сказати. В кожній набігло думок і спостережень. Наталка Сніжко витягла відро з колодязя, а там курячі голівки плавають.

— Над душею сидить, поки курка яйце знесе...

— З борщу курку витягне!

— Лама ворота — смаж яечню!

— Від них, як від кнура, тхне! — засвідчила тонка, смаглява Катерина.

— Невиварені сорочки баби дають, не хочуть прати...

Глум, огиду і ненависть посіяли гітлерівці в людській душі.

Та вже матері попризвичаювалися, і не так легко застрахати літню господарку, гострим словом віднаджували зухвальців. Якось німецький солдат хотів придобритися, занаджував дівчину в Німеччину.

— Вам самим їсти нічого! — глушливо відказала Наталка Сніжко.

Та вже й дівчата навчилися прихитрюватися — волосся стрижене, штани нап'яла, хлоп'яча сорочка, в картузі, пасе корову. Ще й махра напихваті.

— Лихо, як поліцай побачить...

Де лише і погомоніти дівчатам, як не в роботі. Якось поставали коло журавля, побачив Саливон, нагримав:

— Кому казав — вулиці не заводьте! — І, щоб усім було назавжди ясно, додав: — Не розводьте мені агітацію!

Все тут під його владою — розмови, розваги, — хіба встережешся лихих язиків?

Чи старості невдогад: де лише зберуться дівчата, нові порядки гудять!

Галя Чорноморець, що косила оком, примітила: вздовж вулиці йде німець, вихляє задом. Повідомила подруг:

— Он іде за яйками...

Дівчата приснули, та враз схаменулися, а Курт собі просіяв — звеселив дівчат, що, певне, раді його бачити. Мазальниці дбайливо вигладжували стіну, мовчазні, хмурі, заклопотані роботою, бо як не вправлять стайні — можуть скарати, хто того не зна. Курт стояв осторонь, приятнів, грав нагайкою, звивав, то розвивав, а нагайка ремінна, кругла, як змія, ефрейтор ляскав нагайкою по халяві, дригав ногою, не знаючи, як завести розмову. Накидав мутним оком — а дівчата ставні, рослі, тільки ніяк

доступиться. Дівочу вроду позамазували глиною! Не тільки пружні литки в глині, по лікті руки, але й повимазували лиця, пазуха перелита глиною... На рожевий вид єфрейторові набігла сласна усмішка, разом напливало дражливе почуття. Литки в кізяхах, теж дівки називаються! Курт, врешті, надумав, як розговорити дівчат. Вказуючи на двір баби Капітоліни, що, здаля видно, ряснів осінніми квітами, єфрейтор намовляє дівчат, щоб нарвали йому букет. Звісно, єфрейтор міг би і сам нарвати, та хіба ж не знати, що з дівочих рук квіти мають більшу принаду — дужче пахнуть! Якої ще краси треба?

Кому невтямки — квіти єфрейторові лише зачіпка, аби заманить дівчину. Щодалі він ставав все більше нав'язливий та набридливий. Дівчатам треба подумати, як віднайти єфрейтора і щоб не озлить... Галя відказала в жарт:

— Комарі кусають...

Це звеселило єфрейтора, він витяг фото, — хай подивляться, які в нас панянки, нерівня, мовляв, вашим. Приманював дівчат пишною білотілою німкенею, приязно скалив зуби — дойче фрау...

Мазальницям вже не ставало роботи, тож вони хлюпали на стіну воду, старанно вигладжували, аби не йти повз єфрейтора по глину.

— Нам ніколи, — пояснювала Галя, — треба до вечора вправить стайню.

Єфрейтора, проте, не переконати, він відчув дівочі гордощі — накипала досада чи образа, — мазальницям так не минеться. З удаваною приязню він дістав з кишені якесь рожеве павутиння, розправив його на сонці, сам милувався і дівчат принаджував — комбінація, але мазальниці не повели й оком. Нічого казати, не з легким почуттям єфрейтор заховав ту «комбінацію» в кишеню, натомість став пересипати в пригоршні золоті брязкальця — персні, сережки, що яскріли на сонці самоцвітами, сережки були дуті і пласкі, персні вінчальні і оправлені... Дівчата жахнулися: певне, що поздирав з розстріляних... Єфрейтор до того ж став переливати в пригоршні намисто, грати обручками... Дівчата допалися до тої стіни, вигладжували так натхненно, наче їм нема милішого діла.

На свою біду дівчата нехтують єфрейтором. Крива посмішка набігла на випещене лице — закипала лють.

— Будете їсти шоколад? — допитується єфрейтор, не

знати, в жарт чи справді, і, не діставши відповіді, став ловко кидать до рота квасолини, що блискотіли на пітній долоні. Та відмовчуватися небезпечно, і, щоб не озлить ефрейтора, дівчата подякували.

— Я солодкого не люблю, — сказала одна.

— У нас в глині руки, — сказала друга.

— Мене від солодкого нудить, — додала третя.

Галя не відала, до чого можуть привести її слова. Для ефрейтора це була нахідка. Він приступив до дівчини: раз у неї в глині руки, він сам буде кидать їй цукерки, хай тільки розкриє рота... Ефрейтор аж заіржав із своєї вигадки.

Дівчина знітилася, на біду ще й послизнулася, мало не впала, ойкнула, схопилася за кишеню, з якої посипалося насіння, — ефрейторові на втіху. Кумедна думка запала йому в голову. Вказуючи на насіння, що розсипала Галя, він глумливо завважив:

— Оце ваш шоколад, а це наш...

Знов зареготав із свого дотепу — який вже раз. А що тут дивного — людина веселими очима дивиться на світ, пустощі б'ють через край. О, ефрейтор за словом у кишеню не полізе. Хто влучніше скаже?

Ось тут і сталося диво. Дівчина, що весь час відмовчувалася, що з неї несила було витягти слово, раптом десь набралася ума, заговорила. Та й ще як заговорила! Не стала таїтися, виявила свою пекельну вдачу.

— Чому ж ви олію з цього «шоколаду» в Німеччину тягнете? — гостро відказала Галя Чорноморець.

Ефрейтор спаленів. Ось куди вона гне! Насмілилась з ним як розмовляти! Свиснула нагайка, червона смуга перевила лице дівчині, руки, шию. Вдруге ефрейтор потяг навздогін дівчину, що метнулася в гущавину, будяки, кущі, побігла кукурудзинням, городами. Хіба вайлуватий ефрейтор нажене? За нею розбіглися і по-други.

...Ефрейтор брів вулицею — хай ніщо живе не попадається йому на очі...

...Посходилися в тернині, поставали кружка, покривджені, нагайкою посічені, похилилися одна на одну, наплакалися, нагорювалися... Три милі подруги — Галя, Катерина, Наталка, — куди вас занесуть вітри, яка вас спіткає доля?

Помітивши, що Саливон мотається на селі, як шельма в ярмарок, пасічник Лука, перечепивши торбу через плече, чкурнув у кущі, що заслали весь болотистий діл аж до Псла. Все понизов'я заросло вільшиною, ліщиною, терном, гломом, над чистими глибоководними сагами густо поріс верболіз, на роздоллі повилися, покрутилися низові вітки, примхливі протоки, а ручаї, зарічки заросли оситнягом, очеретами, де в гушині приховано вутлий човник — пастухів дарунок, що в лиху годину завжди рятував пасічника.

Козлоголосий Шумахер набіжить, накричить, настрахає старосту, тож він і згонить досаду на людях, під цю пору на очі йому не попадайся — повісю, зничтожу! — арапником споре, посіче шкуру, не мине, звісно, ніколи Луку, тож пасічник завжди в болоті від розправи рятувався.

Мусій Завірюха подався за Волгу, а друзі його тут zostалися. Староста, повний ненависті до садівника, пасічника, де тільки міг, мстився. Корову взяли, придавили штрафами, стільки штрафів з пасічника, садівника настягали, що не стане хазяйства, — за те, що не хотіли чесні робочі руки працюю на ворога поганить. До того ж і сини в Червоній Армії... Зосталася гола душа. Пасічник — одинак, врятується, сердешній Теклі доводиться гірко... Із тих штрафів, хабарів розжився староста.

Саливон пробіг не одну вулицю — село немов вимерло. Спиняв коня, зазірав у двори, іноді перелазив через тини, бо глухі ворота були на засуві. Чи до лиця те поважній людині, що на високій посаді сидить, заправляє людьми? Грюкав у вікна, двері, хати стояли пусті, німі, лихо знає, де ділися люди, не станеш по куцах ловить, сідав на коня, мчав далі. І так від двора до двора. Велика загроза впасти комендантові в немилість, втратити високу ласку гнала старосту. Хіба людям не кортить спроводить старосту з Радивоном на шибеницю?

І без того хіба мало страхав, гримав, із зневагою повівся. Шумахер із старостою і Радивоном, що вони неспроможні на роботи людей вигнать, на що вони здатні, загрожував притягти до одвіту, якщо не справляться, розігнав усіх поліцаїв по селу, дав у підмогу єфрейтора Курта, тож тепер усі вони мотаються на конях. Що за диво, що за безлюддя? Нема нікого ні в полі, ні в дворі, жменька

бабів коло машини топчеться, нічого вдіяти не можуть, пустити машину ніяк, тільки слава, що машина...

Люди тим часом на городах, між кущами, ліщиною, тернами, копали картоплю, буряк, ламали кукурудзу, зрізали соняшники і, зачувши здалека, як по битій дорозі мчить баский кінь, падали в грядки, залазили в гущину... Що з городу надбаєш — закопаєш в яму, кинеш у погріб — перезимуєш. А що з поля, то для німця.

Засапаний Саливон мотався вулицями, пересвідчився, що скрізь пусті хати, не видно людей на городі і нема нікого в полі!

Заставши в одній хаті хлоп'яка, Саливон зопалу напався на нього, чого він вилежується, боки давить, хай іде на снопи! На що древній дідусь оступився за онука, що недорослий, кволий під снопом сяде. Та Саливон не хотів і слухати:

— Такий голиборода, парубійко, геть в поле!

Садівник Арсентій, що попався на очі старості, хотів чкурнути в глуху вуличку, та староста нагнав його. Далебі, все живе кидається врозтіч, уздрівши старосту, нагонить скрізь страх він, все тремтить, схиляється, шапкує перед старостою, прийшла його пора, розплата за всі кривди, образи, що він зазнав... Саливон гостро питає садівника, чому досі цибуля в саду на грядках не вибрана.

— Хочеш, щоб придавив мороз? Хочеш поморозити цибулю? Ти знаєш, що таке цибуля? — напав він на сиву бороду.

Шумахер із старости питає, наказав йому відрядить вагон цибулі в Німеччину, а не кому-небудь іншому... Радивон тепер за попихача править, опустився зовсім чоловік...

І коли садівник безпорадно розвів руками, спробував виправдатися: «Де я людей візьму?» — Саливон пригрозив:

— Ми тобі з цибулі сплетемо віршовку!

Арсентій, що не звик до такої розмови, мало не втратив річ. Саливон глумливо додав:

— І срібний медаль твій нічого не пособить.

Видно, в печінки в'їлися оті медалі Саливоніві, що повік не забуде людського посміху: адже сам колись, за допомогою Радивона, хотів пропхати на виставку свою розволочену дочку Саньку, окрасти славу...

Свавільна поведінка старости пригнітила садівника, хоч він і без того ходив тривожний, понурий, мов не в

силі розгадати, що сталося. Колись уславлений на всю округу, одзначений на нарадах, знаний навіть в столиці, садівник Арсентій завжди сидів за почесним столом, його ради дослухалося все село, він і молодих наставляв на розум, і комсомольці завжди до нього приходили по науку, і ось доводиться терпіти тяжку наругу. З похилою головою стояв Арсентій перед старостою, що взивав його послідніми словами, і він не посмів перечити, нагайка так і гуля в руках старости.

Осмутнів, здавалося, і сад, що був колись для Арсентія садом відроди, тепер запущений, забур'янений. Дерева ронили лист, садівник думав гірку думу. За ніщо мають його. Щастя, врятувалися вірні друзі — погнали скот за Волгу. Мусій Завірюха лагідно дивився в хмарне лице садівникові. «Ще стрінемось», — загадково кинув. Устин Павлюк благав садівника, щоб приглядав, беріг сад, сам не відаючи, як це можна зробити.

Саливон тим часом мотався сільськими закутками, зазиравав у вікна, на городи — село мов провалилося крізь землю. Зачувши галас, завернув на спустошене бригадне дворище, де літній плотник Авер'ян сперечався з бригадиром. Вгодований Парфило мало не вчепився в сиву бороду. Впору наспів староста, і плотник звернувся із скаргою:

— Що воно за порядки? Робиш ясла — ярмо справ. Взявся за ярмо — іди злагодь воза. Справляєш воза — іди до сіялки. Хоч розірвися! Злагодив хомут — колесо розпалося!

І Саливон враз дав лад, відрядив плотника, що вештається без діла, до молотарки, наказав Парфилові, що товчється в дворі, бігти по хатах, згонить людей на поле.

Порядок вслід за Саливонем стелиться, і люди хиляться, мов трава. Хто посміє перечити старості? Позираючи на дротяну нагайку, люди покірно бредуть на роботу. Чи, може, кому німецька власть не до вподоби? Хай скаже...

Далебі, Шумахер придбав собі надійного помічника, ніяк не кається, що призначив, за порадою бургомистра, Саливона на старосту. Сільський сход, мовляв, обрав. А хто посміє стати проти? Шумахер тепер може спокійно спати, не раз і подяка випадала старості.

Лихий тільки знає, де пропали люди, після того як силу хліба одвезли на станцію, а людям, з наказу Шумахера,

не дали ні грама, — розтягли, мовляв, зерносковище, — ніхто не став ходити на поле.

А тут копи заростають травною, за бур'янами не видно кіп, нев'язаний ячмінь поріс, і сон приліг, під дощами пріле насіння, гірка буде олія... Страх бере Саливона, треба старатися, впорядкувати поле, зорать, посіять, змолотити хліб, зібрати соняшник — з ким і чим? — щоб не попасти в немилість... Шумахер з кого питає? Радивон Ржа мотається, як баба без солі, а толку нема...

В поміч, як завжди, стала Санька, що взяла відра, напнула хусткою, пішла до річки по воду, косила очима, роздивлялася навкруг. Тоді длубалася на городі, докопувала картоплю, яку люди вже давно викопали старості, ламала кукурудзу, зрізала соняшник, мовляв, роботяща дівка. Поки люди примітили старостівну, було вже пізно. Санька вивідала, де поховалися люди, Курту переказала. Той лише гнівно повів оком, насупив брови, як у поліцаїв заграли жовна... Спалахнув широкоротий Яків Квочка, визвірився довготелесий Панько Смик, а вайлуватий Хведь Мачула аж запінився — всі рвалися крушити супротивника, руки мов зводили корчі, намотували нагаї, то розмотували... Чи їм не стане завзяття? Хай тільки високе начальство накаже — підуть потоптом, рознесуть село, змішають із землею! Стрибнули на коней, метнулися в гущавину...

Курт і Тихін таки перехитрили людей: городами в увесь дух собі пустили коней, збивали бадилля, ламали соняшник, товкли капусту, нагайками сікли людей, з гуком, тюком вигонили на роботи. Найдужче витинався Тихін, певне, що перед німцем хотів виславитися... Зойки, верески побігли низиною, з гущавини вилазили жінки, ховалися в льохи, деякі поспіхом зряджались на поле.

Вздівши на городі Теклю, Тихін на radoщах нагайкою обвів молодицю, з реготом перетяг, аж зарепетував з утіхи, аж млосно стало людині, із замахом полоснув, аж вигнулася молодиця, затяло дух... Досхочу наглу мився, насміявся, зігнав серце, знай, як у нас шанують активісток, медалісток! Добра пам'ятка ненависній жінці, що в славі будь хотіла, в шані ходила перед начальниками, із світу людей зводила, дбала, старалася, щоб розвивалися, цвіли колгоспи.

— Ось зараз я тобі цвітів наліплю! — лютував Тихін, гнався за жінкою, мало конем не натоптав, полоснув нагаєм вертку постать.

На людський лемент Санька вийшла з хати, втішне видовисько: Курт на городах батожив дівчат, що кидалися врозтіч, аж литки мигтіли, перішив Галю Чорноморець, а Тихін конем гнав Теклю, шмагав нагаєм. Санька зайшлася реготом. Химера! Кумедія! Дебела старостівна на погріб стала, ноги розставила, взялася в боки, притюкувала, заохочувала Тихона, щоб дужче стьобав славнозвісну активістку. На знаку стала, в'їлася в печінки... Медалістка! Санька аж засапалася з переживань, мало не репнула сорочка на грудях. Розпарена, рум'яна, вигукувала: «Покажи їй дорогу на Москву!»

Загнавши Теклю в густі терни, куди кінь не міг пролізти, Тихін погнався за іншими. Санька ще довго не могла прийти до пам'яті, виглядала, як у лозах мигтіли хустки, дослухалася, чи не долетить милий серцю лемент. Дівчата зненавиділи Саньку, взивали непристойними словами, гидували, не крилися, тож розправа над дівками прийшлася старостівні по серцю. На погріб стала, галасувала на все село:

— Догралися? Допашекувалися? Заждіть, ще не те буде!

За свою любку Курт хіба ж так помститься?

Нужденні, затуркані дівчата, на втіху старостівні, марніють, сохнуть, в'януть з кожним днем. Обношені, смаглі, латані, забовтані, колись славнозвісні красуні, зовсім звелися, в струпах, схудли, зажовкли, зблякли, тепер не пізнати. Чи на одній потліла сорочка з нудьги і заботи? Санька розцвілася всім на заздрість. Чи вона з лиця спала? Ще дужче розрослася, виповнилася. Чи на роботу поженуть її? Копать землю? Офіцери за нею волочаться, шоколадами годують, всім люб'язна вона, весела, привітна, співуха, сам комендант Шумахер накидає на неї оком. Не кожному щастя випаде. Що їй тепер Радивон? На лихо їй тепер здався Радивон, що сам править за попиха-ча перед комендантом? І Тихін такий. Перед Куртом придобрюється, вислужується, гнеться.

Посинцьовані, збиті зібралися жінки в полі, між ними Текля, червона смуга перевила їй лице, перенісся, заплило ліве око. Брала з кіп цвілі, прілі снопи, що зрослися і їх доводилося рвати, накидала на гарбу, підвозила до молотарки. Сувора зморшка набігла їй на чоло, здавалося, навіки. Подруги переповідали свої пригоди, жалі, як усяка негідь знущається з них, літню жінку, Маланку Кострицю, поліцаї посікли. Текля спокійна, строга, на-

мовляє подруг, щоб не опадали духом, не втрачали надії на розплату. Маланка Костриця зневірливо поставилася до того: поки сонце зійде...

А тут, на лихо, сам Саливон прибув на поле, щоб пересвідчитися, чи зійшлися люди до молотарки. Дівчата понатягали хустки на очі, моталися по стерні, плуталися в бур'янах, на ряднах носили снопи — скиртувать ніколи і ні з ким. Староста глумливо повів оком: добре поліцаї «обцілували» дівчат! Звернувся до гурту із словами:

— Не будете совісно робить — зажену в Германію!

І це була найбільша загроза — хто не зна? Дівоча доля в руках старости.

І з Радивоном староста повівся вже не як рівний з рівним: вчитував голові, що в нього непорядки на стерні, якийсь лиходій вивів з ладу молотарку! Шумахер наказав, щоб не припиняли вивіз зерна на станцію, а тут молотарка несправна! До коменданта дійде — що тоді? А ви де були? Куди дивилися? Кому-кому, а Радивонові не минути лиха. Далєбі, доля Радивонова також в руках старости.

Навіявши на всіх страху, староста подався на село, щоб дати їй там лад, треба звітувати комендантові...

Парфило мотається в полі, не зна, що діяти, — рятувати снопи треба. Та хіба самими жінками заскиртуєш? До того ж обмаль коней. Можна б і коровами, так нема возів...

Радивон завірив старосту, що до вечора навернуть гору зерна, хіба він не знає — треба збивати хліб, поки сніги не замели. Тож наказує жінкам лагодить тік, поки справлять молотарку...

— Будемо збивать хліб ціпами! Що, забули дідівську грамоту?

Техніка тепер яка? Обачний Радивон заздалегідь наказує дідам — робить ціпи, ярма! Діди в гвалт: з чого і як? Треба, щоб вистояне дерево було! Де взять! Підеш в ліс — партизан! А шкуратка нема залатать чобота!

Буймир щодня возив зерно на станцію, Шумахер мав нагоду пересвідчитися, що то за господар Радивон! Так неситий староста думає всі заслуги собі приписать, мовляв, він порядок дає, заправляє людьми, його викликають перед ясні очі коменданта, він звітує, питають з нього! Аж стелється, розпадається перед комендантом, хоче вислужиться... «Я на первiм плану, а Радивон — ніщо!»

Дівчата збивали хліб ціпами, перевівали, очищали, а

тим часом фартушиною прикривали торбинки при поясі: не дає німець хліба — самі візьмемо! Лиха година, «крас-ти» власний хліб доводиться!

Знов згадували, які кругом були достатки, салá, мо-ло́ка, меди, сади, пшениці; мов у сні згадували, як роз-цвілося при Павлюкові село, зростав людський добро-бут. Якби не надбали, з чого б жили? Хіба буде німець годувать людей хлібом? Хліб сій, а землю їж!

Взивали до визволителів, захисників рідних... Немов переповідали вітрам свої жалі, що вже очі від сліз позапу-хали в нас, чи ж бачите ви, чи ж чуєте, як ми тужимо, ждемо та згадуємо вас, виглядаємо, як схід сонця...

9

Перед заходом сонця посходилися рябі хустки до жу-равля, — треба знати, що рябі хустки носить літне жіно-цтво про будень, в неділю напинають чорні, — поставали кружка, мов не могли надивитися, наговоритися, розпі-знати одна одну — два дні не бачилися, — вони це чи не вони?

Долиною, зваблюючи око, в'ється ріка Псел, облиті ласкавим сонцем пишні осокори — золоті спалахи осе-ні — стоять над водою, що в прозорій глибині плекала ясну красу. А на вороній воді вихлюпується дикий птах, полоще біле крило, ладнається у вирій. Та ніщо не весе-лить людей, ніщо не тішить, наче не той світ став, при-гасли ясні барви.

— Ну ніяк не одможуся німців, — бідкалася жовтолиця Жалійка, — в хату заходить, руками водить, корову до-їть — молока. Баклаг наповнила, одлив тобі чарочку — пий — чи не отруене? На вигоні корову налига, до тину прив'яже, сам здоїть...

Сусідки вели звичні тепер розмови, ніщо нікого не вра-жало, в ці дні по хатах скрізь повно напасті.

— В мене нічого не беруть — відлучила, — відказала на подив присутніх Килина Моторна, ширококоста, гост-ра на вдачу жінка.

Сусідки не могли досягнути: як зуміла? Як прихитри-лася?

— ...Приходить харцизяка по млека, мота руками... «Корова нездужа...» — «Веди до хліва». Як глянув — гидливо покривився: корова вимазана кізяком — хвора... «Кур є?» — «Нема».

Хоче лізти на горище. «Нема драбини, порубала на паливо». Мотається по дворі, шука драбини, що прихована в дровах. Нагледів під припичком решето яєць. «Тухлі яйця», — кажу. Не повірив.

Сиділо дві пізні квочки, німці постріляли, яйця захолили, засмерділись. І все ж таки я прогадала, — мусила зізнатися жінка, — що було б виложить яйця в ганчір'я, а то забрав із решетом. Ще й прихватив низку яблук, що сохли під стріхою.

Сусідок не так пригнітила, як звеселила ця розповідь, — не кожна б зуміла окрутити німця.

— Це вам щасливо минулося, — завважила довгобрана Веремійка.

Хустки схвально позирали на Килину, що зуміла перехитрити курохватів, не кожна б зважилася. Хоч, правду кажучи, тепер навіть літні люди не так осмілилися, як озлилися.

Лише Веремійка під тягарем наруги, що зазнала, не поділяла тих думок. Що вдієш проти свавілля? Проти лютої сили?

Коло Веремійчиного двору спинилася машина, видно, хтось навів. Німці шастають по дворі, нишпорять по задвірках, зазирають в омшаник, побачили вулики. «Жужує?» — «Безматень, — кажу, — отрутнявіла матка». Хоч кажи, хоч не кажи — витягують вулика в двір, віко зняли, віхоть соломи запалили, кладуть на рами, випалюють бджіл. Бджола вилітає, крильця обгоряють, падає. Стою, плачу. «Беріть мед, — кажу, — не губіть бджоли». Миршавий вахлак за плечі мене як мотне, так я і розпласталася. Добре, думаю собі, що нема старого, що старий в полі, а то без крові не обійшлося б.

Випалили вони аж п'ять вуликів. Бджоли, що вціліли, в'ються над двором, де їм був захисток, хмарою вкрили небо, тоді подалися на захід сонця — на загибель. Якщо в димар залетить — димом задавить, якщо в лісове дупло — коли вспіє натрудитися? — давно і цвіт посох, і лист зажовк.

Повирізали з медом щільники, покидали в відра, одкрили скриню, взяли скатерть, два рушники, позамотували відра, сіли на машину, поїхали.

А тут тин зайнявся — і нічим залити вогонь, забрали відра, вогонь повзе від хліва до хати. То я сокирою тин розрубала, розтягла. Добре, хоч не взяли сокири.

Як прийшов надвечір старий, як упав на вулика, дума-

ла, що навіки залякне. Під ногами хрустять обгорілі бджоли, лазять, жалібно бринять. І не можна їм дати ради — обпалені крильця. Я за коровою не так тужила, а за бджолами очі не висихають.

Старий хотів податися із скаргою до гебітскомісара, так люди відрадили. Чутка пройшла, що гітлерівці збирають мед на отруйні цукерки, якими мажуть дітям губи, щоб діти вмирало.

На гадку Жалійки, не стануть вони переводити мед, на те є всякі солодощі...

Пригода ця засмутила жінок, хоч у кожної повна хата власних знегод. І що важать ці знегоди перед світовим лихом? І, як водиться в гурті, кожна намагалася доточити сусідку.

До Маланки Костриці зайшло двоє вгодованих гітлерівців, поскидали забовтані шинелі: «Почисть». — «Нема щітки». Один з кишені виймає маленьку цяцьковану щіточку, дає. Самі стоять над душею, принуковують. Почистила шинелю, німець хоче забрати щітку, другий не дає — почисть мою. Почистила й другу. На комині сохло мило — зілляй на руки. Мені сорочки нічим буде випрати, думаю собі, в неділю виміняла брусочок мила на базарі за п'ятнадцять качанів кукурудзи. Змилив півбрусочка! Набрав повну жменю мильної піняви та мені ляп межі очі. Стою, не второпаю — за що? «Ти нащо мою щіткою чужу шинелю чистила?»

Далєбі, вже скоро нікого нічим не здивуєш. Гітлерівське воїнство запоганило кожную хату.

— ...Хіба що старостиха Соломія аж світиться, вздрівши чужинця, — свідчить Маланка Костриця, видно, обізнана на сільських подіях. — Їде німецька кухня, то Соломія наперехват біжить: «Ставайте в мене під осокором — колодязь близько, шнапс буде! — Ще й примовляє: — Ми вас двадцять год ждали, очі виплакали виглядаючи... Помиї зливайте ось сюди — буде поросяті».

— А щоб ти світу не бачила! — не стерпіла сухенька Капітоліна.

Тут хустки навперебій стали насилати прокльони на паніматку і на весь Деришкурів рід.

— Хто не відає, що то за хватка молодиця, відрами локшу, рис носить, свиней, корів годує...

— Чи Саливон не знає, на чім світ держиться? За сіль та зерно в скрутну годину завжди озолотиться можна.

— Соломія горілку на коромислі носила...

— Санька оксамитову завісу в Будинку культури зірвала, в скрині приховала.

— Де тільки бомба впала — Санька бігцем на поживу. Миловарню в Лебедині розбили, дівка сіла на бочці тлушу, в руках сокира — зарубаю, хто підійде!

Саливонова сім'я в'їлася в печінки людям. Маланка Костриця пригадує, хто не пам'ятає, як Соломія свого часу від людей крилася: «І картоплі під кущами нема, і корова не доїться, і кури не несуться, і огірки не в'яжуться, і капусту блоха поїла, і садовина не вродила, і курчат лисиця похватала, і на мед збір поганий, і риба не ловиться, і помідори не в'яжуться». Завжди наслідувала мудру приповідку: скупа — не глупа. Тепер діждала своєї пори, розкошує, люди на неї за страх роблять, косять, носять... Тепер глумує із людей, що вони були чесними трудівниками на колгоспному полі:

— Слава богу, що я при Совіцькій власті своє здоров'ячко приберегла, тепер знадобиться...

Щонеділі чималий виторг за самогон, гас, сіль, мило з базару приносить:

— Я купецького батька дочка! Чи я сходила, чи я зносила? Одежу міль поїла! А тепер усі заздять... Вийшла за ворота — яйце лежить, хтось підкинув — заговорене. Щоб двір перевівся. Надвечір почало зводить поперек. Крутить, ломить. З прозору перелогі. Урік хтось. Хіба мало лихих людей? Староста скрізь у шані... У нас всі начальники задобрені. Треба погукать Гапониху, щоб нагнала уроки на сороки...

Пішов загул по хатах поліцаїв і старост. Соломія як у валянках по піску ходить, п'яна, весела...

Пішла слава по селу про Саливона, що за одним столом з комендантом сидів. Коня заслужив... А Саливон вже не зложить собі ціни. Вгодований, неповороткий, як чувал, в неділю точився посеред вулиці, вихвалявся з-поміж сивих борід, хусток:

— Переді мною розкриваються всі двері! Я всіх недругів вивішаю! Тепер буду шури лупить! Шумахер казав, що скоро червоних заженуть в Льодовий окіян, — хлопнув м'ясистими долонями, — а Японія з того боку!

Посмутив тими речами село. Сусіди кинулися до Теклі за порадою, і вона врозумляла людей: «Що ви слухаєте гітлерівського баламута? Саливон напускає туману, аби застрахать село. А як Червона Армія трощить гітле-

рівцям ребра, вони примовчують, щоб не дізналися люди».

Не лише Маланка Костриця, скривджена жінка, безчестила Саливона. А хто тут не скривджений? В кожній душі закипіла ненависть до сільських виродків, що в гонитві за вигодами плазують перед завойовниками.

Мало назнущалися з беззахисної Улити? Дочку загнали в Німеччину, налігали корову, ще й п'яні гульгтяї повитягували із скрині одєжину. Як з онуками визимуєш? Вийшла Улита за ворота, стала посеред вулиці, не зна, що діяти. Зачала шворкою тини в'язать. Найшов омрак. Тоді як заголосить:

— Рушники мої, рушники! Писані рядна, спідниці, кожухи! Обідрали мене, продали, пропили... Просвистіли, програли, протанцювали...

Вся вулиця збіглася на той зойк, не так збіглася, як боязко визирали з-за тинів...

Хустки раптом заметушилися, брали на коромисло тяжкі відра, примовкли, насумрилися, — людям слова ніколи вимовити — розходилися.

Вдалині, поперек вулиці, майнула вайлувата постать старости.

10

Сікли вітри, обливали дощі, скот обвалом йде, стерегти треба, щоб поїзд не перерізав. Велика забота тепер лягла на кощаві плечі пастухові. Хоч Сава віднині відає фермою, та до такої високої посади не так легко звикнути.

Скотина брела грузькими осінніми дорогами, скубла суху траву, рада споришеві, пожадно кидалася на соковиті озимі сходи, пильнувати треба, щоб не замісила поля. Дні видалися дощові, холодні, під таку негоду корови горнутья одна до одної, щільно тулятьяся, зогріваютьяся. Затуманилося небо — заслона від бомбовозів. Ставали табором посеред неораного поля, на ніч розкладали вогнище, промерзлі й промоклі до кісток люди сушать одєжину, варять вечерю, огріваютьяся. Корови собі оступлять Саву, наставляють тупі морди, облягають рятівне вогнище. В Сави душа болить — хай уже людям гірко, а чого скотина мучитьяся, вона ж нічого не тямить.

Осіння ніч довга, скільки передумаєш дум, передрімаш тривогу. Вирвалися на привольські землі, вільно дихаєш, дивишяся на світ. А як живуть люди під гнітом? Пастухові

друзі — садівник із пасічником? Трудівниця Текля, що зосталася з немовлям на кару... Чи зуміє захистити дочку мудра мати Мавра?

Не виходить з пам'яті літній поранок.

...Перегнавши корів убрід через річку, бо хтось пошкодив міст, пастухи обіперлися на палиці, сивобороді, високочолі, стояли на горі, прощальними поглядами дивилися на долину, де повилася чудесна ріка Псел. З-поміж сосни пробивалися малинові барви рідних осель. Мусій Завірюха зняв шапку, за ним усі поскидали шапки, насумрені, мовчазні, вбирали очима барви, полиски... А дівчата-доярки витирали хустками засльозені очі, тяжко зітхали... Між вільховими кущами на понизов'ї матері з дітьми — плачі, тужба сналися долиною...

Відтоді минуло два місяці, а здається — вічність...

Сава витає думкою над рідними оселями, посеред лісових хаш, благає долю, щоб не покривдила сина Марка, який подався в тил гітлерівцям, щоб не ослабла його рука, нещадно карала ворога, щоб серце билосся одвагою...

Найтяжче томитися в невісті.

Лише пробивалися мокрі польові світанки. Сава вже із ветеринаром обходять табір, дають скотині раду. Набряклі жили за ніч не одходили ні в пастухів, ні в череди. Чередники зводили корів, що голодні, стощені брели на схід.

Нелегка турбота випала на долю обслуги, скотина ослабла на ноги, треба зберегти ферму, щоб не занепала, дотягти стадо до Волги.

Кругом розвезло, хляга, рве, січе, а тут саме в Ниви теля народилося. «Пустіть, добрі люди, в хату заночувати».

Мовчазна літня жінка із глибокими лагідними зморшками на смаглому лиці подивилася на сиву бороду, киває, щоб заходили. Хоч хата і забита заболоченим людом, та куди дінешся під таку негоду?

— З нами теля...

Чого тільки на світі не буває? Яких тільки пригод не лучалося в ці дні?

Солом'яна стріха давала притулок новонародженим дітям. Декому обривалися тут стежки життя.

День і ніч не зачинялися двері в просторій паркій хаті край вигону. Через яку перекотилися всі знегоди. Де найшла притулок не одна дорожня душа. Скільки таких хат

розкидано на щедрій волзькій землі! Зогріла мерзлого. Напоїла живою водою знемоглого. Низький уклін тобі, привітна хато край дороги!

— Так теля, кажете?

— Ага, дороге гніздо від Рура...

В закутку, біля печі, знайшлося місце і світло-сірому теляті, що тремтіло на кволіх ніжках, дивилося на світ довірливими очима. Просвітліли людські лиця, заграли ласкаві барви, хата тішилася милим створінням, що враз розвіяло нудьгу і хмурість. Господарка не осердилася навіть тоді, коли теля пустило калюжу, терпеливо присипала піском. А що вже пережив Сава, завдали стільки клопоту, складав перед господаркою провину. Приніс відро молока, щоб напоїла зголоднілих дітей. На якусь часинку війнуло затишком, по хаті розходився запашний дух горілого молока. Люди пили животворне питво, набиралися сили, вся хата стала думати-гадати, як назвати теля...

— Теличка чи бичок?

— Бичок...

Довго прикидали, поки не надумали: треба назвати «Одбой», саме одбили гітлерівську навалу на Ростов, Тіхвін...

11

Які з дівчат молотники? Збивали ячмінь, снопи прілі, зерно відвохло, відпадали колоски, зерно не вибивалося, четверо дівчат молотять навхрест — не вибивали копи за день. То бич злетить, то заїда капиця, одне бігають до ціпов'яза. Авер'янові хоч розірвися між ціпами і молотаркою! Шкарубкими пальцями він перебира «деталі», марудить чоло, мота бородою — не добереш ладу, — гнилий шкураток, неvistояне дерево... А вони думали як? Хитра штука ціп! Мов у тумані проплива знедолений вік... Замолоду ходив із ціпом по заробітках. Ціп сухий, замашний, аж полискує, аж грає, аж рипить в руках. Не одну скирту положив... А коса була! Як огнем палить... А тоді прийшли трактори, комбайни — полегкість людям. А тепер знов ціп! Світ пішов обертом!

Дівчата надто охочі послухати розмисли ціпов'яза про давнину, так бригадир Парфило нагримав, щоб не засиджувалися... Староста питає з нього, скільки намолотили!

Староста теж ходить під загрозою, мало хто відає, комендант настрахав його, то він мотається, як опечений. Завертають пріле зерно, комендант сердиться, староста гне матюки Радивонові, що затягує роботу. Що може вдіяти Радивон? Це не літо, сушить ніде... Надто неповороткий він, робить висновок староста. Вайло! Ця безпорадність дратує старосту. А тут ніяк не доведуть до ладу молотарку, що приховав староста, що йому за те подяка вийшла від коменданта. Тільки слава, що молотарка, — гнила, трухлява, не вибива зерна, до того ж вогка солома намотується на барабан, гальмує, лама середину.

Саливон став примічати, що люди охотніше ходять на молотбу, ніж на оранку. До ріллі не виженеш, а на соняшник ідуть. Староста надумав вислідить молотників. Тож надвечір, коли люди верталися з поля, Саливон з поліцаями вилізли з кукурудзиння.

Дівчата-молотники йшли на віддалі, позад літнього гурту, тож, побачивши, що над польовим людом стряслася біда, повідчіпляли торбинки із зерном, покидали в бур'яні, що був у пояс. Текля, вчуваючи біду, благала подруг: «Ой не кидайте мене, дівчатка, держімося гурту...»

Поліцаї із сласною посмішкою на сп'янілих лицях почали оглядати дівчат, не так оглядати, як знущатися. На відчайдушні верески, зойки Тихін пригрозив знищити все дівоцьке насіння. На щастя, дівчата впору позбулися торбинок із зерном, і поліцаям ні до чого було прив'язатися. Та хіба Тихонові потрібна зачіпка? Побачивши Теклю, він засичав:

— Я тебе знесу геть! Все ваше гніздо зітру! Розметаю по вітру! Щоб духу твого не було! Зведу із світу! Вирву з корінням!

Озвалися обурливі голоси, дівчата вигукували під нагайкою:

— Ми наморилися, ми натрудилися, а ви ще знущаєтеся з нас?!

Передні не остереглися, несамовитий поліцай Хведь Мачула приволік до старости літню жінку, Маланку Кострицю, що приховала торбинку із зерном.

— Це що? — грізно напустився Саливон на неї. — Ти знаєш, як німці карають за крадіжку?

Жінка отерпла з тої загрози, вчуваючи, що доля її в руках старости, вклинно благає не карать її, в неї діти...

— Заробить нікому, дочку забрали в Німеччину...

Дівчата собі заступилися за вдовицю, просили пана старосту зглянутися на голодні діти... Думали розчулити старосту. Все ж таки він не без серця.

— Материна поміч — дочка — в Німеччині.

І Саливон відказав усьому селу в науку:

— Хліба схотілося? Хліб завойований німецькою кров'ю, а вам і грама нема! Якщо ви голодні — їжте по-лову!

Певне, слова ті, що вирвалися з глибини душі, не зникнуть в безвісті, а розлетяться по всій окрузі, дійдуть до коменданта, єфрейтор Курт перекаже до гестапи, а там уже матимуть Саливона на оці.

Люди очманіли по словах старости, не могли досягнути, відки береться в людини така ненависть?

Нічого було розгадувати, Саливон сам відповів на те:

— Ви мене мучили двадцять год! Кров з мене пили! Двадцять год я ждав цього часу! При Совіцькій власті я не вдарив нікого, навіть з п'яної руки... А тепер...

Дужий помах — і Маланка Костриця тіпалася на землі...

12

Вістка про новий набір молоді в Німеччину занепокоїла дівчат. Збивали цвілий хліб на току, думками й поглядами тяглися до Теклі, вже так повелось, що в тяжку годину зверталися до неї за порадою. Чи не тому, що знегоди горою звалилися на її худі плечі, і вона не схитнулася, не скніла, не скаржилася, однак, нікому, а завжди збадьорювала подруг, хоч сама ходила під загрозою. Стала мовби за верховода з-поміж дівчат. В ці безпросвітні осінні дні на щось сподіватися треба?

Коли в обідню пору дівчата коло молотарки збиралися в гурт, щоб перепочити, перекусити, а поблизу не було німецьких наглядачів, Текля сказала подругам:

— Гітлерівці хочуть, щоб дарова сила на них робила, а німецька людність щоб воювала проти нас...

— Тож всякими принадами і заманюють молодь, — додала Галя Чорноморець.

Текля поставила дівчат перед загрозою:

— Плакатами-то заманюють, і продажні жовто-блакитні газети підбріхують, а беруть силою... Спробуй не скоритися...

Тут дівчата повели складну раду — що діяти і до яких вдаватися способів, щоб уникнути набору...

Як зачали людей гонить в Німеччину, занехаяли себе дівчата. Не вбиралися, не виряджалися, ходили в лахмітті, брудні та невмивані, щоб німцю в око не впасти. На животи понамощували подушки... Одягали материні, завожені коло печі спідниці, дерті кофти, натягали старі шкарбани, вимазували сажею лиця, низько напиналися чорними хустками...

Зряджалися по воду до криниці.

Галя Чорноморець по теплі в тернах пережила. Рядни-ну накине, в бур'яні прищулиться, передрімає — нехворощ, осот та лобода, як ліс, проросли. Поки засне, всі зорі перелічить, всі думи передумає. Серце сповниться жалю, і хочеться тужної пісні заспівати, та неволя. «Зоре моя вечірняя, зійди над водою», — відрадою до серця пісня приляже, в думці переспіває — із думки Сень не виходить. Вночі машина загуркоче, аж затремтить дівчина: чи не за нею?

А вже під осінь на горищі в полові ночувала. Тихін з поліцаями ходив по дворах, дівчат шукав, залізними вилами штрикав полову, проткнув дівчині ногу, та Галя не скрикнула, затамувала біль, теж треба силу мати.

А Санька на вулиці лящить, виспівує, дівчат приманює. Німці з поліцаями ходять облавою, дівчат ловлять. Санька з єфрейтором Куртом змовляється: «Я тобі цю ніч дівчат наведу», — на всю вулицю вигукує, витюкує, виспівує.

...Козак до дівчини щовечора йде...

Ніхто не озивається. Глухо на селі. Люди провідали — політика. Дівчата вивідали хитрощі лукавої старостівни. Колись пісні розливалися на все село, як море, а тепер понімили дівчата, по бур'янах ховаються.

Санька дівчат, хлопців намовляє, щоб приходили неділю в кіно, танці будуть, німецька музика гратиме, весело буде. Галя з Теклею впору дізналися про лихі заміри, застерегли: не ходіть — то пастка, німці хочуть дівчат, хлопців половити... Не так веселощі молодь принаджують, як на гульбище кортить подивитися. Подруги вчасно пустили розголос селом, попередили необережних.

Тепер німці церквою приманюють молодь.

Як зачали гонить дівчат в Німеччину, Тихін перестрів Галю коло криниці, повів загрозову річ:

— Будеш зі мною жить — від Німеччини визволю... Однак не здобрувать тобі, знатного батька дочка, акти-

вістка — не помилують. Я тобі і садибу приділю, і півдесятини приріжу, і від податків освободю...

— Шукай собі дурнішої...

Озлився поліцай, нагайкою полоснув дівчину: «Я цілу низку нанижу таких, як ти!»

Чи Тихін не знає, як діяти? Дівчину одурив — мати застерігає сина: вона тебе обсіє дітьми — прощавай, мила! На козаку нема знаку...

Санька в дівчат золоті персні, вбрання, серги здира — від Німеччини зарятовує. Хто не догодить зажерливій старостівні — Тихону накаже, а поліцай вже шкуру стягне із непокірної. Саньки боїться, знає ж бо — із єфрейтором Куртом вона водиться, а від єфрейтора залежить Тихонова доля. В підмогу гестапо, поліції Санька все вивідує, переказує єфрейтору Куртові.

Літня Жалійка вдалася до Саливона, щоб дочку Оксану від Німеччини врятував.

— А в тебе є чим дочку викупить?

— Змилуйтесь, не засилайте, одна дочка в мене.

— А мені двадцятєро треба.

— Може, в кого є двоє, троє...

— Мене не вчи, де брать.

Золотий хрест старості дала, щоб дочку не брав. Чи пособить?

13

В хаті пахтіло зілля: мати, літня морщава Маланка Костриця, як дитину, купала дочку в ночвах, тужила над катованим тілом, ноги цілувала, сльозами обмивала:

— Це ти вмирати прийшла...

Дівчина Харитина втекла з Німеччини, вістка вмить облетіла Буймир, сусіди гомоніли через тини, потайки переказували з хати в хату, щоб не дізнався староста.

Текля навістила невільницю, що, безкровна, висхла, в білій полотняній сорочці, лежала в рідній хаті. Крихітна рука в квітчастому рукаві знесило лежала на ряднині, втікачка мутними, запалими очима жально дивилася на світ, без слів ясно було, що за лиха недоля її спіткала. Текля із слізьми гладила холодну руку, до серця доходили всі дівочі біди, позирала на тонку шию, посивілу косу — волосся повилазило, — слухала гірку розповідь.

— Чого ти така мучена? — питала подругу.

— В колодочках я ходила, лободу їла, наругу терпі-

ла, — відказала невільниця. — Замість ясного пшеничного хліба жолудевим бруском нас годовано — черствий, зелений, цвілий, аж рипить... Букової тирси домішано, тверде дерево, на зубах не перемелеш. Не викислий, не виброджений, як глина, за ножом тягнеться, розлазиться, аж сичить, як свіжий. Голодом мучишся, з'їси — ще тяжче, згага давить. Капустяне листя дівчата на городах збирали, гризли, хто присолене, хто приварене. Як не гнітять кати людей, а люди живуть на бур'яні.

В хаті прибрано, білою скатертю накрито стіл, вікна завішено: в урочистій нагоді мати Маланка Костриця припорядкувала хату — з німецької неволі потайки дочка вирядувалася.

Як потемніло — задвірками, городами, сторожко озирлючись, потяглися дівчата: кожній кортить дізнатися, з якою вісткою прибула подруга. Давши хаті «на добривечір», сідали на лавці мовчазні, понурі — без слів видно... В кожній перед очима своя доля. Хто не пригадує дужої, веселої Харитини, що повершала всіх дівчат в полотті і співах?

Маланка Костриця переповідала, як виголодалася дочка в неволі:

— Взяла в руки окраєць хліба, аж затремтіла...

— Чому ж ти не подавала вістки? — питали дівчата подругу.

— Я ж одписувала — якщо жива мати, хай передасть цибулі, буряків...

Та, видимо, листи переймали, не доходили до матері.

Найшли ще сусіди, чаділа лампа, пересилювала густий дух ромену, в хаті билися дівочі жалі:

— Нас окрадають — везіть пшеницю, а самі їже тирсу...

Харитина повернула дрібне лице до людей, не могла пізнати нікого, немов з провинною сказала:

— Негожа стала я... Туман залива очі... Світ як чорним сукном заслало... Куди діти ноги? Ломить, крутить...

Клопітна мати кинулася замотувати тонкі, як палки, ноги дочці, крізь сльози примовляла:

— Це ти вмирати прийшла... Я тобі на ніч карасиною зітру ноги...

Харитина кволо всміхнулася:

— Як умру, то на рідній землі...

Гірко знати, що рідна земля під неволею, проте дівчина вірить, що ворог згине... Білі бороди, прославлені

колись воїни, скрізь втішають людей, з просвітлою мудрою вірою твердять, що Червона Армія непобіди-
дима.

Кощаві груди розривав кашель, Харитина знеможено застогнала, захарчала, скривавила подушку. Знесило промовила:

— Кованими кіньми нас топтали... Я закликала дівчат: схаменіться, чи ми станемо на своїх братів робить колючі драти? Забастували ми... Попадали на землю... Лежимо... Гітлерівці сікли нас нагаями... А тоді топтали кіньми... Сім душ на смерть затоптали. Кому проламали груди, потрощили ребра.

Хата в німій печалі слухала сувору повість про нескорену дівочу волю.

Коли другого дня єфрейтор Курт із поліцаями прийшов по дівчину, — дійшла вістка до Лебедина, Санька переказала, — Харитина на лавці лежала мертва.

14

— Що Текля робить?

— Коросту...

Незвичні для людського вуха розмови тепер часто велися в Буймирі біля криниці, на базарі, в церкві, в хатах, де тільки стрічалися люди.

Галя Чорноморець радо стріла Мавру, що провідала хвору дівчину, принесла печений гарбуз, складала провину перед хворою — якби не стерегли, частіше б навіщала. І так крадькома городами, тернами продерлася, щоб поліцаї не помітили.

Галя спитала матір, що подруга Текля робить.

— Принесли повістку на комісію, тож Текля і заходилася робить коросту.

Заклопотана, стурбована лагодиться в дорогу.

Тихін гасав конем, вигонив дівчат, загрозливо наказав Теклі, щоб прибула на комісію. «Машинами тепер тебе не будуть возить, як колись було!» — глумливо кинув. «Мала дитина в неї... З дитиною не візьмуть», — кажу поліцаєві. «Німці дітей розстрілюють, а ти думаєш, не візьмуть», — відказав він.

Поліцай виявив дивну обізнаність: «Сам Гітлер дав на те дозвіл».

До речі, поліцай аж ніяк не пішов проти істини. Із самим єфрейтором Куртом він знається, може, від нього

дещо вивідав... Звісно, хіба поліцай скаже, що він в ефрейтора лише за попихача?

Чи не сам поліцай і надумав вирядить Теклю, щоб не маячила перед очима.

«Беріть корову, а дочки не займайте», — кажу. «Корову ми і так візьмемо». — «А як же дитина?» — «Партизани доглянуть».

Тяжче не могла Мавра вразити серце дочці — з негідником стала до розмови.

Вирядуватися від ворогів намагається Мавра, закрутилася зовсім жінка. Всього дочці не переказувала, як глумував Тихін, — з партизанами, мовляв, нагуляна дитина!

— Старості, підстарості, поліцаям захотілося скористатися нашими хатами, — гадає Мавра, — випечуть нас із села, якщо в Німеччину не заженуть, то в землю...

— А ми не дамося, — із кволою усмішкою відказала Галя Чорноморець, щоби розвіяти страх, що нагонила Мавра, разом розважити жінку.

Під доглядом поліцаїв жили сім'ї активістів. Від старости строгий наказ був, на зборах вичитував, щоб жінки не сміли по хатах ходити одна до 'дної на раду. Потайні розмови, певне, між собою ведуть, начальників неславлять та обмовляють, агітацію розводять проти німецької власті. А може, про допомогу партизанам радяться? По чім знать. І по сусідах щоб не вештались, не збиралися по хатах без діла, не розводили агітацію. І сусіди щоб не ставали до розмови із сім'ями активістів, цуралися щоб їх, обминали! Нехтували! І в колодязях води брать щоб не дозволяли! Саливон розлютився, страхав: між гурт, на вулицю щоб не сміли ходити сім'ї активістів, щоб не пащекували! І поліцаям наказав строго стежити за тим, а якщо помітять порушення порядку — карайте моєю рукою!

Так люди додумалися, носили воду на свій двір, а тоді через тин переливали в сусідські відра.

Стали боятися окупанти, щоб люди між собою не змовлялися. На роботах є наглядачі, пригінчі, не дуже порозмовляеш. А в хаті хто встежить, підслуха?

Надвечір садівник Арсентій навістив Галю, облямоване сивизною лице, звеселив хату, війнуло болотяним духом, приніс свіжу рибину, ситого лина, наказав зварити борщ. Напустився на дівчину, що під цю пору лежить

хвора. «Чого ти скиглиш? Інтелігенція! Приніс полин, як віник, — на, їж! Усю недугу як рукою зніме! Я всю медицину пройшов!»

Незважаючи на всі перестороги і загрози, Галя, як тільки звелася на ноги, порішила навістити подругу, дарма що небезпечно. Поліцаї, як тільки дізнаються, що стала на ноги, прийдуть по дівочу душу.

Текля, на щастя, вернулася з Лебедина, страшна, мучена, губи — як синяк. Із страшного суду прийшла дочка, сказала Мавра.

Колись дужі, рум'яні подруги тепер охудли, зажовкли, не могли без жалю дивитися одна на одну.

— А якби забрали? — спитала Галя.

— З дороги втекла б, — рішуче відказала Текля.

...Чаю накурилася, напилася навару з махри, як ішла на комісію... Серце б'ється, голова обертом іде, пече, нудить, згага давить, ние коло серця, запухли очі, жовтий світ став. Хіба тільки сама Текля? Як зачали в Німеччину дівчат гонить, що тільки не робили над собою вони! Інші матері задарювали старостів, поліцаїв, викуплялися, а комсомольців Саливон не помилює! Сім'ями активістів порішив Німеччину відбувати. Текля пороздирала руки, плечі, часником натерла, густо висипали прищі на тілі, хвору дівчину не візьмуть, на місяць оставлять, а тут день нам дорогий, може, щось виясниться. Солону воду пила, набрякли ноги, як колоди. Їдке зілля жовтець до ніг прикладала, ноги печуть, гнояться, чобота не одягнеш. Якби не така загрозна пора, враз би злічила, через попіл перегнала б воду, парила ноги, луг витягує гній, затує шкіру, або марганцю розвела, враз би вигоїла...

Галя теж розповіла подрузі страхітливу пригоду: на кладовищі паслася коростява конячина, дівчата, хлопці, як дізналися про біду, про новий набір молоді до Німеччини, пітними руками терлися об струпи, теж облипали коростою. Галя лежала хвора, тим врятувалася від набору. Минулого разу то натерлася кропивою, тіло взялося пухирями, що лопалися, ятрилися, теж визволилася від Німеччини.

— Бери у мене жовтець, — радить Текля, — пособляє...

Дитячі пальчики перецілувала, як зряджалася на комісію. Як схилилася над колискою, ледве встала. Взяла торбу з сухарями, печений гарбуз, пляшечку олії. Засипала очі дрібною сіллю, очі заплавили сльозами, світу не видно.

Лікар втішав: «Це ти наплакалась, вітром надуло, не близька дорога...» Подивився, що ноги гниють, показав німецькому лікарю. «Давно це в тебе?» — питає.

«Давно, — кажу, — туберкульоз шкіри дохтурá признали». Вислухав серце, наказав через місяць знов з'явитися. Як діткнувся мохнатою рукою до плеча, аж здригнулася...

— Куди діватися, де рятуватися? — в розпачі питала Галя.

— В лісі, — суворо відказала Текля, видно, давно ви-зріла думка.

Хоч би скоріше з лісових хащів прибула вістка, подруги знали б, що їм діяти, не стали б сидіти дома, нидіти, терпіти знущання, ждати безславної гибелі.

Думкою витали посеред бойовища, взивали до рідних захисників: де ви, милі, дорогі Марко і Сень, чи не забули своїх вірних друзів, що прагнуть поєднати з вами свою долю?

15

Над головою нависає мутне небо, студені вітри гуляють на просторах, обмітають жарке березове листя, ваблять око соковиті зелені сходи, лісові спалахи осені. Грізні вибухи стрясають світ, потужний гуд розбігається навкруги хвилями, томлені зарослі лиця хмурніють. Троє брели проти людського потоку, що день і ніч суне на схід. Чвакає болото, реве скотина, глухо гурчать трактори, грузнуть по ступиці вози, на возах матері з дітьми, хатній скарб. Забовтані чередники женуть гурти корів. Обабіч дороги бредуть з клуночками малі і літні, хустки і бороди, мовчазні, заклопотані, знесилені.

Троє, йдучи проти хвилі, наближаються до села.

— Якби Парфіло не завів коні, не місили б болото, — похмуро буркнув Марко.

— Нема лиха без добра, — завважив Мусій Завірюха, — пустить чутку, що подалися на Волгу.

— Тут перепочинемо, — киває Павлюк на хату осторонь дороги, на пагорбі.

Мусій Завірюха видивлявся краєвид — ліси та яри, — щось думав, щось прикидав. Низькорослий, крем'язний Марко плівся слідом.

Двері в хаті навстіж розчинені, посеред сіней кругла яма, купа свіжої глини. Друзі побачили, що прийшли не

впору, та господарка, літня сива жінка, повела дорожніх в простору хату, посадила до столу — тепер не вгадаєш, коли впору. Поставила глечик кисляку, миску огірків, помідорів. Хліба і сала в дорожніх вволю.

Над селом нависала загроза фашистської неволі, тож господарка з молодницею поралися коло ями. Обложили густо клоччям, тоді поставили кадку, насипали зерна — не поцвіте, не набухне, не набереться вологою... Накрили дошками, засипали землею. Марко хотів стати в поміч, та жінки обійдуться без сторонньої допомоги. Треба приховати хатній скарб — одєжину, чоботи — від ворога. Вдалині гриміли гармати, в хаті тривожно бриніли шибки.

Скоро в хату прибули ще постояльці — виснажена молода жінка, із нею двоє дівчаток і хлопчина, майже ровесники. Через плече жінці перевисала торбина із мукою, навхрест друга з одєжиною. В дітей теж були клуночки. За сім'єю бігла коза, що зосталася за порогом, товкла головою в двері.

— Біда з отою козою, — мов виправдувалася жінка, — червоноармійці в дорозі взяли нас на машину, так коза зняла такий лемент, що діти з плачем позлазили, жалко розлучатися. А з козою хто візьме? А без кози як житимеш? В дорозі здоїмо, зваримо галушечок, так і перебиваємося.

Після цих слів господарка втягла в хату забовтану козу, дала капустяного листя, і коза, побачивши дітей, призвичаїлася, і діти собі звеселіли.

Мусій Завірюха посадив сім'ю до столу, нарізав хліба, сала, господарка поставила миску слив і яблук. Зголоднілі діти несміло потяглися до столу, та Мусій Завірюха вложив кожному в руку по шматкові хліба й сала. Хрумтіли огірки на зубах. Коза собі підійшла до столу, і хлопчина, боязко озираючись, дав їй шкоринку хліба. Звісно, будь свій хліб, зароблений, він би не вагався. Білоголове хлоп'я поряд з чорненькими дівчатками привернуло Павлюкову увагу. На якусь часинку хата перетворилася в дитячий садок. Спала турбота з лиць, проясніли погляди. Смаглява привабна жінка не так сама їла, як приглядала дітей.

— Всі ваші діти? — не знати з якою думкою питає Павлюк.

— Мої, — після короткого вагання відказала мати і ледь посміхнулася.

І Павлюк, вчуваючи щось недомовлене, більше не розпитував.

Діти вволю наїлися, примостилися на полу, і Павлюк поскидав з них черевички, попросив у господарки теплої води — спарилися ноги.

Нависли сутінки, глухо бриніли вікна, діти спали мореним сном, хата слухала сувору жіночу повість.

...Житомирський шлях захряс людьми, збилося безладне стовпище — хто стане під бомбами тягти з дороги скалічених коней, потрощені вози із хатнім мотлохом, розбиті трактори — створилася запряда. Бомби падали на беззахисний люд, на мирні хати, кругом горіли села, люди крізь смерть рвалися на схід, не спинялися ні вдень, ні вночі, боялися, щоб не накрила гітлерівська навала. З опаленою дитиною на руках бігла мати, з перебитими ногами лежали на дорозі люди, скалічені потоптані діти, стояла безрука дівчина, збігала кров на дорогу...

Вчителька Галина Петрівна з двома дівчатками звернула із шляху, кинулася навпростець полем, переліском. Годівниця коза від них не відставала. Хто зрядився возом чи тачкою — скарб прихватив більший, але зв'язав собі руки.

Отaborилися в рідколіссі, в ярку, на віддалі від шляху. Займався малиновий світанок. Клекотіло вариво в казанках. Із суховіття дим не стелеться. Заморочені, потомлені люди, хоч і виголодалися, знехотя сьорбали гарячу рідину, годували дітей.

Безпорадне хлоп'я одбилося від сім'ї, згубило матір, що кинулася в лісок із сестричкою. Никало між людьми, дивилося голодними очима, як діти порозсідалися коло мисок, не сміло озватися, тоді замоталося з головою оджиною, прилягло під кущем, приховало дитячу думу.

Смаглява, кощава вчителька скупим словом переповідала пригоду, що брала Марка за душу. В тяжку годину, коли смерть витає над головою, чи кожен помітить голодного і безрідного, побачить розпач дитячих очей, гіркоту і безпорадність? Хлоп'я ж не осмілюється озватися до людей, що в них і свого горя чимало.

Марко витає думкою з-поміж зголоднілих, вистраханих дітей, сповнюється уяви, як тепла рука діткнулася хлоп'яти, що накрилося з головою, аби приховати дитячу кривду і щоб самому не бачити, як діти мотають ложками.

Лагідна жінка пробудила хлоп'я, потягла до казанка, за яким сиділо двоє смуглявих дівчаток, що охоче віддали білявому сусідові тепло свого серця і ложку. Хлоп'я несміло почало тягти з казанка галушечки, а на віях тремтіли сльози. І так усе чітко і ясно стало перед Марком — і позір, і вираз, і порух, — мовби він сам там був.

Хлоп'я вперше здобувало гіркий життєвий досвід.

Випадково стрілися в сільській хаті, споріднилися долею, господарі полягали спати, світла не світили, в темряві ллеться журний жіночий голос.

Прив'язалося хлоп'я до своєї нової матері, що пригріла його, доглядала всю дорогу. Як не було скрутно — кидати напризволяще безпорадне хлоп'я хто наважиться? Дати йому притулок у власній сім'ї надумала вчителька Галина Петрівна. Де своїх двійко, там і третьому буде місце. Та й дівчатка — Галя семи років, Оленка — восьми — прив'язалися до Сашка. Незвична новина: хлоп'я об'явилося в домі. «І вже Сашко став наш, як рідний, тільки козу хай не годує, бо коза наша». — «А Сашко ж чий?» — наставляла мати семирічну дочку. Так добрели до Харківщини, де вчителька застряла в сільській школі. Працювала коло молотарки, доглядала корів, білила школу, возила торф, і ця буденна робота здавалася їй такою милою і втішною, що повік би не кинула, якби не лиха година... В темряві кивнула на вікна, що в цю хвилину жалібно забриніли. Маркові защеміло серце. Жінка примовкла, видно, заклопотана думкою, як вирятуватися з біди. Така дрібна, несхитна, дала раду трьом дітям. Марко допитується, чи є в них родичі.

Є, та ніхто не зважився кинути рідне гніздо. Чоловік, політкерівник на Західному фронті, привітав дружину, коли довідався, що вона підбрала заблуду, написав листа хлопцеві, щоб добре вчився, доб'ємо фашистів, тоді найдемо твою рідню. Наказав дівчаткам, щоб не кривдили Сашка, жили дружно.

Хлоп'я видалося слухняне, картоплі з дітьми начистить, нарве трави, прибере в хаті, поки мати прийде з роботи. То, було, дівчатка нудилися, а з нудьги не ладили, тепер із Сашком веселіше — забавки, вигадки, — навчив пісень про Чапаєва, партизанів, і вже нема того, що Сашко не наш. А дитячі думки і забавки спрямовані на один лад — Галя хоче стати пілотом, разити ворога,

як гордий сокіл Супрун. Сашко неодмінно буде танкістом, а найменша — Оленка, — що надивилася страхів, хоче стати лікарем...

Учителька примовкла, і друзі відчули, як на виснажене лице жінки набігла лагідна, разом гірка посмішка. Друзі пересвідчилися, що Сашко в дбайливих руках, жінка тішиться дітьми... В душі материній б'ється теплий дитячий світ, вона живе цим світом. В розпачі горнеться до дітей, мов чайка крилами, прикриває їх від усякої напасті. І Марко тут вчуває, як ця немов буденна і в той же час така зворушлива зустріч гартує людське серце, зміцнює волю. Суворя пора поставила народ на випробування духовних сил, і Марко тут сповнюється віри, який вже раз, що ми непереможні.

Жінка прикурнула коло дітей, друзі передрімали на лавці, незчулися, як і ніч минула. Вже перед світом вікна в хаті бриніли глухіше, видно, червоне військо відбило ворога. Друзі мов поріднилися з молодим сімейством, прощальним поглядом окинули дітей, що спали глибоким безтурботним сном, розминулися з учителькою — чи доведеться знов стрінутися після перемоги? «Нате ось харчів на дорогу». Вклонилися лагідній господарці, що дала притулок дорожнім.

Знов січуть гострі вітри, женуть листя, що полискує осіннім полиском. Мовчазні, насумрені, троє знов бредуть назустріч вогняним спалахам, громам.

Ідучи назустріч фронту, побачили в ярку наші танки, долітала гостра розмова:

— Знов нема пального, вже раз ледве вирвалися з оточення!

Як проминали село, спалахи, вибухи, снаряди летять через голови, через хати, Маркові кинулося в очі: двоє дівчаток сидять під стріхою, такі осмучені, такі приречені, усвідомлюючи, що зараз вирішується їхня доля.

Маркові хотілося гукнути: «Дорогі дівчатка! Не ждїть долі, сїйте смерть ворогові!»

Насправді він тільки сказав:

— Ідїть в госпіталь, пособляйте раненим.

Подивилися сумними очима:

— А як же мати?

Вже на взліссі побачили: мертвий боєць лежить, обгорілий рогач коло нього, видно, на ногу не міг стати...

Саливон повівся із Теклею надто лагідно, не лаяв, не кричав, а просто врозумляв молодицю:

— Знаєш, в який час ми живемо? З якого ти двору? Батько твій погнав скот для Червоної Армії. Все може з тобою бути... Чи в Німеччину заженуть, чи тут повісять... Ось мені треба двадцятеро дівчат набрати. Де я їх візьму? Однак лиха не минути тобі. Ніхто добрим словом не згадає... Так ти заміни свою корову. Я тобі дам теличку. Однак заберуть твою. Чи тобі не байдуже? А я породистий скот завести хочу. В тебе корова племінна, удійна...

— А я дитя чим годуватиму? — строго питає Мавра старосту.

Текля, що ледве приходила до пам'яті, гидливо відмахнулася від старости — одчепіться!

Не хотіла добром розв'язатися, розлютила тим Саливона, що пригрозив рознести, розметати дворище, а Теклю в гестапі згноїть, на барабан ізсушить...

Староста слів на вітер не кидає, і сім'я скоро мала в тім нагоду пересвідчитися.

Саливон із поліцаями зробили контрольний удій і наклали на кожен двір по дев'ятсот літрів молока на рік! Пішла відтоді слава про Саливона, що став у самого гебітскомісара на знаку! В сусід по шістсот, сімсот літрів, а Буймир повершив усі села! Санька, славнозвісна доярка, проводила контрольний удій, пишалася з того, вона теж не сидить без діла, стає в поміч німецькому командуванню, прислужилася коменданту, певне, що до Шумахера дійде, Курт дасть знати...

Маланка Костриця біля колодязя ремствувала:

— Корову годуй, а німець молоко питиме! А щоб ви смоли напилися!

Чи тільки вона сама? Все село нарікало, тільки щоб поліцаї не почули.

А тут вийшов наказ від коменданта: забрати в активістів корів. В старости, звісно, всі активісти на обліку, не треба голову ламати. Хто краще знає, ніж він? Хати й тремтять за свою долю — відки знати, на кого впаде око старости?

Саливон виглядає по дворах, в кого показна корова. Зайшов у двір баби Капітоліни: «Де твої сини, га? Ану, відчиняй хліва!» — хотів настрахати, та побачив, що корова простопородна, пішов з двору.

Тихін, далєбі, почуває себе повновладним господарем на чужому дворі, він рішуче простує до хліва, налигує корову, дарма що хатні поставали на порозі, мовчазні, вистрахані, навіть не озиваються. Безпорадні будь-що вдіяти. Хіба можуть перечити? Довготелесий Панько Смик виводить з хліва корову, що слухняно йде за поліцаєм. Тихін сам озивається до хатніх, на глум бере Текляю: «Ти знаєш, якого ти роду? Активістка! Веди корову! Годі партизанам молочком ласувати!»

Ні мати, ні дочка не озивалися, не перечили, не блага-ли, не плакали, лише гидливо дивилися на поліцаїв. І це найдужче озлило Тихона. Він вирішив збить пиху активістам. Тихо й мирно він не звук іти з двору. Водив очима, не знаючи, до чого причепитися. Помітив розчинені двері погребя, що провітрювався. Добрий погріб вимурував Мусій Завірюха! Тихін враз збагнув, що до чого... Чудесна думка запала йому в голову. Схопивши пляшку з гасом, що стояла коло порога, він метнувся в кам'яний погріб, перелив усю кваснину — огірки, помідори — хай розкошують! Втішно дивився на хмарні жіночі лица, на сонячний день... На що вже Панько Смик майстер на всі вигадки, а й він би не додумався! Панько Смик в захваті від свого отамана.

Поліцаї напідпитку, співали, пританцьовували, з усіх кутків вели корів.

Матері вибігали на дорогу, дивилися вслід, плакали — одірвали від дітей годівницю...

Під наглядом єфрейтора Курта поліцаї згнали корів на вигін, тут збилося ціле стадо — лискуче, показне... Рипіла гармонія, Курт привселюдно хвалив Тихона. «Карош, карош, поліцай!» — хлопнув навіть по плечу, Тихін аж умлівав з високої ласки — всі завдання він звук виконувати швидко і весело.

Поліцаї гнали череду на станцію, де стояли споряджені для скоту вагони із написом: «Подарунок німецьким жінкам від українського народу».

Жовто-брехливі плакати зазивали молодь в Німеччину, розписували, яке там розкішне, безпечне життя жде на них.

...Розмальована, виряджена дівчина з гітарою в саду вигулює, поряд молодецький парубок розтягує гармо-

нію, лиця світяться втіхою і щастям — що-то за життя на Заході!

В школі у райцентрі стояв гвалт і лемент. Дівчата з напухлими очима взивали до білого світу — та куди ви нас берете, та куди ви нас ведете? Розлучаєте з рідною матір'ю. Двоє дівчат — рослі, дебелі — одна одній впали на плечі, заливаються слізьми. Так, що німецькі поліцаї ледве розтягли дівчат за коси, ще й спересердя крутнули, мотнули навколо себе. Зірвали тим дівочі зойки.

А матері собі плачуть, тужать, по вікнах б'ються, — понизу вікна забито дошками, — матері зазирають крізь щілини, безпорадні будь-що вдіяти на розпачні голоси — рятуйте нас, матінко!

В цій нагоді, в просторому класі, німецькі начальники вели раду. Збентежений Шумахер перемовлявся із лейтенантом поліції Шульцом. Часом не відчували вони свою безпорадність?

Чи пристало таке страховисько вивести на люди? Несамовите галасливе стовписько враз попаде на око більшовицькій пропаганді — женуть в неволю! Враз піде розголос — женуть на каторгу в Німеччину! Що, безперечно, підриває авторитет рейху. Не кажучи вже про пересуди з-поміж населення. Хоч на те, правда, мало хто зважає. Або ж дійде до генерал-комісара, теж добра не жди. Хоч таке видовисько можна спостерігати не тільки в нас.

Голова міської управи Гаранджа із начальником поліції Шпаньком в невеличкій канцелярії крізь розчинені двері крадькома стежили за співробітниками комендатури, що пристрасно джерготіли. То дарма, що поліцей-начальник із міським головою мовби заправляють світом. Вони аж ніяк не почували себе із німецькими начальниками на рівній нозі. Ждали наказу. Догідливо прислужувалися. І коли Шумахер спитав, хто в спроможі вгамувати ошалілий дівочий гурт, Гаранджа, довго не думавши, вказав на Саливона, що, огрядний, пишний, топтався в коридорі. Треба знати, що найбільш дівчат набрано з підвладного Саливонів Буймира. Дебелий Шпанько цілком приєднався до слушної думки міського голови.

Тож Саливон знов посеред уваги. Певне, що здобув велику довіру. На задвірках тепер він не ходить. Не доручили нікому іншому. Знають, на кого можна покластися.

Придалася Саливоніві давня чинарка із тонкого синього сукна. Підперезаний зеленим поясом, староста своєю небуденною поставою притягує очі.

Саливон із напутнім словом озвався до заплаканого зборища, спокушав вигодами, що ждуть на дівчат, скрізь розкидані, тільки нікому зібрати.

— Люди добрі! — надимався староста, пересилюючи гамір, — тут багато сліз і материнської скорбі... Ви йдете в сторону багату, висококультурну...

— З-під собак помії їсти? — надто буденно вигукували дівчата, перебиваючи пишний лад думок старості.

Саливон таки зумів зосередити дівочу увагу, стихли зойки, верески, і тому начальники кидали на нього прихильні погляди. І заохочений увагою Саливон врозумляв дівчат, щоб не з плачем, а з піснями збиралися в дорогу.

— Виб'єтеся в люди, побачите світу...

— А щоб по тобі попи співали! — крізь гамір долітали вигуки, не зовсім поштиві, проте неосяжні для німецького вуха.

Щось не дуже прихильно сприймали дівчата повчальну річ старости, певне, що партизанського духу набралися.

Мов вітром змело дівочі жалі. Заплакані очі метали гнівні погляди.

— На чужій сторононьці — вклоняйся ворононьці! — вигукували декотрі.

Шумахер як не дослухався — нічого не міг збагнути. І мова наче українська, а нічого не второпав. Він збагнув, правда, мову поглядів і виразів...

А вже про Саливона й казати нічого — чого тільки наслухався він! І «жовто-блакитним гадом» його названо, і всякі інші неподобні слова доймали старосту, за гамором тяжко розібрати, хто сказав і що сказав... Правда, він і не дуже дослухався, та все ж вуха не закладеш, непутящі слова западали в голову. Це добре, що згонять молодь в Німеччину, хто відає, що може статися, на лїс поглядають... А робить землю хто буде? Розчохнувся умом Саливон. Начиталися газет, наслухалися агітаторів... Далекі, кожна репана дівка намагалася вивчитися на агронома і на ріллі крутила мужиками. Минулося. Настав новий порядок. Поїдуть в чужу сторону, там навчать. А поки що Саливон мусить відбувати свою службу.

— ...Одна сільська дівчина письмо прислала, — повернув людську увагу староста хитрим зворотом.

Люди насторожилися: що ж вона пише?

Староста розповідав повільно і немов знехотя:

— Пише: і води не п'ю — саме молоко!

— Віяне!

Ой боже, що староста верзе, кому голови отуманює?

За невірою, що об'яла гурт, хіба ж доведеш, які вигоди ждуть на дівчат, і де вони сплять, і що їдять — в палатах ночують дівчата наші...

— В хлівах!

Не зладиш ніяк з ними, все наперекір твердять.

Начальники, що стояли осторонь, прислухалися та придивлялися, безперечно, мусять відзначити старання Саливона. Складуть також не дуже прихильні висновки про дівчат — свавільних, упертих, непокірних.

І коли худорлява дівчина зозла завищала в саме волохате лице Саливоніві, що на каторжну роботу нас женуть, Саливон тут не стерпів:

— А ти що хочеш, щоб тобі німці копали землю чи били камінь? А наші люди нащо? — виговорився Саливон, не знати, догодив чи ні Шумахеру, бо за тим знявся обурливий галас. Свідомо чи несвідомо староста, проте, повторив наказ фюрера.

Щоб вгамувати гурт, Саливон сповістив урочисту новину, що вже деякі дівчата в Німеччині насправляли повні скрині одежі, повиходили заміж...

— Із сирію землею повінчалися! — де й ділися плаксиві слова — гнівними голосами вигукували дівчата.

Шумахер знов не міг добрати ладу, про що йде мова. Мов і звичайні слова, без ніякої політики, а несила осягнути, що до чого...

Повисихали сльози, паленіли лиця, очі метали стріли ненависті. Хіба не знати, як живуть невільниці в Німеччині, в колодочках та мішках ходять, жолудевий хліб їдять! Сумна доля Харитини в усіх перед очима.

Дівчата-скаржниці самі не відали того, що їх нарікання — це були відгуки на вказівку Герінга, щоб взуття для робочої сили було, як правило, дерев'яне і щоб людей не балували німецькими харчами.

Саливон аж розпадався, так прихвалював невільницьке життя в Німеччині, догідливий коменданту, люб'язний гестапо. Голова міської управи Гаранджа, начальник поліції Шпаньокі часом собі підкинуть улесливе слово.

Що старості до прокльонів? Вислужитися, як жить хочеться. Нелегка йому випала доля. Партизанів стережися, німців бійся. Німецькій власті прислужитися треба,

власний хутір здобути. Задобрить начальників треба. Принадне марево маячить перед Саливоном. Він мріє осісти хутором посеред поля, посеред світу, кругом привілля, ріка Псел, ліс і випаси, душа прагне стягти людську силу, прославити рід Деришкурів. Може, німці посадять гетьмана, тоді за грудку макухи люди стануть знов робить Саливоніві, як робили батькові. Чи він не знає, як жить? Скупій та прикрадай! Як батько вчив, а перед начальником годи, стелися, щедро посипай щирозлото... А може, Саливон заслужить «почесного громадянина Німеччини», тоді вже йому ніщо не страшне.

Староста стояв немов у забутті, він не помітив, що на начальникам набридло спостерігати це видовисько, бо ж пересвідчилися в неспромозі Саливона вгамувати збаламучене стовписько, розважити та звеселити дівочий гурт. Шумахер подав знак, загриміли труби, заглушили людські зойки, розвіялося райдужне марево, і Саливон прийшов до пам'яті.

Загін піших поліцаїв і німецьких на конях стеріг школу, щоб, бува, не розбіглися дівчата. І тепер, коли гримнули труби і похід вирушив на станцію, а сповнені жалю матері кинулися до своїх дочок, охорона поставила заслону. Поліцаї в живіт і груди прикладами б'ють людей — назад! Німці січуть нагайками — цурюк! Засапані матері біжать край вулиці, хлипають, причитують, як передати дочці оцей клуночок... Коли зряджали дівчат, поліцаї, з наказу Шпанька, познімали з них пояси, позабирали голки. Навіщо?

... Матері взивають до білого світу, до праведного сонця... Ворог надумав одірвати людей від рідної землі, що поки під неволею... Гармати гримлять під Москвою, ворог наближається до людського серця. Наші синочки дорогі, наші голубчики милі! Материнські думки і поривання в цю тяжку годину витають над вами, як благословення... Хоч і не чути вам нашого голосу, та матері знають: долетить до вас наша вість, надасть руці сили і відваги... Сьогодні гонять наших дочок в неволю. Та що може вдіяти ворог з людьми, коли в кожному серці б'ється ненависть і непокоря?

На станції під парами стояв поїзд, двері товарних вагонів гостинно розкриті, біля кожних дверей німецький вартовий і два поліцаї. Дівчат загонили в вагони, куди не легко влізти, бо не було східців, хто ж додумався поставити під ноги ящика, там не було колотнечі.

Гриміли труби...

З вагонів летіли кізяки...

На віддалі збилося велелюдне стовпище...

Матері понав'язували клуночки з харчами, одежиною, щоб не виголодалися, не перемерзли дівчата в дорозі, так ніяк доступитися...

В мідному дзвоні тонули гвалт і лемент, дівчата руками вигрібали з вагонів гній, бо вагони подали з-під скоту.

Пронизливий свист паровоза розітнув світ, гримучий марш оркестру заглушив материнське голосіння...

Виряджена Санька, рум'яна, пишна, славно всміхалася вслід поїздові.

18

— А щоб тебе бомба розірвала!

Війна збагатила пашекувату дівку Саньку, тож вона тепер на новий лад проклинала своїх недругів, напала на Теклю, що почувала себе надто безпорадно. А хто був не безпорадний? Санька тепер верх над усіма дівчатами взяла.

— Хоч до криниці не виходь...

Текля поставила відра в хаті, розповідала матері, як старостівна нахвалялася звести її із світу. Загрозувала скарати всіх дівчат. Перестріла Теклю на вулиці:

— Я вас усіх переведу! Зничтожу!

Гадала, що хтось стане з нею на сварку, захотіла потішити душу. Дівчата воду брали, не озивалися, хто не зна німецької потіпахи.

На той гвалт вибігла з хати розпарена Соломія, зачала дівчат безчестить та вихвалять Саливона.

— Мій чоловік ще при більшовиках палив копи та труїв скот! А тепер він вірний слуга німцям. Староста над усіма старостами! Колись не помічав ніхто, а тепер кожна погана курка кланяється... «Зарятуйте, дядечку, від Німеччини...»

Ось коли гравду виказала Соломія, хоч і без того знати, хто хотів перевести породисте стадо, розвалити артіль.

А вже як зачали гнать дівчат у Німеччину, Соломія кожуи, меди, масла, рядна по людях тягне, мовляв, з неволі дівчат витягує. На базар матерям хоч не виходь — кому накаже попрать, кому побілити хату, кому витягти із студеної води коноплі, а кому шаткувать капусту.

Матері годять старостисі — дочку, мовляв, зарятує. Хай кожух пропаде, аби дочка була дома.

Жалійка то сама добрилася перед старостиною:

— Може, вам поробиться, Соломіє?

Саливон кожухи тягне, хустки, чоботи, шкіру, сукна, кравецькі машини, золоті персні, патефони, велосипеди, дзеркала, нікель, крісла, приволік піаніно — все за тих дівчат, що визволя від Німеччини. А хіба Радивон Ржа, що він заправляє громадським двором, чи колгоспом, мало нагарбав добра? Чи поліцай Тихін мало нажився на людському горі?

Саливон заваляв двір дошками, деревом, красить новий дах, шпарує стіни, ставить паркани, комору — хазяйський двір! Соломія собі заправляє даровою силою. Достатки пливуть в хату, мало хата не репне. Кому війна, а кому корова дійна. Люди старості орють, сіють, Санька вигуляна, викохана, німцям порадиця.

Текля коло криниці дорікала дівчатам, що робили на Саньку, — чи вона коли перетрудилася? З чого Мавру взяв острах — ще біди накличе на свою голову, озлила старостівну. Хто пригоджає старостівні, того вона може захистити від Німеччини. Санька водиться з мертвоголовцями...

— Нас не захистить, — не то глуумливо, не то вперто відказала Текля.

Мавра наставляла дочку, щоб не йшла наперекір начальникам. З воронами живеш — по-воронячому каркай. Щоб удавала з себе лагідну, слухняну... Годила, корилася... Мовчала. Чи ти не знаєш, де твій батько?

— Скоро і я там буду, — зухвало відказала дочка.

— Дізнаються, тоді вже нам не здобрувать. Довго до біди? Он і куриця півнем заспівала...

Як не гірко було, Текля осміхнулася. Якої ще біди треба — німцю в борщ попаде... Перевела на жарт материні острахи. Мати ніяк не може позбутися старих звичок — вірить в сни, прикмети. На Теклю люди дивляться! Щоб вона старості корилася? Перед окупантами була догідлива? В кожного душа горить. Текля не стане вдавати із себе скорену.

.

Соломія вимовляла чоловікові — він таки староста чи ні? Чому Теклю до рук не прибере? Доки вона буде над новим порядком глумувати? Нехтувати новий лад? Об-

мовляти всіх? Сіять ворожі чутки по людях — німець, мовляв, не довговічний тут. Що тоді з нами буде?

Соломія врозумляла чоловіка, намагалася настреляти — вже нам тоді не здобрувать, як вернуться червоні. Переведуть всю сім'ю. Старості перва кара. Чому Теклі не перехватять горлянку? Ти знаєш, що вона за тебе культурніша? Активістка! Медалістка! Вона повсігда ворожим духом на нас дихала. Чим ти поганий для людей був? Чи ти додивлявся, хто брав, хто крав? Давно хотіла тебе із світу звести. І тепер неславить. Із Саньки в очі глузує. Німецькою потягухою взива. Ось і сьогодні коло криниці прилюдно неславила. Насміхалася над даровою силою.

Саливон насумрено чвакав за столом, крушив дужими щелепами хрящі, мовчки слухав жінчині докори, загрозливо кров'яніло йому м'ясисте лице, проте не втрачав спокою, видно, кріпкої натури...

— Чи ти староста, чи ти тюхтій?

Саливон тут не стерпів тяжкої образи, брязнув мискою; що розлетілася на черепки, — чи дадуть йому спокійно ложку страви з'їсти? Лихословить на чоловіка непоштива жінка! На самого Саливона! Що він над старостами староста... Над людьми правує. Що його духу бояться. Погляду. Голосу. В волосному присутствії хоч розірвися... І в своїй хаті нема спокою. Саливон не стерпить докорів.

— Не твого баб'ячого ума діло! — гримить він на жінку. — Це треба все село вивішати, а хто ж в полі робитиме? В Німеччину більше дівчат вирядиш — якої ще каторги треба? — перед Шумахером слава. Що я тобі, дідами поле вправлятиму? А тут усі похворіли, як колоди лежать. Не вправилися з роботами в полі — знов перед Шумахером в одвіті. До коменданта тягнуть, загрожують, топчуть, знущаються... А тут дочкилива жінка в печінки в'їлася. Найдємо лад і Теклі. Що ти клопочешся? Гестапа знає, що робить. Треба вивідать, чи з партизанами вона знається. Не помилують. Хто забуде Мусію Завірюсі всі кривди над хазяїнами? Що разом із Павлюком пустили по світу багатий рід Дерішкурів. Сім'я Мусія Завірюхи в наших руках. Ніде не дінеться. Яблуко недалеко від яблуні одкотилося... Найдємо лад і Теклі, що вона активістка, медалістка.

Слова ті трохи вгамували старостику, що не могла діждати одрадісного дня, коли вже Текля на шибениці

гойдатиметься, чого тягти, доки вона нас буде неславить, обмовляти?

Далебі, кожен день життя Теклі сповнює мукою пишну старостівну. Саньку аж корчі брали, несамовито завищала:

— Хочу, щоб Текля на морозі босими ногами місила глину!

19

Як доспіє хліб, миша стебло нахиля, одгриза колосок, на купу складає колосок до колоска, землею прикида — заготовляє корм на зиму. Голодна харківська людність з вузлами за плечима бреде заболоченими дорогами, холодні вітри провівають блаженку одежину, січуть дощі... Знесилені стоять посеред поля, посеред світу, понурі, приречені... Тиняються по довколишніх селах, вимінюють за одежину жменю життя. Деякі розбрелися по стернях, розгрібали мерзлыми пальцями купки землі, поки ще сніги не замели, вибирали мишачі схованки. Кому першому прийшло на гадку, тяжко сказати, певне, що голод навів: Рвали орішину на взліссі, сушили, терли на муку...

В Буймир забрели дві молодички, забовтані, томлені, топталися посеред вулиці, не знаючи, куди поткнутися з убогим скарбом, в які постукати двері — в яку душу. На ту пору нагодився Парфило, накинув досвідченим оком на дорожніх — що з них взять? — хмуро прочвалав, не одказав і «на добривечір», нагнав страху на молодичок, що лякливо повели очима за лискучою потилицею... Хай спасибі скажуть, що не поволік до старости. Що-правда, вказівка була не давать притулку чоловікам.

В ці дні стільки горя гонили вітри по дорогах, що дехто просто одвертав очі від сумного видовиська. А про смерть говорили як про буденщину — мертвяки, мов шпали, валялися по дорогах... До того ж над головою кожного висіла загроза. Гітлерівці на балконах і деревах вшала харків'ян, не в силі здолати дух непокори... Вістки розліталися далеко навкруги. Та хіба тривожна пора обминала села?

Текля перестріла мучених молодичок, повела до хати, нагріла чавун води, і дорожні з утіхою, що світилася крізь сльози, змивали втому з прілих ніг...

Мавра, боячись доткнутися добре знаної душевної рани, нічого не розпитувала, лише перемінила потлілі

сорочки дорожнім, добре, що дочка наготовила. І молодички нерішуче натягли, не знаючи, чим одарувати хатніх.

Холодне льняне полотно освіжило, кощаві руки неміло тяглися до миски, гаряча картопля забивала дух, запашна олія паморочила голову, теплом і привітом війнуло на дорожніх, збентежило душу. Із слізьми взяли окраєць свіжого хліба, і Мавра, що їй на умі вертілося сказати — останній хліб їмо, вчасно схаменулася... Жаль було дивитися на молодичок — запалі очі, на лицях повипиналися гострі кісточки, на тонкій шиї понадувалися жили, пошерхли губи.

Від старости суворий наказ був, щоб не давати притулку дорожнім людям, якщо забреде хто, щоб не пускали на ніч, бо як виявлять — можуть постріляти всю сім'ю. Староста, звісно, теж із своєї голови не вигадує — наказ комендатури. Кожне порушення тут розглядають як саботаж, загрожують розстрілом, тож люди вже позивали, нічого не казали дорожнім, щоб не настрахати.

Дорожні, правда, також позивали — наказано не ходити по селах за харчами, загрозували смертю. Відчайдушні люди стали — хоч смерть з голоду, хоч від фашистської кулі.

Потроху зав'язалася розмова, і дорожні сповістили хатніх:

— Народні месники висадили німецький штаб, за що гестапівці обвішали балкони і вулиці мирним людом...

— На живих полонених гітлерівці вчать своїх солдат, як орудувати багнетами...

Ворог шаліє, не в спроможності задавити ненависть голодного Харкова — ненависть, що не знає ні дна, ні краю.

Мавра допитувалась, як годують населення.

Крізь сліози на змарнілих лицях пробивалася посмішка.

Відказала кощаві — подруги, правда, обидві кощаві — низькоросла Марія:

— Буряк — основна людська пожива, картопля вже розкіш, а за хліб і не згадуйте...

— А як же діти?

— Німці навіть з дитячого будинку позабирали всі продукти, прирекли дітей на голодну смерть, — пригнітила хатніх звісткою Наталка.

— З лікарень теж...

— Діти назбирали в парку каштанів, тепер печуть, їдять...

Звісно, люди могли того не відати, що поведінка окупантів аж ніяк не йшла всупереч наказам гітлерівського командування, зокрема фельдмаршала Рейхенау: «Постачання харчуванням місцевих жителів і військовополонених є непотрібною гуманністю».

Дика сваволя і голод вигнали подруг із Харкова — та де є провіток?

На вулиці одгодований мертвоголовець міг почепить на вас свою кладь, примусити сивоголову жінку стягти чоботи...

Дві подруги-бібліотекарки, Марія і Наталка, тонкі, жилаві, працювали на складі, що містився на вулиці Красіна. Тут зібралися вчителі, лікарі, інженери, самі з ніг падали, а вергали тяжкі ящики, перетягували всяку кладь — військове спорядження.

Хата збудила довіру і приязнь, відходили морені тіла, вияснялися лиця, подруги обвиклися, обігрілися і тепер охоче переповідали свої харківські пригоди.

Літній, довгий обер-інспектор Мюлер скрипучим голосом, що надто нагадував удатним на всякі дотепи жінкам держача, давав накази.

При згадці про «держача» вперше за весь вечір крива посмішка набігла на томлені лиця, рятівна посмішка, що берегла людей в горі, не давала втратити рівноваги, гострого зору.

Обер-інспектор щоранку оглядав курей, сипав корму, з утішною думкою про свіжі яйка закривав хлівця. Отже, хазяйновита вдача не покидала його ні при якій погоді.

Якось в обідню пору Мюлер вискочив з хлівця розлючений, розпалений, ненависно прискав на жінок, що ніяк не могли досягнути дивного збудження, що саме так озлило начальника. Він шаленів, пінівся, взивав «україніше фрау» негідними словами. Людям невтямки: якась незвичайна подія збаламутила, перевернула все єство начальника. Він загрожував, кричав, аж тіпався.

Виявилось, що з хлівця пропали яйка, і Мюлерові здалося, що ця справа не минула жіночих рук. Тому він наказав покарати злочинців: позбавити обіду — просяної юшки.

Подруги не дуже пожурилися: раз на день похлещеш

того пійла — чи прибавиться сила? Одні казали, що то з віників насіння, на всі лади втішали себе.

В ці дні кожній хаті вистачало свого лиха, проте людське горе діткнулося живої душі матері з дочкою, вони слухали оповідачів, і душа немов бралася рубцями.

Подруги в глумливому світлі сприйняли кару оберінспектора, дарма що просяна юшка держала їх на світі. Безкровні лица подруг, суворі погляди означені ясним умом і нескореною волею.

В обідню пору жінки посходилися в гурт, посідали на ящики, знесилені, безпорадні... Мрійно, як весняний подих, вийнула пісня, коливалася, розпливалася, подруги журно виводили, а думали про своє, наче взивали до захисників — пробуджувалися сподіванки, пробивався просвіток із піснею.

З підвалу виповз приголомшений Мюлер: зголоднілі жінки співають! Світ пішов обертом! Суворі кара аж ніяк не пригнітила люд! Мюлер доведе... Він їх вгамує!

Наказує з підвалів на п'ятий поверх носить тяжкі ящики. Пригукує на слабосильних, що точилися під непосильною кладдою:

— Шнель!

Над містом осідає вечір. Жінки благали інспектора, щоби пустив додому, дорога далека, а ходити вулицями можна лише до смерку, бо патрулі підстрілять. Інспектор вчуває тут покору, проте був невмолимий — підуть, коли він дозволить.

Вже потемніло, коли подруги бігли Сумською вулицею додому. До припізнілих жінок в'язли німецькі солдати, тупі та хтиві, навперобій тягли на ніч.

— Ком шляфен...

Подруги лякливо горнулися одна до одної, відмовчувалися.

Солдати обіцяли за ласку жінкам щедрі дарунки, спочатку брот (хліб), коли ж подруги прискорювали ходу, тоді бутер (масло), коли ж і це не пособляло, тоді маркі.

Найбільш настирливо півся за подругами вайлуватий солдат, що ніяк не міг досягнути, як досі страх і голод не скорили жінок. Пихато й хтиво він переконував, що Фріц гут любить, Фріц їздить в Богодухів за продуктами, тож в цій нагоді сподівається на жіночу ласку. Він зможе навіть машиною повезти по сіль, адже тачку далеко не потягнеш, а з поїзда можуть турнути.

Коли ж і на ці слова жінки промовчали і лише задріботіли підборами, солдат розлючено вилаявся.

За короткий час «новий побут» обліпив людність.

Так крізь стрій наруги і знущання тяглися дні в Харкові, і, щоб не погинути з голоду, подруги зрядилися на село...

Дорожніх валив сон, Текля не стала переповідати сільські події, щоб не страхать подруг, які стали їй такими рідними, тож з гіркою душею стелила постіль.

20

Строго наказавши вартовим, двом дідам, щоб пильно сторожували сільську управу, щоб ніхто часом не повиколював очі фюрерам, Саливон зрядився в похід. Він мусить відати, що діється під тими стріхами. Все підвладне йому, думки і наміри, сон і веселощі... Особливо ж тремтять при імені Саливона сім'ї активістів.

Не то ніч, не то страх накрыли село. Буйна кров ходить в жилах. Глуха ніч — привілля для молодецького хисту. Тихін — владар над сільськими закутками, ярами, хащами, що понад Пслон. Під його рукою куш поліції. Все підвладне йому, проситься, молиться; дівки блажують — зарятуй від Німеччини! Тихін «зарятовує». Хоче — карає, хоче — милує. Самому Куртові зумів прислужитися. Курт сподобав його, і Тихін завжди радий догодить єфрейторові, дівок на вибір беруть... На сторожі нового порядку поставлені, не шкодують життя, щоби прислужитися рейху, своїм старанням привернути увагу гестапо і зондерфюрера... Тож недарма за голову вбитого німця розстрілюють сто селян! Поліцаєва голова, правда, дешевша, розстрілюють тільки десятеро...

Хата спала мореним сном. Зеленкуватий промінь крізь вікно освітив долівку, розсіявся по хаті. Грюкнуло в двері. Зачувши владний голос старости, Мавра кинулася в сіни. В ці дні люди не роздягалися і не розбувалися. Текля світила лампу. Огрядна постать старости заставила двері. За старостою влізли Тихін з гвинтівкою за плечима і єфрейтор Курт з автоматом. Хату обдало горілчаным варом. Стояли коло порога насумрені, мовчазні, полискували ситі лиця, мов очікували, не

то думали, загрозово водили по хаті очима. Все залякане, вистрахане пада ниць перед ними, все підкоряється їм — день і ніч, люди не мають права посміхнутися без їхніх вказівок! Побачивши, що він у повній безпеці, єфрейтор Курт виступив наперед. Могутня, владна сила вдарила в руки, ноги. По жилах перебігла гаряча, лоскотлива хвиля... Гидливо водив по кутках очима — над комином розвішані пелюшки.

Сім'я збилася в хатині, Мавра занепокоєно дивилася на начальників, що, певне, не з добром прийшли. Мовчали. І це ще більше нагонило страху.

Коли хатні були налякані, Саливон став перед Теклею, обдав горілчаним чадом, допитливо дивився на безкровне лице, — гм, да, — сказав загадково. Осміхнувся, приморгнув, кивнув — полюбуйтесь, мовляв, на цю лиховісну жінку! Що не одвела глумливих очей, дивилася, як на якесь диво, на начальників, що в своїх руках держать людське життя!

Саливон потішався над жінкою, що колись знана була на всю округу, і Москва її пригріла, газети виславляли, радіо турчало... Що колись помахом руки скрутила долю Саливонів! Саливон і в огні не горить, і в воді не тоне...

Староста, як і належить державній людині, не став більше хатніх морочити, повів мову на казенний лад, сповістив Теклю:

— Прийшла бамага з гестапи, щоби знять з тебе автобіографію...

Зваживши, що це аж ніяк не стривожило жінку, Саливон втратив самовладання, в присутності єфрейтора Курта повів загрозову мову:

— Земля гуде, а ти що? Пособляєш Червоній Армії? Партизаниш?

Тихону також треба довести, що він не безголосий в цій хаті, собі напав на молодицю:

— Здавна активісткою була!

Саливон:

— Спрежда Совіцьку власть обороняла!

Тихін:

— Депутаткою була, на конференції їздила!

Саливон:

— Зерно давала на Червону Армію. Скот вигонила.

Тихін:

— Агітірувала проти німецького командування!

Єфрейтор Курт мав нагоду пересвідчитися з достойної поведінки старости й поліція, певне, що нічого не забуде, коменданту перекаже, стануть в начальства на приміті. Староста з поліцаєм аж із шкури лізли, щоби вислужитися перед єфрейтором, дружно напали на лиховісну жінку, загрожували.

— Ти на легістрацію ходила? — поспитав Саливон. Тихін собі:

— З партизанами гуляла? В ліс ходила?

Щоби врятувати дочку, яка вперто мовчала, лише з нехтуванням дивилася на поліція, Мавра відказала:

— По вітролом дочка в яр ходила, топить хату нічим...

— Партизанів годувала? З партизанами спала? Виряджала кого? Куди? — не вгавав Тихін.

Текля не хотіла озиватися до негідника.

Саливон тут повів мову, що без дозволу поліції Текля не має права з хати вийти. Ні в ліс, ні в луг, ні на ріку.

— Бо як підеш по вітролом, — додав Тихін, — будеш мати зв'язок з партизанами!

— То це вже на Пслі і випрати рядна не можна? — питала Мавра.

— Ні! — твердо сказав Саливон, спитав Теклю: — На роботу не ходила?

— В неї руки від тачки покрутило! — стала знов на захист дочки Мавра.

— Мовчи! — grimнув Саливон на докучливу жінку, що надто говірка, свавільна та непокірна перед начальниками. — Ти знаєш, якого ти роду? Чия ти жінка? Який в тебе чоловік?

— Ага, партизан! — загрозиливо подав від себе голос єфрейтор Курт, приступив до Маври, ненависно повів мутними очима, наказав старості з поліцаєм переглянути хату.

Відчувши біду, що стряслася над ними, Мавра надумала вирятуватися. Не так за свою долю тремтіла, як боялася, щоб непокірна дочка не сподіяла лиха. Мавра перед начальниками стала одрікатися: відом не відає, де Мусій Завірюха... Що подався в евакуацію, то потвердить все село... Сам пан староста бачив. А чи був оточений, чи загинув у дорозі, того не знає.

— Хто хотів, той назад вернувся, ще й з кіньми! — відрубав Саливон, маючи на думці Парфила. Тож ніхто не скаже, що конюх неблагонадійна людина. Парфило

пустив розголос, що був оточений, мало не загинув. Ледве вирвався, привів табун коней. Саливон співчував конюхові, що був під загрозою смерті. Дехто проклинав.

Єфрейтор Курт, мов папуга, кричав у лице Маврі — партизан! — а що він іще міг сказати?

Мавра тут повела догідливу річ перед старостою, надто перед єфрейтором, доводила, що то за богомільний чоловік був Мусій Завірюха, сумирний та лагідний...

— Не розводь агітацію! — суворо застеріг зухвалу жінку Саливон.

— ...Він і в церкві співав... Басом. Єрмоси виводив... Хай ось пан староста вам, пане офіцер, скажуть, — мов нічого не чула Мавра.

Хіба горе не доведе до смілості? Дарма що Текля намагалася спинити матір, щоб не говорила непристойних речей, батько здавна був атеїстом, — Мавра нічого слухати не хотіла — хай ось люди посвідчать...

І Саливон сказав. Саливон перервав говірку жінку, що розохотилася, варнякала.

— Що ти мені затуркати голову хочеш? Чи ми не знаємо твого роду і природу? Який богомільний твій Мусій Завірюха? Замолоду, може, і співав на криласі, а тоді головою кенесе був, хазяїнів розоряв, а тепер в лісах партизанить!

Отже, Мавра сама наражалася на біду.

Єфрейтор пересвідчився, що староста не вміє вкоротити язика жінці! Помахом руки єфрейтор наказує перевернуть все в хаті!

Старосту кинуло в жар, і він звелів Теклі:

— Одчини скриню!

Тихін глумливо питає:

— В Москву їздила? Золотий медаль дадено тобі?

Хижо водив очима по кутках, присвічував ліхтарем всякий мотлох, картоплю, буряк — мирна, мовляв, хата! — а насправді?

Тихона не треба вчить, ніщо не вкриється від його ока навіть під землею, враз помітить, де долівка репана чи запала, де що приховано, замазано в стіні чи закопано під припічком. Що лежить в гною чи на дні колодязя, а що стромлено в стріху.

Проте як не старався Тихін, усе перевірів, викинув із скрині весь дівочький мотлох, теплу одежину, спідниці, юпки — все приношене, нове десь заховано, — нічого лихого не найшов.

Гримнув на Теклю:

— Де твій медаль? Я на барліг хату скопаю, а найду!

Мавра завіряла поліцая:

— Давно збули в скруті, на харчі виміняли. Чого ти прив'яз?

Тихін раптом насторожився. Крутнувся по хаті. Дивне осягнення найшло на нього. Він збагнув... Кинувся до колиски. Розпачний зойк вирвався з жіночих грудей:

— Не смій!

Саливон заступив дорогу Теклі, що хотіла кинутися на негідника. Єфрейтор з цікавістю спостерігав це видовисько. Тихін відчув якимсь незнаним чуттям, що напав на схованку. Розбурхав дитину, сіпнув з-під голови подушку. Вмить розпоров. По хаті розліталося пір'я. Тихін глумував... Тихін потішався... Розлилася сласна посмішка. Перед враженими очима єфрейтора і старости заблистіла велика Золота медаль. Теклі запливли очі сльозами — дорога пам'ятка: нагорода на сільськогосподарській виставці в Москві.

— Знаєш, що може бути за приховання золота? — сказав староста і виразно зробив на шії зашморг.

Теклі забило дух. Отьмарився світ. Прийшла лиха пора, тяжка кара спіткала людей. По землі розлилася липка огидь... Яку можна змити лише кров'ю.

Поліцай догідливо подав медаль єфрейтору. Староста пересвідчився, що то за пекельна людина Тихін — бачить крізь стіни! Найде під землею!

Єфрейтор ніжно перетирив медаль пухкими пальцями, зважував на долоні. Для поліції яскравий доказ. Проте він ще подумає, золото і йому знадобиться.

Хатні стояли мов укопані, не знали, що діяти. Тихін скалив зуби. Він знає, чим можна вразить Теклю в саме серце.

Хоч поліцаї і нагнали страху на жінок, проте піти з хати абияк не годиться. Видно, молодиця вперта, не полохлива, привабна, єфрейтор сласно посміхнувся, нагайка вогнем перевила кощаве тіло, молодиця затамувала біль і не скрикнула, лише гнівно насупила брови. Заголосила мати.

Хіба так б'ють? Тихін доведе, що він не любить з рогами рейху довго розбалакувать. Єфрейтор нагайкою лише полоскотав молодицю. Тихін схопив рогач, за шию прип'яв молодицю до стіни, почав чоботом товкти, мі-

сить в живіт. Мавра із гвалтом кинулася на захист дочки, та вона посунулася долі — знепритомніла.

Єфрейтор мав нагоду переконатися, що то за лютий поліцай Тихін, лихий на розправу, повершить будь-кого... В хаті повно пір'я, черепків, дзеркало розбито, із людей назнущалися, тепер можна йти з хати, тепер поліцаєва душа виповнилася, вгамувалася, втішилася, тож єфрейтор прихильно кивнув Тихонові і старості, вказав на двері.

Коли поліцаї вийшли з хати, мати із дочкою потроху приходили до пам'яті. Не могли збутися огиди — мов запоганили хату... Мавра переродилася. Вдавана покора спала, із серцем проклинала гітлерівців та їх прислужників. Якби староста не наводив німців, відки б вони знали про медаль? За собакою палка не пропаде. Ярижник. Катюга. Втішала дочку, щоб не побивалася. Червона Армія відплатить за всі людські кривди. Чи не повередив тобі середину?

Текля кинулася на дитячий плач. Взяла дитя на руки, пригорнула, мов захищала.

...Крихка билинко, ти не відаєш, що навколо тебе стінаються пристрасті, гуляють дикі вітри сваволі. Чи викріпиш? Щастя тобі, дитино!

Мавра приходять до висновку, що вороги нічого не вивідали про Мусія Завірюху, бо якби вивідали, хіба ж так би минулося?

Теклю прибив морок. Припала головою до колиски. Тужила.

21

Як проминали село, Марко роздобув у бабусі клубок сурових ниток. Не кожному вдогад навіщо. Раз просить, значить, треба, не стала розпитувать, по лісах вештаються, розпанаха одєжину, треба стягти. І коли часом розпадався світ і німецькі поїзди провалювалися в прірву, кому прийде в голову, що до того спричинився клубок сурових ниток?

Мусій Завірюха із Павлюком рвали дорогу, що по ній безнастанно снують поїзди на схід із підсиленням для німецької армії, а також плыве хліб і скот з України. Видивились добру місцину — лісом звивався крутий вал. Німці послали охорону, за п'ятдесят метрів од колії вирубали дерева, утворили суцільні завали, натрапиш —

тріскотнява піде лісом. Взимку, як намете снігу, слід буде знати, а поки що від станції до станції вогні горять, комендант вигонить людей на охорону колії. Німецькі патрулі снують вздовж, по три вартових. Марко із Сенем з лісового завалу вдивлялися в темряву, ждали поїзда. Ще як гонили скот, в дорозі вивчали підривну грамоту і тепер тямущим оком водили вздовж колії. Павлюкова наука марно не пропала. Щоб перекинути напханий фашистами поїзд, засвоїли чимало способів. На з'єднанні рельс виймали костилі і послабляли болти — ешелони летіли сторчма. Намагалися так діяти, щоб завдати станції більше шкоди, порвати стрілки. Ось і тепер друзі надумали перекинути поїзд на крутому повороті, на високому косогорі. Як не стерегла варта колію, та сміливці перехитрили... В темряві ночі плазом вибралися на вал, заложили під рельсу міну, одповзли на віддаль і тепер держали в руках міцну сурову нитку. Правда, що до цього способу додумалися недавно. Спочатку робили так: закладали ящик з толом під рельсу, вставляли капсуль, просіяляли дротину, натягували, ставили напоготові бойок, дротину через рельсу перев'язували — колесом передавить, міна вибухає. Так німці прихитрилися, стали пускати перед поїздом три платформи з піском. Тут Марка осяяла думка — проминаючи сільську вулицю, він побачив клубок сурових ниток... Хто перший побачив, додумався, тяжко сказати, про те не було суперечок. І тепер друзі лежали в завалах на мерзлій землі, засланій вільховим листом, вдивлялися в темряву ночі, тримали в руках міцну нитку... що по ній бігла сувора кара, розплата ворогам. В пригоді стали і завали. Звісно, якби наступала ціла рота, то завали стали б на перешкоді, а так лише приховали двох сміливців. За густим прикриттям вони залягли біля самої колії; виждавши слушної хвилини, заложили міну, одповзли назад. Нелегко тягти нитку, щоб часом не сіпнути й не послабити...

Міни під наглядом Павлюка виготовляли самі. Міни були всякої сили. В тугий мішечок з толом вкладали детонатор з гранати Ф — міна. Одгинали вусики, щоб вільно висмикнуть кільце. З п'ятдесятикілограмової бомби — до п'яти кілограмів толу — можна виготовити п'ять мін. Марко із Сенем в землянці не засиджувалися, як тільки на дві-три міни зберуть толу — в похід.

Міну на цей раз заложили на стиках, щоб ураз вивести

з ладу дві рельси. Марко приклав вухо до землі, дослухався. Земні надра немов одбили глухий гуд. Друзі насторожилися, знов припали вухом... За крутим поворотом нічого не видно, та дальня темрява скоро вияснилася, над лісом побігли спалахи, друзі виразно побачили, як летіли іскри — ешелон наближався. Сень було взявся за нитку, та Марко спинив його — паровичок штовхав перед себе три платформи, певне, що з піском. Це була добра ознака — німці вивіряють дорогу. Хай проминають. Дорога безпечна. Певне, що скоро піде ешелон із збройною силою. Знов припали вухом до землі. Потужний гул побіг низиною. Насторожилися. Не дихали. Здрігалася понизов'я, ешелон двигтів на повних парах. Три платформи перед паровоза пропустили, тоді сіпнули за нитку. Грім і полум'я! Кріпка сурова нитка, що випряла бабуся на кару ворогам! Паровоз з розгону став дибити і звернув набік, потяг весь ешелон. Гримить, дзвенить, гуркоче! Заложило вуха. Потуманіло в голові. Заглушило світ. Вагони перевертаються, тріщать, розпадаються. Гуркіт віддунюється на весь ліс, посилюється на весь обшир. Напханий фашистами і зброєю ешелон сторчма полетів у пекло! Неповторна хвилина! Незабутня пора! Маркові хотілося обійняти весь покривджений світ, пригорнути до серця! Дужа сила облягла руки, плечі, наповнила груди. Буде що Теклі розповідати. Друзі вибиралися із завалу, пора, бо німці взяли місцину в трикутник і почали садити міни. Сичали кулі, за гілку зачепляться, хлопають — обстрілювали розривними кулями. Хотіли загнати в болота, що не замерзають і взимку...

22

Радивон примостився край столу, коло бригадира, завгоспа, що ліниво потіснилися, як-не-як, батьки поліцаїв. Ніхто на Радивона не дивиться і не звертає уваги, на чільне місце тепер його не посадять. Вгодована Соломія лащить до Шумахера, приятельсько воркує, а до Радивона і не обізветься. Нові начальники об'явилися! І чорнява завгоспова Тетяна, звабна молодичка, також не примічає Радивона, колись стелилася перед ним, догоджала... Тепер до коменданта горнеться... Небуденний гість, молодичці очей не зводять. Сказати, було б на що дивитися, собою миршавий, з випнутою

горлянкою, рідка поруділа зачіска прикрива лисину, — посеред уваги пишнотілого жіноцтва. Санька в квітчастій сорочці, сама як квітка, одне закида білі повні руки, випинає тугі груди, поправляє тяжку косу, що зложена вінком на голові, — принада для ока! — не знає, як догодить, як прислужитися Шумахеру. Білий рушник йому на коліна стелить, пишній букет холодних осінніх квітів перед ним ставить... Почесний гість посеред уваги товариства, сидить якраз під портретом фіурера, над ним спадають вишивані рушники, приязнь та лестоці сільської знаті.

Показні хазяйки — завгоспова Тетяна, бригадирова Уляна, що собі милувалися незвичним гостем, в той же час водили заздрим оком по світлиці, додивлялися, примічали: світлицю прибрано килимами, рушниками — килими на стінах, килими під ногами, килими під столами, сонячний промінь крізь вікно падає на піаніно, що спіпить очі глибоким полиском... Столи накриті блакитними скатертинами, мережаними, в листві, а на столах чого тільки не наставлено! Зваблюють око рум'яні кури, м'ясисті коропи, червонобокi яблука... А яких пишних булок напекла Соломія, вквітчала калиною, сама як калина! В кришталевих карафках випромінювалися вишневi, золотисті напої. Не дай бог, якщо сонячний промінь ледь діткнеться такої карафки — чари для ока!

Соломія не натішиться, не намілується на заморського гостя, солодкомовна, щиросерда, не може прийти до пам'яті:

— Ми вас ждали, ми вас виглядали... Що на карти не кину — все випада благородний король! Аж ось і ви!

Видно, з пам'яті молодиці не виходив бажаний гість, що собі приязніє, прикладає руку до серця...

Шумахеру, безперечно, впада в око простора світлиця, пригожа господарка, розкохана, білотіла, видно, в догоді живе. Про Саньку то вже казати нічого, ходить по світлиці, як пава, подає на стіл, переливаються гладкі боки, на повній білій шиї разок червоного намиста.

Санька косила холодним оком на перекладачку, що сидить поряд Шумахера, молоденька, дрібненька, привабна, проте лице безвиразне, ні до кого не посміхнеться, ні з ким не заговорить, привітно не гляне... Від неї пахтить маєм, волосся наплюєне, костюм модний, сукно бостон, ще й біла пухнаста шапочка на голові, що так їй пасує. Є чого чи нема — перекладачка на-

хилється до Шумахера, щось джеркотить. Часом не стала та перекладачка стіною між старостівною і Шумахером? Відки кому знати, що генерал-комісар строго наказав своїм підлеглим спілкуватися з населенням лише німецькою мовою, бо, виступаючи місцевою говіркою, вони збуджують лише сміх з-поміж населення. Хоч Шумахер трохи і знав «місцеву» мову, сам розмовляв, та протидіяти інструкції не став, порадив навіть з того.

І коли келихи були сповнені огняним питвом, Шумахер встав, за ним досвідчений староста, подаючи приклад, собі підвівся, за старостою поскоплювалися гості, в нестямі слухали, як Шумахер, мов подаючи команду, щось виголошував... Перекладачка дзвінким сильним голосом пояснила («Панове!» — озвалася вона до гостей), що гер комісар проголосив тост за здоров'я фюрера...

Бурхливе почуття розпирало Саливона, і він в захваті виголосив:

— Гітлеру Адольфу многая літа!

Знав, що сказати!

Що, певне, прийшлося по душі комісару, або, як його люди називали, коменданту, і він прихильно кивнув старості, і це всі примітили, не примітити не могли. Саливон молодецьки вигладив пишні вуса, бороду, насадив на виделку кусень коропа.

Дбайлива старостівна настелила на коліна Шумахеру вишиваний рушник, припрошувала, щоб пригощався, — треба щось робити, добре, що перекладачка сидить з другого боку. Вихиливши одним замахом добрячий келих вишневого питва, Шумахер став говіркий, по душі розмовляв з людьми, вже без перекладача. Гості дізналися, що дома в нього драй кіндер і драй фабрік — при тому слові він подивився на ковбасу, що пахтіла часником, повилася рум'яним кільцем на всю таріль, що, певне, навело його на думку про власну ковбасню. Гості вражалися, розчулені, збуджені, осяйна втіха набігла на повне лице Соломії, залила шийку. А завгоспова Тетяна, бригадирова Уляна то хіба байдужі? Звістка ця до краю схвилювала гульбище, гості, проте, не знали, як повестися, веселенько всміхатися, доки можна, а що, як хто-небудь недовеселиться або перевеселиться і це впаде в око комендантові, — що тоді? Спасибі, як завжди, виручив Саливон, заждавши уваги, він виголошує тост за здоров'я нашого благодійника гера

Шумахера! Саливон навмисне затягує, ще й протягує букву «р», бо люди можуть не дочути. Світе тихий! Що в хаті знялося! І вигуки, і виляски, далєбі, ревище, ляпали долоні, іржали утробні голоси, гості аж розпадаються, п'ють за здоров'я коменданта, а пристрасті ще довго не влягаються.

Тут розчулений комендант показав навіть фотокартку з дітьми, що сиділи на колінах розкоханої німкені. Фотокартка пішла по руках, приязніло лице Саливоніві — мало сказати приязніло, — світилася борода, чоло, і він розчулено промовив:

— Які милі дітки!

Соломія мало не молилася на діток коменданта — як янголята!

Санька собі втішалася, хоч на душі осідала досада.

На що вже хмурі вусані Гаврило з Парфилом, Радивон з Гнатом, а й ті не могли намілуватися на випещених діток, уразливо споглядали, вщерть сповнені небуденних почувань.

Фотокартка ходила по руках — незабутня хвилина! Врочиста несподіванка! Діти звеселяють світ!

Нічого казати, гульбище не менш пораділо від споглядання пишнотілої фрау. Правда, вголос того не виявляли, щоби не сказати, бува, невлад, але видно з того, як світилися лица...

Всі намілувалися досхочу, людська шаноба розчулила серце комендантові, він, певне, при нагоді згадає Саливона, Радивона, може, ще кого...

Та найбільша втіха випала Саливоніві, коли він дізнався, що комендант — син великого землевласника. Зворушлива новина! Саливон сам, всі знають, із заможного куля... Мусій Завірюха його ліквідірував! А тепер Саливон знов на знаку! Далєбі, Саливонів рід і в огні не горить, і в воді не тоне! Гості сиділи під враженням цієї події. Хто не відчував на собі примхи долі? Саливон, з приємністю позираючи на коменданта, мусить засвідчити, що син повершив батька!

Шумахер, звісно, не сидів мовчки, як той бовдур, він обвів очима застільний гурт і, забувши про свою перекладачку, вказуючи на щедрий стіл, з приємністю озвався до гостей:

— Україна карашо — яплюко, цукор, мед, булка, риба, сало, м'ясо...

З чого гості мали порадіти, адже всі пересвідчилися,

що то за прихильник української землі сидить за столом, зворушені до краю, кидали на нього ласкаві погляди. І коли Соломія обережно взяла щіпку солі, щоб присолити свіжі помідори, Шумахер завважив, щоб солила густіше, запевнив господарку, що сіль буде. З чого просвітлили лиця, гості ще раз пересвідчилися, що то за щедра душа комендант, та ще й після того, коли перекладачка сповістила:

— Гер Шумахер запевняє, що сіль ми найдемо вам...

Відки кому знати, чи Шумахера приваблюють незграбні мужицькі душі — гостинні і догідливі? Хмільні й розчулені? Із далекоглядними замірами людина сидить за столом, їсть, п'є, присміхується, «спілкується» з людьми, вивчає, вивідує... А тим часом спонукає сільську верхівку кріпко стояти на сторожі німецького командування.

На ситі лиця налипали догідливі вирази, Шумахер, далєбі, завдався думкою бентежити людські серця. Він сповістив новину, з якої всі мали порадіти. Перед тим перекладачка дала знати, що пан комісар має оголосити одну приємну новину. Всі насторожилися, перестали трошити хрящі, жїли, затамували подих. Шумахер сповістив, що скоро на Сумщину прибуде нащадок добре всіма знаного культурного цукрозаводчика Кеніга... Спостерігав, яке враження справила ця звістка на присутніх.

Буряна втіха набїгла на лиця — день несподіванок! Гості іржали, гості солопіли, не могли прийти до пам'яті. Це так новина!

— Отепер буде порядок! — врочисто виголосив Саливон, певне, за всіх сказав, хутірська душа розкошувала, мліла, витала над неозорими, осяяними сонцем просторами, що звуться «одруб». За Кенігом і хуторянин прихилиться, матиме надійний захисток... Такої гадки був Саливон.

Нічого казати, що це видовисько справило на Шумахера також приємне враження, дало певне уявлення, як населення сприйняло цю подію. Хоч, правду кажучи, ніхто не зважає, які можуть бути в населення гадки. Чи посміє хто стати наперекір рейху?

Кому треба знати, що за столом зібралася саме сільська верхівка — колишні хазяїни... Чи привелося кому в їхньому роду натомити крижі на плантаціях світового

здирщика Кеніга? Заробітчани вже давно прокляли його кістки, рід і хід. Та кого це хвилює?

Коли Шумахер сказав, що «інтернаціонал капут», до пуття ніхто нічого не втнув, хоч лиця і втішно вилискували... Треба знати, що посмішка весь час не розходилася на лицях, мов зоря, сіяла Санька, як жар, горіла Соломія, рум'яніла Тетяна, поліцаєва мати. Не було хмурих лиця і з-поміж чоловіків, але тому, що посміхатися безперестанку не так легко, в декого заболіли м'язи лиця, тож посміхалися вусані вже не так палко, а декому, приміром, Радивонові, скривилося навіть лице, хоч він того і не помічав.

Коли Шумахер витряс усі новини, за столом настала гнітюча мовчанка. Гості намагалися достойно повести себе і не знали як — боялися, щоб не перебрати міри, щоб не сказати щось не до ладу, тому мовчали, пили, їли, хоч уже давно були хмільні й ситі. Та лихо знає, де та міра... Не будь великого начальника, гості б знали, як повестися. Сидіти й мовчати за столом, та ще в гурті, далєбі, неприємно і непристойно. Тому Шумахер, певне, аби розговорити гостей, не дуже виразно питає старосту: чи не бідкаються на що вони? Питає старосту, не кого-будь іншого.

Саливон лише того і ждав. Настала його пора. Він зводиться з-за столу, показний, дебелий. Сукно сине, гвардійське на ньому, чоботи аж горять. Вилискує лице. Набіга рішучість. Він завіря комісара:

— День і ніч робили і робить будемо!

На знак згоди гості мотнули губами.

Обвівши очима застільний круг, Саливон доводить:

— Городи нам дорізали, садибу доточили...

Тут завгосп, Гнат Хоменко, поліцаїв батько, вихватився наперед — спасибі вам за це, — низенько вклонився Шумахеру, що, певне, той сприйняв, як голос маси.

Кожен пнеться, щоб вихвалити себе перед начальством, виставить напоказ, впасти в око, зірвати хвалу, тільки Радивон не дуже за тим женеться, не стане випинатися та розпинатися перед Шумахером.

Заохочений увагою начальника, староста повів річ, як ми тепер живемо, ходимо до церкви, шнапсу хоч залийся, дітей хрестимо, молебні правимо за перемогу над супостатом...

А що воно за «супостат», нікому тут не треба пояснювати.

І перекладачка прихилилася до Шумахера, стиха переповідала йому слова старости, хоч він і сам второпав, що до чого.

— Хліба в нас не розтягли, як по інших селах!

Саливон бере за свідків усе поважне чубате товариство:

— Хто більше зерна, соняшнику, скоту вивіз у велику Німеччину? Хто більше людей дав? Зорав, засіяв? Надоїв молока?

Звісно, що Саливон не без хитрощів питає не так сусід, як самого Шумахера, і той лише схвально при-сміхується: гут, гут...

Хіба Радивонові невдогад: староста натягує собі славу, вислужується перед рейхом, хоче скрізь бути на первiм плані. Жальним голосом він виводить:

— Чи легко далися досягнення?

Щоб не подумали часом,— усе з неба звалилося...

— Бігай по дворах, шукай, збирай, де віз закопаний, плуг, борона...

— Добре, що пан староста приховав молотарку,— нагадує комісару Гнат Хоменко.

— Добре, що пан Парфило прихватив коней,— у віддяку нагадує староста.

Радивон Ржа, дарма що хмільний, крізь затуманену свідомість вразливо вбирає в розмові всі відтінки, уважно слухає та намотує собі на вуса, як сільські самохвали намагаються всі почесні приборати, а Радивон, мовляв, у нас на задвірках!

Саливон на хвилинку вдається в тугу невгамовну, веде плаксивим голосом, капає хмільна сльоза:

— Розірвали батька... Хазяйство розтягли... комори, землю, коні...

І ця печаль, безперечно, запала в пам'ять Шумахеру.

Староста раптом сповнюється рішучості:

— Активістам нема землі! Одрізати по саму хату!

Прослались одностайні вигуки:

— Одчепить!

— Оборать!

— Щоб ніде було куриці вийти!

На Саливона знаходить прозріння, і він розважно веде:

— Як кінчиться війна — кожен хазяїн собі...

Гнат Хоменко собі хоче вивідати, додає більш виразно: селом, мовляв, пішов розголос, що німецька власть на-ділятиме людей землею...

Хоч Шумахер і промовчав, та Саливонові видно, які можуть бути з того наслідки... Дізнаються сини — як не дізнатися? — ти в Червоній Армії, а вже тебе німецька власть наділила землею! Чого ти воюєш? Пора орать, сіять!

Всі мали змогу пересвідчитися, що то за дорічний чоловік староста!

Чи Радивонові знов-таки невтямки: хитрий лис староста вимовляє собі хутір!

Шумахер вволю набрався вражень, наслухався влесливих слів, надивився на ситі, догідливі лиця, на дебелі прислужливі постаті, на розкохані жіночі принади... Проте думок Шумахера нікому не вдалося вивідати...

Коли високий гість встав, усі за ним повставали, мов по команді, — Саливонова наука. Комісар проджерготів кілька слів, перекладачка проказала тонким сильним голосом:

— Гер Шумахер дякує господаря і господарку за гостинність...

Соломія сіяла, старостівна полум'яніла...

Саливон з поклоном виряджав поважного начальника, Соломія побажала щасливої дороги, знала, як повестися, просила прибувати ще. Гості собі повиходили за поріг.

Загурчала машина, шофер прислужливо розкрив дверці, сів за руль, поряд із ним сидів охоронець. Пишна старостівна подала в машину букет осінніх квітів, Шумахер подякував нахилом голови, а квіти передав тендітній перекладачці, що сиділа поряд. Саливон так і не розхилився, поки не вирядив з двору машину.

Примеркав день, польовою дорогою безперестанку снували військові машини. Шумахер скоса позирав на невимолочені скирти, причорнілі, пророслі копи, незібрані плантації кукурудзи і соняшнику — непочатий край роботи. Генерал-комісар вимагає — велика Німеччина жде хліба! А що весна скаже, скільки незораного і незасіяного поля — і чим орати, — на корівках та кониках багато ріллі не перевернеш. Та вже, певне, що Буймир пристаряється завершити всі польові роботи до снігопаду, в тім сьогодні Шумахер мав нагоду пересвідчитися. Він відчуває, що навіть приватні бенкети, від яких застерігає підлеглих генерал-комісар, можна використати на благо рейху.

Як тільки велике начальство виїхало з двору, Радивон собі подався вулицею, і ніхто не біг за ним, не хватав за поли, не завертав, як колись було. Так, він почав одбиватися гурту, не знати де ділися давні приятелі, паморочна приязнь палких молодичь... Що він тепер? Все навколо Саливона вертиться, старості тепер шану складають, догоджають, за його здоров'я п'ють, перед ним стеляться. І не так перед ним, як перед комісаром Шумахером, єфрейтором Куртом... Вони тепер володарі сердець і дум пишнотілого жіноцтва. Радивонові чужа тепер хата, що колись була сповнена чарівної принади. Байдужа молодичя і не озвалася сьогодні до Радивона, старостівна і не поглянула, мовби його і на світі не було. Єфрейтор тепер днює і ночує в старости. Чи Радивон буде сидіти і спостерігати, як Санька до єфрейтора лащить? Мало, що залицяється, ще й глумує над Радивоном! Не раз на його очах зухвала дівка облягала єфрейтора, спокусливо лащилася — начхать мені на Радивона! Ніякої сили тепер не має він!

З-за кого Радивон власної сім'ї позбувся? Нечуване явище — жінка кинула, повіялася в дальнє село до свого батька! Пустка в хаті! Слава на всю округу!

Коли понурій Радивон брів улицею під тягарем спогадів, галаслива ватага поліцаїв, з Куртом на чолі, ввалилася в хату старости. Посідали за стіл, дотягували гульбище. Хоч Курта посадовлено і на чільне місце, з ним тут обвиклися — він тут як рідний, влєсливо нагадувала єфрейторові Соломія, тож усі почували себе привільно. Поліцаї були напідпитку, не те що п'яні як квач, а так, під чаркою, тож дружно допались до вечері. Санька порядкувала за столом, пригощала єфрейтора, що накидав на дівчину осовілим оком. Тихін сповнював чарки — за рівного повівся з поліцаями, дарма що кущовий. Червона пазуха горить на ньому, нові чоботи пахтять на всю хату, сине сукно аж мигтить — небуденний гість, дрібно січе білими зубами... Вгодовані поліцаї світом не нудять. Всі втіхи в їхніх руках. Пишна старостівна баламутить кров. Кому не кортить втамувати спрагу серця? Дружно рвонули голоси:

Ех, котилася зоря та за лісом впала.

Ой зажурилась дівчина красна, де козацька слава...

А Санька виводить, аж заходиться, розкачується, повним плечем тулиться до єфрейтора. Химородник чарує світ, розсіває принади, бентежить кров.

Єфрейтор зовсім обаранів від перваку, навалився на стіл, щось белькотів, всі боялися, щоб у нестямі не став стріляти. Вчасно наспів Саливон, повів єфрейтора спати.

Тихін з поліцаями, сповнені хтивих почувань, подалися в темну ніч...

Безперечно, Саньці посеред ночі знадобився гребінь, що лежав на столику біля ліжка, де спав єфрейтор, хропів на всю хату. Щоб дістати гребінь, Санька перевалилася через ліжку, єфрейтор пробудився, спросоння подумав, що партизани його давлять, сунув руку під подушку. В ніс ударив густий дух парфумів, єфрейтор отямився, продер очі. Місяць пада на округлі голі плечі, звабні повні руки, білі, як лебеді, груди. Сон як рукою зняло. Санька сама злякалася від несподіванки, що пробудився єфрейтор, вона тільки шукала гребінь.

Вранці, подаючи пухнастий рушник, Санька мило всміхалася, питала Курта, що йому снилося. Єфрейтор завзято тер одутле лице, подивився на дівчину нудним поглядом. А Санька переповідала йому свою пригодоньку. Червоні ягоди їй приснилися. Проти чого воно?

Єфрейторові теж невтямки, до чого той сон, відки йому знати, що то за віщі признаки?

23

В ці дні часто можна було натрапити бомби, снаряди, зложені штабелями або просто розкидані на дорогах війни. У видолинку, понад шляхом, близько села, вайлуватий поліцай охороняв такий смертоносний склад. Саме на нього накидав оком Грицько Забава, що брів дорогою з порожнім мішечком під пахвою.

— Здрастуй, Микито, — лагідно привітав він поліцай.

— Здрастуй, коли не жартуєш, — відказав поліцай, що був у доброму настрої. Під його рукою яка сила! Весь Буймир піднять під хмари можна.

Постояли, помовчали. Певне, що з нудьги поліцай завів розмову: цілий день стоїш посеред поля — посеред світу, — мчать німецькі машини, бредуть понурі дорожні.

— З базарю?

— З базарю...

- Продавав кукурудзу?
- Продавав кукурудзу...
- Натягнув з поля?
- Відки ти все знаєш?— вражався Грицько.

Микита загадково присміхнувся, що мало означати: його ока ніщо не проміне!

Грицько тут, мов із безділля, сказав:

— Микито, дай одну «грушу».— Тоді, по хвилині роздуму, додав: — Принесу риби...

Микита втішно подивився на хлоп'яка, що надумав у такий небезпечний спосіб наглушити риби. Хоч би він і не признавався, так Микита і сам би догадався, нащо хлоп'якові знадобилася «груша». Для порядку настривав:

— Може, ти в лісах партизаниш?

Грицькові, видно, цей жарт сподобався, і він щиро сердо засміявся. Микита собі вдоволений з того, що розвеселив чоловіка. Повівся мало не як з рівним:

— Чи нема в тебе часом закурить?

Грицько лише того і ждав, про всякий випадок держав у шапці кілька цигарок, які потяг у єфрейтора... Поліцай схвально подивився на цигарку, прим'яв короткими пальцями, поблажно дозволив:

— Бери, аби доніс. Ось цю, без взривателя. З пустими руками не приходь!

Грицько положив здобич у мішечок, з натугою взяв на плечі, подався забур'яним полем, кукурудзинням навпростець до села. Сів у канаві на купі залізничя, знайшов іржавий багнет, вискрібав крихкий тол, зсипав у мішечок, був задоволений: щоб перекинуть одного паровика — хватить.

Грицько Забава скрізь терся, вивідував потайну грамоту, міг розпізнати дрібний сизий динаміт, дізнався, що амонал без толу не вибухне. Хіба тільки це? Що краєм уха чув, а що на власному досвіді перевідав, як було з німецькими гранатами. Коли німці гонили закопувать трупи, Грицько находив гвинтівки, цинкові ящики з патронами, переховував у канаві.

Коли Текля поряд із Грицьком ламала кукурудзу, відокремилися від гурту, хлопець потайки сповістив, що добув толу... Текля отерпла з тої новини, сама не своя напустилася на хлоп'яка: «Хочеш без голови зостатися? Ти чого бігавш за смертю? Чи в тебе є досвід?» Строго заборонила вдаватися до небезпечних спроб. Відки їй

знати, на що Грицько здатний? Він не радий був, що сповістив жінку — лише нагнав страху...

Але треба було щось діяти. Коли видався дощовий день, розкисла рілля і в полі робить ніяк, Текля наложила відро толу, поверх набрала маслюків, ходила між кущами — на випадок, хто стрінеться, — відро маслюків набирила. Під березою була схованка, припасали для партизанів зброю. Тол виложила в ящик, заклала дошками, дернинням, листом, у відро ж накидала знов гриби.

Увечері коло криниці Теклю перестрів Тихін, настрахав:

— Скликала курей на городі, до кушів гукала — подаєш партизанам голос!

— Чи вже мені озватися не можна?

— Щоб не чуть було твого голосу! Думаєш і тепер поведівать?

24

Граната за поясом, в короткій кожушанці, з автоматом за плечима стояв посеред ночі, рідний, незнаний... Одвела в терни, ласкаво простягла руки — моя надіє, моє серце... Дивилася жальними, знадними очима, гладила заросле лице — як він помарнів, вигнався... І коли Марко спробував обняти подругу, вона боязко відсторонилася, просила, щоб не дотикався, все тіло горить, в чиряках, одягти сорочку ніяк.

— Захищаєшся від Німеччини?

— Хіба тільки я?

Марко, далєбі, відчуває себе в більшій безпеці — навколо ліс, друзі, зброя, — а які вони беззахисні!

Відказала із лагідною посмішкою:

— Може, й не зовсім беззахисні.

Не міг зрозуміти, як оборонялася від наруги та сваволі.

Недавно мов і розлучилися, а минула, здавалося, ціла вічність. Мов якісь незнані стали люди. Текля враз помітила, як Марко змінився, змужнів, де ділася несмілість, повівся з нею, мов людина неабиякого досвіду. Чи то вона хвилювалася, ізраділа зустрічі, не крилася із своїм почуттям. Не дуже говіркий, здержливий, обережно діткнувся плеча, мов рани, ледь глядив...

Текля схаменулася — дала волю своїм почуттям, заговорила, а він, мабуть, голодний. «Німці корову в нас вивели, зараз я тобі принесу повечеряти». Кинулася в хату, принесла горщик теплого борщу, що вже перемлів, бив у ніздрі кислою парою. Присів на пеньок, поставив між коліньми горщик, зачав мотать ложкою, що зроблена з німецького месера. Тішив себе думкою, як він похвалиться в лісовому гурті смачною сімейною вечерею, — дещо можна і прикрасити, — і як постануть задрощі...

Не знати чому, Текля не веде його в хату — одне, що небезпечно, а що — колиска в хаті, певне, не хоче наводити його на гіркі думки.

Текля в захваті дивилася на Марка — невже збили німецький аероплан?

Марко навіть може подарувати їй ту ложку, буде пам'ятка, відки знати — може, і його куля влучила, — впав на ліс, звівся густий чорний дим, стояв над лісом, як велетенський гриб.

Текля з дивним почуттям слухала небуденну розповідь, немов розкривався перед нею потайний світ. Ворог намагався застрахати людей, пригнітити волю, прищепити безпорадність, проте людська воля не пригасне ніколи в світі.

— Червона Армія знекровлює ворога на фронті, а ми в тилу, — розповідає Марко, — гармати гримлять грізною розплатою...

І хоч у тих словах вчувалися газетні звороти, яких набрався партизан, Текля вияснювалася душею, найщасливіша з-поміж подруг — від народних месників одержала вість. Мало не з плачем дивилася, як Марко пожадно допався до борщу, мабуть, три дні нічого не їв. На що Марко заперечно хитнув головою:

— Часом бува, печериці без солі їмо, як німці гонили нас по лісах, оточили загін, хотіли знищити, та Мусій Завірюха вивів з біди... А часом бува, що їмо сало з салом, як одіб'ємо німецький обоз або розіб'ємо склади.

Теклі затяло дух, немов про буденні речі розповідає він, тяжкі дні спіткали друзів, прийняли чимало горя і, мабуть, не раз були під смертю.

— А то ж де здобули зброю? — знехотя відказує, поправляючи автомат і «салотовку», — так зневажливо партизани називали німецьку гранату. — Над шляхом зрізав мотоцикліста...

— Убив гітлерівця?

Здивовано повів плечима — дні полощуться в крові, партизанський загін Мусія Завірюхи виложив гору трупів.

Теклі невтямки: де Марко навчився військової науки? Вертілася настирлива думка: чи не під коровою? Але того не сказала, щоб не образити партизана, та він, видно, відчув, що не доказала вона.

Кілька днів у Сумському обкомі вчився військової науки, ще перед евакуацією, як кидать гранати і закладать міни, та найкращий учитель — це ненависть.

Немов порушено звичайний лад думок жінці — все сприймала, розуміла, проте несила збагнути того перетворення. За тихомирну вдачу хлопці завжди брали на сміх Марка. Прославлений в труді, чесний, рідний, став на смертельну боротьбу з ворогом. Мов родився і виріс посеред бойовиська, так спокійно, звично розповідає про партизанські пригоди. І не так розповідає, як доводиться витягувати язика. Часом людина сама не знає, на що здатна. Текля вражалася, рада, горда. Разом немов боялася втратити в людині простоту і щирість. Чи такий вже справді м'якосердий, лагідний Марко, як на початку здавалося? Аби розібратися в своїх думках, спитала: а як скінчиться війна, чи стане він знов сидіти під коровою? Чи не боялася часом, щоб не зазнався хоробрий войовник?

Марко приліг на мерзлу землю, розправив томлені суглоби. «Життя покаже», — відказав мило, загадково, немов дратуючи подругу.

Хай виповниться в людській думці створена уява про мужність, що часом може позначити й буденний труд.

Взяв у свої широкі долоні холодні пальці — як ти помарніла! — зогрівав...

Теплий струм побіг по жилах, сіла поряд, переповіла сумну повість.

...В довгі осінні вечори чадить каганець, варений гарбуз на столі парує, і люди жовті, як гарбуз... Сіли вдвох з матір'ю вечеряти, ложки поопускали, заплівли очі слізьми, не світять. Сумно, як в могилі. Вдень боїшся ночі, вночі — дня. І хата не твоя, і ти не ти. Із смерком ніхто до криниці не вийде, щоб не затяг німець. Не спиш ніч — думу думаєш. Мати не виказує своїх тривог про батька.

Марко скоромовкою повідомив, що всі живі, здорові,

і, певне, щоб втішити, додав: і бадьорі. Того вже Теклі не зрозуміти — яка тут може бути бадьорість!

...Вві сні мариш: чи не летить де наш аероплан, хоч би подав вісточку. Мати все про ферму клопочеться, згадує своїх улюблених первісток Нагідку, Ромашку, що часом ненагодовані і ненаповані, люди гоном гонять скот. Чи вирятують? Молочні корови Козачка, Нива, Самарянка чи дійдуть, хіба в дорозі догодиш, приглянеш, здоїш як треба? Щоб не занепало удійне стадо...

Добру вістку Марко приніс, мати порадіє, як дізнається, що не пропали наші здобутки, ферма в надійних руках, осіли над Волгою, під наглядом пастуха Сави... Він не раз виводив ферму з біди.

Щоб не завдавати жалю матері, Марко того не сказав, що скот гнали під бомбами, що не стало кількох удійних корів, з-поміж них Ромашки...

Подій стільки набігло, що не знаєш, про що переповідати.

...В глуху ніч Тихін з поліцейями вештаються селом, знущаються над дівчатами, роблять засідки, виглядають партизанів — чи не вернеться котрий по хліб, сорочку. Маркові поталанило: нема снігу — не знати сліду, ще й поліцаї сьогодні подалися на хутір, хлоп'яки переказали. Переймають голодних на дорогах, тягнуть в управу, а тут уже дадуть раду. Понаживалися грабованим добром. Кому війна, а кому корова дійна...

Мов отруйні мухомори по дощі, повитикалися гітлерівські прислужники, що досі десь дрімали, не підводили голови, не подавали голосу, хитрували та лицемірили... А тепер повилазили на світ, скинули весь мотлох, дивилися гадючими очима, сичали і зловтішалися.

І Марко з Теклею мали в тім нагоду пересвідчитися.

Пробилися потворні пристрасті. Саливон, що був такий нетямущий, враз перевернувся, як той вовкулака, на політиці знається, перед німцями вислужується, застрахав село. В душі німецького прислужника пробудився лакей і кат. Ще й повія. Саливон обдирає село, старостиха Соломія із дочкою прилягають німецьких начальників.

Санька винюхе скрізь, хто гудить новий порядок, ефрейтору Курту переказує. Наводить поліцаїв, у кого що закопано, заховано. І в Теклі забрано дорогу пам'ятку, Золоту медаль, що одержала в Москві на виставці.

Як Марко міг втішити подругу? Як знайти потрібне

слово? Чи не здадуться їй всі слова неживими? Він лише безпорадно гладив теплу жіночу з випнутими жилами руку. Завіряв подругу, що ніколи ворогові не бачити Москви.

...Дарунки землі — буяння барв і здобутків — пропливали Маркові перед очима. Гітлерівський чобіт на-топтав квітучу землю. Ненавистю до напасника б'є кожна земна жилка.

Марко все ж втішив збентежене серце... Сповістив подругу, що Червона Армія під Москвою потовкла фашистам ребра, погромила ворога, перемолола танкові дивізії, розбила могутню техніку, самохідні гармати... Одбила наступ, одкинула назад ворога. Гітлерівцям не бачити Москви, як своєї потилиці.

Мовчки слухала, не так слухала, як вбирала всім єством ці відрадні слова, що зогріватимуть жінку в негоді.

— Лопнула надія на бліцкріг, — додає Марко, і Текля, мов школярка, допитується, що це значить.

Немов заздрила Маркові — спокійний совістю він, а вона змучилася душею. Якби не мати і дитина — що їй хата? — подалася б з ним у ліси...

— Не бійся, тягарем не буду, — промовила мало не з плачем, горе не знає пишних слів.

Не знаходить собі місця жінка. Хіба тільки вона? Гітлерівці захопили світ. Мов затьмарилося сонце і пробудився печерний вік.

...Де повиті затишком вечори, веселі хати, коли безпечні дівчата вишивали сорочки, рушники? Піснями і барвами встеляли землю?

Безпорадна жіноча скарга завдала Маркові жалю, і він завірив стривожену подругу — карні загопи скрізь ганяли, ніяк було навістити. Не можна їй кинути село напризволяще, така думка партизанського штабу. Ворог намагається спантеличити село брехнями. Текля повинна стояти на сторожі правди, розкривати людям очі, із лісів їй передаватимуть директиви. Ворог гадав, що Україна пластом ляже перед ним. Кожна стеблинка диха помстою. Грабежем та знущанням гітлерівці довго не протягнуть. Червона Армія розіб'є, дарма що відступає. На війні потрібне людяне серце, наше діло праведне, ми переможемо. Сказав як досвідчений воїн, пропагандист, просив стверджувати віру в нашу перемогу в людській душі.

Маркові спроби дати жінці «інструкцію» натикалися на лагідну посмішку — самі навчилися захищатися від гітлерівців, де тільки можна, завдаємо шкоди, в полі робимо про людське око, і Радивон не дуже й примічає, видно, не дуже й старається, охляв... І навіть зброю хлоп'яки вибирують, приховують, із ладу виводять транспорт...

На Маркові слова, хто направляє вас, керує, Текля відказала: ненависть!

Ось і поговорить з нею!

— А як Радивон? — допитується Марко.

— Не так клятий, як дурний. Саливон підтоптав його під ноги. Може, й кається, та пізно...

— А ти вивідай...

— Спробую...

— Наведи на ліс...

Текля зневірливо похитала головою.

Коли Текля поцікавилася, чим вони руйнують транспорт, Марко мало не розсміявся. Вся земля нашпигована толом! Марко із Сенем чи одне поле розмінували? Наші міни протитанкові, — запаслися зривателями. Чи мало в канавах лежить снарядів?

Мов про звичайні, буденні речі говорив він, Теклю брав острах, далєбі, вони заграють із смертю...

— Діємо-то ми обережно, — завіряв Марко Теклю, — знаємо, яку брата, до німецької міни нема приступу — три капсулі... Мадярку взять простіше — пружинки роз'єднав, тарілку зняв, викручуй капсуль. А вже в довгих 152-міліметрових снарядах головку викрутить не кожен. Устин Павлюк викручує ключем, повільно, тихо, щоб не стукнуть. Щілину заліпив глиною, кладеш снаряд на повільний огонь, чорний дим б'є, валить, тоді осіда, тол плавиться, тече, як олово, в глиняні формочки.

— Ми також припасли вам трохи толу, — сказала Текля буденним голосом.

Тепер уже вражатися довелося Маркові.

— Де взяли?

— Спитай Грицька.

— Хай не лізе поперед батька в пекло...

— Отож...

Не занедбана вона, тільки ніяк було зв'язатися, переходи, сутички, в великій помочі вона партизанам стане... в боротьбі за волю.

Розмовляє Марко, мов старший: поважні рухи, розважна річ, хоч і говорили пошепки. Не знати, коли той Марко і виріс, змужнів, споважнів.

Дивна жінка, може, змалку людина не була малою, життя вимагало бути дорослою. А що вже казати тепер?

Помовчали, задумалися, Текля схвильовано зітхала, прислухалася, як зрідка постріли розтинали ніч, спалахували вогні, зеленими смугами викреслювали небо, молоді серця, поставлені проти ворожого світу, билися любов'ю і вірою.

— Чорний кінв підковами топтався по мені — на зустріч сон приснився... Як не топтався, а я жива — довелося тебе побачити, — ніжно промовила, і Марко осмінувся на ті слова, знаючи, що вона аж ніяк не вірить в оті прикмети.

— ...А газети і листівки в хаті не держи, потайки передавай в надійні руки. Один листок із закликом до поліцаїв і старост, щоб зрікалися каїнової роботи, підкинь Радивонові. А ще краще поговори.

Вияснилися обрії перед очима жінці, і вже вона не одірвана від великого світу, знає, як діяти, спокійніше стало на душі.

Далебі, той Марко наче лекції збирався їй читати, скупий став на слово. Чому про власну приязнь примовчує? Правда, тепер не час на почування, зітхання, а все ж таки... Сама не знає, що сталося і що діється з нею.

Дала хлібину на дорогу, чисту сорочку, в нестямі положила руки на груди, тремтіла, чи доведеться ще коли побачитися, мій дорогий, мій рідний, хай тобі щастить в бою.

Застерігала Марка, щоб зопалу не ліз під смерть. На що Марко зухвало відказав:

— Ще не вилив ворог кулі на мене.

Справді, із смертю він запанібрата, за руки водяться, вигулюють... Яка там осторога?

— А патрони, гранати хай збирають, тільки щоб обережно... А зберігають не в селі... Я ще прийду... Стояла на бугрі, над Псллом, обіймала ніч.

Свята неділя, вийшла вранці Жалійка за ворота — ніде ні голосу, ні гомону, — глуха вулиця, заморочені хати. Видивлялася: чи не курить де з димаря... В старости дим

валом валить, та в Соломії ніколи не випросиш жару — то сонце не зійшло, то вже зайшло...

А про «вермішель» то вже казати нічого...

Так хазяйки називали порох, що використовували для розпалювання дров: жарину притулиш — і він спалахне, займуться дрова чи бадиля, якщо сухе.

Польова дорога довга, за бур'яном не видно поля — забур'яніла людська доля, — пригасли осінні барви, дерева стоять голі, повіяли студені вітри, задубіла земля, порепалася, як підуть сніги — одійде. Чорні хустки верталися з базару, понурі, томлені, човгали шкарубкі чоботи, Жалійка переповідала свої скарги. День прийде — не знаєш, за що братися.

Смагле лице в суворій думі, Маланка Костриця відказує сусідці:

— Це ще не гірка доля, — нам хоч воду з криниці можна брати, — а як бути сім'ям активістів, яким до криниці досягнути ніяк?..

Далебі, в цю пору хоч не озивайся про своє лихо, бо в людей ще лихіше...

Маланка Костриця поховала дочку-годівницю. Хіба то не журба? Дехто дочок викупив, а в нас нічим... Забрали дорогу трудівницю на глум, знущання... Якби хто врізав ночі: світить нічим, не спиш, думаєш...

Зимова пора, поночіє рано, люди вправляються при сліпушці, Жалійка купила пляшку гасу, двісті рублів дала Саливонісі, старостиха ще й побожилася, що продешевила, — знижка тільки односельчанам. Хто не відає, Саливон з Гнатом привезли залізну бочку гасу, тепер добрий виторг матимуть. А хіба мало нагребли солі? Кінь свій, Саливон навозив скирту сіна, набрав хліба на три роки, від сукна, хрому тріщать скрині. Сказано, кому війна, а кому корова дійна...

Соломія, як півонія, обставлена кубушками, продає самогон. Каністра з гасом під столиком. Звісно, де самогон, там і веселощі. Як звели ярмарок! Молока німець не дозволя продавати — ніде не побачиш глечика, а самогону — сила. Саливон з Гнатом підводами возили буряк, цукор, тепер запопадливі на бариші хазяйки весь базар залили самогоном. Чинбарі, шевці, кравці, шапошники, кожушники, поліцаї, старости, підстарости, всякий набрід — збилося стовпище, зухвале, грошовите, беруть на жарти показних молодичь — почім молоко?

Соломія аж розпадається, прихвалює питво:

— Аж горить! Не мутний і не задушний. Як сльоза!

І не ядний. Без усякого настою. Нема ні махри, ні перцю, ні карбїду, ні чемериці, ні майок! Ось покуштуйте... Аж пахне! Не перекис і не затхнувся. Не вчадієш, як від ядного. Первачок. Може, підвеселить? Це вам не яка-небудь баламутка...

Награє патефон, зазиває людність, пияки самогон хлищуть, прихвалюють — як вогонь! Зогрів нутроці. Лиця набубнявіли не то од вітру, не то від питва. Деякі вже точаться, а голосу не чути, ні пісні, ні гвалту. П'яні гультаї не горляють, не бешкетують, ведуть себе пристойно, мов на похороні: німецький поліцай назирає хмуриим оком.

Самогонниці, правда, падкі не так на гроші, як на сіль, мило...

Покупець топчеться коло солі:

— Чи не виварена з суперу?

— Побий боже — слав'янська! — клянеться Соломія. — Аж світиться!

Покупець шкарубкими пальцями кладе щіпотку на язик — світиться чоло, борода: чи не тріщить на зубах, чи не домішано білого піску?

Соломія прихвалює:

— Солонна, не мутна...

Покупець з невірою розкуштує:

— Чи не домішано крейди?

А бувало, що зайшли люди сіль продавали.

А що Грицько Забава тиняється на базарі, так де ж йому бути? Треба жменьку солі виміняти за кукурудзу? Коли ж часом латаний сіряк натрапить у мішку листка, а в тому листові прописано, що вже скоро гітлерівське військо полізе рачки, хто осягне, відки той листок узявся? І коли на стіні гестапо, за спиною вартового, наліплено листка — Гітлер капут! — хто подумає на Грицька?

Чи не розкрива часом людям на світ очі той базар? Скільки надивилися, наслухалися, надивувалися, що до вечора не переговорити.

Дві польові жінки — Жалійка і Костриця — вже в літах, на селі не дуже помітні, бредуть собі з базару, із вузликками, заклопотані страхітливими подіями, ведуть буденні розмови, від їх зіркового ока ніщо не сховається, вони бачать крізь стіни, прозирають крізь віки і поко-

ління. І нікому не заїде в голову, що польовою дорогою в рудих шарбанах, чорних хустках бредє історія Буймира!

Де тільки й поговорити, де тільки одвести душу, як не на просторі!

Чиньба діло хоч і потайне, але заробітне. Кустарний дух пре з людини. За прости чоботи шевці по сім тисяч правлять. Шевці, кравці, шапошники, кожушники брали патенти в управі, тепер базарюють, могоричать поліцаїв, старост, що понаходили з Чупахівки, Василівки. Чинбарі поздирали кожї з каліченої худоби, кожушники понатагали овець, шикють кожухи. Одежі нема в магазинах, та й самих магазинів нема, лише для поліцаїв продуктова крамниця.

Кустарі, звісно, заправляють торгом, баришують, а бідна вдова никає по базару, щоб виміняти щіпку солі, брусочок мила, пляшечку гасу. Сусідкам пощастило: вертаються додому не з порожніми руками.

Добре, нам хоч в чужі горшки не доводиться зазирати, зібрали з городу буряк, картоплю, є кваснина... Службовці ж купляють в межиріцьких гончарів горшки, носять на села, там в обмін за горщик насипають повен кукурудзи, квасолі, гороху, а за просо треба дати два горшки, тоді приносять на базар, на шклянку міряють. Кукурудзяний качан п'ятнадцять рублів. Жалійка сьогодні вторгувала на сіль та гас, а вже на мило не вистачило.

Далєбі, як на кволу людину, розчахнутися умом можна — щіпка солі сто рублів! Чи не підскочить часом ціна на кукурудзу?

Та ще й добре, в кого є чим змолоть, хто завів тертушку...

Робітники ходять по селах, майструють людям млинки, дерушки...

Саливонів родич Гаврило — той мішками муку гребе. В колгоспі зовсім не було видно людини, неповороткий мовчун, молоко возив. А тепер розохотився як! Млина завів. Притяг потайки два великі кам'яні кола — точила біля кузнї були. Приладнав жорна. Підхарчував двох прибудних коней. Дарова сила. Навіз дерева. Найняв майстрів, і ті йому спорудили млина. Коні ходять по кругу, мелють муку. Тільки до нього з клуночком не потикайся: «Що я тобі на холосту буду

гонить коні?» Треба везти чувал. Знаний на всю округу! Всі начальники в нього п'ють-гуляють.

Вже примеркав день, а сусідки ще не переговорили, ще не витрясли всіх новин. Інший, дивись, піде на базар, де збігаються всі світи і напасті, буде товктися між людьми і нічого не побачить, не почує. Чи вивідає, приміром, що на базарі появилися образи — поряд із Георгієм Побєдоносцем продають портрети Гітлера, та щось не дуже купляли, а коло самогону стовпище... І Саливон напідпитку по майдану ходить, втішається: продавай, купи — вільний торг! Забув, як минулої неділі в Буймирі пройшов по ряду потоптом, розкидав пшоно, квасолю, кукурудзу. «Я кому казав, щоб базару не було! Геть в поле до молотарки!» Баби розбіглися, поховалися в церкві.

...Сутеніло, пахтіло димом і кізяками, жінки човгали сільською вулицею мовчки.

26

Шумахер бив Радивона не то щоби зозла, а більш із зневагою ляпав складеною вдвоє нагайкою по м'ясистій пиці, повільно, глумливо смугував рум'яне лице, що аж посиніло, здається, більше з сорому... Молодиці, дівчата дивляться — перед людьми як повівся комендант з Радивоном, що він є головою на великому господарстві, порядкує, заправляє — це віднині який він начальник над людьми? Радивон тупцювався в бур'яні, ніяковів, солопів, чманів, не то кривився, не то присміхався, комендант, мовляв, жартома ляскає Радивона по пиці... Та ще й над самою дорогою, минають машини, німці гелгочуть, регочуть... Який в лиха жарт, коли аж запухло лице?

Поряд із комендантом сурмився староста, кидав осудливі погляди на Радивона, що сподіював таке — соняшник не зібраний, кукурудза не виламана, хліб не змолочений, — а він у неділю дав людям вихідний день! Кого спитався, хто тобі дозволив? Соняшник вже наполовину висипався, вітри повибивали насіння, а яке не висипалося — перегнило, перецвіло, згіркло. Це яка буде олія?

Не то щоби Радивон неспроможний дати одкоша коменданту, він би міг дужим вимахом приліпити до

землі миршаву постать, та з остраху розгубився, знітився, ослаб, вчуваючи свою провину, мусив коритися, не знаючи до того ж, куди діти руки: тримати при поясі чи по швах? Власне, тут і провини нема ніякої — людям перепочити треба, припорядкувати двір, а соняшник вже давно потрух, перетлів на гній... Та невже без усякої провини стануть карати чоловіка? На людських очах комендант шмагає Радивона, мов сірка, і годі тобі, голубе, ждати співчуття, німецьким прислужником величають тебе люди...

Радивон белькотів на своє виправдання:

— Ким я зберу — оранка, сівба, молотба, — людей обмаль...

Ще комендант не розшолопав, що до чого, а вже староста напустився на Радивона:

— Приказ дадено тобі? Не смій розводити дискусію!

Безперечно, комендант матиме нагоду пересвідчитися, що то за благонадійна людина староста. Він на цім не вгамувався, осудливим словом знов озвався до Радивона:

— Треба пособити німецькому командуванню!

Чи Радивонові невтямки, куди гне староста? Він, мовляв, із шкури лізе, так трудиться на користь німецького командування, а Радивон абияк!

Безперечно, вся провина в тім, що не зібрано соняшник, впала на Радивона! Хіба староста не вживав заходів? Мало він мотався до райцентру, чи то пак до гебітс-комісаріату? Він договорився, а хоч одержав інструкцію, чи то наказ від коменданта, полагодив справу в сільуправі, дав завдання Радивонові, і ось тепер маєш — завдання не виконано! Тож староста собі напустився на Радивона:

— Роби уваженіє начальникам!

Мовляв, староста шанує начальників, а Радивон нехтує!

Шумахер, мабуть, вже притомився шмагати Радивона, розлючено клекотів — робота не вправлена, а вони дозволили собі вихідний день! Це ж саботаж господарських робіт, що мають військове значення!

Скориставшись з того, що Шумахеру від хвилювання забило дух і він запнувся, староста собі напустився на Радивона:

— Гер зондерфюрер ще милостиво повівся з тобою. За це знаєш що бува? Хіба ж так карають?

Саливон знав, що сказати і коли сказати. Він завжди вгадував думки свого володаря. Бувало, той ще не надумав кинути дотепа, а Саливон вже присміхується. Комендант ще не відає, що зайдеться гнівом, а Саливон вже насумрився. Теж треба хист мати.

Шумахеру вернулася річ, і він наказує Радивонові, щоби до першого закінчив усі польові роботи, змолотив хліб, зібрав соняшник, виламав кукурудзу. А то заметуть сніги. Про оранку він уже не нагадує: вдарив чоботом грудку — земля як креміль.

— Лише тоді, — попереджає комендант Радивона, — ти збудешся покарання! А якщо не вправиш роботи... — Тут Шумахер без зайвих слів зробив на шиї зашморг, круто повернувся, сів у машину, що стояла при дорозі, так що староста шапкував йому вслід.

Радивон стовбичив посеред поля, оглумлений, знівечений, — може, вперше за весь вік відчув свою безпорадність, тяжку наругу... Він знає, що комендант на вітер слів не кидає. Люди старанно вправляли роботи, намагались не дивитися на Радивона, що його життя під загрозою. Співчували йому, чи що?

Треба сказати, ця подія збудоражила весь польовий гурт, кого втішила, кого пригнітила.

Злорадів Парфило, що був підлеглий Радивонові, тепер він підганяє себе та принукує голову не дозволить. Який з тебе голова, коли тебе б'ють по пиці? Парфило плекав далекосяжні наміри — якщо Радивон не справиться з роботами, кому тоді бути головою? Хто буде повелівати людьми? Щоправда, з того мала втіха. Староста, хитрий лис, завжди вибрешеться, а ти, Парфило, підставляй свою пику.

Гнат Хоменко — той давно казав, що Радивон непутящий голова, не на своєму місці, тож завжди із зневагою ставився до Радивона, що не має ніякого авторитету. А тепер і говорити нічого, який може бути авторитет, коли тебе б'ють по пиці? Авторитет — це сила, влада, слава.

Жінки, що в ватянках і вовняних хустках в цю вітроносну пору зрізали соняшник і ламали кукурудзу, де сходилися поля, косили оком на покривдженого Радивона, ніхто не витріщався, ніхто не зловтішався, не лихословив, людей брав острах із свавільної розправи коменданта.

— Комендант настрахав Радивона, тепер він із ста-

ростою стягнуть з нас шкуру, — доходить сумного висновку Килина Моторна.

— А то вони нас балували, — глумливо додає Жалійка.

— Тепер на базар чи до церкви забувайте, баби, дорогу, — журилася Капітоліна.

— Хай би не пнувся в начальники, не догоджав німцям, не гиркав на людей, — з осудою озвалася Маланка Костриця, — а то хотів вислужитися.

— Собака свою палку знайде, — повершила розмову Веремійка.

Не можна сказати, щоби ця подія не стривожила старосту, що досі ховався за дебелу Радивонову спину. А що буде, як того скарають? Добра тоді не жди, Саливоне, весь тягар упаде на тебе. Правда, доведеться ще когось знайти, та новому чоловікові нічого не буде. Страхітлива немилість досі минала Саливона, над хатою старости витала благодійна прихильність начальників. Соломія із Санькою знали, кого як задобрить, пригостить.

Кинувши хмурий погляд на Радивона, що стояв задурений серед поля, староста сповнився щиросердя:

— Скажи спасибі, куме, що щасливо минулося...

«Кумом» назвав Радивона староста, мовби ніхто не відає, що то за гнучкий, в'юнкий, підступний «побратим».

Чи не сам навів коменданта на Радивона — без мого відома, мовляв, дали вихідний день... А сам ще й базарував... Чи стане наволікати на себе тумакі?

Радивон не міг прийти до пам'яті, — незібраного поля не обійдеш оком, — в розпачі волав до білого світу:

— Ким я вправлю — дітьми та бабами? Дівчат женуть в Німеччину. Сумська управа видала постанову, звісно, за спонукою комендатури, про трудову повинність молоді від тринадцяти років. Яка з них користь? Дарма що батьки, на випадок непокори, заплатять п'ятсот рублів штрафу. Так лебединський гебітскомісар наказав вивести дітей на поле з дев'яти років! Мовляв, на «допоміжні» роботи! Однак дітьми поля не вправим, хоч на батьків і накладуть тисячу карбованців штрафу і заберуть корову або свиню, хто пожаліє дитину... Чи батькам легко дивитися, як пересилуються діти?

Радивон у запалі не міг спинитися. Він попав у немилість — чого тепер стерегтися? Лише одна хвилина

часом може перевернути світ людині. Чого тільки на світі не буває!

Староста тер лоба, немов не міг дібрати, що до чого... Староста дав Радивонові виговоритися, хоч дещо і намотав на вус. Так воно-то так. Проте куди ти ведеш? Чи не сподіваєшся часом на співчуття? Чи не тхне тут часом наріканням? Далєбі, чутливе вухо старости вловило в тих словах дух непокори. Куди ти гнеш, голубе? Чи не з осудою часом озвався про новий порядок? При слушній нагоді треба буде вивідати, яким ти духом дихаєш.

27

...Топчуться ширококрижі коні, женуть камінь, пливе в хату Гаврилові достаток, весь двір заставлено санками, мішками — проти різдвяних свят. Гаврило посеред дворища походжає, сам, як чувал, накидає тямущим оком: це скільки сьогодні набіжить зерна — п'ятий коряк мірошнику! Аж дух забива запашне мливо, роздима легені, затуманює, по жилах перебігає лоскотливе збудження.

Гаврило, згадуючи дідівську грамоту, жартує, жирує, озивається до пригожої молодиці:

— В кого мед — став мішки наперед!

Молодиця щось не дуже приязно сприймає той дотеп, криво посміхається.

Мірошник звертається до рудої бороди:

— А в тебе що — горілка? Ось тобі й мірка!

Треба підвеселить людей, що топчуться на морозі, проте не дуже охочі до жартів, хмуρο блимають з-під насуплених брів.

Млин-топчак! Благословенна давнина!

Жалійка, невжиточна жінка, дорікає Гаврилові, що переполовинив мішок зерна.

— Чи ти, бабо, хочеш, щоб я тобі на дурницю молон?

— Мені нікому надбати, на моїх руках діти! — скаржиться Жалійка.

Скаржиться і разом остерігається — чоловік при силі, вирядить з двора, вари тоді, бабо, знов кутю...

До неї прилучається Варвара Сніжко — великий мірчук бере Гаврило.

— Я оплатив патент! — щоб усі чули, вигукує Гаврило, мало, що вигукує: патент той з німецьким гербом у позолоченій рамі, під склом висить у млині, прикрашає

підприємство, — кожен у тім може пересвідчитися, — нові господарі завелися в Буймирі.

Гаврило приладнав у хліві млина, а тепер усіх за душу бере. Хлів просторий... Землі нема, зерно само тече в комору... Чому ніхто не спромігся? Ось і руда борода задро косить оком. Гаврило відказує настирливим жінкам, що розвели теревені:

— Може, вам в ступі лучче товкти зерно та дерти терткою... Поки натовчеш, аж живіт притягне!

Хіба коло того млина мало клопоту? Чому ніхто не додумався, опріч Гаврила? Біля кузні в бур'яні лежали кам'яні кола, що на них клали колеса, натягали шини. Стояли два великі точила — камінь — як дзвін! Ніхто камінь так не накує, як Гаврило! До точильного каменя потрібні молотки кріпкого гарту, гострі, як зубило, щоб вибрать середину. Чи в кожного стане хисту?

А коні самі в двір приходять, ще й артилерійські, ослаблі, загнані — бери мене...

А годувать коні чим? Добре, що розтягли стоги, які були призначені для ферми, — корів вирядили за Волгу. Накопали буряків, картоплі, наламали кукурудзи, нарізали соняшнику. Гаврилові все в двір іде. Поки німці не наложили заборону. На охороні добра поставили старосту і поліцаїв.

Млин-топчак! Мудрість сивих борід! На топчаку все дерев'яне, не треба ні чавуну, ні заліза, як на приводному. Дерев'яний наміст, дубова зубчатка, велике колесо, що вертить вал... кінці якого проварено в маслі. Гнізда, або по-сучасному вальниці, з дикої груші — кріпке, плавке дерево. Коні топчуться на місці по дерев'яному крузі, який поставлено під кутом у сорок п'ять градусів. Самі топчуться, гонять верхній камінь, нижній нерушимий.

Коні, правда, падають на ноги, потопчуться — ноги аж трусяться, не згинаються задні коліна.

А Жалійці все здається, що мірошник дере за мливо! Мовляв, великий мірчук!

Гаврило простягує перед очі Жалійки жменю зерна, разом звертається до сивих борід:

— Це що блищить — щиреця? А це — кукіль? На засміченість одібрати треба? А на вологість? А труд не вартий нічого?

Он на хуторі Дибка меле — дерта мука! Хіба з такої муки хліба спечеш? Полопається, порепається, розпа-

деться! Треба картоплі домішувати, щоб держався купи — крохмаль в'яже. Чи в Гаврила стертий камінь? Мука аж сяє, аж рипить, пухка, вигідніша на продаж, менше на мірку йде.

Потовчися коло того млина. Тут усе на могоричах! Дерево, патент, плотники... Чи Гаврило не знає, хто ласий на мед, хто на гиндики, хто на первак, а хто на золото? Задобрить всіх начальників треба! Комендатура, управа, поліцаї, староста... Складна грамота, не кожному під силу. Гаврило своє візьме... А тут ще коні падають на ноги, підуть на ковбаси. А кожі вичинить треба?

Не знали ціни Гаврилові: в колгоспі був на задвірках, возив волами молоко на маслозавод.

...Цвітуть гречки, від пахощів туманіє голова, чарівний дзвін пливе нивами, чвалають воли, Гаврило ліниво помахує батіжком, і нікому невдогад, на що людина здатна.

Тепер настала пора прикласти свої здатності. Тепер Гаврило уславлений чоловік на всю округу. Мірошник! Перві люди в нього гостюють. З усіма начальниками запанібрата. І дочку свою видав заміж — при Совецькій власті сиділа в дівках, — вихватив поліцай. Гаврило ще завертить світом! Приладнає вальці, дертиме крупи — гоп, мої гречаники! Колись гречка була дорожче пшениці. Аби тільки розжитися на двигунця. Приладнає просорушку — товчене просо славиться, не дере в горлі, як дроне, каша розсипчаста, наварна...

Великі заміри западають в голову Гаврилові, що був колись рядовою людиною, тож тепер не зложить собі ціни, вертиться світ колесом... Він, правда, хильнув сьогодні чарку, в мірошницькому ділі не без того, але голова твереза в нього.

Приладить гвинти, давитиме олію. Обтягне залізом дубові барабани, зробить тертку, перетиратиме картоплю на крохмаль. І це лише початок.

У дворі мов ярмарок — санки, мішки, Гаврило весело позирає на мерзлий, хмурий люд, збадьорює, пригукує:
— В кого мед — став мішки наперед!

Скрипіли санки, човгали жінки, лихі, насумрені, тягли легкі лантухи, кляли мірошника, що переполовинив зерно. Деришкурів рід: нагарбав добра — комори тріщать. Хіба мало за дочкою дав? Жалійка може засвід-

чити: кругом тужба, горе, а в Гаврила весілля аж гримить, танці, співи, віддає дочку заміж...

Варвара Сніжко:

— Зять поліцай, скрізь доступиться...

Жалійка:

— Як везли худобу, вся вулиця сяє — нікель, дзеркала, піаніна...

Варвара Сніжко:

— Чи та Івга знає, з якого боку приступитись до тої піаніни?

Жалійка:

— Для прикраси... Поверх скрині, що забита одежею, килимів наслано — не з простого двора дівка!

Варвара Сніжко:

— Горланить баян, Санька із дружками виспіває на морозі: «Загрібай, мати, жар»,— гультаї вибивають гопака, знатні гості на весіллі в Гаврила гуляють — поліцаї, старости... Люд при достатку — шевці, кравці...

Жалійка:

— Переймали прибудних коней, здирали шкури, чинили, шили чоботи, робили ковбаси, наживалися...

Варвара Сніжко:

— В церкву не дотовпишся, панікадило сяє, килими прослано, батюшка молодих до престолу веде, вгорі хор гримить «Ісайя, ликуй»...

Жалійка:

— Сказано — кому війна, а кому корова дійна.

28

Староста давав змогу Радивонові виговоритися не без певної думки. Мов ненароком завів у хату, посадив у світлиці, де тепер заморські люди гостюють, засвітив дванадцятилінійну лампу, поставив на стіл пляшку перваку, старанно підливав, сам пив помірно, мовляв, занедужав. Соломія поставила на стіл миску з наварними драглями, сама пішла мовчазна, хмура. Не сіла за стіл, не пригостила. Бувало, стелилася перед Радивоном, тепер, розкохана молодиця, навіть на озвалася. Крізь розчинені двері Санька із нехтуванням кинула воловим оком — не знати, який гість сидить в хаті,— і не озвалася, і не вийшла до Радивона, що він підневільна людина, що його по пиці б'ють.

Душа горить Радивонові не то від перваку, не то з

образи, тож не приходять і на гадку, що староста вивідує його. Уважно слухає, киває головою, при- такує, часом підкине слово, захочує на одверту роз- мову. Староста, мовляв, сам живе під загрозою: не догодиш начальникам — капут! Осоловіли очі Радивон- нові, потуманіло в голові, і він немов звертається до старости за порадою:

— ...Дзвони тягнуть, мідні ручки на дверях тягнуть, теплу одужу тягнуть, та що це за рейх? І курки без дозволу гебітскомісара не заріжеш!

Заговорив пристрасним словом, певне, що хотів придбати собі прихильника, бо хоч староста і прихитрю- ється перед начальниками, годить, та хто зна, що в нього на думці.

На одутле лице старости набігають хмарні вирази, не може розшолопати, чи що? Мовчки, видно, спочутливо слухає, в задумі мотає головою: так, так... Наливає ще чарку, хоч Радивон і без того напідпитку, а сам хапається за ядушні груди.

Заохочений співчуттям, Радивон не знає спину, ви- кладає свої наболілі скарги. Хіба тільки свої?

— ...Плати за те, що живеш на світі, що собака гавкає,— подушне, земельне, шляхове, благочинне, со- бачне — всього не злічити!

Що міг на те сказати староста? Хіба не знати, що за розпорядженням рейхскомісаріату України власники собак мусили платити за живого собаку сто п'ятдесят карбованців, а за забитого — половину? Для людей це було нечувано, хіба що могло приснитися в п'яному сні, та коли вчені люди видають такі накази — їм видні- ше...

Радивон тут нагадує — про це розповідали ще наші батьки, що були в Галичині,— там навіть на вікна й димарі накладали податки! Глумливо позираючи на во- локате лице старости, питає:

— Думаєш, в нас так не буде?

Раптом схаменувся, немов злякався свого гучного голосу, двері в хатину хоч і причинені, треба все ж остерігатися, не знати, хто там наставив вуха, може, Санька підслуховує, Куртові перекаже.

Далебі, тими словами поставив сторчма думки стар- ості! Видають постанови то великі начальники, а стягу- вать податки доводиться таки старості. Кого прокли- нають, на кого собак вішають? Було над чим поламати го-

лову. Часом острах западає в душу, Саливон тільки про це нікому анітелень... Якби на кволого чоловіка, досі б стерявся... Діжечки меду, ящики яєць, яблук, шинку та ковбаси приставляє Саливон комендантові, всім начальникам, тим і держиться. До того ж німецьке військо під Москвою. Що тут гадати?

Захмелілий Радивон не вгавав, з довірою турчав на вухо старості — навідять сусіда не маєш права, хіба що на похороні, і то не смій хоронить вдень, а по заході сонця... Дівчат уночі стягують з ліжка, не дають зібратися, без ковдри, посуду, сидіть у підвалі, ждуть поїзда...

Що верзе Радивон? На кого наволокає осуд? Хіба не тямить, що самому старості з поліцаями доводиться таке діяти, звісно, з наказу коменданта. Курт з очей не спускає старосту. До чого таке варнякати? Вже б давно пора тобі вкоротить язика, та треба вивідать всі твої потайні думки...

— ...Кабана заколоть хочеш? А дозвіл є в тебе від край... сланд... віртс... шафтс... фюрера?

Аж кинуло в піт людину з тяжкого слова, що його не під силу вимовити.

Радивон не може осягнути, староста то напевне відає:

— Що забирають кожухи, валянки, то зрозуміло, для армії, але навіщо забирають дитську одежину, взуття?

Староста із досвіду засвоїв істину, що коли хочеш на світі жити, ні про що не думай, не допитуйся і догоджай начальникам. Тим часом Радивон турчить настирливо, зухвало, отруйним словом намагається посіяти в душі старости зневір'я в новому порядку. Староста того не потерпить. Далєбі, він не знає, чи не пора круто повестися з Радивоном, брякнуть до гестапи, і знов-таки кортить вивідати, які в нього плани, чи не поглядає часом на ліс? Нещодавно розголошено повідомлення німецького окупаційного війська. За допомогу партизанам на Полтавщині дощенту спалено два села — Баранівку й Обухівку, — а населення розстріляно від старого до малого... Саливон в страху тримає село, лісові вітри не долітають ще до Буймира. Кожна стріха диха на німця ненавистю — батьки душею із синами, що б'ються в Червоній Армії. Та куди хилить Радивон?

— ...Шумахер шоколадом годує свою собаку, а наші діти раді макусі!

Далі вже нікуди. Чи пристало старості таке слухати?

Хіба ж не видно, куди тягне Радивон? На ліс наводить старосту.

Радивон вів своє:

— Топчуть дітей кіньми, гвалтують малолітніх, хіба це культура?

Терпець старості ввірвався, і він заговорив казенним голосом:

— Слухай, куме... бо хоч ти і кум мені... Тобі ще мало дали? Вже стухла пика? Ти за кого руку тянеш? Ти знаєш, що німець під Москвою? Там як б'є, так і «кятюша» раком стає! Ти на кого намовляєш? Чи хочеш, щоб я крутнув телефона до гестапи?

Радивон приходив до пам'яті, вирячив очі на старосту, що так поглумився з нього. На волохатому лиці блискотіли гострі зіниці, староста тримає його в своїх руках, може виказати, продати, загнати на шибеницю. Стає зрозумілою підступна поведінка старости, що завдався думкою витягнути йому язика. Радивонові сперло подих, він розлючено питає старосту:

— Ти що, загрожують мені надумав?

Саливон із глумом відказує:

— Ти знаєш, тепер, щоб розстріляти чоловіка, ні в кого дозволу питать не треба...

Чого ще було ждати? На що сподіватися? На милість старости? Хіба ж не видно, як він повівся? Гукне Курта — і прощайся з білим світом!

Дужим вимахом Радивон розквасив одутле лице старості. Проте з ніг не збив. Той стояв дебелий, мов кадуб. Радивон посмів підняти руку на старосту!

Дотягтися до гвинтівки староста не встиг. Услід йому Радивон дав два постріли з нагана, і староста осів, мов чувал.

Радивон закинув на плече гвинтівку, подався в ніч.

Соломія голосила над чоловіком, що качався долі в калюжі крові, стогнав протяжно, утробно...

Частина друга

1

Вже ніхто краще не загавка, не завив, не заскавчить, як Хведь Мачула. Та й ще виве з виводом, затягне жалібно, заскиглить, а тоді як загарчить, як залемнтує, аж запіниться, ну, справжній сірко!

Панько Смик співливий горлань, підстрибує, крильми вимахує, а тоді як набундючиться, як зарепетує — справжній півень!

Ну, а вже по-котячому ніхто краще не втне, як ко-струбатий Хома. Як зачне вигравати на всі лади, на всі голоси — зашипить, мало не запіниться, то розлючено занявчить, аж затремтять жили, то зведе на грізне мурчання.

Тихін вихилиється, виламується, завзято розтягує гармонію, тоді давить — із гармонії випирає дух,— не-самовито виводить: «Ах, почему, любовь моя, не вышла на свидание?»

Могутній висвист розітнув повітря — Яків Квочка заглушив світ, повершив усіх.

Верески, виляски побігли вулицею, нагнали страху на сільські закутки. Люди притаїлися в хатах, крадькома визирали у вікна.

Веселий день сьогодні поліцаям випав. Безладне стовписько босими ногами місило сніг, матері з дітьми, похилі баби, підлітки, бороди... Мигтіли червоні ноги, в кого сині, як бузина... Під нагляданням ефрейтора Курта поліцаї згнали партизанські сім'ї до школи. Курт з автоматом напоготові брів слідом, хоч і втішався з витівок поліцаїв, але сам не витинався, не виламувався, брів поважно, як і належить великому начальнику.

Санька, що собі осторонь супроводжувала юрбу, аж світилася, мало не мліла,— спинися, світе! Довгожданий час настав! Довіку б дивилася, як Текля з немовлям борсається в снігу! Замотана ганчір'ям славнозвісна медалістка босими ногами сніг місить! Привабне видо-висько! Втіха для ока! Якої ще розваги треба! Старо-стівна насмакувалася досхочу.

Ще звечора Соломія наказала дочці:

— Засвіти лампадку, хай бог благословляє воїнство на святу кару над партизанами!

В ці дні карні загони на чолі з німецькими поліцаями мотаються по довколишніх хуторах, селах, зволікають в Буймир партизанські сім'ї на розправу. В райцентрі забито всі підвали, кам'яниці, школи — загін з лісових хуторів.

В старости хату витоплено, на стіл наставлено, на-готовлено. Увечері приходять ефрейтор Курт з поліца-ями, засапані, натомлені, лиця сполотнілі, мокрі. Санька подає чистого рушника, щоб ефрейтор витер спітніле

чоло. Часом Курт недбало кидає на руки старостівні жіноче пальто, Санька в захваті від коштовного дарунка, милується біля лампи новим сукном, вигладжує, мало не пестить, аж сяє...

В поліцаїв лица посинцьовані, подряпані, чистять зброю, миють руки, очі блискотющі, мовчки сідають вечеряти під враженням сподіяного. Старостівна вже знає, як привітати гостей, наливає всім по кухлеві перваку, що вогнем розливається по жилах. Сама в'ється біля Курта, ніжиться, маніжитья, сідає єфрейторові на коліна, грайливо витирає рушником печене лице, обіймає за повну шию, пригортається, цілує, воркоче: багато він сьогодні людей постріляв?

На що єфрейтор хмуриться, відстороняє дівчину — не до пестошів. Все це для старостівни звичне, знане... Адже розмови про постріляних, повішених стали в хаті старости буденним явищем.

Первак обласкав душі, поліцаї жваві, веселі, вихваляються, як вигублюють партизанське насіння... Наказують Саньці, щоб позгукувала дівок поліцаям на втіху.

Навідується Соломія, радива господарка, не знаючи, як догодить, чим пригостить охоронців нового порядку. Хвалити бога, горілка не виводиться...

Як вона може вивестися, коли нещодавно поліцаї приставили діжечку повідла... Соломія влила три відра води, додала десять хунт муки, розколотила, щоб викисло, вибродило. Але хата холодна, довго не грало, поки в квашу не встромили розпечене залізо, на другий день стала шуміть, підходить, вигравать.

Соломія ставить на стіл смажене, парене, догоджає, запрошує:

— Їжте, пийте, гуляйте, ви ж таки сьогодні натрудилися... Згубили не одну партизанську душу. Слава богу, в достатках живемо, німецька власть поставила чоловіка на ноги, од смерті вирятувала...

Соломія промовляла до всіх, але зверталася переважно до Курта, зверталася з тою думкою, щоб слова її запали єфрейторові в пам'ять:

— Хто виходив Саливона, як партизани мало не спровадили його на той світ?

Соломія складає хвалу коменданту Шумахеру, що наказав лікарям врятувати життя старості. Насилає прокльони на буйну ватагу, що гніздиться в ярах, лісах.

— Хай наші вороги камінь гризуть, хай сім'я Мусія Завірюхи їсть землю...

І ось довгожданий день настав — сім'ю Мусія Завірюхи ведуть босоніж по снігу! Адже з наказу старости в людей забрано чоботи, валянки.

— Все 'дно вони вам не потрібні, — усовіщав староста Мавру, що пробувала перечити:

— До колодязя ні в чім буде вийти!

— ...І вода вам не потрібна...

Опівдні Саливон, похмурий, врочистий, розчесав перед дзеркалом широку бороду, вигладив вуса, тернув щіткою лисину, нап'яв синю чумарку, повний стан перевивав зелений пояс, начепив на груди німецьку медаль — нагорода за вірну службу, — подався до волости. Кому не впаде в око, що людина небуденної постави.

Вулицею плівся галас, гвалт. Вартові вигравали, витанцювували. Виряджена, рум'яна Санька брела слідом за дертою юрбою. Люди покірні, приречені місили сніги без плачів, без жалів, знають, що сподіяли. Ноги обмотані мішковиною, онучі порозмотувалися, а вартові підганяють. Мигтіли червоні від морозу литки, п'яти... Хто вас вирятує?

Саливон при всякій нагоді насилав загрози на хутори, села:

— Треба викорчувать до пня партизанське коріння!

І ось сталося!

Бурхливі почування розпирають груди — поліцаї лящать, верещать, репетують. Якби не позамерзали ставки, річки — чи таке б видовисько поліцаї врядили? І без того ефрейтор Курт мав нагоду пересвідчитися, що вартові не дуже панькаються з ворогами рейху.

Партизанські сім'ї загнано в цементовий підвал, що під школою. На вікнах самі ґрати, вікна низькі, сніговий по долівці ходить, вітер свище, вихолоджує душу. За вікном човгають шкарубкі чоботи вартових. Матері, як вівці, збилися на камені під стіною, захищали дітей. Дівчатка пригортали малинового ведмедика і рудого зайчика, бо хоч в зайчика одне вушко і одірване, а все-таки ogrіває вихолоджену душу... Зимова ніч довга, як вічність. Яких тільки дум не передумали, якими тільки не перемучилися тривогами. Задубіли тіла, життя ледь тліє, матері ogrівали дітей, діти держали на світі матерів. Ледве передрімали, перетремтіли ніч.

Текля не дасть ради дитяті, що мерзле, голодне при-

пало до грудей, пожадно смокче, тягне, краплини молока не витягне. Мавра розмотує ганчір'я, дістає мерзлий сухар, як кремій, якби водою розмочить, дитя б смоктало... Розмотує грудку гречаної каші, що також змерзлася — не вгризеш. Яке молоко із сухаря?

Краплини води нема, дитя мучиться голодом і спрагою, Текля нам'яла снігу, дитя лиже, плаче — ситної росинки не витягне. Губи кривавою смагою взялися, в роті пересохло, несила й плакати. Спасибі, Галя дала шматок печеного гарбуза, підкріпила дитя.

Ніч пролежала боком на камені, дитя положила проміж себе і матері, тепер спини не розігнути. Жили по руках і ногах понадувалися, понакручувалися...

Хоч би кинули людям охапок посіченої мишами солами.

Пелюшки перемокли, ніде виполоскати, снігом обітерла, вимерзла, на животі обігріла, перемотувала дитину.

Певне, що від знесилля на часинку задрімала — приснився сон: бачила Марка — обношений, дертий, в личаках... Чи не сталося нещастя? Галя втішала подругу: «Якби нам вирватися на волю, в бою і смерть не страшна...»

Дитя мало не в пазусі носила, на руках спить, Галя держить ноги в колінах, щоб зігрілись, і не вберегла. Зробилося сине, губи засмагли. Чи виживе? Чи ти, дитино, погибель чуєш, що не пробуджуєшся?

Вранці навідалися поліцаї, поцікавилися, чи всі живі-здорові. Весело споглядали, як дерта юрба ловила дрижаки.

— Не дуже м'яко було спати? — поспитав Тихін.

В кутку шулилися хмурі, сині люди, не люди — мерці.

— Щоб тобі так м'яко було довіку, — відказала сива борода.

— Чи довго нам сидіть? — наважилася спитати Галя.

— Ні, — лагідно відказав Тихін, — поки спорудять шибеницю.

— А може, постріляють, як інших, — заперечив Панько Смик.

Хведь Мачула, певне, що зжалився над молодичею, пообіцяв Теклі:

— Ми тебе з дитям першу на допит пустимо. Начальники вже посходилися.

— Кого покличуть, — хмуро додав Яків Квочка.

А тут якраз єфрейтор Курт і наказує поліцаям привести на допит Мавру з дочкою. Подруга Галя взяла дитину на руки, поки вернеться мати. Чи вернеться? Текля благає подругу врятувати життя дитині, сама не відала, що говорила...

Поліцаї повели в'язнів по широких кам'яних сходах, зійшли на другий поверх, крізь великі вікна засліпило сонце, що не пробивалося в темний підвал. З очей потекли сльози. В натопленому, просторому класі за столами сиділи німецькі начальники при хрестах, медалях. Пещені лиця, блискавки на петлицях... Вихолоджені тіла в'язнів обігрілися, по жилах розходилася тепла знемога. Текля аж затремтіла, потягло на сон, кортіло розпластатись на підлозі, передрімати тяжку знегоду. Не додумалася взяти дитя, хай би обігрілося.

Прилизаний, непоказний начальник німецької поліції Шульц з подивом споглядав молодицю, що стояла перед ним в своїй буйній красі: ноги замотані ганчір'ям, з одержини лізла вата, з голови сповзла хустка... Зачудований лискучою русявою косою, що тричі оплела голову, він сповнився жалю,— полоснув ребром долоні Теклю по шиї,— пропаде розкішна коса! Який жаль!

Теклю це озлило, і вона набралася смілості:

— Давай смерть, хоч волю! За що дитя мучиш?

Вгодований пишновусий красень, начальник над поліцаями, Шпанько, нараджує молодицю:

— Випустимо на волю, як наведеш на слід Мусія Завірюхи! Де твій батько?

Мавра не стерпіла глумливої мови, відказала за дочку:

— А твій батько знає, де ти? Шукай вітра в полі! Десь подався на Волгу!

Озлилася, виговорилася, назвала великого начальника волоцюгою — облазив усі світи, усі тюрми,— тепер посадили на покуті!

Шпанько не стерпів такої непошани, махнув навідіг дебелою рукою, мало не вибив око Маврі, око засліпило, залило сльозами і кров'ю.

Текля ладна перервати горлянку поліцаєві, та Курт заступив їй дорогу. Сповнена ненависті й зневаги, пручалася, єфрейтор мало не викрутив їй руку. Партизани недосяжні для поліцаїв, голими руками не візьмеш, а сім'ї беззахисні.

Саливон давно казав, та й начальники самі пересвідчилися, що ніякими муками правди в жінок не вирвеш.

Ночували на камені, на морозі! Яких ще мук треба?

Шпанько, протє, надії не втрачає, він питає Теклю:

— Де твій Марко?

— Погнав скот за Волгу.

Поліцай спаленів, не то посинів, мов бузина, якби німець не застеріг — притовк би молодицю. Вже не раз йому вказували — завжди легше скалічить, ніж витягти язика. Знівечити ворога завжди вспієш. Вже коли не діють ніякі засоби.

Шпанько глумливо нагадує молодиці:

— Ти думаєш, що ми не знаємо партизанських гнізд?

— Чого ж тоді в нас вивідуєте? — відказує Текля, з чого поліцай знов хмарніє, на лице ж німцеві набігає посмішка. Він намовляє молодицю, Шпанько переказує:

— Ми тебе звільнимо, вдягнемо, нагодуємо, забезпечимо дитину й матір, ніхто вас пальцем не займе, але замани Марка в хату...

Текля не знала, з чого вражатися — із дурного зухвальства чи тупоголів'я... Мовби вона вік жила в такій нужді, що її тепер обіцяно «забезпечити»!

— Шукайте собі дурнішої! — ненависно відказала. Відчайдушно додала: — Марка живцем ви ніколи не візьмете!

Перестала таїтися, хитрувати з поліцаями, виявила свою пекельну вдачу. Виговорилася... І за це дротяна нагайка із сичанням перевила непокірну, Шульц ошаліло полосував молодицю, п'явками взялося лице й руки... Виразно й люто вказав Куртові на яр...

2

Мусій Завірюха, насумривши кошлаті брови, мов проникає в душу, вміє вивірить — хто боязкий чи надто гарячковий, хто мнеться, як треба йти в розвідку, а хто легкодухий... І якщо ти хвацько козириєш чи рапортуєш, командира тим не задобрити. Він тривожиться думкою, як ти поведеш себе в бою, часом не поставиш загін під кинджальний вогонь?

Лиш випадала нагода, а вона випадала не часто, лісове товариство любило слухати повчальні речі командира.

— Якщо будемо сидіти в запічку, — застерігав Мусій Завірюха, — то німці нас половлять, як лисиць в норах! Треба збивати із сліду ворога. Не ждати нападу, а самим нападати.

На ці думки наводила недавня пригода: карателі знищили невеличкий партизанський загін, що засидівся в землянці над Псллом.

Озираючи хмурим поглядом завітрені лиця, Мусій Завірюха мов ні до кого не звертався, разом до всіх, щоб застерегти зухвальців та непослухів, якщо такі найдуться...

— Я не з тих людей, щоб карать нагайкою за провину. Нагайки в мене і в заводі нема. Але щоб руки в тебе були чисті! Тягнеш часи, патефони, щоб вимінять на автомат? А на автоматі пружина не справна? А зброя не чищена? Стережися, друже, щоб душа не заіржавіла!

В лісовій землянці зібралися самі польовики: плугатарі та сівачі, конюхи та пастухи, вівчарі та доярі, рільники та скотарі, механізатори та воловики — саме такі люди, що не нюхали пороху. І ось із них треба було створити боєздатний загін. Треба було вивчити не то що партизанську тактику, а й саму зброю. Хіба ж не було, що літній конюх Оврам, здобувши в бою румунську гвинтівку, порадив не знати як:

— Ех і добра оружина!

При тій згадці смаглий коваль Повилиця, що чистив ручного кулемета, посміхнувся в пишну бороду, а довготелесий, посічений вітрами вівчар Голибус, що протирав автомата, заграв білими зубами. Молоді ж хлопці не посміли потішатися над літньою людиною.

Як мусив повестися Радивон Ржа? Хоч на нього, правда, не кивали, прийняли в партизанський круг, повелися по-людськи, не таїлися і не нагадували про минуле, — про це хлопцям від Павлюка був суворий наказ, — та він ще не освоївся в товаристві. Партизани — люди обстріляні, обпалені — не раз були під смертю, рвали мости, перекидали ешелони, виложили чимало гітлерівського трупу. А чим визначився Радивон? Думав, що вбив старосту, аж чутка дійшла, що німці подбали про свого вірного слугу, положили в лікарню, виходили. Радивон ще доведе, на що він здатний. Він мусить здобути людську довіру. Вчуваючи недохват військової науки, проте сповнений вщерть відваги, Радивон навіть кинув дотеп:

— Як скінчимо «лісову академію», всі станемо грамотні!

І треба сказати, дотеп той прийшовся партизанам до душі.

А поки що доводилося самотужки здобувати військово науку. Устин Павлюк вивчав з людьми систему гранат та як стріляти з дискового автомата, кулемета, як кидать гранати, а що само життя вчило...

Коли ж наставала хвилина перепочинку, Мусій Завірюха не давав людям зануджуватися, саме тут і наспівала розмова про партизанську тактику. Сповнені життєвої правди, мальовничі події поставали перед очима.

Кому не кортить дізнатися, як Мусій Завірюха перейшов фронт?

Взяли на плечі коси, граблі, варта переймає:

— Куди, діду?

— Та війна перебила, піду отаву догребу коло вільшини...

Вночі ішли — по зорях. Звечора виглядали напрямом — Віз у правій руці. Перед світом Віз повертається догори. А якщо затуманиться небо — дивись, де мохом узялося дерево. Водюю мучишся? Квасець втамовує спрагу. Кислиця на дереві чи осіння ягода глід... Маслюки повитикалися, води на пеньках ложкою назбираєш, зварिश. Лихо тільки без солі. А вже тепер щоб харчів не ставало? А німецькі склади нащо? Не в населення бери, а ще населенню пособляй, як роблять ковпаківці, наумовці.

Мусій Завірюха доходить висновку:

— Якщо фронт далеко, будемо діяти на свій розсуд — рвати мости, склади, ешелони. А стане Червона Армія наступати — а цей час не за горами, — тоді будемо діяти за вказівками командування.

На що Устин Павлюк схвально киває і додає від себе:

— Без стратегічної сировини — без нафти, металу, без хліба — Гітлер не міг би воювати, тож треба руйнувати тил ворогові.

Сільські діти Буймира, хто на санчатах, хто на лижах, спускалися з гори. Нічого казати, що Грицько Забава, хлопець верткий і спритний, не мав собі рівні. Він як шалений мчав на лижах з крутої гори, перелітав через рівчаки, що вирила вода, через бугри, що понамітали вітри, лише вихрився за ним сніг. Сам, мов вихор, залітав у лісову гущину. Як тільки не розбився?

На взліссі теж чимало принад — хто побачив вивірку, хто вздрів навіть, як між ялинками метнулася вогниста лисиця, що під негоду сновига скрізь, — чи не тому, що заміта слід?

То лише здається, що Грицько в забутті гасає на снігових хвилях посеред гвалту й галасу. Діти й не помітили, як він одбився гурту, пробився крізь лісові хащі, щодуху, навпростець мчав до будинку лісовода. Треба було до вечора вернутися назад, поки не розбіжиться юрба, щоб не припізнитися, прилучитися знов до гурту, небезпечна пора — комендантський час.

Грицькове лице вияснявалося: він міг не боятися, що залишає за собою слід, лижні смуги перетинали лісові ділянки — з наказу коменданта лісовод розіслав сторожів шукать партизанські гнізда. На випадок, переймуть Грицька — виведіть на дорогу, заблудився...

Саме ті новини, що проти ночі сповістив засніжений вісник, стривожили Мусій Завірюха. Над партизанськими сім'ями стряслася біда. Вони завжди жили під загрозою, тепер на село набігли карателі, вчинили розправу. Треба рятувати матерів з дітьми, поки не пізно. Може, декого і в живих нема.

Партизани збиралися в похід.

По короткій раді з Павлюком Мусій Завірюха давав наказ. Вибір його упав на Марка.

— Марку!

— Га?

— Що «га»? Веди автоматників!

Устин Павлюк нараджує Марка:

— Старий бір рідкий, бором не веди, а молодняк густий збіга до самого яру...

— Кого візьмеш? — пита Мусій Завірюха.

— Повилицю...

— Повилиця зі мною піде...

— Сеня...

— Іще?

Марко став називати вивічених стрільців, надійних сміливців, з якими не раз доводилося бути в бою, з-поміж них Данька Кряжа, Голивуса, Максима Сопілку, Василя Зорю, Івана Калину...

Тут він запнувся, думаючи, кого б іще взяти... Поряд топтався вайлуватий Радивон Ржа, ліз на очі з довгою гвинтівкою за плечима. Невже до нього нема довіри? Невже гадають, що йому не стане люті на розправу з карателями? Коли ще випаде така нагода довести, на що він здатний? Він волів або загинути, спокутувати свою провину, або помститися так, щоб аж загриміло! Згадка

про коменданта мутила кров. Невже думають стромити Радивона в обоз! За погонича? Чи йому бракує ненависті, щоб стати віч-на-віч з карателями?

Марко, певне, відчув, що діялося в того на душі, тож і залучив Радивона Ржу до свого загону, буде з гвинтівки бити прицільним огнем, навіки придбав його прихильність.

Мусій Завірюха, даючи завдання, наставляє Марка: треба знати, де напасти, як напасти і коли напасти. Ви йдете визволяти матерів з дітьми...

Тут йому перехватило річ, і він махнув рукою.

З душею, опаленою гнівом, партизани вирушили в похід.

3

Сніговій над головою викреслює шалені кола, сліпить очі, забиває подих. Крижі зводить, вартові принуковують, не дають розхилитися Теклі — чи довго будемо на тебе ждати?

Коли людина вмирає раз — єфрейторові мало. Чи не тому він примушує матір копати собі яму. З кожною лопатою землі вкорочується людське життя. На беззахисну жіночу постать наставлені гвинтівки — навколо чатують вісники смерті.

Змучена, знесилена мати копає собі могилу. Послідня лопата землі, послідня надія... Тяжка ця лопата землі!

Мати копає землю, а замотане ганчір'ям дитя в сніговій постелі жде на свою долю. Недоросле, недогодоване, не відає, що б'є остання хвилина життя, не відає, що таке життя, перевідало лише холод, голод, мокречу...

Мати бере дитя на руки, і воно до матері тягнеться, надійний захисток, довірливо припадає до теплих грудей, щось белькоче. Мати несе дитя до могили, благає єфрейтора, щоб не розлучав з дочкою, — хоче прийняти смерть разом. Щоб не бачило воно, як вмирає мати, і мати щоб не знала, як вмирає дитя.

— Ви ж такі люди, не виймайте живого серця з грудей!

Взиває мати. До кого взиває?

Глумливе лице Тихона перед нею, поліцай скалить зуби, наводить гвинтівку...

Чи не сподіваються вороги, що вона їм скориться, піде на зраду, стане до послуг?

Поліцай Хома і вайлуватий німецький автоматник цілять дитині в голову. Мати повертається спиною, огортає дитя, захищає своїм тілом.

Не остереглася мати... Збоку наставив автомат єфрейтор...

Курт домагається свого. Заглушив постріл. Розкололася земля. На руках матері рідне дитя доходить, судомить тіло, гаснуть очі.

Поліцаї в захваті, втішаються з влучного пострілу єфрейтора, вславляють Курта.

Мати безпорадно водить затуманеними очима і помічає на снігу рудого зайчика з ведмедиком...

Постріл був таки справді влучний, хоч і припізнілий... З рук єфрейтора випав автомат, він обаранів, скривився. Дебелий поліцай Хома і вайлуватий німецький автоматник, що поціляли Теклю, розпласталися на снігу. З переліска — як хуртовина, як сніговій! — вилетіли білокрилі народні месники.

Коли єфрейтор прийшов до пам'яті, то дав тягу.

— Вогонь! — подав команду Тихін, що, безперечно, не втратив самовладання і намагався одбити напад. Поліцаї безладно вдарили з гвинтівок, кинулися слідом за єфрейтором. Курт підтюпцем біг до села, засапаний, змокрілий, заважав тяжкий зад. Очі — як в ляканого зайця, біжить, вищить, боїться, щоб не нагнали партизани і щоб не втекла машина. Рука горить, збігає цівкою кров, тягнеться слід по снігу. Поліцаї ще раз, прикриваючи єфрейтора, за командою Тихона, вдарили наосліп з гвинтівок, кинулися до школи — надійний бастіон, — іншого нема порятунку. Стануть на вікнах, дверях, будуть захищатися, поки прибуде підмога. А в тім, що підмога скоро прибуде, нема ніякого сумніву, на очах машина з начальниками рвонула до райцентру, аж закуріло... Коло грузової ж вовтузилися автоматники, не могли завести. Курт в розпачі біг сюди, мигтіли короткі халяви.

Але найбільше за всіх набралася страху, безперечно, Санька. Старостівна, що з дозволу Курта потішала своє серце, спостерігаючи на віддалі, як спроваджують на той світ Теклю, мало не стерялася... З переліска застрочили автомати, засичали смертні кулі, з ярка виповзли осатанілі партизани — і Теклю, здається, було врятовано.

Пішов світ обертом. Санька помітила, як бігцем до села гнав переляканий єфрейтор. Старостівна виявила дивну проворність, трясла боками, випередила всіх.

З вікон визирали веселі лиця, люди видивлялися, як побігла старостівна — конем не наженеш, — захекана, розпарена гнала, аж земля двигтіла.

Метка дівка, що й казати. «Рятуйтесь! Партизани!» — стривожила хатніх, сама кинулася запрягать коня. Соломія мало не розчахнулася умом — стільки добра доводиться кидати, — не знаєш, за що братися. Староста із жінкою натягли кожухи, прихватили вузлик із золотом, кинули в мішок, Саливон узяв під пахву гвинтівку, сіли на сани, тільки завихрило! Хіба староста держатиме поганого коня? Така гонитва на селі знялася! Ніколи не думали, не гадали і не сподівалися на небезпеку... Жили під надійною заслоною, вірили в силу німецької зброї. Єфрейтор завжди глумував над лісовою загрозою: партизани духу нашого бояться! А тепер чи доведеться самому вирятуватися? Може, заховається де в ожеред, пересидить загрозу...

Припізналися партизани, ой як припізналися! Якби на часинку наспіли раніше, не згасли б твої сині очі, дитино! Туманів світ, танули проблески свідомості, повіла знемога, Текля впала на сніг.

...Хуртовина хоч і заволокла світ, та кущі розкидані рідко, партизани пробиралися плазом до самого яру, несподівано вдарили прицільним огнем. Теклю врятували на краю могили, дитя не встерegli.

Данько Кряж скинув кожуха, огорнув жінку, переніс через яр, передав партизанам. Друзі нашвидку засипали дитську могилу, щоб не ятрити материне серце.

З автоматами наготові Марко і Сень вибралися з яру, захекані, розхристані, ненависть розпирала груди. Дебелий поліцай Хома, що сидів на снігу — посікло ноги, — вздрівши Сеня, звівся на коліна, простяг руки, волав:

— Господин... пан... добродій... товариш...

Упав долілиць, замовк навіки. Сень добре знав лихі звички — проминеш поліцай, так він тобі прошеє спину...

Вчуваючи, що наспіла розплата, вороги надто жалюгідно приймали свій смертний час. Марко це не вперше

бачить. Вгодований мертвоголовець вирячив очі, трясеться, плаче, харчить, благає:

— Пан... Дойч капут... Гітлер капут... Алес капут...

Марка замутило... Забило дух... В очах гнівні спалахи... Чи в мене нема людського почуття, щоб пожаліть тебе? За що наших дітей гасом обливаєш, палиш? Вбивай мене, а дитя навіть палиш на вогні? Навіщо матір з дитям кидаєш у яму? За муки, страждання народу, за потоптану радянську землю, за наругу над людьми прийми смерть, враже!

Марко різонував автоматом — череп тільки бринь!

На кладовище та згарище хотіли перетворити квітучий край. Прикрасити землю шибеницями!

Теклю врятовано над самою могилою, вістка облетіла весь загін, терпла душа, Марко веде партизан до школи, час не жде, треба врятувати в'язнів — матерів та дітей, — які ще zostалися в живих, щоб гітлерівці не перестріляли. Вже одну могилу насипали...

Вдалині снують німецькі карателі біля грузової машини, видно, заводять, щось не ладиться...

— Вогонь по машині! — подає команду Марко.

Партизани залягли за пагорком, повели обстріл. Далеченько. Карателі автоматним огнем поставили заслону. Сичали кулі, зривали сніг на пагорку, не виткнеш голови. Все ж було видно, як фріц, що намагався вилізти в кузов, посунувся долі, як чувал.

— Хлопці, не стріляйте по чоботях! — в запалі благає Радивон Ржа. Хазяйновиту людину скрізь видно. Він бив із гвинтівки прицільним огнем, аж упарився, із єдиною думкою — чи пощастить переїняти Шумахера і Саливона, від яких він зазнав стільки лиха.

Тим часом карателі вивели мотор з-під обстрілу.

Сень бачить Маркову помилку — замість того щоб видолинком наблизитися до машини, вони вдалині залягли за бугром.

— Чи німці ждатимуть, поки ти обійдеш машину? — відказує Марко.

І на підтвердження тих слів машина загурчала, завершила за будову, поки німці постягали ранених, чкурнула із села. І всі те бачили, як німецька сила дала тягу перед партизанами.

Незабаром усі почули густі постріли, вибухи гранат, видно, загін Мусія Завірюхи, який пішов в обхід села, розбив машину, знищив німецьких карателів.

Треба рятувати в'язнів, а до школи нема доступу: поліцаї поставили на дверях кулемет, держали під обстрілом весь плац. Повечоріє не скоро, а час не жде. Марко положив партизан у видолинку за зрідженими деревами, наказав Максиму Сопілці бити по вікнах прицільним огнем. А сам надумав перехитрити поліцаїв, що, видно, не готувалися до оборони, як і не ждали нападу. Будь у них міномет, вони могли б перетовкти партизанів.

Марко подався видолинком в обхід школи, взявши із собою Радивона і Сеня. На вулицях не було живої душі. Зачувши стрілянину, люди сиділи по хатах. Проминаючи стайню, Радивон викрутив з воза голоблю — хто осягне його заміри? На лице Сеневі набігла глумлива посмішка. Застрочив кулемет, посилилася стрілянина, партизани потягли огонь на себе, вдали, що хочуть взяти школу приступом, — Максим Сопілка діяв так, як Марко наказав.

За заслоною дерев Марко зайшов з тилу, наблизився до самої будови, друзі щільно припали до стіни — недосяжні для куль. Поліцаї не ждали звідси нападу, не остереглися, а коли вже кинулися, було пізно. Перший поверх був над головою. Вибрали вікно проти дверей. Дужим вимахом Радивон шмагонув голоблею по вікнах — а голобля березова, — повилітали не тільки шибки, але й рами. Голобля таки знадобилася, друзі пересвідчилися, що то за прозрілива людина Радивон. У проламане вікно Марко жбурнув три гранати РГД, що нагнали страху, посікли й повимітали поліцаїв. Сень, перебігаючи за деревами, запустив ще одну гранату Ф-1, що рве на куски, в кулеметників, і другу, як гусяче яйце, мадярську, в одкриті двері... Не остерігся — і гостра скалка таки вп'ялася йому в лице, скривавила праву щоку. Зачувши вибухи гранат, на підмогу бігли партизани, що були в засідці. Крізь широкі двері вдерлися до школи. В очі впали забризкані кров'ю стіни, долі корчилися поліцаї, в класі теж в калюжах крові качалися поліцаї, деякі доходили... Де ж ділися живі? Партизани розбіглися по всій школі, навіть не остерігалися — із закутка міг полоснути ворожий автомат.

Марко із Сенем кинулися в підвал на людський лемент, відкрили засув, рвонули двері — дорогі, рідні, виходьте на волю!

Чорні, як земля, матері з дітьми ледве вибралися з кам'яного льоху, мерзлі, дерті, голодні, ноги замотані ган-

чір'ям, тремтіли, плакали — як вижили, як діждалися? До Марка припала Мавра — наші дітоньки, наші визволителі дорогі! Чи жива Текля? Марко сповістив матір — вирятували на краю могили, а дитя загинуло. Сень розтирав, дихав, зогрівав задубілі руки Галі, що вже не мала надії на порятунок. Як могли, приодягли, замотали мерзлий люд, постягали з поліцаїв чоботи, повзували, відрядили в ліс під охороною — там вас нагодують і прикриють.

Поліцаї, що zostалися в живих, десь зникли, мов крізь землю провалилися. Партизани облазили всі закутки, холодники, горище — ніде нема сліду. Певне, що десь є потаємний хід. Маркові так кортіло поставити на партизанський суд клятого отамана Тихона Хоменка із братією. Та, видно, дали маху — не оточили школи.

Виконавши завдання, треба вертатися в підмогу Павлюкові, готуватися до бою з карателями. Як не рвався Радивон сокрушить, спопелить старосту, Марко не дозволив: староста давно дременув із села, а вогонь не розбиратиме. Але щоб здати рапорт командирю, себто Мусію Завірюсі, що його завдання виконано — розбито ворожу охорону, визволено в'язнів малою кров'ю, — треба відрядити двох зв'язківців. Марків вибір упав на Радивона й Сеня.

— На випадок якої-небудь несподіванки живим ворогові не здамся! — завірив Радивон командира, себто Марка... Що такий незвичний став тепер і не схожий на колись знаного всім трудягу... В бою не зна страху, набрався військової науки, виламався язик йому, і вже тепер не почуєте від нього буденну мову... Розмовляє, мов іскри креше: «Перемололи ворожу силу!»

Проминаючи знов стайню, Марко налигав вороного коня — довгий, високий, аж полискує, — не наступав тільки на передню праву ногу.

Приятелі на глум взяли Марка:

- Прихватив каліч!
- «Стріла» на трьох ногах!
- Корм переводитиме...
- Поласився на шкуру...

Марко на те не зважав, натрапивши на стайні ветеринарну аптечку, розчистив копито, витяг цвях, що забив Парфоло, певне, щоб не взяли коня німці, промив рану, замотав мішковиною, з посміхом дивився на вражені лиця.

Вантажна машина нагонила на село страх, мчала вулицею, в кузові з автоматами напоготові безладно збилися карателі, береглися, щоб не натоптати пораниених. Але дорога була вибоїста, машину трясло, кидало, за машиною слідом тяглася цівка крові. Щоб розправитися з беззахисними партизанськими сім'ями, на те в карателів мужності не позичати, та вони ніяк не ждали лісової загрози.

При виїзді з села низова вулиця поросла осоками, повилася між довгими господарськими будовами. Саме тут засів партизанський загін Мусія Завірюхи. Перед тим, як водиться, перерізали всі дроти, всі зв'язки. Передню машину з начальниками не вдалося перейняти, вантажна мчала слідом. Вороги гадали, що вже виврвалися з небезпеки, вже ніщо їм не загрожує. Потужний вибух перевернув світ, витряс войовничий запал, дехто полетів сторч головою... Коли ж карателі прийшли до пам'яті, було вже пізно, з машини аж скіпки летіли, по безладному скупченню полоснули автомати. Розправа була коротка й нещадна. Вулицю залито кров'ю, лежала грудка уламків, грудка трупів. Мусій Завірюха завжди вчив: щоб розбити ворога, треба вибрати вдале місце для нападу і несподівано напасти.

Тепер партизани верталися рідним селом до лісу. Радивон, що перестрів загін, лише кинув оком на сани, де було складено німецьку зброю, враз збагнув, скільки вилложено ворога. Радивон з німецьким автоматом, що здобув у бою, — це також усі примітили, — віддав командирові по формі рапорта — поліцаїв розбили, в'язнів визволили. І Мусій Завірюха, скупий на слово, прихвалив загін — молодці! — мало не засльозився, докладно не допитувався, кого визволили, хто загинув. Кошлатий, суворий, гримнув на партизанів, які оступили Радивона, щоб не збивалися юрбою. Пастухи ми чи солдати?

З-за хат визирали люди, в очах благання і приязнь, не могли надивитися, намілуватися на партизанів — дороги мужні лиця, знані й незнані, мов прибули з другого світу. Так кортіло привітати лісових гостей, та не кожен зважиться. Залякане село розбурхала партизанська пісня «Ой гук, мати, гук!..». Пісня билася в вікна, полонила душу — а що вже Сень виводив! — вже давно на селі не чуть було пісенного голосу, одвикли люди від людських почувань, радощів. Далєбі, партизани не знають страху. Якби над головою висіла загроза, чого б вони

співали? Невже не вчувають ніякої небезпеки? Хіба ж так минеться? Німці зберуть силу...

Хто без вагання юрбою сипонув на дорогу, так це дітлахи. З-поміж них Грицько Забава, Надія Лелека. Дитяча юрба в захваті дивилася на озброєних, у коротких кожушанках, обвішаних гранатами партизанів, які скарали ворогів. Мертвоголовці нагнали острах на весь світ, під їх загрозою жила кожна стріха. А партизанам усе ніпочім. Скарали нелюдів, а тепер із піснями вертаються до лісу. «Ой гук, мати, гук!..» Співають, аж заходяться. Аж мліють. Такі небуденні, такі привабні, із червоними стрічками на шапках!

Чорні хустки собі перестріли партизанів, низько вклонилися кошлатій бороді Мусія Завірюхи. Вістка враз облетіла село, як партизани скарали песиголовців, з чого люди пораділи, а деякі острахнулися — тепер лиха не минути. Наче досі були самі радощі.

Жалійка з Веремійкою, до них прилучилися Маланка Костриця, Варвара Сніжко, стали примовляти та благать:

— Голубчики дорогі, наші заступники рідні... Ми на вас ждали, ми на вас сподівалися. Розбийте сепаратор! Він з нас кров виточив! Він з нас силу висотав! Діти не бачать ложки молока, все німці хлищуть, а нам перегін... Скоро спать ні на чім буде, всі подушки забрано для німецьких офіцерів.

Мусій Завірюха, що також — не по формі — зняв сиву зінківську, з великими кучмами шапку, собі низенько вклонився жінкам — усьому народу, — наказав Радивонові із Сенем вволити прохання жінок.

Який же був людський подив, коли всі побачили Радивона! Він з лагідною посмішкою привітав жіноцтво Буймира, всі пересвідчилися, мовби Радивон не той чоловік став — колись відлюдкуватий, похмурий, тепер оприязнів, вилюднівся, мужній вусань! Відки кому знати, може, він з потайною думкою прислужувався німцям?

Проминали саме молочарку, і Радивон із Сенем залюбки прострочили автоматом сепаратор, посікли весь посуд, бочки, бідони. Правда, дещо б знадобилося і в землянці, та ніколи возитися. Підлітки підстрибували з утіхи.

Безперечно, людям треба щось сказати, а мітингувати ніколи, треба поспішати під захист лісу, поки німці

не стягли силу, тож Мусій Завірюха, вдало чи не вдало, питає:

— Ну, як вам тут живеться?

Краще б він не питав. Знявся лемент. Жалійка вимахує крильми — давай гуси... Маланка Костриця доїть корову — давай млека... Килина Моторна — давай яйка... Веремійка — давай меду...

Перед очима замигтіли сухі натружені руки — ніяк не настачиш на гітлерівське воїнство! Горшки з печі тягнуть. Скотину з хліва тягнуть. В погріб лізуть.

Мусій Завірюха, звісно, не з неба звалився, він зна, що діється на землі, але треба вивідати настрої населення, які він, правду кажучи, також знав.

Стовпище зростало. На людські скарги: «Доки ми будемо відступати?» — Мусій Завірюха сказав, щоб людям ясно було: «Червона Армія вимотає з ворога силу, а тоді доб'є! Адже під Москвою перемололи ворожі полки, гітлерівці накивали п'ятами?»

Вість ця, звісно, облетить всі довколишні хутори й села, западе в душу кожному. Хіба ж літні люди не казали — німець недовговічний тут? Односельчани примітили, що мова Мусія Завірюхи зарясніла незвичними словами: «рубезжі», «контратаки», — видно, людина обізнана на подіях.

На ту пору не так біжить, як човгає в снігу пишнородий садівник Арсентій, поспішає привітати дорогого односельчанина, дорогого, ще й небуденного. Кидається на шию Мусію Завірюсі, не то плаче, не то сміється, з чого партизанські лиця вияснюються. Садівникові, далєбі, забило дух від хвилювання. З того дня, як сумна доля розлучила друзів, минула гора подій, а не зберешся із думками, про що говорити. Вже ж не про нагортання снігових валів на південних схилах... Треба знати, в який час ми живемо. Садівник Арсентій враз збагнув, що до чого, спонукає Мусія Завірюху:

Запрягайте сани та розбивайте склади... Комори забиті продуктою... Німці наготовили різдвяні дарунки, та не встигли вивезти... П'ятдесят пар самих чобіт, кожухи, мука, валянки, цукор, пшоно, сало, шнапс...

— Де взяти солі? — допитується Мусій Завірюха.

— Де ж, як не в коморі? — по хвилині роздуму відказує Арсентій, збагнувши, що партизани живуть, видимо, не у великій розкоші. Як же вони все-таки живуть? Буває, певно, що і без води, без солі?

— Часом і з-під копита нап'єшся, і печериці звариш без солі,— відказує Мусій Завірюха. Та щоб не подумали лихого, додає:— Але духом не падаємо!— І, щоб не подумали, мовби партизани живуть у великій скруті, доточив:— А часом їмо сало з салом, як розіб'ємо німецькі склади!

Ось які люди партизани!

Хустки, борода вражалися.

Відки кому знати, що ця відповідь була на устах кожного...

— Чи багато вас?— допитувалися.

— Сила...

Адже не казатимеш населенню, що карателів погромила жменька партизанів! І не казатимеш — часом, як побачиш сіль у хаті, аж на дрож бере.

Чорновусий, смаглявий учитель, Василь Іванович, засапаний, збуджений, нагнавши друзів, привселюдно вдався із скаргою до Мусія Завірюхи. Колись звичайний односельчанин, Мусій Завірюха раптом став посеред людських думок, тривог, сподіванок. Учитель вдається до нього із своїми вболіваннями, мов на суд правди ставить людський розпач, людські скарги.

— Що воно таке?! Люди не бачили, люди не знали від самого середньовіччя!— волав учитель.— Гітлерівські «сіячі культури» осквернили землю! Хіба можна терпіти? Спорудили шибеницю! Для кого? Для нашого брата! Зріжте шибеницю!

Мусій Завірюха приголомшений.

— Де вона?

— Коло церкви, вчора тільки спорудили... На майдані Шевченка... Жах!

І Мусій Завірюха наказує Радивонові із Сенем зрізати ганебну споруду. Тільки не баріться!

Чи Радивон не знає, де плотня, де пилка? Враз кинувся виконувати наказ. Прихватив ще й сокиру.

Саливон пристарався, не пожалів дерева, з наказу гестапо поставив споруду. Соснина — м'яке дерево, гострі зубці люто в'їдалися, перегризли стовпи, на сніг посипалася пахуча тирса, споруда затріщала, якась бабуся перехрестилася...

Людська зневага впала гнобителям на голову.

Партизани запрягали сани, розбивали склади, везли до лісу муку, теплу одягу. Не проминули і хату старости, не без того, щоб не порозбивали Саньці дзеркала, не

розпороли подушки. Позабирали мішки солі, хози шкіри, чоботи, валянки, сукна... Староста порозживався з людського горя. Чимало добра приторгувала Саливониха на базарі. Щоб оголити хату світового здирщика, не хватить в селі підвід.

Радивон із Сенем, виконавши важливе завдання, — люди з острахом визирали крізь вікна, — прилучилися до загону. Наближались до лісу. Коло яру схилили голови... Стелився пухнастий сніжок на зрошену дитською кров'ю могилу. Рослий партизан Арсен припав до землі, в нестямі розминав груддя, тужив по дочці з матір'ю. Мусій Завірюха підняв рудого зайчика, обтрусив сніжок, положив за пазуху.

Посеред вікових дерев, посеред друзів Галя Чорноморець, доглянута, зігріта, прийшла до пам'яті. В виснаженому, перемерзлому тілі розливається знемога, голову затуманює всевладний сон, проте дівчина перемагає себе, вона не стане спочивати, коли є поранені! Навідала Теклю, що, знесилена, перемучена, стогнала, кидалася, тужила по дитині. Коло неї клопотала Мавра. Чим можна втамувати горе матері?

Літній фершал, довгий, жилавий Лука Минович, порядкував коло санітарних саней. Ріжнаті сани заслано ряднами, намощені подушки, кожухи, що позабирали в поліцаїв, старост. Галя подалася із двома літніми партизанами в яр, де лежали поранені. Лежали на снігу, поснули, мов зігрілися під пухнастою ковдрою. Санітари понесли тяжко пораненого бороданя, Галя ж осталася біля юнака, намагалася перевернути його на другий бік, щоб не примерз. Підложила плащ-палатку.

— Мені тепло, не займай, — крізь сон бурмотів той, видно, знесилений від втрати крові.

— Де ж тепло, волосся до землі примерзло!

Переносити поранених через яр нелегко, намело снігу, в обхід далеко, два дужі санітари ледве вибралися.

Галя передавила вище коліна юнакові ногу, щоб втамувати кров, з великим утрудненням, щоби не потрижжати рану, зняла чобіт, пересвідчилася, що кістку не ушкоджено, обтерла снігом руки, залила рану жовтою рідиною — риванолом, — навколо рани витерла йодом, перев'язала. Наспіли санітари, положили юнака на ноші, понесли. Вечоріло.

Обоз із військовим спорядженням, зброєю, одежею, харчами, що пригнав Мусій Завірюха, стріли на взліссі. Сани повзли просікою, тоді пробивали дорогу в гущині, в'юнилися між деревами, Марко виводив лише знаною йому безпечною дорогою. До обозу прилучилися сани із пораненими, партизанськими сім'ями. Під збройною охороною вирушили в глибину лісових хащів. Хуртовина замітає колю.

Партизанський заслін вирушає слідом. А щоб мертвоголовці не напосіли народних месників, Устин Павлюк перекрив лісові дороги, повалив вікові сосни. Лісові завали загромадили просіку, не проб'ється жодна машина. До того ж скрізь закладено міни. За лісовою ж гущиною та ярами перерізати одхід партизанам ніяк. І коли дозорці на деревах дали знати, що в польовій куряві заблимали вогні, Мусій Завірюха зневажливо озвався:

— Що німці тямлять в наших хащах?

На що Устин Павлюк відказав:

— Німці-то вглиб не підуть, але поліцаїв пошлють.

Заслін повільно вирушає, вслід біла гармата, ліс віддунював на всі лади, котилася тріскотнява, мов розколовся світ. Партизанська валка розтяглася просікою, Мусій Завірюха наказує держатись один одного, щоб не розриваться... Напоготові ручні кулемети й автомати... Загурчали машини, почали бить ворожі тяжкі міномети, як гахне, так корчі летять, з коренем рве дерево. Ракети освітлювали бір, просвічували між деревами, було видно, як загін карателів очеплює ліс — вершники й піхота. І тоді в просвіт між деревами застрочили партизани...

Літній кулеметник Повилиця скочив із саней, вибіг на галявину, видивлявся між деревами. Мусій Завірюха напустився на нього:

— Чого лазиш під обстрілом? Бороду сховай!

— Дивлюся, куди бить. Шапка розлетілася на клапті — невразимий я...

На взліссі пролунало кілька потужних вибухів, видно, мертвоголовці напоролися на міни, що заложив Устин Павлюк. Пересвідчилися, що їм несила оточить загін. Тепер охолонуть. Партизани звеселіли, почали одриватися від ворога. Гармата біла наосліп, розлючена смерть сичала верхів'ями дерев.

...Затріщав ліс, замигтіли вогні, Галю заглушило, отьмарився світ. Дівчина кинулася на протяжний стогін,

що долинув з передніх саней. В кущах лежав кінь з розірваним боком, кулеметнику Повилиці перебило праву руку. Треба діяти в пітьмі. Зняли кожуха, рука обвисла, ледь трималася. Лука одрізав по лікоть руку, одкинув у кущі, Галя передавила вище ліктя резиною, втамувала кров, обмазала йодом, пов'язала полотном... Чудодійну руку, що пробуджувала до життя цвіт полів і садів, ростила пшениці, правила вогнем, м'яла залізо... Запечену, кріпку в пальцях, могутню ковальську руку.

Повилицю занудило — і він знепритомнів.

Мете, курить сніговій, навколо глуха глушина, ворог сюди не зважиться полізти, вслід завіва дорогу. Повільно пливли сани, заколихували, голодні коні хватили гілки, березове, осикове віття, гризли кору, Галя від знесилля впала на сани, задрімала, на стомлені повіки падали пухнасті сніжинки, приємно холодило. Над нею схилився Сень, наклав кожухом, ледь діткнувся осонілих вій.

4

Зброя почищена, лісова сім'я обмита, перелатана, на всіх білі виварені сорочки, чисті вимерзлі онучі, партизани порозсідалися в просторій землянці, морені тіла відходили, ломили ревматичні суглоби, легені з жаждою вбирали задушливий дух махри. В залізній бочці палахкотіли дрова, стелилися пахощі живиці, розходився свіжий дух мерзлого полотна, стояло густе марево.

Глуха, затишна сторона! Болота, яри, сосни! Вітер крізь хаші не провіває, лише щедро сипали сніги, замели весь світ. Ніхто сюди не доб'ється, тільки птах перелетить та проб'ються партизанські сани. Саме тут залягла партизанська сила, здавалося, сама земля притаїла загрозу для ворога.

Мусій Завірюха із Павлюком вибрали місцину вдалині від села, скотини біля лісу не пасуть і сіна не косять — осока та лепеха, — і лісників нема поблизу. Дали завдання впорядкувати базу, та не одну, самі погнали скот.

Лісова глушина приховала табір, із райцентру возили муку, крупи, овес, олію, зброю під нагляданням коваля Повилиці, Сеня, Данька Кряжа. Потайки, щоб не провідали німецькі виглядачі. Хоч під цю колотнечу не так легко було і вивідати.

Землянки копали на бугрі трохи на схилі, щоб не під-

ходило водою. Посеред просторої чотирикутної ями ставили два стовпи, зв'язували поперечкою, накладали бармаки, настеляли верх, привалювали землею, поверх насаджували ялинки, сосину. Стіни осторочували кругляками, до стін настелили широкий піл. Для теслярів робота звична, знана. Заложили надійне сховище, лісова гущина приховала, земля огорнула партизанські гнізда. Коваль Повилиця із залізних бочок поробив такі печі, що горить, аж гуде! Тепер, сердега, без руки лежить. Прорізав для варива отвір, збив середину, приладнав дверці, виложив із цегли димохід. А щоб не стелився над лісом дим, щоб горіло полум'я, заготовили сухе дерево.

Із неструганих дощок збито стіл, зроблено двері, в дверях установлено вікно. В одній землянці стояли навіть жорна. Наламали вволю кукурудзи, мололи на жорнах. Зате в другій був самовар, труби не було, так приладнали кожух від станкового кулемета, сосновими шишками гріли воду.

В долині тече річечка, болітце, іржавець. Викопали криничку. Тут і пасовисько для коней між широколистими вільховими кущами. На зиму заготовили сіна. Не стануть із сільських стогів, що стоять на березі, одбирати верхняк, настеляти до землянок дорогу. Часом, бувало, прихватять віз конюшини.

До землянок нема приступу, по горі виставлено вартових, проміж соснами міни. Все ж стереглися, в один слід ходили по воду, замітали стежку.

Мавра лише прибула, найшла в мішках під полом картоплю, капусту, буряк, зварила ситного борщу — не ставало кислоти, так нақвасила діжечку капусти, в землянці поставила, щоб у теплі скоріш викисала.

Для поранених варили курятину, запасливий Радивон, як розбивали німецьку комору, прихватив. Знекровлені партизани набиралися сили, дякували Радивонові. Він навіть подав думку, як було б добре, щоб разом із кіньми в землянці стояла дійна корова — молоком прибавляє сили пораненому чи то дитині. Не бігай по селах, не наводь поліцаїв на слід.

І Мусій Завірюха схвально поставився до того — забули в старости прихватити корову. Лише Данько Кряж узяв на глум Радивона:

— Воно б добре мати птахоферму і пасіку!

Та глумливе слово не знайшло співчуття в гурті.

В бою з карателями Радивон виявив смілу вдачу, не раз був під смертю, тож товариство іншими очима дивилося на нього. Марко не прогадав, що узяв його в загін, він не раз ставав у пригоді, особливо як брали школу, визволяли в'язнів.

Зголодніле товариство їло ситну страву, прихвалювало запашний борщ — видно, господарка варила. На часинку повіяло хатнім затишком, землянка сповнилася жалю, що давив груди... Бородані як попадали ниць, так і не підводилися, тужили по рідних.

Коли прибули жінки, партизани порадили — спекти хліба кому буде. Мавра заходилася наводити в землянках лад, запрягла в роботу Теклю, щоб не скніла, не горювала, приходила скоріш до пам'яті. В чавуні одварювали золу, що осідала, зливали луг кріпкий, жовтий; якщо слизький, розбавляли водою, щоб не роз'їдав сорочки. Перепрали всіх партизанів, гострий задушливий дух стелився в землянці, на снігу вимерзали сорочки, зливалися із снігом.

Мало сказати перепрали — Марка хто вилікував?

Чи не раз Марко ночував на снігу... Призвичаївся, за своєї ведмежу хватку... Чи не раз ходив у розвідку, плазом у мокречі вивідував ворога, лежав у болотах, талих снігах. В лісових хащах вимощував барліг, перекладав хмизом, ложив під голову автомат, засинав, обмерзав...

Одного разу брів селом синій, мерзлий, перестріла молодиця, поставила відра, зняла з голови хустку, перев'язала Маркові шию. І як осмілилася, адже поліцай видає, хто пособляє партизанам.

— Спасибі, сестро, як розіб'ємо ворога, віддарую...

Дивилася жальними очима, певне, когось мала на думці.

Тепла хустка зігріла душу.

Засинав із теплою згадкою. Обмерзав один бік, перевертася на другий. Часом трясло, аж підкидало...

Тепер лісові знегоди далися взнаки. Марко місця собі не знаходить. Тіло взялося струпом. Кидало в жар, то в холод. Якби хоч не відкрилися рани. Чиряки стягували тіло, ятрилися на боках, спині, рвали. Лише задрімаєш — засвербить гірше, ніж болить, спросоння роздираєш, тіло горить, сорочка — як луб.

Фершал Лука ходив за раненими, не міг дати Маркові ради, в самого кинулися чиряки на ногах, так прикладав

печену цибулю. Маркові ж висипали на всьому тілі, треба робити переливання крові. Мавра ж сама взялася вилікувати Марка. Потовкла синій камінь, сірку, що потай добула в одного ветлікаря, додала чистого дьогтю, сулеми, курячого посліду, розколотила, переварила. До тіла не можна діткнутися. Текля набрала густого варива на руку, змазала Марка.

В одній землянці з брусованою стелею ще з осені вложили піч, надворі в бочці гріли воду, відрами носили, під стіною лавка, партизани банилися.

Витопили піч, черінь заслали глищею, Марко вліз у піч, головою на край, сходяв потом. Ніч перележав, синій камінь в'ївся в тіло, вранці Текля обмила його теплою зольною водою, чиряки стухали, тіло очистилося.

І тепер, після вечері, настала дорога хвилина, короткий перепочинок, що зрідка випадав на долю землянки. Чуби, бороди вели розмову про політику, про завтрашній день, Радивон Ржа виявив тут занепокоєння:

— Україна під німцем, де наші візьмуть хліба, металу, вугілля?

Треба сказати, що ці думки непокоїли всіх.

— А ненависть у нас? — озвався Мусій Завірюха. — Країна не переможена, коли кожна земна жилка б'є ненавистю до ворога!

— Прийшли на готове, — хмуρο бовкнув Радивон, що сам чимало підвід зерна спорядив німцям, правда, більше прілого та згірклого...

— ...Навіть піски зазеленіють! — в запалі твердить Мусій Завірюха.

— Все це красиві слова, — сповнений сумніву Радивон Ржа, що він не рядовий колгоспник, все ж таки щось тямить, заправляв на великому господарстві... Тут він схаменувся, чи до ладу сказав, бо хоч воно й так, але, може, і не так... Чи не осердиться командир, бо не кожен любить, щоб йому ставали всупереч.

Мусій Завірюха, проте, лагідно відказав:

— Ні, друже! Алтай, Сибір нащо?

— Ви забуваєте Караганду, Урал, — доточив Павлюк, — сила наша в тім, що кожна радянська людина працює за десятьох!

Не знати, чи вдалося переконати Радивона, проте він примовк. Хлопці ж не хотіли втручатися в суперечки про політику, вони розніжилися, обм'якли, вели розмови про дівчат. Молоді серця б'ються на один лад, теплі

погляди падали на Марка з Теклею, що після тяжких знегод знов у парі. Мало доля навіки не розлучила. А також Сеня із Галею.

Старі сорочки подерли на бинти, довго виварювали в казані — вбивали інфекцію, — тепер Галя в задумі вогдила тяжкою праскою, прасувала на столі полотняні стьожки.

Чорнявий красень, тракторист Максим Сопілка, із неспокійною душею повів річ у гурті. З думки не виходила молода вчителька, що зосталася на селі. Тепер в око впала дівчина-партизанка.

— ...Тепер і сам не знаю, яку брати, — звертався до друзів за порадою, — вчену чи просту?

Нічого казати, друзі в тяжкому роздумі. Як зарадити товаришеві, що подвоївся серцем? Для кого це первина? Новина? З ким не було — хлопець заблудився між двома соснами! Або ж дівчина...

Спасибі, Мусій Завірюха виручив. Сопілчині жалі долетіли до його мохнатого вуха, і він відказав у науку молодим:

— Як у згоді жити, так із простої можна зробити вчену, а за гризнею можна звести вчену нінащо...

Збудив з-поміж молоді сміх, з чого Сопілка зникнув, не радий, що завів розмову.

Мусій Завірюха — людина великого розсуду.

Текля, вчуваючи теплий дотик шерхлої руки, в знеможі дрімала. Марко наглядав за нею, не пускав саму по воду, щоб не квилала посеред лісу. Мавра пильнувала, щоб дочка хвилини не сиділа без діла, накидала їй тяжку роботу, щоб не лізли чорні думки в голову.

Марко положив загрубілу долоню на чоло подрузі, пригладив лискуче волосся — хто в спромозі вгамувати материне горе? Стиха перемовлялися. Теклі приходили на згадку слова циганки — ех, дівко, ти пережила великі страсті — тобі смерть і не смерть...

Щоб розважити товариство, Галя почала ворожити. — що нас жде в майбутньому? Палила папір — випав танк, а на ньому танкіст — війна!

...Пісенна скарга билася в землянці — дівчина-бранка подавала голос з тяжкої неволі, волала до білого світу:

..Десь у мене мати є,
Вона мене згадує,
Як вечеряти сідає,
Як ложечки щитає...

Стогне, скаржиться на свою безталанну долю невільниця, журиться матернім горем:

...Одна ложка лишняя,
Десь у мене дочка є,
Одбилася від роду,
Як упав камінь у воду...

Дарма що партизани дримали — в головах билася одна думка: не горюй, голубко, прийде пора, вирятуємо і тебе...

5

Галя презиралася з Теклею, в обох на очах сльози — партизани з автоматами, а в нас малярка, дарма що легка та прикладна, вишневого цвіту, в ній ми не розберемо затвору — свій-то знали.

Текля додавала:

— Першого дня то давали нам автомат надіть, приміряли пілотку...

Марко кепкує з подруг:

— Як же ви тоді справитесь з автоматом, на випадок заість пісок або станеться перекос?

Сень собі наставляє подруг, треба спочатку вивчити зброю, викладає грамоту, як на вухо пізнати «капрала» — строчить, наче руба дрова. Наш автомат б'є густіше і м'якше. І гвинтівка більш співуча... Сень із Марком обіцяють допомогти подругам оволодіти автоматом.

Текля в задумі прихилилася до розлогого дуба, наче вбирала могутню силу, що б'є з деревини. В жіночій руці життя і смерть. І коли гаряча хвиля пробіжить по жилах — кожна квота істота стає пружною і незламною — цілюща хвиля ненависті!

Подруги зряджалися в дорогу.

Галя впівголоса наспівувала улюбленої партизанської пісні, що не знати як залетіла в лісові хащі:

Гудела степь донская
От ветра и огня,
Маруся Бондаренко
Садилась на коня.

Марко із Сенем на широких лижах, обминаючи замінвані ворота, стелили напрямом, за ними каштановий ширококрижий кінь пробивав дорогу по черево в снігу. Галя із Теклею сиділи на санях, правили конем, що в'ю-

нився між деревами. Щоб обминути яр, який переймав дорогу, крутилися верховиною, рідколіссям. Щедро насипало снігу, він ще не злежався, вгрузали лижі, борсався кінь. Коли пробивалися знов крізь гущину, сани зачепилися за деревину, мало не стягло мішок. В мішку напхано сіна, між сіном обмотані мотлохом порожні пляшки. Треба добути молока: знекровленим вернути силу. Занурені в тривожні думи, подруги їхали мовчки: чи щасливо минеться? В ці дні тривоги на трудову землю випало чи не більш як снігу.

Вже на понизов'я лижі і сани повзли легше, і скоро перед очима прослався видолинок. Але вибиратися на простір друзі не хотіли, щоб не впасти в око поліцаям.

На пагорбі село Вільшанка, вулиці тяглися наниз, понад лісом розкидані хати. Машини з карателями в цю пору не ганяли по дорогах, та все ж до сільської вулиці сани завертали з протилежної сторони, щоб збити поліцаїв із сліду.

Снігове поле, буйний вітре, завій, замети навіки лиху нечисть, що запоганила світ!

Сокиру загнали в дерево — дроворуби... Марко і Сень стерегтимуть подруг, що городами пробивалися до крайньої хати. Держатимуть хату під наглядом. Гвинтівки і автомати на саях.

Вдарило теплою, кислою парою, за столом двойко смаглявих діток, привабна молодичка ладнала на стіл, коло печі поралася бабуся — звичайна сільська сім'я.

Дорожні дали хаті «на добридень», поставили долі мішечки. Чи не можна перегрітися? Дізнавшись, що господар в армії, не стали таїтися — треба зібрати молока для ранених.

Пахтіло свіжим хлібом, по хаті розходилася запашна пара, аж забивало памороки, легені з жадобою вбирали житній дух — хліб висходжений, викислий, господарка виймала з печі присмаглі хлібці, розкладала на столі, накривала полотнищем. Скаржилася:

— В діжі мука прикопана, закладена дошками, щоб не вивідали поліцаї, староста, вночі відкопуємо, хліб учиняємо... Щоб змолоть відро зерна, в старости дозвіл бери...

Певне, що лісові гості прийшли по харчі. Щоб не подумали лихого, щиросердо сказала:

— Ми свою душу раді вийнять, вам віддати, не то хліб з печі...

Старенька тут додала:

— Будемо живі — все наживемо...

Молодичка Уляна застерегла дорожніх, щоб не ходили по хатах, вона сама обійде двори.

— Староста лихий? — допитуються дорожні.

— Обминайте. Лісова вулиця під наглядом поліцаїв, переймають зайшлих людей. В таку негоду поліцаї десь пиячать.

Зложила у відра пляшки, взяла коромисло, пішла по воду.

Обійшла всіх солдаток, які з коровами, — жінки наплакалися, нагорювалися, — може, і нашим чоловікам гірко. Охоче сповнювали пляшки молоком, в капуста-ний листок загортали грудочку масла, нав'язували вузлик сиру — хай одужують ранені.

Лише в одній хаті злослива солдатка стала дорікати: «Партизани поховалися в ліс, а нас або повішають, або сплять!» Спересердя поставила глечик пареного молока на стіл. Уляна про це не стала розповідати, коли вернулася з тяжкими відрами на коромислі. Додала від себе:

— Візьміть ще віночок цибулі для вітамінів. Скоро на селі не буде цибулини, німці вивозять.

Кошова бабуся принесла торбинку сушні.

Сільська хата щедро обдарувала дорожніх, і коли Галя нагадала, що нічим перев'язувать ранених, Уляна знов метнулася по дворах, назбирала жіночих сорочок, принесла кілька шматків давнього полотна. В хаті війнуло льняним повівом, запашним і лагідним. Повиті жіночою тугою, вибілені цілющі полотна холодним дотиком ляжуть на запечену рану.

...Вже сутеніло, рясний сніг заслав світ, з набитими мішками подруги брели городами, перед очима густий ліс — притулок і захисток!

6

Виглянула в вікно — закрійся білий світ!

На воротах стала, руки розставила, несамовито закричала:

— Василю, я йду!

Потемніло в очах.

В нестямі кинулася до стовпища. Люд одсахнувся.

На дереві, коло дому, чоловік висить, повіки опущені, замерзли дві сльози.

Якби заплакала, то, може б, легше стало, а то потьмарилось в голові, кинуло в жар, тіпнуло, затрясло.

Німецький солдат загрозливо закричав:

— Век!

Марія круто повернулася.

Люди розступилися.

Ішла майданом по пухкому снігу, люди вслід дивилися, а якщо ішла навпроти — розбігалися, давали дорогу дружині вчителя, немов боялися зіткнутися зі страшним горем.

Вартовий намагався затримати жінку — вирвала руку: «Я хочу бачити гауптмана».

Для розправи над людьми все начальство прибуло в Буймир.

Суворя, гнівна стояла перед комендантом. Не скаржилася, не благала, а тільки вимагала:

— Я хочу поховати чоловіка...

Комендант Швайце, одгодований, рум'яний, загрозливо наказав:

— Не ходи до чоловіка і не тривож людей, а то будеш висіти поряд із своїми щенятами...

Молода непокірна жінка неніависно дивилася на офіцера, із зневагою стояла перед дулом револьвера, відчайдушно скрикнула:

— Стріляй! Вішай!

Дужий німець схватив молоду жінку за горло, випхнув за двері... Жінка скотилася по обледенілих східцях. Люди з острахом обминали її. Глумливі лиця виглядали з вікон комендатури. Жінка втамовувала снігом кров. Самотня, безпорадна. Навкруги ні помочі, ні дружнього слова, ні поради.

А тут двоє діток — на горі матері і, мабуть, чи не на рятунок — біжать назустріч, плачуть — чужі люди матір б'ють.

Взяла за руки дітей, повела — чи діти матір повели... Куди йшли — не відали. Немов у безвість ішли троє. Курява замітала світ. В очах світилися каганці. Безлюдними закутками вийшли на лід, назустріч привіталися учні. Сумно так дивилися жальними очима на біду, змучену дружину вчителя, намагалися втішити і не знали як. Дівчинка-школярка Надія Лелека несміло, спочуливо промовила: «Не плачте, він живий, він вернеть-

ся», — наперекір тверезій думці твердила, ще більшого жалю завдала. Нелегко знайти слово поради в біді.

Сніг забиває дорогу, діти плачуть, і мати не бачить, що діється навкруги, не відає, де вона, що з нею, куди йде, чому стоїть серед дороги, чому сльози течуть і що каже дітям.

— До бабусі ходім, — тягнуть матір перемерзлі діти, і мати, як одірваний в негоду лист від дерева, сама не знала, куди печаль, нудьга гнала по снігу із дітьми малими... Мов не відчувала ні холоду, не бачила білого світу, ішла в безвість — дикий степ чи ліс.

— Він живий, він вернеться, — сама собі не знати що твердила.

Сивий дідусь назустріч брів, бачить — жінка за руки двоє діток веде, тужить.

— Чого ти плачеш, молодице?

Відгук живого серця відчула, розповіла про своє горе:

— Вдовою зосталася...

Поник головою старий, сумно подивився на малят, немов на сповіді, признався:

— А я ще драбину йому держав...

Жінка жахнулася.

Поклав на плече жінці руку, заплакав:

— Простіть, приневолили мене...

Розминулася із тяжкою душею, як в тумані ішла, примовляла:

— Він вернеться, він жде...

Під вечір люди перейняли жінку із дітьми, додому привели ледве живу та теплу.

Стара мати кинулася зогрівати дітей, що мерзлі, зголоднілі пожадливо допалися до гарячої страви. Дочку мати врозумляла, щоб нікуди не ходила, не докучала, бо загинеш ти і діти, однак ніхто нам не пособить. Благала мати дочку, щоб з'їла що-небудь: була як скована, тепер як крейда стала, сохне та в'яне, зовсім знеси-ліла.

На зуби нічого взяти не могла, тільки воду пила.

Ніч і розпач повили землю. Марія по хаті ходила, руки ламала. Стужа холодить душу...

— Що вони, рідний, зробили з тобою? Я ж тобі казала: «Ідь з дому, зникни з ворожих очей...» Заспокоював ти мене: «Чим я примітний німцю? Рядовий учитель».

Я ж питала тебе: «Будемо працювати?» — «Будемо ждати, — сказав ти. — Думаєш, надовго це? Скоро при-

йдуть наші». Санчатами їздили по селах, за сіль, лахміття вимінювали зерно, картоплю, дітей годували.

Марія перебрала всі події, всі згадки юнацького життя, веселі, рясні береги пливли перед очима — чи то туманіла голова... Хуртовина за вікном вертала до пам'яті.

— Я в теплій хаті на білій подушці лежу, а тебе надворі вітри студять...

...Ти ж мене дівчиною в товариство водив, а я ж іти не нажувалася, обношена, в старому вбранні, і коли ти моє блаженке пальто з плечей брав, то я грічі перемліла, в куточку стояла, від сорому ховалася... Чи не тому, може, непривітна з людьми була? І чому ти помітив мене в гурті дівчат вродливих, виряджених? Дивно було, як ти зворушливо із лахміттячком моїм возився... Чемодан старий, дертий на вокзал носив, на поїзд мене садив... А вже як народилися діти в нас — оберемки дитських сорочок приносив, до сліз сміялася я — чи в мене дитсадок? — людям сорочки ті роздавала... А тепер ти перед смертю своє тепле пальто скинув — люди добрі, однесіть сім'ї, мені не потрібне...

Приснився мені тяжкий сон: спекла житню хлібину, положила на стіл, поки дим розвіявся — половину хліба хтось одрізав. Зажурилася я: чим дітей годуватиму?

Цілу ніч не зімкнула очей Марія, душею маялася, сама не спала і хатнім не давала, побудила старих, просила, щоб завтра зробили домовину, викопали могилу, Василя треба поховати.

Вранці діти до батька бігали, додому кликали, тільки він не озивається, не йде... Білоголові дівчатка Лєся і Галя оступили батька, розмовляли. Питала п'ятилітня Галя:

- І чому ти очей не одкриваєш і досі спиш?
- Дай ручку, візьми мене, — просила Лєся.
- Ти замерз?
- Чому ти не озиваєшся?
- Мовчиш?
- Візьми на ручки мене...

Люди дивилися на дітей, переводили погляд на смертне дерево, плакали.

— Це наш батько, — діткнулися діти до ніг, що були зв'язані.

Прибігли до хати, матері розповідали, серце краяли.

— Чого ти, мамо, плачеш?

— Батька нашого, дітки, нема...

— Батько є, висить на чорній стрічці, ходім, подивишся, — не розуміючи значення своїх слів, відказували діти. Не вкладається в дитячій душі слово «смерть».

Діти перегрілися в хаті, знов на вулицю біжать, стоять коло батька, кличуть додому.

— Чи тобі ніжки зв'язані?

Всі діти з двору збіглися, коло дерева граються, снігом кидаються, снігову бабу ліплять. Старше дівчатко, Леся, пробувала ноги розв'язати батькові, так не спромоглася, побігла в хату, крадькома взяла ніж, не могла розрізати ніяк чорний провід.

— Книжку ходім почитаеш мені.

Біля дерева стала, насупилася...

...Надворі свище стужа, від грубки приємне тепло по хаті розходить, вже всі сплять, тільки цікаве дівчатко Леся в батька на руках сидить. Заворожена ласкавим словом — дивні відчуття хвилювали дитячу душу — в батька велике серце, а в дитини мале, обидва жальні — батько заплаче, і дівча коло його, — всі читанки перечитають, аж поки не засне дівча. Втішався батько білоголовою діворою і на ялинку водив, на руках носив, казочки і вірші розповідав, без подарунка не приходив ніколи додому.

Дитя, що зростало під теплим батьківським крилом, раптом відчуло дивну перемену. В хаті холодно, нема молока, плаче мати, яку побили гидкі чужі люди, і батько не оступається і до дітей не озивається, на чорній стрічці висить — страшний, незрозумілий час.

Ростить, ясні душею, мудрі умом, чутливі серцем, Лесею і Галю, — діти горя і війни. Хай ніколи вам не затьмарюється сонце, хай завжди рясніють квітом стежки.

7

Вирував вітер, мотався на просторі, сичав у верхів'ях дерев, замітав світ. Глуха ніч, благосна ніч! Таїть всякі загрози і несподіванки для ворога, на чудесний лад настроює партизанську душу.

— По конях! — скомандував Мусій Завірюха, як перепочили верхівці і коні, що другий день брели по черево в снігах.

Далеко навкруги гримить слава Мусія Завірюхи, що нежданий, як вихор, набігає грізний, нещадний, випалює вогнем напасника. Сповнює відрадою людські серця, наганяє страху ворогам.

Завірюха наказує Маркові держати дорогу на хатину лісника. Та чи не втратив він орієнтири? Хоч місцевість і добре знана — на віку свому вздовж і впоперек вибродили: сплавляли ліс, гонили дьоготь, ярмаркували. І хоч до того ж Мусій і на компасі добре знається, та хіба в лиху ніч тяжко збитися з напрямку?

Марко попереджає командира, що то за ненадійна людина лісник. Ніде про нього не чув доброго слова. Безлюдень. Потайний. Неприязний до людей. Не знати, відки прибув, давно вже лісникує. Ніде його не видно було в громаді. Не знати думки. Чого б це чесна людина таїлася, як той барсук? Хто відає, що за душею в нього?

Мусій Завірюха на те не зважає, хто зна, які в нього заміри.

Марко, доручивши Сеневі приглянути за конем, нав'юченим толом, сам вибрався наперед. Автомат, що перевисав через плече, взяв під пахву: не б'ється за спиною, не чіпляється за віття і зручно держать вуздечку. Гранати були при поясі. Повів загін приліском, вздовж ріки, — добре розвідав дорогу, в хуртовину не тяжко і збитися.

— Обережно, тут крутий берег, — попереджав друзів.

Чи не задля красного слівця Мусій Завірюха згадує про орієнтири? Чи про озиму совку він тепер говорить з партизанами?

Марко завчасно вивідав усю місцевість і тепер твердо веде загін на хатину лісника. Чи Павлюк дасть збитися з дороги? Ходили разом у розвідку, і тепер Павлюк мовчки держить дорогу, а Мусій Завірюха вивіряє Марка...

Хатина Назара, обгороджена високим дебелим частоколом, стоїть в лісовій глушині, над просікою. Верхівці прислухалися. Затишно, глухо. Лише над лісом шалів вітер, сипав снігом. У просторому рубленому хліві корова мляво перетирала сіно. Раптом у коморі дужий злий собака зняв гвалт, видимо, його запирали на ніч, щоб не зтягли вовки. Марко, накинувши повід на частокіл, стрибнув на подвір'я, одчинив ворота. Завірюха вздовж глухої стіни підійшов до вікна, обережно постукав, лагідно, але владно наказав пустити в хату. За вікнами блимнув вогник.

Літній кощавий лісник не розпитує, не роздивляється дорожніх, що, мабуть, попромерзали, спокійно веде в хату. Марко із Павлюком входять перші, насторожені, звичні до всякої небезпеки і несподіванки, причім Марко застережливо тримає автомат напоготові. Радивон з Даньком zostалися чатувати надворі. Дразливими пахощами війнуло на гостей — густим духом розпареної жиவிці (сохли соснові дрова на печі), запашною парою лісових кислещ, солодким розпареним буряком і ще чимсь невлонним, але запаморочливим. Марко жадібно принохувався.

Дорожні люди шапки поскидали, дали всій господі «на добривечір»... В кутку перед задимленим образом горіла свічка — побожні люди чи прихитрюються?

Росла дівчина, чорнява, лита, в полотняній квітчастій сорочці, моталася по хаті, прибирала зайві речі, витирала лаву... З чого це Марко став задивлятися на дівчат? Раптом гіркота і сум повили душу. В лісовій глушині перев'яне, перегорить, перетліє незгуляна дівоча молодість...

На лежанці застогнала лісничиха, кашель рвав ядушні груди, і дівчина пошепки заговорила з нею, накрила подушкою жовті ноги, спритно витягла рогацем з печі горщик — в хаті війнуло липовим цвітом, — терпким наваром напоїла хвору.

Зірким проникливим оком окинувши нежданих гостей, лісник Назар на коротке одверте слово Мусія Завірюхи стенув плечима... Дивні, незнані люди вивідати воєнні таємниці в лісника хочуть. Якби вони спитали його, де восени ростуть гриби, то він би став їм у пригоді. А то... охорона, кулеметні гнізда, міни. Чи дерево яке вибрати на лутки, сволок, підвалини — теж би міг допомогти, з дозволу лісника, звісно... Чи не з глумом поставився до незвичайних вимог... Недовірливо, спідлоба поглядав на невдоволені, сторопілі лиця. І треба сказати, що безбоязно. Видимо, людина, що в цю небезпечну пору одважується жити посеред лісу, не з лякливих. Чи він буває на людях? Відом не відає, що на білому світі діється! З лісу не вилазить, сонця не бачить. Сусід близько нема, на базар не зна дороги, живуть картоплею, молоком, кисличками...

Розвів теревені, пустився на манівці, надумав затуркати голови, хитрий лис! Чи Марко не застерігав Мусія

Завірюху? Чи не на те вийшло? І лице відлюдкувате, похмуре, довгасте, як на образі, з гострою сивою борідкою.

Маркові, що випадково поглянув на лісникову дочку, перехопило дух. Красуня з докором слухала розважну лісникову річ, паленіла із сорому, не дивилася на людей, поривалася заперечити батькові, чи що, та під суворим поглядом знітилася... Проте не стерпіла, мов з осудою застерігаючи лісника від облудних речей, із благанням кинула:

— Батьку?!

Лісник гнівно вихватився проти дочки, та Мусій Завірюха лагідно вгамував його:

— Бачу, голубе, що ти радянська людина, — дружньо сказав очманілому лісникові, не знати з чого дійшов тих висновків, з яких прикмет і спостережень, певне, знаних самому командирі.

Дивне осягнення нашло на Мусія Завірюху, і він зачав намовляти лісника, щоб не боявся:

— Ми люди з одвертою душею, партизани, а не підіслані німцями... З чесними намірами, без потайної думки...

Далєбі, в глибини людської душі прозирає Мусій Завірюха.

Яких тільки відчужань зазнає в цю хвилину хата! Лісник після важкого вагання й глибокого роздуму провинуло і безпорадно розвів руками, відважився на щире слово (до того ж і легковірна дочка спонукала):

— Самі знаєте, всякі тепер люди ходять — поліцаї, шпигуни, треба бути насторожі... Поки не вивідаєш людини — не розв'язуй язика...

І партизани, що до того неприязно ставилися до лісника, тепер схвально сприйняли тверезе лісникове слово: так і треба, видно враз — розсудливої, чесної вдачі людина.

Він, правду кажучи, іще б вагався, іще б хитрував, признався, — так ось надто довірлива дочка збила. Чи не з докором кивнув на дочку: «Дивись, щоб не довелося каятися!» — застерігав дівчину, що горіла, мов зоря. Партизани опривітніли, дружелюбно собі дивилися на дівчину, що щирим серцем пізнала людей.

— Де наші? — вивідує лісник гостей.

— Москва наша? — в тривозі питає дівчина.

— Навіки наша!

Мусій Завірюха обводив хатніх ясним зором: ех, любі мої, не відаєте, що на світі діється!

Марко помітив, як за врочистим словом про розгром ворожих бронетанкових сил під Москвою в дівчини набігли сльози на очі, з чого ще милішою стала вона.

Хто відає, що до Мусія Завірюхи доходить праведне слово з Великої землі?

— Ворог відчув силу нашого удару, розбито віру в непереможність німецької зброї! Москва в безпеці!

Душа сповнена переживань, люди в глушині живуть, що знають-відають?

Вже скоро фашисти не позбирають кісток!

Насумрене лице лісникові вияснявалося, і він з вдячністю дивився на обізнаного з світовими подіями чоловіку, що вніс просвіток у лісову хатину.

Лісник повів доброхітну річ, застерігав партизанів від усяких небезпек, виявив дивну обізнаність: де завали, міни... Восени сільська вівця забрела, розірвало. Марко з Павлюком виразно презирнулися. Чи в лісника нема очей? Усе вивідав... До мосту тяжко приступити: сітками оснований, хто не знає, як обійти, — поночі заплутається, зав'язне... Дротями обгороджений, а на дротах начеплені бляшанки, хто наткнеться — бляшанки затрохтять, вартові почують. Німці, на думку лісникову, не сподіваються нападу, партизани Сидора Ковпака сюди не доходять, не можуть охопити весь лісовий край, в них свої шляхи-дороги. Заморочили зовсім німців, що безсилі справитися з ними. Тепер чутка пройшла: побивши впень регулярне фашистське військо, самі есесівці — під Путивлем, партизани подалися в Брянські ліси. Там такі герої, позахоплювали танки!

Партизани слухали з шанобою і не без заздрощів, як лісник складав хвалу сусідам. Не кожному припаде така честь.

Лісник тим часом звернув мову на те, що партизани Мусія Завірюхи, який орудує в тутешніх краях, сюди теж не забиваються... Похвалив боєздатний загін і відразу ж схаменувся, скwapно спитав:

— А ви хто ж будете?

— От як потрусимо фашистську душу, — сердечно сказав Мусій, — тоді дізнаєшся!

Навів на роздум хатніх: певне, що в лісникову хату завітав не буденний гість!

А вже ім'я Мусія Завірюхи гримить на всю округу, вкидає в дрож ворогів, сповнює надії людність. Навіть у глухий ліс долетіло грізне ім'я!

Завірюха кида виразні погляди на друзів. Вони давно вже звикли читати на кошлатому лиці командира — з непомітного поруху брів, уса — всі вирази, всі знаки, партизанам добре знані.

Лісник сам визвався у провожаті, ніхто не зуміє краще вказати заплутану і небезпечну дорогу, сам поведе партизанів на «велике діло», так і сказав, з чого Марко був вражений і такими ласкавими очима подивився на дівчину, що та аж знітилася. А Сень хіба суворо дивився на неї? Скільки ніжних поглядів, притамованих зітхань несподівано випало лісовій красуні.

Немічна жінка на лежанці по словах лісникових протяжно застогнала:

— Не погуби людей, Назаре...

З чого дівчина занепокоїлася, а лісник хмуρο подивився на гостей — щоб не подумали лихого:

— Не тривожся, щасливо минеться, — втішав недолугу жінку.

Коли ж Завірюха повів очима по хаті, шукаючи кадку з водою, проворна дівчина почастивала його гарячим варивом. Мусій аж просіяв, з жадобою вихилив добрячий кухоль, витер краплистий піт з чола, приязно подивився на дівчину — розпарив душу... Дівчина щедролюбно частувала гостей, булькало запашне питво в горлі, забивало дух. Гості залюбки пили, аж прицмокували, немов набиралися сили... Далєбі, збадьорило людей кисленьке вариво, що лагідною рукою обносила дівчина гостей, несподівана людська ласка в лісовій глушині в студену ніч зогріла партизанів. Хатнім затишком повіяло, яблуневий напій розчулив серце! Чорнява дівчина сама не відає, що сподіяла з Марком! Зворушений сором'язний Сень. В таку хвилину людині сам чорт не страшний! Мало хто відає, на що здатний Сень. Сьогодні він доведе, відзначиться. Сьогодні загримить слава про Сеня!

— Може, пареного молока хочете? — спитала дівчина партизанів, і ті заперечливо мотають головами. — Якби знали, хіба ж так приготувалися б, пригостили? — немов винувато веде лагідна дівчина, не знати, яких би ще напоїв зготувала вона: видно, за хазяйку править.

— Спасибі і на цім! — партизани кажуть.

Тут Мусій Завірюха... Далєбі, є люди, що не знати чим — словом, усмішкою, суворим кошлатим видом чи навіть латками на кожусі — розливають якісь чари, ладність і приязнь навколо... Таке враження справив на хатніх Мусій Завірюха... Всі немов повеселішали. Опритвітлили хмурі лиця. Оприязніла, проясніла хата.

Мусій Завірюха наказує партизанам збиратися в дорогу, а коней тут поставити, а при конях... Насумрив чоло, обвів очима партизанів, з чого люди потерпли, розгублено і нерішуче дивлялися в лиця, і під тим поглядом друзям перехопило дух. Лише Марко надійно, безпечно почуває себе, любісінько ладнається в дорогу. Погляд Мусія Завірюхи спинився. Нещаслива доля, Сень мусить стеретти коней! Командир наказує зостатися при конях, не могли найти іншого. Хоч би Радивона. Чи він більше обстріляний? Більше тямить? Хоч і вивірений в бою, та чи в нього неабиякий досвід? Сень зуміє перехитрити самого чорта... І потім дівчина що подумає про нього — не гожий чи не смілий партизан Сень? Привітна, мила, що погадає? Мінлива людська доля! Чи він страху боїться, чи не боездатний він? Марко знов на знаку: де небезпека, вогонь і пекло — там і він! Скрізь хоче першим бути: і на фермі, і в бою, видно вдачу. Сень мало не розсердився на приятеля. Неприязнь закрадалася в душу. Маркові буде що Теклі розповісти, і він, певне, не без прикрас розповість, як висадив міст у повітря. А що Сень скаже? Галі що розповість він? Стеріг коней? Якими очима подивиться дівчина на нього? Що подумає і що скаже? Сень ладен стати на бій хоч із німецьким танком, але як він це доведе і хто тому повірить? І не смій перечить — наказ, дисципліна. Хіба можна не підкоритися наказові командира? Білий халат Сень мусив віддати лісникові. Чи Сень не справився б за Марка? Самого навіть Мусія Завірюху?!

8

Будова моста витяглася через болото, тяжка, присадкувата, тьмяно вирізнялася на білому полі. Залізний міст зірвало радянське військо, відступаючи; німці спорудили дебеле дерев'яне мостище.

Друзі стояли в засніжених завалах: німці порізали дерево — гінка сосна, береза, розлога липа, велетні дуби, — лісовиною завалили всі дороги до станції, до мосту.

Марко з цікавістю споглядав масивну довгу споруду, нарешті наддав плечем, зухвало кивнув Павлюкові:

— Давай перекинем...

Мовляв, міст...

Марко відчув, як Павлюк посміхнувся в пишний ус, не знати, з якої потайної думки. Надто привільно почуває себе Марко в такий відповідальний час, нема страху, набігло дивне почуття... В таку хвилину Маркові, далєбі, хотілося з усім ворожим світом стати на двобій, чи не стане снаги? Тож він і кинув Павлюкові недбалу фразу, з якої той осміхнувся, по-батьківськи позирнув на хлопця. Друзі стояли на взліссі, над болотом крутився сніговий вихор.

Марко згадав слова Мусія Завірюхи, що то за стратегічно важлива переправа: з'єднує фронт з Правобережжям. Широкий міст німці побудували — і для машин, і для поїздів. Найкоротший шлях до Німеччини. Якщо вивести з ладу, останеться одна колія, бо до Брянська нема ходу. Унецьська залізниця зруйнована. Адже цією дорогою перекидають танки, важку артилерію, живу силу на Москву. Треба паралізувати транспорт. Вивести з ладу найбільш оперативну дорогу. Послабити натиск ворога на серце нашої країни.

Друзі мали нагоду пересвідчитися: на стратегічних планах командир добре знається. Велике враження справив на друзів Мусій Завірюха своїм глибоким міркуванням. Академії не проходив він, своєю головою дійшов.

Вдалині зачувся гуркіт, розлігся лісом глухий, потужний... Незабаром на захід проповз штовхач з порожніми платформами, за ним тяжкий, видно, сповна завантажений поїзд. Марко знов згадує слова Мусія Завірюхи: «Цією дорогою німці перевозять військове спорядження, а з України вивозять скот, зерно, ліс і всяке добро». Командир перед операцією розповідав друзям про важливе значення будови, що треба зруйнувати. Надто широко розкидав умом Мусій Завірюха, розохотився, розговорився, зосереджено роздивлявся карту, що розгорнув перед ним Павлюк. Мусій, може, й перебільшував значення мосту, проте, звісно, ніхто сперечатися з ним не став, він запровадив строгу дисципліну. Павлюк допоміг. Спочатку ніяк не могли звикнути, що Мусій Завірюха, балакучий, жартівливий, не зав. агрохати тепер, а командир партизанського загону! Що запалив

полум'я народної помсти проти ворога!.. Мусій Завірюха, відомо, здавна полюбляє пишні слова... В душі, правда, кожен сам себе відчував командиром. Хоч би й Марко. Чи він не зуміє друзів на бій повести, виконати будь-яку складну операцію? Давно минулися овіяні славою дні трудових подвигів, що за ними серце нудить...

А поки що ворожий поїзд промчав перед очима. Ще не навели партизани німців на розум, вночі поїзди по цій колії ходять...

Лісник Назар тихо розповідає Мусію, де стоять кулети, гармата, — хоч би він говорив на весь голос, хіба за хуртовиною чути? — вказує, де казарма, а де вартові, і те збігається з повідомленням розвідки.

Мусій Завірюха всіма способами збирає, звіряє інформацію. В голові давно визрів план, погоджений із Павлюком, тож він дає вказівки друзям, наказує, кому як заходить, із спокійною душею звіряється на Марка і Устину Павлюка — люди надійні, обстріляні. А на випадок тривоги спокійно робить своє діло, ми не пустимо охорону до мосту. Дарма партизани благали його, щоб остерігався, не кидався своїм життям, поберегся — ви одні, а нас багато, — Мусій Завірюха був непохитний: не час тепер для розмов! Взяв із собою двох автоматників — Радивона і Кряжа, — а також лісника Назара, зник у темряві, видимо, подався на той берег. Відчайдушна людина Мусій Завірюха, пересвідчився Марко, тож вирішив життя свого не щадить, а справдити надії командира.

Снігова імла скрадала друзів, що в білих халатах пухкими заметами наближалися до мосту. Вітер розлючено різав лице, завоями заносив світ.

Марко із Павлюком сторожко пробиралися, обережно визволялися з прикиданих снігом тонких дротяних сіток, що, немов тенета, оснували берег... Ножицями прорізували ворота, перетинали обвішані бляшанками колючі дроти, нечутно приступали до мосту. Партизани вслід на санках, що взяли в лісника, везли тол. Якби не ножиці, друзі, певне, зав'язли б у тонкій дротяній сітці, а так нечутно перегризли тенета...

Темні постаті двох вартових вздовж мосту з автоматами на грудях вигупували ногами, без білих халатів, від холоднечі позамотували голови хустками — хіба почують, що навколо діється?

Як вартові наближалися, друзі залягали в снігу, як вартові зникали, партизани наближалися до мосту.

Краще обійтися без сполохів, без шуму.

Раптом блимнув вогник, видимо, вартові пішли в будку погрітися.

Марко з Павлюком один сильний заряд толу примостили на палі, під мостом, у вилках — товсті дерев'яні підпори, що на них держався міст, добре, невисокий міст, намело снігу... Другий заряд, ще сильніший, примостили в стороні, щоб в рвати середину мосту, зробити широкий пролом, — такий наказ дав Мусій Завірюха.

В один брусочок толу Павлюк вставив капсуль з бікфордовим шнуром... Все діється не звичайно і не просто... Ясним смілим умом досягнути треба... Бікфордів шнур — дорога річ, розкидатися не слід, берегти треба, його нелегко добути, не в кожному розбитому складі нападеш. Це не тол, який партизани часом виплавляли чи вишкрібали із снарядів, авіабомб, що штабелями лежать при лісах, дорогах... Шнур горить сантиметр за секунду. Якщо далеко не втечеш — вибухом притовче. Одбіжиш далеко, — а тут не зірветься одлигий капсуль, — теж біда. Час не жде... Павлюк з'єднує два заряди детонуючим шнуром. Марко в захваті стежить за проворними руками. Нікому й на думку не спаде, що людина діє в тяжкому роздумі. Вчуваючи за плечима надійну заслону, друзі діяли із спокійною душею. Настає рішуча хвилина. Гарячими хвилями ходить кров у жилах.

Маркові хотілося глузувати з небезпеки, не те щоб храбрувався він, просто сміливо почував себе, пошепки звертається до Павлюка:

— Може, заждемо поїзда?

Що б то за видовище було, якби разом із мостом злетів у повітря напханий фашистами поїзд?

Без страху, із зловісною втіхою друзі стояли під мостом, очікували, прислухалися. Непомітні під заслоною грубих дерев'яних паль, надто безпечно почували себе. Готовили фашистам пекло. Навкруги глухо, тихо. Не чути, щоб гуло. Загупали ковані чоботи: наближалася охорона. Пролунали короткі злі постріли. Мусій Завірюха автоматним огнем зрізав вартових. Зчинилася тривога. З берега вдарили кулемети. Мусій Завірюха задався метою паралізувати ворожу охорону, потяг огонь на себе.

Павлюк накривається з головою халатом, запалює бікфордів шнур. Гострим запахом сірки вдарило в ніс. Зашкварчало...

Друзі глибоким снігом, пробитою дорогою побігли до лісу, вибралися за дротяну основу, та не добігли... Задріжало небо і земля, жакнуло варом, заглушило, засліпило, забило дух. Шалена гуркотнява потрясла світ, і друзів збило з ніг. Марко занурився в намет. Спалахнуло вогнище, знялося в небо, освітило ліс і простір. Навкруги полетіли шпали, рейки, з висвистом перелітали над головами. Одна балка бухнула десь поблизу, обдала Марка снігом, і він зіщулився, лежав майже без пам'яті з затуманеною головою, ще притовчче, — нависла сліпа загроза...

Німці заметушилися на свою біду: що вибухом притовкло, прибило, а що Мусій Завірюха положив ворога, а сам зник, мов розтанув у сніговій куряві...

Німці неприцільним огнем обстрілювали навкруги простір, спалахували ракети, шаленіла хуртовина, і друзі безпечно подалися до лісу...

Нічний гвалт на чудесний лад настроював душу. Маркові стало легко і радісно: в таку хвилину збуджено ходить чесна людська кров у жилах і людина навіки збувається страху, розцвітає воля, а разом кров збагачується, як сказав би Мусій Завірюха, що полюбляє пишні слова, на новий фермент, ім'я якому — героїзм... І хто знає, відки беруться оті герої, і кому на віку написано здивувати світ, і як народжуються вони?

Що зазнав Сень, поки діждався друзів, ніхто не відає. Він стояв при конях, з автоматом наготові, рука на поясі, думав гірку думу. Глуха ніч придавила землю, хуртовина витиналася над бором, затишно, спокійно за частоколом, притомлені коні хапали сніг, жадібно допалися до вівса, стелиться міцний дух кінського поту... Легше б людині полягти від смертельної кулі, ніж мучитися в невісті, в затишку очікувати, не знати, що спіткало друзів, чи пощастить здійснити великі заміри, вирятуватися з біди? Яка Сеневі слава, шана? А тут щиросерда дівчина в квітчастій сорочці, як мальована, красується на порозі, запрошує Сеня в хату погрітися, випить гарячого узвару, а хоч пареного молока. Ясний голос б'є в серце. Дівчина, ставна, пишна, дивилася на Сеня такими ласкавими очима, це він відчуває: милий погляд за душу бере. Сень дякує, він мусить бути при конях. Дівчина в тривозі, видимо, за батька, в хату не збиралася, плавними дужими рухами набрала великий оберемок паху-

чого сіна, поклала коням. Сама стояла поряд Сеня, прислухалася, немов тремтіла, певне, з холоду, і Сеневі дуже кортіло пригорнути дівчину, зогріти кожушанкою, а хоч би зняти сніжинку, що, мов зірка, заплуталася в косі. І яких тільки жадань не навіє глуха ніч! Далєбі, Сень нічого лихого не подумав, він тільки невлад спитав дівчину, чи не нудно їй в оцій глушині жити? Треба щось спитати було, а тут ще голова запливла туманом... А все ж таки, з чого це Сень став придивлятися до дівочої по-статі і вроди, примічати, що туга коса перевила голову дівчині, що чорні брови вирізнялися на білому чо-лі? Цікаво, які очі в неї? Дівчина неговірка видалася, тяжко зітхнула, чи так здалося Сеневі, неохоче відказала:

— А де тепер весело?

Хвору матір їй доглядати треба... Осмучена стояла серед двору. Звідки знать, що на душі в неї. Сень так і не наважився пригорнути дівчину, приголубити, схаму-нувся вчасно. Дівоче серце прилине до того, хто сте-реже коней, чи до того, хто рве мости, потрясає світ? Маркові між дівчат щастить, завжди прихильні, липнуть, вінком в'ються навколо нього. Скільки тих думок навіє на людину лісова ніч!

— Як тебе хоч звать, скажи мені? — поспитав Сень дівчину...

Саме коли облягли ті химерні думки, настрої, розко-лолося небо, метнуло вогнище, освітило ніч, задрожала земля, грізні громи побігли над світом. Коні попадали на коліна — гуркотнява приглушила. І дівчина таки на мить пригорнулася до Сеня, що сам без пам'яті був... Забриніли шибки, дерева сипонули снігом, і дівчина прийшла до пам'яті. Кинулася в хату.

— Це наші! — радіючи, сповістила матір, щоб не боялася...

Друзі верталися лісом, втішалися з того бешкету, що нарobili німцям. Струсонули світом. Маркові хотілося співати. Вже не перший раз людина довела свою бойову здатність... Павлюк після вдалої операції був веселий і говіркий. «Вгатили чимало толу, — признався він, — за-взявся думкою знищити міст доценту». Розповів друзям про невдалу спробу одного партизанського загону зі-рвати міст. Міст при воді був, а недосвідчені партизани похапцем примостили тол, лише подовбали міст. Роз-

повідав про руйнівну силу толу: якщо полежить день на сонці — ослабне...

Марко залюбки слухав Павлюкову річ, набирався розуму, досвіду. Партизани завзято місили сніги; розпалені удачею, поспішали. Марко мало не на крилах летів, не знати, що за потайна сила притягує його.

Збуджені, натомлені після чесної праці, друзі вернулися в лісову хатину.

— Добре гахнуло! — із вдовolenням сказав Марко, — аж у Берліні загуло! — На слово меткий, із зловтіхою промовляв: — Добре пришкварили Гітлеру! На славу! — Аж захопило дух Маркові. Сповнений великої гордості і радості, кинув знамениті слова: — Загородили до Москви дорогу!

Світового, далєбі, значення справу вдіяли непоказні такі, звичайні люди в оцю благосну ніч!

Надто говіркий Марко був і надто мовчазний Сень. А дівчина в захваті очей з Марка не зводить. Одвага-партизан, хіба не видно? Стривожена за батька дочка, а тут ще мати зачала квилить, оплакувати сирітську долю, і Марко твердо завіряв хатніх: все минулося щасливо, для партизанів, звісно... Фашисти ж довго згадуватимуть оцю бурхливу ніч! Як партизани висадили в повітря міст, вивели з ладу важливу стратегічну залізницю, що зв'язує фронт з Німеччиною. Перервали до Москви дорогу!

Слова Мусія Завірюхи переказує Марко. А дівчина уважно слухає, дивиться мрійними очима. Лише Марка і чути.

І на Павлюкове зауваження, що треба розвідати, як поруйнували міст, Марко і без того певен — розметало щент, побило на цурки, порвало на щепи, і палі повилітали, по всій долині порозкидало балки, шпали, рейки, — натикалися, падали, і Марка ледве не прибило... Чимало вгатили толу.

Скоро вернувся Мусій Завірюха, зосереджений, врочистий, — партизани знали: після кожної вдалої операції командир сповнюється самоповагою... Не стане ж він справді радіти, як той хлоп'як Марко! Командир насумрено, повільно скида шапку, витира засніжені брови, вуса, бороду. В хаті притихли.

Невдачі не полюбляють тепер Мусія Завірюху. Недосвідчений командир з нього, чи що? Про перший невдалий бій у лісі, звісно, не любив згадувати — випадок.

На радість хатніх, разом із Радивоном вернувся лісник Назар, і Мусій Завірюха, як і личить командирові, привселюдно складає подяку лісникові:

— Спасибі тобі, друже, за вірну службу радянському народові.

І розчулений лісник вклоняється партизанам, немов душа вияснилася людині, суворо промовляє:

— Скарала супостатів...

Скільки по радянській землі незнаних, хоробрих, що поклали і свою частку на боротьбу із ворогом!

Партизани не zostалися на запрошення лісника погрітися, щоб не напали вороги на слід. До світу не кинуться, а тим часом треба перебігти поле, вибратися в зелений ліс, курява замете слід. Під загрозу сім'ю лісника не хочуть ставити.

Мусій Завірюха дякує господарям за привіт і ласку.

Молоді партизани вклоняються дівчині. Спирила двох на порозі. Хто їх приглядає? Хто їх обпирає? Не занужені хлопці... Браві. Молодці. Погомоніла з матір'ю, відчинила скриню:

— Натє вам по сорочці на перемену... Дорожчого нема нічого, — немов із провинною сказала. — Братові... Загинув на фронті... Вам ровесник...

Дивилася такими жальними очима...

— Я буду вам допомагати... — сказала мов із ваганням, не то сум'яттям... Чи не погордують хлопці допомогою дівчини, що, до речі, сама безпорадна... Безпорадна? Ще дізнаються люди, на що здатна лісниківна!

Свіжим духом чисто вибіленого льняного полотна повіяло на друзів. Щире дівоче слово збаламутило серце. Взяли сорочки, встромили за пазуху, вибігли з хати. Посідали на коней, зникли в темряві.

Неговірки, задумані їхали поряд.

— Було б хоч спитати її ім'я, — завважив Марко.

Хвилину тяглося мовчання, тоді Сень, немов крізь сон, відказав:

— Чи не стрінемось?

Марко з подивом кинув очима на химерного приятеля.

Вибралися з лісу, пробивалися глибокими заметами, лютувала стужа, завивав сніговій, зогрівав дорогий дарунок за пазухою — дівоча приязнь.

Садівник Арсентій збіг кров'ю і тепер, понівечений, безпорадний, не міг звестися, лежав горілиць, думав гірку думу: чому він не подався в ліс за Мусієм? Не знав би тяжкої наруги. Все вагався — як можна кинути невістку з двома дітьми напризволяще? Тепер одне дитя на тому світі. Невістка ледве жива. Мати тепер за нею наглядає, бо мало не наклала на себе руки. Скніє дні і ночі, в'яне, сохне, понівечена, як і Арсентій. Старше хлоп'я, Василько, врятувалося. Побачило в дворі карателів, метнулося до баби.

Коли на акації повісили вчителя за те, що навів партизанів зрізати шибеницю, а садівникова сім'я зажурена, пригнічена сиділа в хаті, все село боялося вийти за поріг, Курт привів карателів на розправу. В хаті війнуло морозом і горілчаним варом. Дротяна нагайка перевила Арсентія. Як огнем опекло. Мигтіли блискавки в очах. Тихін, сповнений щиросердя, сам провинився перед начальниками, різав кощаве тіло садівникові, примовляючи:

— Будеш знать, як помагать партизанам!

З невістки зірвали одєжину, положили на лаві, невістка пручалася, розлютила карателів. Яків Квочка, Панько Смик, аж запінилися, шмагали невістку, дротяна нагайка рвала біле тіло. Поліцаї намагалися вислужитися перед ефрейтором.

Коли Тихін притомився, Хведь Мачула дужим замахом полоснув садівника. Вогонь і ніч. За кожним замах поліцай нагадує садівникові про трьох синів-червоноармійців. Арсентій викріпив пекучу кару з єдиною думкою: «Дітки дорогі, соколики милі, помстяться за батька».

В Курта ліва рука хоч і перев'язана, — прошила партизанська куля, — уся лють перелилася йому в праву руку, він з утіхою різав повне жіноче тіло, аж бризкала кров на стіни.

Коли стихли зойки, невістка і садівник ледве дихали, під лавкою набігла калюжа крові, карателі притомилися і тепер відсапувалися. Тут погляд Курта раптом упав на ліжко, де посеред мотлоху спала дитина. Пекельна думка запала йому в голову. Тихін угадує думки владаря свого. Курт наказує положити дитя на чільне місце. Тихін кладе дитя на стіл. Розбурхане дитя ви-

страханими очима водить по хаті. Потьмарило світ дитині. Криваві смуги перевили тіло, дитя зайшлося від плачу, від страху, затихло навіки. Курт мало й натішився.

Зачувши передсмертний дитячий голос, мати пробудилася. Лучче б їй не чути голосу, не бачити світу. Спробувала звестися, кинутися на мучителів. Знесилена впала долі, знепритомніла. Посеред хати стояв Курт, скавив зуби.

Огрядна постать заставила двері, дмухнуло горілчаным чадом. Саливон марудно позирав на знівеченого садівника, певне, прикидаючи, чи будуть з нього люди. Лице — суцільний струп, запливли очі, на криваво-сирньому тілі не видно живого місця.

— Добре вицяцькували, — завважив Саливон.

Садівник зітхав, не то стогнав, подавав ознаки життя. Староста занепокоївся: чи буде придатний садівник до роботи? Адже на ньому сад, город. Чому й помилували, не повісили поряд з учителем.

— Треба давати лад на бригаді, весна скоро, — нагадує староста, аби щось сказати.

Арсентія занудило, з рота збігала цівка крові, він заплющив очі. Не хотів відповідати чи не спромігся? Староста намагався привести садівника до пам'яті.

— Скажи спасибі, що не повісили поряд з учителем за допомогу партизанам! За дружбу з Мусієм Завірюхою! Вже б досі ворон кістки позаносив! А так лише відшмагали нагаями.

Безперечно, заступництво старости врятувало життя садівникові.

— Повісимо Арсентія — хто мені сад, город управить? — доводив він комендантові.

Вже із Саливоном радяться, вже до нього дослухаються. На всю округу сад у Буймирі. Скільки вивезено яблук, скільки зібрано всякого добра. Від коменданта вийшла подяка Саливоніві.

— Спеціалістів нема в мене, — доводив староста комендантові, — позбудемось цього, тоді що?

Арсентій знає, що де лежить, де що садить і коли, як зберігати насіння, як заготовлять садовину, городину, як повести боротьбу з шкідниками, які дати добрива і скільки... Десять год порядкує в саду!

Саливон врятував життя людині, так невдячний садівник світом нудить, не хоче дивитися на старосту, слова з нього не витягнеш. Куди воно годиться? Ну, що з того,

що посікли шкуру? Аби душа вціліла. Власне, староста за тим і навідався, аби пересвідчитися, чи садівник придатний до роботи.

— Не забувай, що треба давати лад на бригаді, — нагадав староста садівникові й подався з хати.

10

Отaborилися на снігу, в рідколіссі, наблизилися до станції перед світом, ніхто не відає, не знає. Зголоднілі коні гризли березову кору, хапали віття. Щоб обминути небезпечні місця, гарнізони і ворожу засаду, не виявляти ні сліду, ні замірів, не встрявати в дорожні сутички, не вимотувати власні сили, щоб дійти до основної мети невиснаженими, боездатними, Мусій Завірюха повів загін потайними дорогами, через ліси, мерзлі болота і ріки... Коні брели по череву в снігу, натомилися і тепер допалися до ситого зерна, хрумтів овес на зубах.

Партизани куняли на снях. Тут були широкі із крилами санітарні сани з насланими подушками, бараницею, під наглядом медсестри Галі, що ревно пильнувала, аби ніхто не заносив інфекції.

Розвиднялося. Курило так, що вершняку не знати. На снях з коробом складено боєприпаси, патрони, гранати, тол, ПТР.

Були сани із харчами.

Мусій Завірюха спорядив загін добре.

З невеличким загonom легко маневрувати, набігати, блискавично разити ворога, зникати, переховуватися в невеличких балках, не те що в глухому лісі...

Зруйнувавши міст, Мусій Завірюха на деякий час притаївся, очікував. Карні загани моталися по довколишніх селах, прочісували ліс, краї та зазубні, балки, переліски, в глушину не залазили. Де ворогам взяти сили, щоби прочесати безкраї лісові хащі, що тяглися аж до Брянська, найти зимівлю невеличкого партизанського загону Мусія Завірюхи! Ще й тоді, коли могутнє партизанське військо Сидора Ковпака, що про нього далеко навкруги слава ходить, не дає дихати ворогові, сіє вогонь і смерть фашистам! Коли на саму згадку про нього фашистів беруть корчі. І яких тільки чуток і гадок не зложили люди про улюбленого свого героя, невловного і ненависного німцям, хитрого, як біс, партизанського командира!

Не кожного спіткає, звісно, небуденна слава. Мусій

Завірюха схилився перед людською одвагою, потайки мріяв... А хто не хотів бути схожим на грізного народного месника, що громом трощить ворога?

За всі кривди мстилися Ковпаком, зростали партизанські загони. Ось і нещодавно люди прочули, мовби Сидір Ковпак захотів вивідати ворога, зрядився на базар продавати махру (видовисько!). І бороди нічого не знали, не відали, купляли заморочне зілля, аж несподівана вістка збаламутила люд... Мало того, що продавав махру, ще й записку підкинув: «Этот табак продавал Ковпак!» Ось і скажіть, лиха сила! Діди збуджено набивали льюльки, мрійно чадили махрою, глибоко затагувались, вбирали на повні легені кріпкий запашний дух, аж мліли, аж солопіли... Мов набиралися сили, віри в перевагу народного хисту. Чутка переходила з уст в уста, сусіди залюбки переповідали сусідам, села — селам, як партизанський командир бродив між ворогами... Кругом поліцаї, жандарми, гестапа, комендатура, казарми, німці вештаються. Все роздивився, вивідав, такий командир кого не стуманить? Мужичьку вдачу, далебі, вчували люди в тих хитрих вчинках. А що подалося в Брянські ліси партизанське військо, чутка пройшла, люди не хотіли вірити, — то мана, щоб одвести очі ворогові...

А тим часом Мусій Завірюха на своїй території тривожить фашистські душі, нагонить страху, тож вороги посилили охорону на мостах, станціях.

Партизанська розвідка встановила, що вибухом зроблено великий провал, вирвало середину мосту, розкидало дощенту, зосталося лише по краях дерево. Надовго виведено міст з ладу. Станція загачена ешелонами, що прямували на Південний фронт. А також на Москву. На мосту день і ніч працювали багатолюдні бригади. Ешелони, видимо, ждали, поки настелють новий міст. Саме ці ешелони і привернули увагу Завірюхи. По другий бік мосту станцію також забито ешелонами з пораненими, зерном, скотом, лісом, що прямували на захід. Та Мусій поки що надав перевагу ешелонам з військовим спорядженням, що йшли на підмогу фронту. І тепер зряджав у дорогу дочку Теклю, щоб розвідала ворожу силу і де стоять огненні рубежі...

Заклопотаний, стурбований, нерівним голосом нарзумляв Теклю, як пробитись у ворожий стан:

— Тобі легше, ніж нашому братові... Вдала розвідка — ключ до перемоги... Дивись, дитино, де прихитрися,

де придурился, де прикинься святою, а де юродивою... І щоб до обід тут була... Велике діло розвідка... Наталку Полтавку грала? Кращої не було в драматичеськім гуртку...

Видимо, щось приємне хотів сказати дочці командир, та не здобувся на слово в цю хвилину: ніщо в голову не йшло.

Павлюк мовчки слухав розпорядження командира, хмуриив чоло, одвертався. Тоді, лагідно поклавши руку на плече Теклі, говорив про самовладання, ініціативу. Що він іще міг сказати? Чи він не послав би свою дочку? Тепла хвиля розлилася по тілу, і Текля мило осміхнулася, подивилася в ласкаві очі Павлюкові. Скільки затяєних думок і почувань в цю ранню пору приховав ліс! Ніхто того не зробить, що вона, виявив надію командир, і це сповнило Теклю гордості і відваги.

Текля бачила, намагалася не помічати, з яким почуттям виряджали її. За насумреними виразами пробивалися жаль і ніжність, уважно оглядали лахміття. Кожен залюбки взявся б замість неї виконати важливе завдання. Галя Чорноморець і собі визвалась, та мусила коритися... Хто посміє йти наперекір Мусію Завірюсі? Вже він знає, що робить.

Марко стояв під сосниною з похилою головою, мало-говіркий, задуманий. Це завдання не було несподіванкою для нього. Сам і довідку для того здобув. Із Сенем убралися поліцаями, прибули в дальнє степове село на конях, напали старшину. Марко сувору мову повів із старшиною:

— Не напишеш — застрелю, викажеш — німіці повісять...

— Пиши! — наказує Сень, тримаючи пістолет над головою.

Що було діяти? Звели з круга-сонця старшину, і він написав тремтячою рукою, що евакуйована Ганна Мороз проживає в нашій волості, спала з розуму і збирає милостиню...

Текля намагалася не дивитися на Марка, в незвичайному вбранні стояла поміж партизанів, як пугало... Так він сам пильно оглядав подругу, діловито розправляв лахміття, щоб не було нічого вдаваного. Подалася рішуча, спокійна, спочутливі погляди проводжали її, друзі бажали щасливої дороги... Павлюк обняв за плечі, ішов поряд, намагався збадьорити, щось лагідне сказати, і

не знав що. Дивні люди! Стільки турбот, тривоги виявили. Чи неповнолітня, недосвідчена вона?!

Марко зостався, щоб не ятрити серця подрузі, дисциплінований партизан. А в той же час хотілося на прощання сказати щось таке щире, людяне... Не то покаятися чи запевнити подругу в вічній дружбі, вірності, аби тільки вернулася жива, здорова... Дивні почування мутять душу.

І Радивон топтався поряд, жальними очима дивився на Теклю, мов відчуваючи провину за всі ті кривди, що свого часу заподіяв їй. Так і не привелось ні разу поговорити по душі. Своєю лагідною поведінкою, проте, вона давала знати, що не мала на нього зла. І тепер Радивонові хотілося наблизитися до неї, сказати тепле слово, що ніяк не йде в голову. Зрядилася в небезпечну дорогу — повинитися перед нею... Та під хмурим поглядом Мусія Завірюхи не зважився. Будучи сам суворої вдачі, командир дуже не любляв, коли хто розм'якне серцем, розчулиться.

— Кажіть коротко і ясно! — завжди вчив партизан.

А як ти скажеш коротко і ясно про те все, що за довгий час набралось на душі — вболівання, каяття за сподіяне, — це ж не рапорт!

Обношена жінка в дертій ватянці, скрізь клапті вилазять, ряба дерга на ній, старчиха, на голові очіпок з клоччя, обшитий червоною стрічкою, як баби носять, через плече перечеплена торба, — вийшла з лісу. Порішила іти просто на ворога, в обхід не встигне вернутися вчасно.

В полі мете, в'южить, світу не видно, є де розгулятися хуртовині, з ревищем на ліс хвилями, бурунами б'є, крутить, вивертається, насипа снігові вали. Брела по пояс, вітрюга забиває дух, замети густо перевівали дорогу, доходили під руки. Острах напав Теклю: чи в людській силі здолати тяжке поле, пробитися крізь білу заслону, розвідати ворога, впору вернутися? Непокоїла думка: ще замете в дорозі, а партизани ждатимуть... Взяла з собою білий халат, що поки не потрібний, — за п'ять ступенів нічого не видно. А хоч би хто і стрівся, пересвідчився — бредє латане горе в сніговій, стужу... Скільки бездольного, голодного люду пустив ворог по світу! Вибивалася із сили, змокріла сорочка, було парко, гострий вітер із снігом ріже очі. Ішла наосліп, телеграфних стовпів держалася. Чого тільки не перегадала в дорозі? Пустиня —

подруга гірких жіночих дум, скорбот... Хотілося впасти, зануритися в білу постіль, передімати тяжку згадку: лютий ворог стоптав квітучий край. Подвойся, сило, треба прискорити ходу, країна жде.

Текля пересвідчилася з першого ступеня, що прогадала. Старими мішками обмотала ноги під личаки. Марко дбайливий такий, умовляв, щоб натягла ватні штани. Не послухала не знати чому. Тепер сніг набивався за коліна, ноги горіли. Хіба Марко з ясною душею не пішов би замість Теклі в небезпечну розвідку, якби дозвіл командира? Пригадала осмучену постать під сосною, прощальний погляд... Осміхнулася. Партизани вже не стали дивитися на неї, як на хатню робітницю: печи, латай, вари — хоч і то на користь перемозі. Павлюк прилюдно сказав Теклі, зрджавши в розвідку, що від її здатності залежить доля важливого походу.

Як стала наблизитися до станції, натягла білий халат. За гадкою Теклі, вже скоро станція, п'ять кілометрів брела цілу вічність. Пора звертати, щоб не напоротися на заставу, і так тремтіла цілу дорогу. «Основне — самовладання», — згадала слова Павлюкові. Треба обійти станцію з протилежного боку, з поля. Прислухалася. За вітром долинали глухе ревище. Станція. Взяла праворуч, без сліду, без дороги. Брела полем. Весь сніг, що змітав вітер з битого шляху, осідав у бур'янах, що ними густо поросло поле, снігу понамітало цілі гори, іти несила. Текля розпласталася на снігу, руками, голими коліньми плазувала, як кріт, пробивалася, розгрібала сніг. Рукавиці намокли, викинула. Вітер змітав світ, сніг завівав лице, набивався за ший, пазуху. Мокра одяжина холодила. Сніг налипав на неї, відпарювався, сорочка й та набухла, облягала гаряче тіло. Вже не стереглася, однаково мокра до рубця.

В білому халаті, як снігова баба, непомітна за курявою, лежала на животі біля самої станції, спочивала. Роздивлялася. Станція загачена ешелонами. В цистернах бензин везуть на фронт. На платформах танки, гармати, покриті брезентом. Вартові, закурені, завіяні снігом, в білих халатах, ходять уздовж колії, виразно видно на тлі товарних вагонів.

Текля повзла вздовж ешелонів на ревище, побачила вагони із скотом, що, голодний, ненапоєний, волав до білого світу. Іржали коні. Поли халата заважали, наступала коліньми, вдвоє тяжче. Волочилася торба перед

насипом. Вивідувала дорогу. Настає рішуча хвилина. Тепер треба лізти в саму пашу ворогові! По цей бік лісова сторона — партизани, а з того краю — поле, там партизанів нема. Поки лежала — спочила, мокра сорочка холодила. Вже коли хотіла переповзти колію, помітила, як наближався пост. Загреблася в сніг, притаїлася. Коли вартові зникли, Текля виповзла на крутий насип, добре, що сліди замітає, лягла на рейку, озирнулася в обидва боки: доки сягне око — не видно нікого. Тоді швидко переповзла колію, поринула в сніг, повен рівчак надуло снігу. Вибралася. Побачила стовпи. Видимо, дорога. Полегшено зітхнула. Зняла халат, ткнула в сніг. Стала на ноги.

...Латане горе бреде дорогою. Кого здивуєш? Мало голодних пустив ворог по світу?

Мете сніговій, завіва стужа, помсту за покривджений люд несе в серці жінка. З кожної жилки б'є гаряча ненависть.

Нужденна жінка зайшла в крайню хату, погрітися просить. Клекотіло вогнище в печі, ogrіло мокре руб'я, лагідним духом повіяло на засніжену постать, що примружилася на принадне полум'я.

Літня кощава господарка видалася жальною, — побачивши небогу, жажнулася.

— Собаки ніхто не вижене з двору, як ти вибралася по цій негоді?

Охоче погодилася з сіромахою, що голод лихіший за негоду...

Долі лежала купа бур'яну. Чаруючи душу, бадилля тріщало в печі. Господарка почастивала небогу печеним гарбузом, і та з осолодою вбирала паркий запашний дух, ласувала смачною скибою.

— Посидь, перепочинь, — за звичкою промітала господарка лаву біля печі, запрошувала сердешну ближче до вогню.

І та з поклоном сіла, встромила в піч червоні як буряк, остуджені руки, тремтіла, аж тіпалася, догідливо прихвалювала спасенну душу, бажала щастя-долі... Спитала, де хазяїн, заздальгидь знаючи, як захотити господарку до розмови.

Скільки жалів і бід набралось в хатині, що колись була людна, весела, тепер спустошена, тиха... Як вигнали німці чоловіка під снаряди, назад не вернувся, дочку забрали в неволю, а син, єдина відрада, материнська втіха,

в Червоній Армії... Звичайна розповідь, що можна було часто почути в ці смутні часи.

...Як ти зубожіла, сільська хато! Де ділися квітчасті рушники, писані рядна, вишневі усмішки дівочі?

Тут господарка розповіла: один подорожній казав, скільки не було воєн, — народ наш непоборний...

Текля попросилася до цієї лагідної жінки на ніч, і та охоче згодилася дати притулок бездомній, аби розвіяти свою хатню самотність. А тим часом сердега збере по людях картопельки, тільки щоб німці не нагнали...

І господарка охоче розповіла, що, на радість людську, партизани міст висадили, а німців тут сила, вони всі в тім краї, проти станції.

Теклі стало навіть ніяково за своє перерядження, певне, що вона могла безбоязно звірити щиросердй жінці свої наміри, і та б з охотою пособила їй.

— ...Та вже німці сповістили, що Мусія Завірюху на сосні повішено, партизанів полонили, гонили голих по снігу, — переказала сумну вістку господарка. — І в газетах було написано... — Мов волала до білого дня: чи правда?

— Де ви бачили таких партизанів, щоб здалися живцем ворогові? — виявила сумнів небога, повела плечима, подалася із поклоном із хати.

Хто знає, що за люди в дорозі ходять? З якими вістками, новинами? Всякі вітри гуляють дорогами, чи не принесуть на крилах розгадку наболілих світових тривог: чи скоро війна кінчиться? Чи скоро зламаємо ворога?

Хуртовина замітала село, перевівала вулицю, заносила зав'ями, наvertsала вали, перемети. Відгодований рум'яний поліцай перестрів убогу, заступив шлях, грізно напався: вона чого тут вештається? Зачав гонить, загрожувать — вперед нема ходу! Немов з невірою поставився до вбогої жінки. Мало тепер люду вештається, кожному в душу не заглянеш! І при тім слові гидливо покривився. І чого б сюди справді в таку негоду забрела старчиха? Від начальства був строгий наказ перепиняти всіх бродяг.

Старчиха, хмура, мовчазна, неприязно сопла, настирливо намагалася завернути на подвір'я, озлила поліцай. Не пускав, сіпав, штурляв у сніг, гримав на блаженну:

— Тут заборонена зона, не тямиш?

Блаженна, проте, не збоялася поліцай, намірилася палюгою, як на собаку, розлютилася:

— Пріч з очей моїх! Ти б дав кусок хліба, а ти, паразит, ходиш, гарчиш, як звірюка, як гадюка, — гарр, гирр... Згинь, пропади, іди геть, а то я тебе палюгою приб'ю!

Як несамовита, зняла галас на всю вулицю, ще хто почує, як неславлять поліцая, взивала лихими словами, видимо, несповна розуму жінка, зачала верзти не значи що.

Хоч і який був обачний, досвідчений поліцай — когонебудь не поставлять на такому відповідальному посту: не пускати нікого до станції, — але і той завагався, пересвідчився: юродива... Бо хто, при розумі та притомним будиши, став би верзти таке, піти проти власті, не збоявся грізного стража?

Зустрівши опасливого і, видимо, бувалого ворога, Текля відчула свій єдиний порятунок, тож з лайкою напала на обаранілого поліцая. Як не кажіть, а таки допоміг драматичний гурток у Буймирі!

Поліцай охляв, сторопів, проте не одв'яз, поплівся за юродивою в хату. Такого не одуриш, бачив усякий люд, знав, як партизани прихитрюються. Стояв коло порога, пильно стежив за кожним виразом, рухом, голосом.

Юродива кинула в торбу кілька картоплин і сухар, що подала щедра рука, вклонилася господарям, похила, хмура, навіть не поглянула на поліцая, вийшла із хати, так і не розхилилася, подалася дорогою по селу жебрачити. Поліцай в нерішучості провів очима дерту постать, що зникла в кураві...

Текля проминула на перехресті трьох німців, що тупцювали коло кулемета, не звернули жодної уваги на неї. Кулемет наставлений на схід.

Другий кулемет стояв проти станції на захід.

Очевидно, гадають, що партизани можуть набігти з лісів півночі, заходу, сходу, безпечно тільки з півдня — там поле.

На краю хутора стоять міномети, кулемети, гармати. Скупчилася обслуга. Жебрачка боязко намагалася проминути гурт. За собою почула загрозливі вигуки: «Цурюк, хальт, хенде хох!» — не спинялася, не розуміла... Дужа рука перейняла дерту постать, турнула в сніг. Старчиха тряслася, благала, щоб не карали: вона збирає милостиню... Сіромаху повели в простору хату, поставили перед очі офіцера, що марудився над картою. Несподівана розвага звеселила німців, що були в хаті. Кому ще, як не поліцаєві, накинуть брудну роботу? Офіцер нака-

зує обшукати жебрачку, і поліцей бридливо зазирнув у мокру торбину, дістав сухар, картоплини, бурячок, дерту сорочку — пожитки, образок... Сіпнув за лахміття. Хата зайшлася реготом, як поліцей за кофтиною дістав якийсь вузлик. Розмотав ганчірку, прочитав папірець, покрутив коло голови — несповна розуму. Юродива. Офіцер гидливо махнув рукою, наказав випхати з хати, а з села не випускає. Поліцей вивів юродиву в другу хату, наказав господарці пильнувати, щоб юродива не сміла нікуди йти...

Молоду господарку, що жила з хлопчиком в невеличкій хатині, видимо, не приваблювала думка бути наглядцем за небогою, тому вона заперечила — в неї тісно...

— На долівці примостиш, — із нехтуванням кинув поліцей, — не знати який гість... — Із хати, проте, не збирався йти, придивлявся до юродивої.

Мучена жінка липла мокрим дрантям до груби, мов шукала рятунку. Дрижала, цокотіла зубами, кидало в жар, то в холод. Дрібний піт зросив чоло. Ватянка набухла, мокра, тяжка, не гріє, а холодить.

Хлоп'я жальними очима дивиться на небогу, матір просить, щоб положила її на піч.

Сердега сама не схотіла на піч лізти. Непокоїла думка: вже опівдні, пора вертатися, а тут поліцей пильнує.

— Як ти забрела сюди? — питає поліцей юродиву.

І Текля з плачем, уже справжнім, сама не знає, що з нею сталося, знемогла зовсім, чи стане сили назад вернутися і як? Немов крізь марево, як у гарячці розповіла свою пригоду, де перепліталася вигадка із правдою:

— Ходжу-броджу по світу, як та бур'янина, що її гонить вітер у полі, та всі люди жахаються, що я не в собі, а в мене дитя на руках убито. І ніде нема прихилища мені. Тепер я при пам'яті, прочула, що поблизу станції живе монашка, вона теж бездомна, люди радили мені, щоб я до неї пристала...

Зневір'я, що закралося в поліцей, по тих словах, мабуть, розвіялося. І він пішов з хати. Господарка близько до серця взяла ту біду, і, коли дізналася, де живе монашка, стривожено і пильно подивилася на юродиву.

— Вовчі хутори в лісовій стороні, там партизанський край, і туди пробитися ніяк, ось і міст висадили недавно, — із ясним виразом оповіла.

— Німці ще місяць стоятимуть, а я чим харчуватимуся? — занепокоїлася юродива.

Господарка й собі пожурилася, як бідкається з хлоп'ям малим, нема в хаті скоромини, то було борщ варили, що не прогорнеш, а тепер німці поїли всю живність.

— Мені треба за всяку ціну пробитися на Вовчі хутори. Розумієте? — цілком іншою мовою у відчаї заговорила юродива на самоті з господаркою, дивилася благоуше так, разом проникливо, одверто, немов з довірою... І господарка не допитувала, не дізнавалася, а, відчувши щось важливе, чи не з прихильністю поставилася до нужденної жінки, що бреде в партизанський край не знати, з якою метою, якою думкою. Чого б то наказано пильнувати її? Вивела в порожній хлів, показала крізь розбиті глиняні стіни:

— Якщо з нашого городу вийти в поле, можна обминути німецьку заставу, перейти колію, натрапити на шлях, що веде на Вовчі хутори. А вже німцям я що-небудь вигадую.

Текля вдячно подивилася на жінку, бажаючи запам'ятати дорогі риси безкровного лиця.

З хати на город вікон не було, і тому німці стерегли вулицю. Господарка вернулася в хату, а Текля скинула торбу, ватянку затоптала в сніг, подалася кущами, будяками... Дивно зжовк сніг, і світ пішов обертом. Шурхала в ями, очевидно, від бомб, пробивалася крізь занесені по груди, забур'янені городи, грузла в заметах. В тонкій кофтині, сорочці, засапалася, спарилася, переповзла колію, майже не стереглася. Тепер би знадобився білий халат. Порізала ноги, червоними цятками застигла кров на снігу, тяглася яскрава стежка, вітер прикидав, ноги горіли, як у перці, облипала скривавлена сорочка.

Побачила рятівні стовпи, дорога стала твердіша, хоч і позамітало, та не так, як забур'янене поле. Добігла до перехрестя.

А тим часом німці кинулися, пересвідчилися, що юродива зникла, нашли затоптану в сніг ватянку, торбу, закралася тривога, спорядили сани, кинулися навздогін.

Хуртовина вщухла, між поривами вияснялося. Зачувши постріли, Текля озирнулася, побачила сани. Отерпла. Зібравши останні сили, побігла. Хоч дорога і занесена і коні тонули в заметах, та все ж настигали. Одинокі постріли і ряд автоматних наближалися. Звернула із шляху, плелася полем, ледве волочила ноги, потьмарилося в очах, захрипли груди, задихалася. Сани полем не підуть, німці в'язли по пояс в снігу, падали, та, неви-

морені, нагнали. Текля чула смертельний посвист куль. Вдалині туманіє ліс, якби добігти — врятувалася б. Сама не помічаючи, ледве переставляла ноги, а бігла лише в уяві. Мерзенна загроза навідала на життя, паморочила світ... Ослабли ноги, на бугрі впала і не підводилася... Покотилася в яр, облипла снігом, лежала з отьмареною головою. Намагалася звестися. Вибивалась із сили. Прощалася з життям. Серце колотиться, аж з грудей рветься... Вороги наближалися, нагнали. Знемогла. Стуманіли очі. Немов запливли водою. В білому полі загине, безпорадна. Хто принесе друзям вістку? Якби граната або автомат, захистилася б... Стала б з ворогами на бій, живою б не здалася... Благала, щоб рятівниця смерть прийшла, щоб не дісталася катам жива душа... Крізь отьмарений світ, крізь безнадію і відчай дитяче марудне личенько пригорнулося до матиного лона — моя крихітко, не судилося нам побачити сонця...

З лісу залунали постріли. Чи не причулося? Чи не передсмертне марення? Текля ледве трималася на ногах, напружувала останню силу, щоби знов не впасти, тяглася до лісу. Похитувалася. Занудило. Потемніло в очах. За заметами, назустріч німцям, застрочив кулемет. Це вже виразно почула. Пробивалася надія. Приходила до пам'яті. Вияснювалася душа.

Марко із Сенем, Радивоном у білих халатах кинулися німцям навперейми. Це вже виразно побачила. Гонитва спинилася. Вороги остовпіли. Мало не напоролися на потайне сховище партизанів. Сосновий ліс нагнав страху. Вже не до розвідниці було, врятувати б власну шкуру. Кинулися назад, мабуть, швидше, ніж гналися. Сіли на сани. Автоматним вогнем поставили заслону. Коні бовталися по черево в снігу. Текля була врятована.

Коли Текля подалася в небезпечну розвідку, Марко перемлів серцем, перемучився совістю, із тривожним почуттям звернувся до Мусія Завірюхи. Партизани також, непомітно для себе, стиха перемовлялися, тинялися, немов під тягарем власної провини — добре нам тут сидіти в затишку... І Павлюк був пригнічений, осмутній. Дарма Мусій, щоб збадьорити друзів, запевняв, що краще за Теклю ніхто не справиться. Хто відає, що на серці батькові діється? Партизани, що звикли до всяких тривоги, проте, занепокоєні були: в саму пашу ворогові подалася відважна жінка. На вірну смерть. Самі

собі думали, вголос не казали. Мусій Завірюха дуже не любив цього.

Марко визвався піти назустріч Теклі. Все може статися. Застави-то поставлені, але Марко хоче наблизитися до станції. Мусій Завірюха хоч і зам'явся, що трохи вийшло не по формі, проте не перечив: він і сам про це думав — відрядив Марка із Сенем. Радивон собі визвався в підмогу, так наполягав, благав командира, може, і він стане в пригоді, далєбі, в нього душа не на місці. Мусій Завірюха стенов плечима, але дозволив. Друзі замаскувалися в заметах, де шлях наближався до лісу, ждали недаремно.

Марко скинув парку кожушанку, загорнув скривавлену подругу, що була майже без пам'яті. Радивон простелив свою, понесли розвідницю до штабу.

В лісі було затишно, дорога заколихувала, Текля зогрілася, на лице набігали просвітлі вирази, тепле почуття до серця прилягло, врятована від смерті, з ясною душею засинала... Чи зрозуміють люди, що таке щастя?

Текля розправляла залякле тіло, всміхалася. Принаймні так здавалося їй. Морочені нудні лиця вияснялися. Партизани тісно скупчилися, з тривогою роздивлялися розвідницю. Литку поранено, одєжу посічено, сорочка прилипла до тіла, засохла кров...

Павлюк кинувся одігрівати червоні руки Теклі, мало не плаче, ошалів з радості, обіймає, цілує руки, чоло, очі — моя дорога дитино...

— Все вивідала, — полегшено зітхнула Текля, відказала на суворий батьківський погляд.

Не помітила навіть рани на нозі.

Галя перев'язала подрузі рану, Текля складала Мусію Завірюсі рапорт:

— Ваш наказ виконала, пробралась у ворожий стан, вивідала силу, вогневі рубежі...

Мусій Завірюха любив, щоб усе було по формі, вимагав суворої дисципліни, чимало попсував крові, поки привчив партизанів, часто наставляв, гримав:

— Воїнська часть ми чи пастухи?

Муштрував дівчат, що ніяк не могли призвичаїтися до строгого порядку, надто вільно почували себе з командиром, тож Мусій Завірюха завжди корив за недисциплінованість, гостро нагадував:

— Народні месники ви чи полільниці?

Мусій Завірюха, старий солдат, оборонець Порт-Артура, в невеликому загоні запровадив суворий порядок і дисципліну.

Партизани, що слухали, як Текля складала рапорт, до краю вражені були: це треба яку силу волі мати, які здатності, щоб так зухвало одурити ворога, вирятуватися з ворожих рук!

— Слухай, дочко, а де стоять ешелони з боєприпасами?— вже не по формі спитав Мусій Завірюха, не по уставу, забувся, заморочений, схвильований,— хіба не заб'ють памороки? Набігла зрадлива сльоза, і він гримнув на партизанів, щоб не збиралися при штабі, поки він веде потайну розмову. Коли він уже привчить їх до порядку? Скільки не наставля, проте не видно, щоб партизани покаялися. Нахмурені, одійшли до другої сосни, все бачили, чули.

Вже не без потайної думки Мусій Завірюха допитувався про боєприпаси.

Текля докладно розповіла, де стоять пости, ешелони, все, що бачила. Ходила до німецького штабу, вивідала охорону, вогневі точки, міномети, кулемети, гармати... І Павлюк старанно зазначав усі відомості на карті, що до того накреслена була в нього. Мусій киди зосереджений, пильний зір на карту — все ясно, як на долоні... Не кожному, звісно, збагнути складну грамоту... Ще як ділили поміщицьку землю, за класовим принципом провадили землеустрій, нарізали на двір, згодом провадили колективізацію, планували сівозміну, Завірюха при звичаївся до тої грамоти, пройшов топографічну школу...

Галя перев'язувала подрузі ногу. Хоч в очах Теклі мерехтіли вогні, вона мовчала, терпіла. Переживали за подругу партизани. Куля ранила ліву ногу розвідниці, зачепила литку, кістку не порушила, визнала медсестра Галя. Обмила ногу спиртом, рану залила жовтою рідиною — риванолом, а краї обтерла йодом. Зав'язала чистим полотном, що порізано на стьожки, виварено, випрасувано.

Партизани не могли вгамуватися, подолати збудження, вражено допитувалися, не могли стримати захоплення.

Устин Павлюк:

— І як ти закрутила їм голови?

Радивон:

— Як ти їх перехитрила?

Сень:

— Обкрутила кругом пальця?

— Чарку дать тобі? — з розчуленим серцем спитав дочку Мусій.

Друзі в один голос потвердили, що треба дати чарку, рясно сипалися прихильні голоси.

Скільки теплих почувань випало сьогодні Теклі!

На саму згадку про чарку її занудило, і вона відсторонила прислужливу руку, та під дружний галас, щоб випила — ти ж таки партизанка, — мусила скоритися. Теклю і без того в жар кидало. Вона замоталася бараницею, всі відступилися, і Галя допомогла подрузі скинути із себе мокро як хлющ дрантя, витерла спиртом, жахалася над знівеченим тілом. Стерла йодом роз'ятрені ноги, руки, що взялися синіми, червоними смугами, позапікалися кров'ю. Коліна, лікті тяжко зігнути, взялися струпом, тріскалися, ятрилися, пекло, стягувало. Галя дивувалася — надворі холодно, а тіло горить... Текля одягла чисту, свіжу з морозу, полотняну сорочку, що приємно холодила, теплі штани, ватянку, валянки — мов на світ народилася. Аж звеселіла.

— Новину знаєте? — спитала загадково друзів, що враз збіглися, обступили її, схвильовано допитувалися, вчуваючи щось незвичайне, — що за подія? дивизна?

Текля розповіла про німецьку вигадку, що на селі чула, як німці Мусія Завірюху на сосні повісили, а партизанів гонили голих по снігу! І що в газетах про те писано було...

Затріщав ліс зо сміху.

А вже німецькі брехунці, українські націоналісти снують вигадки про Мусія Завірюху, вже німецькі газети небиліці про Мусія Завірюху пишуть, видно, добре дошкулив! Постривайте, вовчі шкури, ще зазнаєте народної кари!

Тут Мусій Завірюха повів раду із друзями — певно, що ворог сьогодні насторожі, раз виявили розвідника...

На Павлюкову гадку, ворог сьогодні не ждатиме нападу, раз виявили розвідника — партизани не поткнуться, не осміляться...

— Будемо ждати, а там перемете, перев'южить. — Устин Павлюк застерігав партизанський загін, щоб не очікували...

Мусій Завірюха із друзями радиться, а сам свою думку держить. Розвідка наробила сполоху, вороги зачнуть стерегти партизанів із лісу, а ми тим часом ударимо з поля! Із тим усі згодилися. Малою силою треба перемогти ворога. Чого б Мусій і мудрував? Жменькою відважних наробимо бешкету, грому, щоб у Берліні загуло! В рішучу годину, перед походом, Мусій Завірюха нагадує партизанам знамениті слова Суворова — не дивись, скільки ворога, а гляди, де він!

— І я з вами в бій піду, — озвалася тихо Текля, споглядаючи, що партизани збираються в похід. — Я знаю всі дороги, виведу, покажу, все ясно мені, — блага вона командира, не уявляючи, як можуть обійтися без неї і як вона пересиджуватиме, коли партизани поведуть смертельний бій. Чи вона автоматом не володіє? Не рвала ворога гранатою?

Галя, що зміряла подрузі температуру, пересвідчилася — горить жінка: тридцять дев'ять градусів...

— Лягай у сани, — строго наказала медсестра, — все ясно: ти хвора!

Текля, відчуваючи гарячковий приплив сил, не скорилася.

— Я буду на ногах! — розсердилася на подругу.

— Ти на ногах не встоїш!

— Наказую тобі, лягай у сани! — гримнув на дочку Мусій Завірюха. — Ти знаєш воїнську дисципліну?

Заморока із нею... Знов будуть казати, що Мусій Завірюха надміру строгий. А не підніми на них голосу, дуже послухають? Ось і дочка Текля. Що це за порядок? Мов на ярмарок із батьком проситься. Заблудяться без неї? Наказ чула? Замри! Що казав...

Після таких міркувань Текля не наважилася сперечатися із батьком. Хто не зна старого? За мирного часу академіки ніколи не сходили йому з уст, з академіками знався, завжди тим величався, тепер Суворов... Нові зорі світять йому дорогу. Чи не славен наш край людьми?

Галя намостила подушок, що дарувало населення для ранених, а що й позабирали в поліцаїв, старост, постелила теплу постіль, положила подругу, що тремтіла в гарячці. Дала порошоків.

Текля з окридженою душею занурилася в пахуче сіно. Саме тепер, коли вирішується людська доля, хоч санітаркою стерегла б друзів... Хто їх пригляне в бою?

Спочатку за збудженням не помічала болю, на холоді все мов онімело. Та вже тепер знемога повила молоде тіло...

11

Стугоніла земля, ревище розривало сон. Текля пробудилася від гуркотняви. Проміття освітило ніч. З пагорка в рідколіссі виразно видно, як бурхало полум'я на станції, виблискувало над засніженим вершнякам. Били огняні фонтани, мигтіли спалахи, чорний дим валив валом...

Знялася безладна тріскотнява, мов рвалися снаряди, тоді все повив могутній гуд, із грізним рокотом розбігся лісом, заглушив світ. За вибухом з дерева на гаряче лице посипався сніжок, приємно холодив. Текля знеможено заплющила очі, приходила до пам'яті. На тлі огнища, що осіяло небо, знов забили густі клуби диму, і немов запахло масляною згарою, що осідала на легені. Текля думкою всміхалася — знамените видовисько справили німцям партизани! Щаслива година! Вороги, що остануться живі, повік не забудуть. Помстилися нелюдам за твою смерть, дитя, не надивилося на світ, не побачило сонця, не натішилося материнською ласкою. І за посиротілих дітей вчителя, за наругу над мученою матір'ю... Ніякою карою не погасить, враже, горя, що посіяв на землі... Чому Текля не з друзями, не посеред огнища, а в лісовій глушині, прив'язана до саней лежить? Як знати, що з ними сталося? Жіноча тривога все над Марком в'ється... Відчайдушний хлопець, не стережеться ніяк. Відважний до зухвальства, хто б міг у тихомирному, соромливому пастухові вгадати вдачу воїна? Немов вирвалися на волю приховані буйні сили, і вже людині нема спину, мов і народився на війні, не знає страху, зневажає смерть і небезпеку. Щоправда, не збувся хлоп'ячих вихваток, але то минуче... Текля носилася думкою посеред бойовища, витала серцем поміж друзів, благословляла на праведну кару, охороняла від лиха, бажала удачі, щоб вернулися живі-здорові...

Знесилена постать борсалася в жару, ломило тіло, пекла прострелена нога. Стривожена душею, Текля не могла заснути, принадне огнище притягало очі...

Пливли дерева, сани колихало, билися крила, і тоді обважнілі віти засипали холодним снігом. Текля лежала з отуманілою головою, не могла ворухнутися, нудило. Ліс сповнився гамором, перегукувалися веселі партизани. Текля пізнавала рідні голоси, хотіла звестися, та відчула, що прив'язана. Видимо, без пам'яті була, не чула, що навколо діється. Партизани горласті, гомінкі — добра ознака. Текля знала, на випадок біди — люди мовчазні, хмури. А то не могли вгамувати розбурханих почувань. Переповідали, смакували, як громили та трошили...

Над саньми схилився Марко, пересвідчився, що Текля пробудилася, і з ласкавою усмішкою оправляв подушку, що запала.

Щаслива година, серцю тісно в грудях, захопило дух: чи всі вернулися? Питала думкою, вголос не наважувалася.

Марко втішив подругу, безтурботно повідомив:

— Розбили ворога малою кров'ю...

Засвоївши вирази Мусія Завірюхи, переказував: вложили гору фашистського трупу, партизани вернулися всі — декого ошкрябало, — присвітили собі дорогу!

Огнище далеко навкруги розірвало ніч, кидало відблиски на засніжені віти, в гущавинах мерехтіли просвіти, віти химерно спліталися, перевивалися, млосьне почуття повило тіло, вияснилося в лісі і на душі... Лісова принада притягала друзів. Партизани відчували себе мов дома, оступили Теклю, навперебій загомоніли. За збудженням гамором, вигуками Текля дізналася про знамениту перемогу. Войовнича борода схилилась над саньми: Мусій Завірюха довідався про здоров'я дочки... Доброго жару завдали ворогам, збили на патолоч, спопелили всі ешелони, далеко навкруги прогриміла партизанська кара, огнем випалили ворога, спасибі тобі, дочко, за тямущу розвідку...

Завжди скупий на похвалу, Мусій Завірюха на цей раз говіркий видався, дбайливо розпитував дочку, чи не болить нога, з чого Теклі було і незвично, і радісно...

Затим Сень із Павлюком, що сновигали між деревами, намагалися іти поряд із саньми, веселі, шумливі, також наговорили Теклі чимало приємних слів: в якій пригоді стали точні відомості, що збрала Текля про вогневі точки, розташування ворога, охорону, пости, ешелони, штаб, казарми... Вайлуватий Радивон собі при-

хвалював Теклю: не плуталися між горбами, знали, що діяти, як заходити, не наосліп нападали...

Аж тут Галя стала докоряти друзям, щоб не тривожили хвору, дали їй спокій. Дивна медсестра! Чи відає вона, що за тими розмовами Текля одужує, мов за чудодійними ліками?

Марко присів на сани, взяв віжки, в захваті розповідав подрузі бурхливі події ночі.

Ще доля не одвернулася від Теклі, не знати, як би пережила лиху вістку...

Натомлені партизани куняли на санях, хто на конях, а деякі брели прибитою дорогою.

Мусій Завірюха надумав перерізати фашистам жили... Дезорганізувати транспорт. Міст зірвали, поставили під загрозу залізницю. Гітлерівці побудували в лісі доти, стерегли колію. Білим вогнем освітлювали ніч.

Завірюха з партизанами ждав на взліссі. Марко із Сенем залягли біля насипу. За спалахами ракет вибирали ворота. Між дотами ходили вартові. Коли відлига, курить, валянци набрякають, вартові кожухом голову замотають, глухі, німі... Марко із Сенем зарилися в сніг, лежали поряд ліктями, непомітні для ока, а самі виразно бачили, як на тлі дерев маячили білі постаті вартових. Нічого не відаючи, вартові ходили вздовж насипу з чорними автоматами через шию.

Марко перевів дух, на хвилинку примовк, немов збирався з думками, тоді залюбки повів річ про Сеня.

Сень гнучкий, жилавий, добре виламався, мало хіба на животі виплазував, проникаючи в небезпечні місця? Марка подив бере... Мов і непоказний був приятель. Сень і між хлопцями малопомітний, ні з ким не заводився, сором'язливий, уступливий, як та дівчина. Чи не пам'ятає Текля? В партизанському загоні осмілів, розкрилися здатності, надійний в бою... З вірним другом Марко збувається всякої опаски, діє без страху, не тривожиться думкою: на випадок ранять — захистить нікому буде, — Сень сам ляже, а захистить товариша в біді. Чи не стали ми свідками великого перетворення людини? Вдумливий, щиросердий приятель Сень, начитаний, вірші складає і малює... Коли вартові проминали засаду, а засліплені ракетною очі обвиклися з темрявою, Сень вилочився, засвоїв котячу хватку, ринув на дужого німця, вдарив у «брехливицю», і той бехнувся, мов

тугий мішок. Марко прибив другого, всадив німецький багнет. Вартових зарили в сніг, відкрили ворота Мусію Завірюсі, що непомітно перебрався із загоном через насип, зайшов з поля в тил ворогові. Радивон теж визивався в розвідку, але Мусій Завірюха зважив, що йому тільки чували тягать — неповороткий.

— Що це за «брехливиця»? — допитувалася Текля. І де Марко набрався отих вигаданих слів? Приятеля прихвалює, а про себе примовчує. Якби Галя почула прихильне слово про Сеня, певне б, пораділа. В принадному світлі постав Сень перед друзями. Текля потім перекаже Галі, яка тепер приглядає поранених.

Марко тим часом охоче пояснює нетямущій подрузі, що то за хитре слово... «Брехливицею» у фріца партизани називають ямку на потилиці.

І що тільки тому Маркові в голову не западе?

Сани раптом спинилися.

Добре, що зріджена лісова темінь... Взявши навпростець, щоби скоротити дорогу, партизани натрапили на довгий яр. Поки верхівці розвідували місцевість, коні перепочивали, мокрі, засапані. Передні сани, що пробивали дорогу, стали позаду. Зголоднілі партизани гризли цукор, який набрали з розбитого вагона, набили кишені. Марко і Теклю пригостив цукром — додає сили.

Певне, що криваве огнище далеко навкруги відлунює партизанський гнів, тривожить німецькі душі. Партизани скупчилися навколо Теклі, що задумана сиділа на санях, чомусь притягувала друзів, повели розмову. Налитий здоров'ям, коротков'язий Радивон намагається розгадати заміри командира. Мабуть, ворог завтра стягне сили, спробує перерізати нам дорогу або ж кинеться навздогін. Тож Мусій хоче до світла вибратися в глухий ліс, не дає перепочинку ні коням, ні людям. Саме минаємо вузькі лісові смуги, перехвати.

На Маркову гадку, навряд щоб ворог так швидко стягнув сили. Кому спаде на думку, що жменька партизанів розбила станцію, яка була під сильною охороною? Певне, що партизанський полк напав на станцію, погромив ешелони, виложив охорону! Це треба цілу дивізію кинути на партизанів, а де її взяти? Адже страшніша загроза висить над ворогом — партизанське військо Сидора Ковпака не дає дихати... Громить ворожі тили, рве комунікації, розбиває гарнізони, палить склади, винищує живу силу. Навіть регулярне військо, дивізії

СС не спроможні нічого вдіяти йому. А тут, у Брянському передліссі, Мусій Завірюха тривожить німецькі душі.

Партизани проймалися втіхою:

— Вже фашистам треба одкривати другий фронт у тилу!

Безперечно, повершила Маркова думка. Далекосяжна людина, пересвідчилися друзі.

Верхівці тим часом натрапили зручний, але заліснений спад в яру, зробили прохід, і сани перебралися на другий край, де на весь обшир розкинувся зелений ліс. Сокира лісоруба не заглядала сюди.

Пробіралися в гущавинах, Марко приглядав коло Теклі, щоб не потривожило їй ногу, обережно зводив коня, переживав душею, як крило черкало об дерево.

Текля лежала в жару, але при ясній пам'яті, гостро пульсувала рана, та благодійне людське піклування, лагідне почуття глушили біль.

Вибралися на другий край яру, полегшено зітхнули. Морені коні пробивали дорогу. Глухий ліс сповнив відради людське серце. Надійний захисток, притулок. Тепер можна і передрімати. Проте хай ніхто не думає, що партизани виглядають, чи не стереже тебе за кожним кущем небезпека.

Марко присів знов на сани. Текля розпитувала про бойовище. Проте Маркові нудно переповідати звичайні буденні речі: зняли пости, перерізали проводи, під рейки заложили міни... Правда, як вчить Мусій Завірюха, на війні нема дрібних справ. Не зумій без гвалту, без стрілянини зняти вартових — в таборі ворога станеться сполох. Противник буде насторожі, приготує добру зустріч. Можна провалити важливе бойове завдання. Чому Мусій Завірюха малою силою перемагає ворога? В чім «секрет» удачі? Тактика!

Текля з прихованою усмішкою слухала повчальні слова, що засвоїв Марко від свого командира. Чи не думає, далєбі, дивний хлопець поставити Мусія Завірюху поряд Суворова? Чи не втратив часом почуття міри? Лише подумала Текля, вголос нічого не сказала, щоб не образити Марка, не віддохотити від розмови.

Теклі, проте, кортить знати:

— Нащо замінували дорогу?

— Потім дізнаєшся, — недбало кинув Марко, щоб не відхилитися від основної розмови.

...Замело всі дороги, німці не ждали нападу. Партизани наближалися до казарми і штабу. З поля німці не сподівалися небезпеки. Пости посеред стужі, занесені снігом, не дуже чуткі до того, що навколо діється. Це коли мороз, тихо, місячно, тоді чутно... Марко і Сень взяли собі підмогу, непомітні за сніговими заметами, кинулись на вартових, рішили. Сніг пухкий, курява, група Устина Павлюка городами нечутно зайшла в тил ворогові, де були вогневі рубежі.

І Текля, що знала тут усі закутки, кожне дерево, чудесно уявляла, як партизани потайки пробиралися вночі садами, городами, топтали небезпеку, немов сама їх виводила на ворога.

Марко розповідав повільно, мов з неохотою, часто зводив на інше, і Текля, щоб виповнити картину бойовища, гукнула Павлюка, просила, щоб розповів свою пригоду... Між ними давно встановилися вільні, лагідні взаємини, що так не полюбляв Мусій Завірюха, часто докоряв: косарі ми чи фронтовики? Невдоволений з того, що люди не можуть одвикнути від взаємин, що пристали кумам та сватам... Усе мусило нагадувати, що партизанський загін — грізна бойова сила, а Мусій Завірюха — мужній командир! На цей раз Мусій Завірюха виїхав конем наперед, і друзі привільно почували себе. Павлюк з охотою присів на сани, складно повів мову, треба сказати, на заздрість Маркові.

...Червона ракета знялася в небо, розвіяла снігову імлу, що затягла світ. Освітила загачену ешелонами станцію, водокачку, засніжені вагони, паровози, вкриті брезентом платформи. По цистернах з бензином вдарили ПТР. Текля добре розвідала, в якому порядку стоять ешелони, і це дало змогу Павлюкові поночі із своєю групою наблизитися до цілі і залягти. За сигналом вдарили бронейно-запальними кулями по цистернах з бензином. Вогнище охопило цистерни, метнулося вгору, залопотіло над ешелонами. Рвалися цистерни, обливали вогнем сусідні вагони. Станція густо забита вагонами, на що і сподівався Мусій. З цього і почалося бойовище. Бурхав вогняний вал, побіг над ешелонами, вагони сухі, соснові, враз займалися. Все це Текля бачила, чула. Паровози, що були під парами, намагалися втекти від вогню, давали задній хід, та підривалися на мінах. Завірюха, вивідавши від Теклі, що паровози стоять під парами, наказав замінувати залізницю. Деякі

паровози спалахували, горіли малиновим огнем. Спереду провалля і позаду зірвані рейки, охоплені полум'ям вагони...

Запаливши цистерни, паровози, ПТР били по платформах з гарматами, танками, брали ціль на вибір, виразно було видно ящики із снарядами, боєприпасами...

Огнище перекинулося на вагони із снарядами, авіабомбами, що зачали рватися, розтаскали станцію, водокачку. Ніде тепер буде брати паровозам воду. З висвистом перелітали над головами снаряди, рейки, скалки, балки, камінь, і партизани забралися в занесений снігом окоп, щоб захистити себе. Чорний задушливий дим навис тяжкою хмарою, видимо, зайнялася цистерна з маслом... Обдавало варом, забивало дух...

Якби можна було маневрувати й були запасні колії, певне, німці не поставили б поряд із снарядами цистерни з бензином. А то понадіялися на охорону, а дія авіації взимку обмежена. Прибували нові ешелони, загачували колію.

Партизани з темряви, з-за прикриття виразно бачили сум'яття, сполохи в ворожому таборі, сіяли вогонь і смерть навколо, будучи самі неушкоджені. Як зачалось пожарище, рвалися снаряди, німецька охорона або полягла, або розбіглася... Партизани б'ють по цілі, по ешелонах з боєприпасами, цистернах, бензобаках бронебійно-запалювальними кулями, а живу силу січуть автоматним огнем. А німці ліплять наугад, у простір. Міни з виском перелітали над головами, вибухали в полі. Снаряди рвалися аж під лісом. Стелилися при землі кулеметні огняні стрічки. Лихо знає, куди і бить, якби батальйони наступали на станцію, може б, німці і влучали. А то жменька бронебійників залягла врозтіч. Партизанів врятували занесені снігом окопи, в які Текля була провалилася... Вириті бомбами ями Павлюк ще тоді взяв до уваги, як Текля розповідала... А то б скрутно довелось: залягти близько станції, зачнуть рватися снаряди — загибель. Віддаль рвалися міни, німці били з мінометів...

— Недовго і били, — перейняв Марко розмову. — Як зачалися постріли та вибухи, запалали цистерни — німецькі міномети і гармати били поза станцію, навмання, гадаючи, мабуть, що з лісу наступають парти-

занські полки... Текля, втікаючи, навела ворога на хибний слід, — зробив Марко висновок.

Партизани немов змовилися, всі в один голос твердили, певне, щоб розважити Теклю: вдалою розвідкою навела на перемогу...

Автоматники Мусія Завірюхи прилягли за заметами, побили німецьку обслугу, що не ждала нападу з тилу; захопили артилерію, вдарили по станції... Аж тут зачали рватись боєприпаси, довершали розгром...

Марко із Сенем, Радивоном всадили в казарму по дві гранати, Мусій Завірюха громив штаб...

Німці із гвалтом вибігали надвір, моталися, як навісні, чітко вирізнялися в просторих шинелях на сніговому полі, падали, як снопи.

Марко, далєбі, не став пізнавати свого голосу. Коли фашистські недобитки залягли в оборону, Марко і Сень гранчастою «лимонкою» з-за прикриття виложили вороже збіговисько...

В такі хвилини, в розпалі бойовиська, в шаленому виру смерті на людину знаходить нестримна відвага, і ти зовсім не думаєш про небезпеку...

Це почуття Теклі самій добре знане. Живе серце чи примовкне поряд зла? Поки в жилах б'ється чесна кров, чи пригасне ненависть до лютого напасника? Образ матері, як символ правди, постає перед людиною.

Павлюк прихвалив Марка: наче той штабіст, розбирає операцію...

Марко одрікається від тої честі. Мусій Завірюха дійсно широко розкида умом:

— Нам аби зірвати боєприпаси, запалити ешелони, тоді все на нас буде діяти, — казав він.

Хитрою тактикою завжди перемагає сильнішого ворога.

Так і було: заглушені вибухами, не чули власного голосу, проте діяли згоджено, розбурхали вогнище, а вже вогонь став творити партизанську волю, руйнувати, трошити все навколо, на що і сподівався командир.

Збадьорити партизанів завжди вміє Мусій Завірюха. Не страхом, не криком, а батьківським піклуванням.

— Ви, дітки, ріжте німця кинджальним огнем, — наказує він, — а штаб я сам візьму... Та не вибивайте мені «яблучко!»...

— Яким огнем? — допитується Текля.

І Марко пояснює подрузі систему вогню, що таке

флангуючі кулемети чи фронтальні... Гарматний накидний вогонь, шквальний, пряма наводка... І що таке фугасні снаряди, бронейно-запалювальні, шрапнель, і коли ними б'ють. Цілу лекцію завів, докладно розповідає, досвідчений такий артилерист!

Чи він би не зумів управляти вогнем батареї, наводить координати!

Правда, Радивон з недовірою поставився до того зухвальства (надто вже заноситься Марко); певне, що із здрості, порішили друзі.

Текля вражалася: і коли той Марко засвоїв військову науку? Давно під коровою сидів?

Марко з усмішкою сприймав похвальні слова: чи відає подруга, на що сама здатна?

— Перетоптали сніг із кров'ю, гори заліза на станції навернули, загородили до Москви дорогу...

...Відрадна година прийшла на згадку. Овіяні славою дні...

...Із здобутками колгоспного поля Марко із Теклею прибули на торжество в Москву, що, мов сонячний промінь, огріла друзів. Збагатила людську душу, сповнила розуму.

12

...Кошлата конячина, мотузяна запряжка, кривобока дуга, хомут, латаний полотном, підмощено ватяний рукав — Текля ладналася в дорогу.

Натягла дертий кожух із зборами, поли обшиті зеленими нитками, за місцевим звичаєм, щоб не впадало в очі. Рукави обшиті чорними смушками, що повитиралися, лисніли, комірець також вузький, смушковий, облізлий, і погруддя виткане зеленими нитками. Цей мальовничий і незамінний кожух Марко за сіль роздобув на селі, Текля нап'яла рябу хустку, кінці пов'язала на потилиці.

— Не так у цих селах пов'язуються, — завважив Марко, що споряджав подругу, — кінці пов'язують на голові.

Текля вже не раз мала нагоду пересвідчитися в своїй неспостережливості. На ноги нап'яла виношені повстяні валянки. Певне, що на таку одежину ніхто не спокуситься. Який би запопадливий на бариші поліцай не був, а і той не спонадиться, про німців і казати нічого.

Старі ріжнаті сани скручені скраклями, конячина облізла, миршава — звичайне видовисько в цю пору, — нужденна селянка їде на торг. Дали пшона, свинини на дорогу.

Споглядаючи це видовисько, Радивон береться подивом, радий стати в пригоді Теклі, разом сповнюється жалю:

— І як ти не боїшся, що тебе вб'ють?

— А ти хочеш, щоб мене повісили? — в жарт відказує вона.

І жарти повелися в цю пору!

А що вона мала відказати необстріляній людині, що розвела теревені ні до чого?

Треба забезпечити партизанський загін медикаментами, яких завжди тут не вистачало. Із гітлерівцями сталася кривава сутичка. Як рятувати поранених? Треба навідати медсестру Марфу, що працювала в райцентрі в лікарні і завжди виручала партизанів.

Утертою лісовою дорогою мрійно скрипіли полозки, люди базарювали, Текля припізналася. Хіба такою конячиною впору поспієш? На просторі східний вітер рве сніговий пласт, перевіає шлях, в такій порі небезпечно одриватися від валки, щоб не замело. Стужа січе в лице, пролазить крізь кожух, що розлазився, кошлата конячина вкрилася памороззю.

Коли проминала приміський виселок, поліцей з гвинтівкою, що місив сніг вулицею, ледве поглянув на нужденну молодицю, захарчовану, обношену, не варто спиняти й погляд, не впала нічим у вічі. Того не можна сказати про німецьку варту на околиці міста.

Паровицею промчав грізний бургомістр Гаранджа, вітер тіпав цап'ячу борідку. Дерті люди з клуночками човгали на базар. Нову одягу позабирано під німецьку армію, а хто й приховав — небезпечно одягнуть: поліцаї могли стягти посеред дороги.

На околиці міста сани перейняла німецька варта, довготелесий, червононосий начальник вдивлявся в жіноче лице — відки їде? Дізнався, що жінка хоче виміняти дітям одяжину.

— Де взяла м'яса?

— З дозволу старости три господарі закололи поросля... конячина теж гуртова...

Сіпнув за хустку, побачив, що голову перевила русява

коса — чи не думав, що стрижена? Розкрив кожух, побачив вишивану полотняну сорочку, кощавою рукою обвів усю постать, Текля витягувалася, як від ужа, розкрив пазуху, побачив мідний і срібний хрести на стрічці, бридливо подивився на завожені ватяні штани, дерті валянки, що з них вилазила вустілка.

— Чому нема документів?

— Староста сказав, що не треба.

Варта знала, що, їдучи лісовим шляхом, не можна проминути партизанської застави.

— Партизанів бачила? — вп'явся вирлами начальник.

Жінка засльозилася, промовила жалним голосом:

— Аякже, взяли шнапс, наготовила цілий жбан, думала вимінять дітям одєжину, в мене діти голі, босі. Що я тепер робитиму?

Не то нарікала, не то скаржилася, не то грозила беспорядна молодиця, витирала рукавом очі.

— Плохой партизан! — розчулено завважив начальник крізь посміх. — Багато їх?

— Бачила тільки двох.

— В якій одєжі?

— Як мені сльози залили очі, чи я придивлялася?

Вартові пересвідчилися, що більше нічого не вивідають в молодиці, тим часом набігли другі сани, і Теклю пустили на торг. На цих днях було скарано місцеву групу партизанів, тож німці пильнували дорожніх.

Сани пробивалися вузькою вуличкою, кінь борсався в заметах, сніговій засипав хустки, борода, завівав світ. Проминаючи базарний майдан, Текля жажнулася. Серце квилло, тужило. Над велелюдним майданом у сніговій куряві висіло трое бороданів. Звичне явище в цю пору. Не застрахати тобі людей, враже! Ганебними спорудами осторчував світ! В людській душі розпалив лише незгасний гнів!

Марфа, літня жінка, лагідна, малоговорка, обігріла дорожню. На столі парувала гаряча пісна страва, господарка нарізала хліба з домішкою кукурудзи, зголодніла Текля допалася до миски, Марфа ж моталася по закутках. Замотувала в мішковину стерильні бинти, вату, що припасла, а також риванол-ліки, щоб залить рану, протиправцеву сироватку. Повідомила, що німецькі офіцери виїхали до Сум, певне, що збирають каральні сили...

Харчам Марфа пораділа, бо вже охляла, роздобула в невістки дїтську лахманину, нав'язала вузол,

який Текля поклала на сани на видноті. Медикаменти ж стромила в тайничок. Вартовим, певне, запам'яталася молодиця, вволю нареготалися, не стануть оглядати.

Полозки знов пробивалися закуреною дорогою, вслід за валкою, щоб до смерку проминути ліс.

13

Марко впав на сніг, в голові строчать коники, б'ють, цокочуть... Забило подих... Згасав світ... Морок накрив землю. Корчі зводили тіло, знеможено розпластався на розмоклій ріллі. Кризь отуманену свідомість ледь мигтіли проблиски життя, намагались перебороти смерть.

Текля взяла Марка під руки, підвела голову, що повисла на ослаблій шиї, пересвідчилася: Марка тяжко поранено, ледве диха. Кожна жилка Теклі сповнилася жалю. Та чи можна вдаватися в розпач і відчай?.. Хоч серце квилило, тужило.

Проворними руками зняла сумку з порожніми дисками, автомат, пістолет, планшетку. Марко любив оперізуватися ремінцями. Ще й портупею перечепив, що держить обважнілий від гранат ремінь. Вправлялася коло пораненого. Треба швидко діяти, рятувати. Спалахували яскраво-зелені вогні, сичали кулі, рвалися гранати — німці кидали наосліп.

Виснажені походом партизани берегли кожен патрон. У Марка була єдина граната — остання надія... Несподівано натрапивши засаду, він зопалу заглушив гранатою німецький кулемет над самою дорогою, врятував тим друзів.

Текля перетягла пораненого Марка в ривчак — надійна заслона. Німці в темряву не полізуть, полем не підуть. Ще рано вмирати, голубе, тобі. Невже лиха доля розлучить нас перед визвольною зорею? Не доведеться діждати вимріяної волі?

Розкрила мокру ватянку, що біла кров'яною парою. Перев'язала полотном груди, щоб утамувати кров. Тремтіла душею: невже на моїх очах згаснуть рідні очі? Приросла серцем до тебе. Прикорив людяною вдачею, чесною відвагою.

...Зіткнулися в п'ятмі. Гітлерівці шквальним огнем стріли партизанів. Завжди любили наробити побільше гвалту. Сутичка коротка, але кривава. Друзі приглушили

ворожий кулемет гранатою, самі кинулись у заболочений ривчак, що вода вирила. Завихрилися смертельні відблиски. Стелились цвітні вогні. Освітлювали ніч ракети.

— Подай кулемет! — у розпалі бойовища кричить Радивон до Марка, забуваючи, що і сам притягти може. Від несподіванки друзі розгубилися, в такі хвилини кожен хоче бути командиром.

Марко, ховаючись за брили, що повивертав трактор, — в сухоліття орано, — плазує борозною до кулемета. Вогні виблискують над самою головою, сичать, гострі, злі. Троє гітлерівців, побиті гранатою, облягли кулемет. Якби хоч доповзти до кулеметників, розжитися на зброю.

При світлі ракет помітивши небезпеку, вороги з ривчака обстріляли Марка, та він пришулювся за заслоною. Текля не могла охопити всього поля, а що патронів обмаль, біла в один кущ, щоб огородить, захистити Марка. Радивон перетинав дорогу ворогам з другого краю.

Марка приглушило, обдало гарячим вітром, поблизу розірвалася малосильна німецька граната, що її партизани зневажливо називали «товкушею» — з дерев'яною ручкою. Кругом почали рватись гранати, і Марко, втрапивши надію добути кулемет, повернув назад, у захисток. З досадою від невдачі корив Радивона, що не поставив огнем сильної заслони, щоб можна було притягти кулемет. Рідкі постріли друзів не вдовольняли Марка.

Радивон спокійно відказав на несправедливий докір: що б він міг вдіяти? Чи в нього патронів досталь, щоб дати сильний огонь? Німці в ривчаку. Бить у повітря? Думав — ти стріляєш...

— Чи ти вже не міг одрізнити німецького «універсала» від автомата? — гостро питає Марко.

Хто не знає гарячої вдачі його?

Текля вгамувала друзів, що мало не посердилися, — не час тепер для суперечок.

В скрутну годину не завжди людям легко зберегти рівновагу і самовладання.

А Марко в душі пожалів, що нема із ним вивіреного в бою приятеля Сеня, в жодній операції вони не знали невдачі. Щоб удвох вони не притягли кулемета?

Коли на хвилину стихла стрілянина, з ривчака зачувся голос, що безглуздо гукав до партизанів, щоб здава-

лися. Друзі навіть не звернули уваги, між собою радилися та пильнували, щоб німці не потягли кулемета, який вирізнявся на сніговому пагорбі.

Коли не добудуть кулемета, вирватися ніяк буде, патронів обмаль, а німці скрізь стережуть. Марко кулеметом заслонятиме друзів, і вони виберуться, а про нього хай не клопочуться, ворогові не здасться. Пагорб — для німців надійна заслона. Якби хоч граната...

Марко знову плазує ріллею, прихилившись за скибами. Сніг узявся водою, ватна одежина набрякла, холодила. Аби доповзти до побитих кулеметників, розжитися на гранати.

Вороги й собі зробили спробу заволодіти кулеметом. Рівчаком повзли назустріч. При сьйві ракет помітили партизан. Завихрилися відблиски над головою, і Марко приліг на скибу, припав до автомата. Автомат заїв, певне, забився землею. Радивон і Текля рідкими пострілами не давали ворогові підняти голови. Та що могли вдіяти? Ворогів сила, а партизанів жменька. Марка обходили з двох сторін. Схрещувалися вогняні стрічки над головою. Що з голими руками вдієш? Хоч би вибратися з душею. Рвалися гранати, обдавало болотом, і Марко занурився в борозну. Вороги пересвідчилися, що в партизанів мало патронів. Осмілилі. Марко вибирався між розривами гранат, та не остерігся. Хотів перебігти поле вогню. Вдарило в спину, і він упав на сніг близько друзів. Німці почали бити з кулемета.

Текля повзла Маркові на порятунок. Радивон короткими пострілами заслоняв. Ракети розсипалися дощем, ліхтарем сліпили очі. Текля припадала до землі, здалека не помітна на сніговому полі, що рябіло відталою ріллею. Простелила кожушанку, перетягла Марка в рівчак, міцно перев'язала груди, тужила над раною, немов намагалася оживити подихом.

Марко прочнувся, пробував звестися, та знеміг, безпорадно озирався, лагідна подруга схиляється над ним, і Марко при здоровій пам'яті намовляє Теклю, щоб рятувалася, — видно, ця думка не виходила йому з голови.

Текля вперто твердила:

— Я тебе не кину, хай мені смерть... І не говори навіть...

Чи може вона кинути самотнього воїна вмирати в полі? Віддати ворогові на згубу? А самій рятуватися. Та їй повік щастя не буде: совість замучить...

Пристрасним словом, що рвалося з щирої душі, намагалася заспокоїти Марка, та він не скоряється: на що ти сподіваєшся? Марко стік кров'ю, знесилів, чи зможе із ним рятуватися? А без нього розв'язані їй руки. Мусій Завірюха жде, тривожиться. Хоч двоє вернутися з розвідки. Перекажіть, що Марко живим не здався.

Спокійно смерті в очі він дивиться. Говорив стомленим голосом, без усякої розпуки. Мов про щось буденне вів річ. Певне, щоб подругу не тривожити. Проте не знати, що на душі йому. Марко, як рослина промінь, любив життя. Як очі світло. З молодого жадою сприймав, творив життя. І щоб згасли тепер чудесні мрії, розквітлі заміри в чесному серці?

Текля благала Марка, щоб не турбувався її долею. На руках його понесе, а не кине напризволяще.

Порадилася з Радивоном, що в стороні пильнував ворога. Друзі не скупчувалися, а залягли врозтіч, вдаючи, що їх чимало. Вороги, видимо, вирішили тримати в облозі партизанів цілу ніч, а на ранок візьмуть. Очікувати небезпечно. Вороги пересвідчилися, що партизанів зменька, і то без боєприпасів. Німці перехватили дороги до села і лісу, зостався вихід на болота, луки, що взялися водою, — ніхто сюди не полізе під цю розталь на загибель.

В цю скрутну хвилину важливо не згубити голови. Радивон клопочеться, як рятувати Марка:

— Візьмемо на плащ-палатку, понесем рівчаком, — радить.

— А далі? Кругом болото та вода...

Текля вдається на химерні заміри:

— Візьмемо в селі коня...

— Німці скрізь стережуть — попадемо прямо ворогу в пастку.

Виразно ніхто не уявляв, як вирятуватися з біди. Радивон іншого виходу не бачить.

— Візьмемо на плащ-палатку, понесемо удвох...

— А якщо німці кинуться?

— До ранку не кинуться...

— Стихнуть постріли — кинуться. Серед поля що вдієш?

Радивон схилюся над пораненим, що примовк, не став харчати. Тихо озвався:

— Марку, ти чуєш?

Відповіді не було.

З горем роздивлявся безкровне лице, брав за руку; невже смерть здавила людину за горло, вирива з партизанського кола надійного товариша? Припав до грудей, відчув глухі удари серця.

Пробивалася надія:

— Здається, живий...

Марко застогнав, пробудився від забуття. Немов верталася йому пам'ять. Сперся на лікоть, хотів звестися, та не спромігся, забило дух, прохав, щоб поставили на ноги. Не знати, де і взяв сили. Стояв, мов заморочений, згиналися ослаблі коліна, точився. Він обійдеться без сторонньої допомоги. Не хотілося вірити, що безпорадний. Намагався перебороти знемогу, вирватися від смерті. Спробував навіть підняти автомат, та відчув, що не зведеться, відчув кволість у ногах, було незрозуміло — пружні, міцні жили раптом ослабли, тремтять... Текля почепила зброю і боєприпаси на себе. Радивон — з другого боку. Побрели яром. Текля вирішила: вибиратимуться вдвох з Марком, а Радивон їх заслонятиме, дасть змогу врятуватися.

— Непосильно тобі Марка вивести...

Текля була неухильна.

Що було діяти? Залишити Теклю на розправу ворогам? Замокнуть постріли — німці справді можуть кинутися. Якщо самі наперед не полізуть — поженуть поліцаїв.

Спочатку Марка вели під руки, не наважувалися пустити самого. Згодом він звільнився і побрів сам. Обійдеться без сторонньої допомоги. Чвакав розмоклий сніг під ногами, плюскала вода, і здоровій людині брести тяжко. Перед тим, як розлучитися з Радивоном, друзі поділили патрони, собі залишили обмаль.

Текля душею тремтіла за Марка, щоб не впав, та йому наче верталися сили. Рівчак раптом обривався, збігала в яр каламуть, дзюрчали струмочки — вісники весни, добре, що не розлилися весняні потоки.

Друзі спинилися над кручею, не знали, що діяти. Із яру вибратися ніяк. Верталися назад. Натрапили боковий хід, борсалися в розмоклім снігу. Текля допомогла Маркові вибратись на пагорок. Марко, видно,

з останніх сил кріпився, не стогнав, сам навіть збадьорював подругу. Тяжко дихав. Текля повільно, обережно вела його.

Розповзалася під ногами мокра, як кваша, рілля, проте зісподу ще не відтала. Позад себе чули дальні постріли. Радивон стримував ворогів, видно, перебігав з місця на місце, вдаючи, що він не один. Марко клопотався думкою: і як він нас нажене, найде? Глухої ночі, серед бездоріжжя?

Як вийшли в поле, Марко намагався взяти автомат. Текля не дала, щоб не тривожити рани. Пістолет був при поясі, і вже ворогові не легко взяти Марка. Пересохлими, запаленими губами смоктав грудку снігу, що дала Текля, втамовуючи спрагу. Щастя, не доводиться падати на ріллю при світлі ракет, повзти в болоті — брели видолинком, за горбом не помітні.

Знялася в небо червона ракета: Радивон дурить ворогів, вводить в оману — партизани, мовляв, стережуть ворога...

Пекло, смоктало всередині, і Маркові хотілося закурити. Текля застерігала, щоб не ятрив легенів. Сходили в долину. Марко вибивався із сили, невблаганно клонило до сну. Впав на коліна, звалився на бік. Дарма Текля благала, щоб пождав до світанку, треба вибратися в безпечне місце. Ліг у мокречі. Несила перебороти знемогу.

Часинку передріма, тоді піде. Текля поклала під голову сумку. Скинула із себе ватянку, простелила під бік. Марко впав у забуття. Стояла над ним посеред поля. Боялась, щоб не охолов. Що передумала, перегадала в цю хвилину? Постріли не змовкали. Радивон стереже ворогів, щоб друзі врятувалися. На себе вогонь прийняв. Чи не пора і йому зникати? Стелився густий весінній туман, від ворога заслону. Куди йти, як рятуватися? Всі дороги перейняли вороги. Зостався вихід на болота, понизов'я.

Тривожилась, щоб Марко не одубів. Підклала руку — холоне лівий бік.

— Вставай, а то перемерзнеш, — будила, — скоро світанок.

Страхало, щоб не побачили німці в полі, хоч би ярк, лісок натрапили. Марко перемерз, пробудився, тремтів, приходив до пам'яті. Звела на ноги. Ледве держався. Отерпло тіло. Тіпався. Якби вогник або хоч диму вхо-

пить. Текля знов повела Марка, що потроху зогрівався, прибувала твердість у ногах. Аби не збитися з напрямку. Снували невиразні заміри: перебрести луки, переднювати в лозах. Чи не вдасться вночі перейти колію? Лісовими хащами дістатися до рідного табору. Ця сторона захрясла карними загонами. Тільки як перебрести заболочені луки? Як добувати харчі в лісах? Друзі зголоднілі, виснажені. Патронів обмаль, автомат не діє...

При ясній пам'яті Марка ніщо не страшить: аби здоров'я... Несхитна воля жила в людині. Тепер похитнулася — ослаб, знеміг... Чи похитнулася?

Низина взялася водою. Набігало за халяви. Ішли над рікою, гадаючи натрапити місток, що десь мав бути, — переїзд на сінокіс. А що, як місток перед повіддю зняли? Як перейти річку? Якби знати, де мілина. Пробиралися очеретом, кущами. Бовтались у талих снігах. Набростився чорнолоз, густо пахтів. Текля розвідувала дорогу, часом шугала в сагу. Обминала водостій, заплава. Непокійлася, щоб Марко не загруз, стерегла, щоб не перевтомлювався, не задихався, виводила на твердий ґрунт. Марко, що підлітком випасав на заболочених берегах Псла скот, здавалося, по запаху відчував небезпечні галявини, тванюку, гниловодь, саги. Натрапили вербу, що була перекинута через вузьку річку, — перехід на той берег. Місток, певне, близько села стережуть німці. Обмерзлий стовбур перейти ніяк, облип льодом. Текля перечепила на себе весь вантаж, обережно пересувалася. Марко за нею. Вода доходила до колін, студила. Марко витерпів би всі кари, перемиг би всі загрози, він не знає страху, якби рана не вивела людину з ладу.

Текля доповзла до берега, збила автоматом лід, що висів скраю. Допомогла вибратися Маркові, якому не під силу було звестися. Не знати, що він би діяв без милої подруги. Вдалині промчав поїзд, напереріз друзям, — вияснилися лиця: таки не збилися з напрямку. Глухий гуд стелився низиною — поїзд промчав через міст.

Туман рідшав, мов починало світати. Хоч би натрапити кущі, вільшину, терен чи лози, щоб заховатися, роздивитися за день. Принизов'я відтало, вгинається дерниста земля під ногами. Ішли трясовиною, перебродили гниловодь, що поверх примерзла, провалилися, вода сягала під руки, холодила розпарене тіло. Текля

намагалася найти міліну. Якби хоч не зав'язнути. Назад вертатися, обходити болото, що, можливо, тягнеться до самого села? Текля пробивала дорогу, обламувала лід, якби хоч не почувли німці, що стережуть міст. Брели баговинням, на щастя, болото рідке, не засмоктувало, не затягувало, брели наосліп, не ждати ж світанку на голому березі. Хоч би не шурхнути в яму, тоді як виберешся? Маркові несла звести руку вгору, коли б не загноїлася рана. Всі боеприпаси, зброю Текля несла на голові. Боялася, щоб не зав'язнути. Гнилі корінці заплутали дно. Влітку потягнуться довгі стебла, розквітнуть болотні квіти.

Вибралися на берег, та скоро напали знов на річку, що, покручена, в'ється луками, скрізь перейма, куди не звернеш. Плуталися між річкою та сагами. В очах почорніло — з перевтоми чи справді суходіл? Натрапили галявину, — видно, пісок, бо швидко сніг розтанув. Відчули під ногами твердий ґрунт. Невже вибрались з боліт? Марко вибився із сили, впав на коліна, звалився, куняв... Текля благала його пересилити втому, скоро почне світати, треба найти захисток. Маркові отьмарився світ, знеміг зовсім. Холодила мокра ватянка. Спробувала взяти на спину — боялася рану стривожити — і не спромоглася: ватна одежина набрякла, обважніла — не під силу. І сама знесиліла, ремінь в'їдається, тягне, розтерла бік, розранила тіло. Мало не з плачем стояла над Марком, поки той прочнувся. Зіп'явся на руки, підвела, хиткими ногами брів наосліп. Текля розуміла: якщо не найдуть захистку, Марко впаде і більше не зведеться. Перебродили набухлу ріллю, низові городи, тверду дорогу, знов болото, повний води рівчак. Вже не обминали, однак промокли до нитки. Ішли навпростець із думкою десь переднювати. Щаслива несподіванка! Натрапили стіг сіна. Марко звалився з ніг, задриготів, зацокотів зубами, лежав без пам'яті. Крашшої схованки не найти. Текля заходилася робити гніздо. Стіг розбитий, розволочений, видно, вночі люди розтягали на корм скоту... Текля порізала осокою руки. Вже пробивався світанок. Низиною стелився густий туман, приховав друзів. Текля смикала горстки. Вибрала середину. Вимостила просторе сховище. Прикидала, щоб не било в очі. Всередині стогу сіно потрухле, зотліле. Щастить-таки людям, після всіх знегод напали надійний захисток. Запах цвілі спирав груди. Марко лежав без

пам'яті, обнявши автомат, стогнав, кидався, потроху зогрівався, засинав. Текля хотіла перев'язати Маркові рану, що під мокрою одежею, певне, спарилася, та не зважилася турбувати. Сама знесиліла. Находило забуття, придавило тяжким гнітом. Незчулася, як і заснула.

Не знати, чи довго спала Текля. Пробудили голоси. Низиною слався говір. Розмоклою дорогою чавкали коні. Човгали полозки. Біля стогу спинилася шумна валка. Люди приїхали сіно брати. Текля отерпла. Почнуть розкидати стіг, виявлять схованку партизанів. Марко спить, нічого не відає, не чує. А коли й пробудиться, то що він вдіє? Текля вирішила не тривожити його, берегла сон.

Сани стояли біля стогу, здавалося, цілу вічність. Люди зійшлися в гурт на відверту розмову. Принаймні так здавалося... Проте скоро Текля відчула, що розмовляли вони надто нерішуче... Щось примовчували та не домовляли, більше дослухалися. Текля прогорнула «вікно», видивлялася. Розповідав чорнобородий літній чолов'яга, в справних чоботях, кожушанці, смушевій шапці, він помітно визначався серед латаного товариства і, видно, правив за старшого. Чолов'яга добре обізнаний з подіями ночі, люди обступили його, нерішуче допитувалися. Текля хоч була занепокоєна, прислухалася до розмови, як партизани вже були в німців у руках, та раптом зникли. Текля з полегкістю дізналася, що Радивон врятувався. Якби не така тяжка дорога, чи німці розмоклою ріллею не натрапили б на слід? Вода захистила партизанів. Текля обережно роздивлялася хмурі лиця. Мов незлагоджені люди між собою, насторожені. Скоро Текля пересвідчилася... Чорнобородий із неприхованою зловтіхою повів мову, що, видно, партизанів побито, густо крові налило, і що німці перехопили всі дороги, поставили охорону, скоро вловлять лиходіїв. Люди, що із неприхованою зневагою сприймали слова німецького попихача, собі допитувалися: а побито німців багато? На що чорнобородий неприязно відмовчався. Люди собі сумрилися...

Текля вирішила: якщо виявлять схованку, прикінчити чорнобородого, а самим рятуватися. Тільки куди втечеш серед голого поля, білого дня, заболоченого понизов'я, на очах у німців, та ще із пораненим Марком? Поліцаї, що стережуть міст, враз набіжать цілою ватагою, наженуть кіньми, почнуть полювати, тоді не врятуватись, це не ніч.

Коли люди, що скупчилися в стороні, вели розмову, а до стогу з вилами наблизився кощавий дідок, став на сани, із завзяттям замірився вилами, щоб зірвати верх, Текля озвалася...

Зачувши кволий голос, що благав не брати сіна, побачивши жальні дівочі очі, що визирали із стогу, дідусь розгубився... Оторопів... Танула земля під ногами... Не міг прийти до пам'яті від несподіванки. З кожним би таке сталося. Будь на другого, ще б не те трапилось... Старий скоро схаменувся. Відчув ґрунт під ногами. Топтався, штурляв вилами та відгонив коней, що допалися до сіна. Далєбі, не знав, що діяти. Пересвідчився в тім, що і без того знав: зогнив верх... Сіно поцвіло. Спарилося, попріло. Застогували як треба. Сам і стоги клав. Нагодують німецьку кавалерію. Старий приходив до пам'яті. Він збагнув усе. Цілу ніч гриміла «канонада»... Спалахували ракети, рвалися гранати, брили вікна. До того ж він наслухався розмов про поранених партизанів, що невідомо де серед ночі зникли і тепер переховуються від німецького ока. О, старий збагнув усе. І коли люди з вилами оточили стіг, щоб накладати на сани, сумирний дідок рішуче заперечив, застеріг людей, що з подивом спинилися.

— А знаєте що, люди добрі? — сказав кощавий дідок, що раптом сповнився великого завзяття, звертався до людей, зокрема до старшого, поштиво взиваючи його Тимофієм Івановичем, — не будемо брати цього стогу.

— Чому? — спитали люди.

І тут полотняний дідок виявив неабиякий господарський хист, досвід, адже недаремно людина вік прожила...

— А тому, що це сіно на горбку... не затече... Будемо брати на низині стіг, що скоро підпливе водою. А це зажде, не замокне. Будемо рятувати на горбку, а низове хай підходить водою? Погине? Це не по-хазяйськи.

— Дід Калина людей колотить! — озвалися з гурту, видно, не дуже прихильно сприйняли догідливу річ старого. — Вихватився, як Пилип з конопель!

— Озався! Наче хтось за язик тяг!

Товариство було в літах, тож дозволило собі гостре слово проти Калини, що не знати нащо наробив розколоту.

І коли чорнобородий наглядч, себто Тимофій Іванович, завагався з досади, що не він видався умом,

господарським хистом, дід Калина цілком переконав його. І де в Калини взялося стільки завзяття?

— ...Щоб коні zostалися без сіна? Низове сіно скоро понесе вода, а ми це будемо рятувати? Що нам староста скаже? Чи нас за це похвалять? І що німецький комендант скаже?

Перебрав-таки міри Калина, накликав на себе біду, люди із нехтуванням дивилися на нього — клопочеться за старосту! Понизували плечима. Вражалися. Чортом дивилися на Калину. Гнівno напали. Вболіває за сіно, лихо із ним, хай гине. Кому вигода? І відки в нього той бадьор узявся? Ніколи такого не помічали за Калиною, щоб хотів прислужитися старості. Це не вкладалося в голову: три сини в Червоній Армії! Як на людську гадку, ніж годувати німецьку кавалерію, хай те сіно тричі зогніє. Погине!

Проте нічого було діяти, слова Калини переконали наглядача, тож він наказує людям брати низове сіно, бо й справді до тої ковбані, може, завтра не приступиш.

Люди, безперечно, не дякуватимуть Калині за непотрібний клопіт, вирушили по низове сіно. Всю дорогу посилали чортів Калині. Вихватився! Тепер бовтайся під таку розталь... Приморозило б, тоді взяли б... Захотів перед начальниками придобритися. Вислужитися.

Тяжчої образи не можна було завдати Калині. Перед ворогом вислужується він? Вже тепер хоч на люди не потикайся. Вже ж не стане він кожному пояснювати, що до чого...

І винуватець колотнечі, дід Калина, на ту пору зачав перепрягати коня чи схитрувати захотів, щоб не лізти в збаламучене середовище. Сам із серця ляв мотузяну збрую... Сани вже зникли за лозами, а Калина ще довго не міг вгамуватися. Наприкінці сказав, звертаючись до стогу:

— Щастя ваше, що натрапили на мене, що не довідався отой чорнобородий німецький прихвостень, батько поліцая, — то вже б вам не здобрувать.

— Ми б йому раду дали, — відказав дівочий голос.

— Дали чи не дали, а гвалту наробили б, недалеко поліцаї стережуть міст...

Текля не знала, як виявити свою прихильність Калині, як дякувати. Відказала звичайними словами: спасибі вам, дідусю, що вирятували з біди, ніколи не забудемо.

Калина застеріг жінку, щоб минали село, тут стоїть куш поліції і загін німців, озлилися з невдачі, тепер у школі кашу варять. Жменька партизанів розбила таку ватагу! Аж зацікавив у захваті, радий до вечора серце тішити в приязній розмові. Чимало набігло наболілих дум... Видно, ніяк не міг злазить з конем, перепрягав, гукав, щоб дальні чули. Порадив, де перейти річку, там дві пластини. А на міст не йдуть, стережуть поліцаї. Но, гнідий! Коні тепер — сама каліч! Біда, не знав, а то прихватив би хлібину. На старого гукали, і він погнав коня. Із урочистою душею, сповненою незнаних таємниць, нагонив валку.

Марко в знеможі дійшов краю, тож заснув тяжким сном, нічого не відав. Морене тіло мов омертвіло, тепер спочивало, відходило. На щастя, не потривожили його.

А тим часом Текля приводила себе в лад. Вилила з чобіт воду. Промокла до рубця, скинула ватну одежину. Стягла сорочку, що облипла тіло, спарювалася. Викрутила. Перев'язала розраний бік. Промерзла до кісток. Мріяла про теплу кожушанку, що скинула в бою, щоб не було душно.

Вже надвечір Маркові вернулися сили, і він пробудився. Тремтів, аж тіпався. Мокра одежину холодила, тому й прокинувся. Текля насамперед викрутила йому онучі.

Треба, щоб ноги були в теплі. Поклала сухого сіна. А чоботи, що розпадалися, перев'язала проводом. На що Марко діловито зауважив:

— В первім бою взутися треба.

За всю дорогу вперше заговорив, з чого Текля порадила, відчувши, що горе не зломило його.

Як скинув чоботи, з халяви випали плоскогубці, що Марко завжди носив із собою, мало не згубилися в сіні. Викручувала парку, мокру одежину, а Марка прикрила своєю ватяною. З-під лівої пахви витягла компас і замочила клапті топографічної карти, на яких розповзлася зелена фарба. Снігом витерла руки. Заходила перев'язувати рану. Обережно розмотувала змокрий закривавлений бинт. Розвернула рану, побігла кров. Якби залить риванолом або хоч йодом. Куля вдарила в спину, прострелено правий бік. Як би не запорошить рану. Добре, що не розривна

куля. Кріпкої натури Марко, не стогнав, а ще збадьорував подругу:

— Попада була крива, а дітей водила...

І де він набрався тих дотепів? Від Мусія Завірюхи, певне, а то ж від кого?

Вдалий чи невдалий дотеп, Текля раділа, що до Марка знов вертається тверда вдача і, видимо, боездатність. В такі хвилини можна простити людині деяку необережність.

Текля викрутила бинт, поклала на рану латку чистого полотна, знов перемотала Маркові груди, міцно перев'язала плече. Розтирала жили, щоб розігнати кров, щоб зігрівся. І Марко, безпорадний такий, цілком віддав у проворні руки своє посиніле, остужене тіло.

Текля розповіла про пригоду з дідом Калиною, і Марко осягнув те, чого сама не договорила. Вражала сила самовладання. Треба небуденну волю мати, щоб повестися так. Чому його не розбудила?

А що б він міг вдіяти? Берегла, жаліла. Певне, гадала, що Марко зі сну міг наробити дурниць...

Сани, до речі, із сіном вернулися на село, завтра знов прибудуть, вивозять сіно, щоб не занесла вода.

Вияснилася година, друзі були недалеко залізниці.

— Завтра нас тут уже не буде,— твердо сказав Марко, і Текля відчула, що він бере ініціативу в свої руки.

Розібрав автомат, виявив, що в магазині два патрони стали наперекіс. У затворі хрустів пісок. Забився землею ствол. Протер, помастив, мов відчув приплив свіжих сил. Твердими ногами стояв на землі. Чесний світ бився в людському серці. Чи легко ворогові Марка здолати? Людина знов кинеться в огонь, незламна волею, щоб перетяти ворожі наміри і загрози. Чи Марко вибився із сили? Якби хоч склянку гарячого молока випити, з'їсти краєць хліба. Хоч миску узвару. Ото б додалося сили! Марко висловлює тверду думку: сьогодні вночі вони десь підкріпляться. Шкода, згубили м'ясо, що було загорнуте в плащ-палатку. І вже стільки мороки з ним подрузі не буде, запевняє Марко. А тим часом прогортає вікно, видивляється залізницю. Перед очима розкрилася знана картина. Часто мчать поїзди на захід, везуть зерно, вугілля, ліс, скот, побиті аероплани, а відтіля йдуть

або порожні, або з солдатами, танками, гарматами.

Марко досвідченим оком роздивлявся, як німці охороняють дорогу. Примічав, де стоять пости. Від поста до поста ходять патрулі з ручним кулеметом. Через двадцять хвилин вертаються назад. Отже, через кілометр пости, і їх не видно за деревами. Сте-режуть дорогу від партизанів. Навчили обережності. Маркові ясно, де треба переходити колю.

— Ми ще сюди вернемось! — сповнений надії Марко. — Щоб вивести і цю дорогу з ладу. Виса-дити міст у повітря.

Коли стемніло, друзі вибралися із стогу, що дав при-тулок їм, зогрів, де Марко набрався сили. Роз-правляли одубілі тіла. Марко відчув гострий біль у бо-ку, аж забило дух. Поки ще не розламалося тіло, а тоді біль забудеться.

Слід полозків на снігу, часом на землі, притрушений сіном, вивів на дорогу. Сани поїхали на міст, друзі завернули ліворуч, пішли над річкою, натрапили дві пластини, перейшли на той берег. Гущавиною брели на вогник — вогник порятунку. Гнав голод.

Близько берега, в саду стояла хата. Друзі за дере-вами видивлялись у вікна. Вогнище палахкотіло в печі, одсвіт падає на лисину, на натруджені руки, плутається в сивій бороді. Літній господар мудрує над ветхим чоботом. Дрібна чорнява молодичка за-правляє біля печі. Білоголові діти обсіли миску з гарячою картоплею, що була густою парою, жадібно допалися, гризли огірки. Принадне видовисько. По тілу пробігло збудження. Марко пильно роздивля-ється хатніх. Мати обережно крає тоненькі скибки хліба, обділяє дітей. Марко, скинувши заболочену ватянку, маючи певний досвід, владно стукає в шибку. Господар, побачивши озброєну постать, відчиняє без вагання. Війнуло квасним духом, обдало теплом. Тіло виніжувалось, мліло, друзі, мов зачаровані, стояли перед огнищем, вбирали запашну пару, що була з печі.

Марко не став таїтися. Роздивлявся ясне чоло, лагід-ний вид старого. І, мов відчуваючи, що господар — людина із воєнним досвідом, сказав, ніби здаючи рапорт:

— Опергрупа вертається із завдання, одірвалася від бази, дайте нашвидку перехватить...

Господареві ця річ сподобалася.

— Так зразу, — сказав з усмішкою. Принагідно повідомив: — Я сам у германську війну був розвідником. «Єгорія» маю...

Наказав дочці, щоб викладала на стіл, частувала гостей.

Дочка Катря жажнулася:

— Тут німці нещодавно приходили...

Не застрахала тим ніяк дорожніх.

— Німці вже були? — перепитав юнак.

— Нещодавно по квашені яблука приходили.

— Ну, тепер не прийдуть, — безпечно відказав.

Маркові знов верталося самовладання, — пересвідчилася Текля, з чого аж спокійніше стало на душі.

Молодиця Катря, мов заморочена, не могла осягнути. Німці по лісах облавою ходять, ловлять партизанів, карні загони мотаються скрізь по селах, а партизани слідом за ними ходять. Було з чого вражатися. А якщо це шпигуни, надіслані німцями, щоб вивідать людей? Сім'ї тоді не минути лиха. Після короткого вагання Катря пересвідчилася, що це свої люди. Погляд чесних дівочих очей, лагідний голос переконав. Серцем відчула. Співчутливо позирала на русяву дівчину з автоматом, що поріднила свою долю з партизанами. Катря кинулася зачинати вікна та накривати на стіл.

Марко мив над цебром руки, а автомат за звичкою тримав між колінами.

Партизани розговорилися з хатніми, враз подружилися, господаря називали просто дід Кирило, дочку — Катря, дізналися, що зять Іван у Червоній Армії, зоставив при матері трійко дітей.

Сіли за стіл. Катря щедро нарізала хліб, і зголоднілі друзі мовчки допалися до гарячого варива, запашна пара стривожила тіло, аж затремтіли, а хатні співчутливо стежили, як ходили хрящики на змарнілих лицях. Друзі довідалися — скривдив німець дітей: забрали корову, сім'я живе картоплею та огірком. Мов провину складали хатні перед людьми — частують квасниною та картоплею, нема ситнішої страви. На що друзі запевнили господарів, що про добріший харч вони і не мріяли.

А тим часом Катря поклала на лежанку мокрі ватянки, онучі, що били парою, тяжкий дух розходився по хаті. Дід Кирило нашвидку стягав дратвою Маркові чоботи, що розпалися, підбивав гвіздками підощву.

І Марко висипав на лежанку махорку, хоч Текля і застерігала, щоб не ятрив легені. Текля собі стягувала суровими нитками одержину, що розлазилася, господарка підсобляла. Привітна хата обігріла партизанів, теплінь приємно розгонила остуджену кров. На лісовиків повіяло омріяним хатнім затишком. Хоч би ніч перележати в теплі. Тільки де в лиха той затишок? Німці галасують на всю округу, мовби розгромлено партизанське військо Сидора Ковпака. І з ним місцевий партизанський загін Мусія Завірюхи. Чи правда?

Марко і в цій хаті, як було вже не раз, розвінчує вигадки, що сіяли фашисти, намагаючись отруїти людську віру в перемогу радянської зброї.

І тут жальна молодиця знов перепитує: то неправда, що босих партизанів водили по снігу?

Марко раптом відчув гострий біль, та чи стане він тепер зважати на прострелені груди? Виявляти свою кволість? Червона Армія перемолола силу гітлерівського війська, розгромила ворожі полки під Москвою, знекровлює ворога, скоро гітлерівці не позбирають кісток.

Урочиста тиша повила хатніх — чи скоро прийде вивольна пора? Чи скоро дружина стріне чоловіка і діти — батька? Чи стріне?

Катря засльозилася. Надто складні переживання випали на людську долю. Тепер зрозуміло, чому німці загрожують кожному, хто буде згадувати про наближення Червоної Армії, вішальницею! Бо навіть фашистські газети писали, як озброєні більшовики переважаючими силами оточили німецьке військо, що б'ється на смерть. Німці ходять у лютій жалобі. Фашистам жалоба, людям утіха!

За щирою тихою розмовою люди немов поріднілися і вже забули про небезпеку. Катря співчутливо позирала на безкровні лиця партизанів.

— Я вам води нагріла, може, випрати сорочку?

Хоч як приваблює ця думка партизанів, та ніколи.

Легідна та мила партизанка, як мати, приглядає за юнаком. Стягла закривавлену сорочку, що зашерхла, мов луб. Змивала над ночвами теплою водою груди та спину... По тілу розходилася кволість, ополіскувала млість... Остуджене тіло, облите теплою водою, виніжувалося, аж тіпалося... Катря мало не з плачем пособляла, зливала воду, тоді жорстким рушником

витирала кощаве тіло, боялася дйткнутися до рани. Вражена до глибини душі. Юнак зійшов кров'ю, ослаб, вимучився болем, проте ні словом не згадав про це, мовби його і не ушкоджено. Що за люди, що за вдача? І тепер від теплої води кров почала знов сочитися, і Катря безпорадна була... Нарізала чистого полотна, Текля перев'язала юнакові груди. Катря перемінила йому сорочку, він аж полегшено зітхнув, відчувши дотик свіжого полотна. Напливли принадні згадки.

...Спасибі вам, матері, сестри, за чисту сорочку, що зогривала в негоду людську душу...

Марко квапив Теклю, пора в дорогу, щоб сім'ю не наражати на небезпеку.

— Кажете, німці в школі в карти грають? — спитав господаря.

З якою б охотою подав у вікно гранату, якби була.

Дід Кирило радить партизанам переночувати на сіні на горищі, набратися сили, привести одержу, взуття в лад, підхарчуватися.

Партизани дякують хатнім за турботи.

Марко сухими онучами обмотує ноги, від чого приємна тепла хвиля, не то збудження побігло по тілу. Натягує просохлу ватянку, і дід Кирило щедро кидає в торбу Маркові цілу хлібину, а Катря нав'язує вузлик борошенця — не близька дорога. Марко хлібину переділяє:

— Хай буде дітям.

— У нас картопля є.

— Тоді киньте кілька картоплин.

Катря ще до того дала жменю солі, кілька цибулин, квашених яблук, сухих кислиць і груш. Дід Кирило виряджав партизанів, як рідних дітей. На розправу з напасником. Сипонув у кишеню Маркові махри, і той з насолодою схопив запашного духу, закашлявся. Рвало груди. Чи не ушкоджено легені? Обсохлі, нагодовані, приглянуті друзі прощалися з лагідною сім'єю, що поставила під загрозу свій власний дім, дала партизанам захисток. Жальні очі дивилися вслід партизанам, прихильно билися серця. Весь радянський світ — партизанський дім! Друзі зникли в ночі, що грізною карою нависла над ворогом. Відчуваючи свіжий приплив сил, пробиралися на шум поїзда. Мов вернула втрачену кров людині щиросерда сім'я.

Плазом під покровом ночі наближалися до колії, прикривалися за корчами. Вирішили переходити лінію між

мостом і переїздом. По той бік — густий ліс. Вибрали місцину. Тільки як Марко вибереться на крутий схил? Текля і без того весь вантаж, харчі несла на собі, при Маркові були лише автомат і пістолет. Спостерігали за патрулями, що через кожні десять хвилин снували перед очима. Вночі охорону посилено. Низькорослі колючі чагарі рвали одержу і тіло. Припали до землі, що загула, застугоніла — наближався поїзд, видно, з тяжким вантажем. Марко щиро шкодує, що нема міні закласти під рейку.

За шумом поїзда збиралися на крутий дернистий схил, слизький від талого снігу. Маркові забило дух, рвало груди. Спирався на автомат. Темінь ховала від ворожого ока. Перебігли насип. Сповзли на другий бік. Враз зав'язли в густих завалах — нагромадження корчів і хмизу. Дерев перелягли дорогу. Хаос. Гінка сосна, береза, звалені навхрест, перегородили галявини. Шум поїзда затих, на все узлісся тріщали гілки під ногами. Патрулі почули, зачали бити з кулемета, кулі сичали над головою, в'їдалися в дерева. Марко зав'яз в гіллі, ніяк ноги не витягне. Текля перебралася через повалену соснину. Марка перетягла. Взяла під руки, Марко обняв її за ший, а ноги перекинути не може. Гілля січе лице, дряпає. Насилу витягла. Марко відчув, як гаряча кров облила знов спину. Стривожив рану. Та хто про це думає. Аби вирватися з душею. Німці січуть розривними кулями, в гілку куля вдарила — розірвалася. І пролізти крізь хащі ніяк, заважає торба, що мотається в Теклі за плечима. Не випускала з очей Марка, що через колоду перевалився, а стати на ноги не спроможеться. Підвела.

Поки вибралися через завали, виморилися до краю. Забрели в лісове болото, тріщав лід під ногами. Тіло спарилося, холодна вода мов ножем ріже. Забовталися, промокли знов до нитки. Ще довго не стихали постріли, німці били наосліп, обстрілювали завали, ліс. Мов переходив загін, а не двоє сміливих.

Цілу ніч брели друзі лісом. Ослаблий Марко часто присідав на короткий спочинок із думкою — чи вернеться йому невичерпна сила, коли ні втома, ні голод, ні негода не брали його?

Вогкої ночі далеко чути шум поїзда, тож друзям здавалося, що вони плуталися більше між деревами, ніж ішли навпростець.

Танули болота, в деревах бродили соки, дражливі дотики весни витали в лісі, густі випари лісної прілі баламутили груди, туманіла голова, серце збуджено билосся.

— Тепер урятувалися, — полегшено, впівголоса сказала Текля, певне, щоб збадьорити Марка.

— Одірвались від ворога, — воїнською мовою відказав Марко.

Продирались крізь хащі, а вже яри, низини обминали, вдосталь вибродили болотами, загроза тепер не насадала.

Світанок застав у густому ялиннику, посідали над яром на великому корені, за ніч далеко забилися в лісову глушину і тепер почували себе безпечно. Вирішили зробити привал. Дбайлива сім'я, що обігріла, підкріпила людей, надала сили на значний перехід.

Лісом повилася вузька долина, що взялася водою, з-під узгір'я било джерело. Маркові осоловіли очі, і він знесилено похилився на деревину, незчувся, як заснув. Текля наламала гілля, настелила, вимостила зручне лігво, обережно поклала Марка, що був без пам'яті, проте замотав руку ременем автомата. Назгрібала сухих гілок, щоб не було диму, набрала вітролому, розвела огнище. Сама заходилася на корені, над джерелом, місить тісто. Руки залипали живицею, що ніяк не змивалася.

Гаряче вариво клекотіло в казанку, порізала чотири картоплини, запашний дух живиці стелився в лісі. Варила галушки. Це тільки легко сказати — огонь розвела, Паливо вогке. Поки розгорілося, напилася гіркового диму, аж помутилося в голові.

Поки наготувала обід, минуло чимало часу, жаль Марка будить. Він лежав близько вогню, міцно спав, з одєжини біла пара, мокра пляма знов виступила крізь одєжу.

Вогонь узяв силу, шкварчала живиця, ялинові гілки горіли полум'ям, не стало диму.

Марко прокинувся, приємно мружився на вогонь, гаряче запашне вариво аж дух затягувало. Весело поглядав на подругу, що розрум'янилася біля вогню. Розкошували на славу, ситно пообідали, ще й закусили квашеними яблуками.

І вже на безпорадного та знеможеного Марко не скидався.

Текля знов поклала в огонь ялинових гілок, що ламалися, до речі, дуже легко, крихке дерево, повернула Марка спиною до вогню, щоб висохла одежа, і Марка скоро потягло знов на сон, набирався сили. Перемила кислці, груші, сливи, налила водою, поставила на вогонь. З жалем поглядала на зажовкле, безкровне лице, таке дороге, миле та людяне. Стерегла вогнище, сушилася, латалася, лісова глушина навівала сон, незчулася, як задрімала на соснових вітках біля Марка.

Пригасло вогнище, друзі прокинулися надвечір, пахтів узвар, млюсть розходилася по тілу, лежачи нерухомо, приходили до пам'яті, прислухалися, як по корі турчав дятел, подавала голос горласта сойка. Місцевість трохи знали, з дороги не збилися, скоро доберуться до загону. Синя далечінь на заході вияснювалася, крізь туман пробивалося сонце. Завтра буде ясний ранок!

Гряде визвольний день!

— Текле, ти чуєш?

Марко кинув ніжний погляд на подругу, що, зосереджена, стурбована, здавалося, взяла на свої плечі людську долю.

— Моя рятівнице...

14

Весна починалася так:

— Обережно, міна! — застерігав Марко Теклю, що, йдучи понад лісом, мало не напоролася на міну.

— Відки знати?

— Ось тріщина, хіба не бачиш, висхла земля, кругом трава поросла, а де міна — лисина...

Текля з острахом обійшла місцину, де на неї чатувала смерть. З гіркотою пересвідчилася, що їй ніяк не вдається засвоїти військову грамоту, — адже спостережливе око чи не перша ознака воїна? Прим'ята трава, зламані гілка все промовляє розвідникові. Недарма Мусій Завірюха застерігав, щоб не ходили росяною травою — знати слід. Винахідливий розум завжди вирятовує з біди. Цілий день брели лісом, не натрапили води, притомилася, пригоршнями збирали росу, пожадно мочили пересохлі губи.

Саме спостережливого ока бракує Теклі.

Несла молока глечик для хворих, не остереглася, в глечик насипалося полину — гірке, гірке... Партизани, проте, не нарікали, а навіть прихвалювали...

Коні паслися на галявині, скубли молоду траву, партизани розляглися під дубами, слухали повчальну річ Мусія Завірюхи про «хвази» зростання. Розвеснилося, порясніла долина, одмолоділи дерева, тільки дубів не діткнувся квітень. І вже побігли по стеблу соки, пробудилася земля, дражливі пахощі бентежать серце хлібороба.

Буденний чоловік стане посеред поля — запаморочливо пахтить хліб, затягує легені... А того не тямить, не почує, що хліб росте, аж рипить, крохмаль перетворюється на цукор, листки вбирають азот і перегоняють до кореня, а тоді з жирами, білками, фосфором перегоняють в зернину.

Або ж узять дерево... Тут Мусій Завірюха положив руку на стовбур, водив по липовій корі, мов прислухався, як по дереву ходять соки, занурився в думу, наче вбирав таємницю зростання.

Власне, і таємниці ніякої нема.

Лист з повітря тягне азот, а віддає кислоти, в жилочках хлорофілове зерно з сонця тягне промінь і подає дереву, вранці в саду аж чманієш...

Партизани затаїли подих, не зводили допитливих очей з Мусія, із його мудрої бороди, що взялася сивизною, із похмурого чола, що під ним приховано неабияке знання.

Мусій Завірюха схаменувся, пробудився від хліборобських дум, принадне марево розвіялося, і він подав бойовий клич:

— По конях!

Вже, правда, як од'їхали, звертаючись до Павлюка, завважив:

— На мою думку, густий хліб не пропускає сонця, нема хлорофілу, не пружне стебло, виложить вітер...

Партизани перепочили і тепер збиралися в похід, взяли силу, поліцаї розбігаються, як почують, що йде загін Мусія Завірюхи, і населення знає, що із загону ніхто нічого не бере, а ще самі роздають сіль населенню.

Командир грізного партизанського війська Сидір Ковпак подався громить глибокі гітлерівські тили, Мусій Завірюха на місці дошкуляє ворогові. Чого б то за його голову німці визначали цілі скарби?

...І вже про Мусія Завірюху скрізь слава ходить, мовби він продавав горшки на базарі — вивідував ворога. Полів'яні горшки звеселяли людські душі — чарівний дзвін! — всесвітній штукар Мусій Завірюха!

Інші бачили Мусія в постолах, латаному кожусі, як він міряв дьоготь! Чутки звивалися, перевивалися, кружляли... Снувалося химерне плетиво... Далеко навкруги розбіглася слава... Чого б то люди складали йому хвалу?

...Коли німці загнали партизанів у болотяне понизов'я, приперли до Псла, хто настелив переправу? Людина, безперечно, не малих наук, пересвідчилися партизани. Всього Мічуріна пройшов! Хто план по огірках виконував на триста відсотків?

Вгинається земля під ногами, низина поросла сосною, березняком, вільшиною, лозою. Верхівці позлазили з коней, кінь грузне за коліно, вода виступає. Вози часом переносили на руках, коней також піддержували під гужі. Земля поросла мохом, де надмірно зеленкувата галявина — минай. Карателі перехватили всі лісові дороги, просіками не проб'єшся, доводилося пролазити гущавинами.

Павлюк бій веде з карателями, поставив огню заслону. Німці в болота не полізуть, пошлють поліцаїв. Бронемашини б'ють з гармат, над лісом сичать снаряди, перелітають через Псел — б'ють наосліп. Гадали оточить партизанський загін, загнать у Псел. А Мусій Завірюха тим часом стелив переправу. Ріка хоч і не широка, але вода студена, одубієш.

Марко із Сенем пригнули човник — десь роздобули, — Мусій Завірюха наказує рубать дві гінкі сосни на тому березі, сам вибрав. Жилаве дерево, добре вгинається. Сосни лягли вздовж ріки — Марко направив, зліз на вершечок, прив'язав провід. Обчухрали гілля, закріпили на березі один край, тоді проводом затягли на середину, поки не положили поперек ріки. Забили паколи, проводом закріпили, щоб вода не занесла. Добре, хоч не на крутому березі росли сосни, одна на піску, друга в воді. Перетягли і другу, положили поряд за два метри від першої. Позв'язували поперечками — дали п'ятнадцять поперечок на тридцять метрів. Настелили пластини. Під слід теж дали кругляки. Переправили весь загін з обозом, кулеметами, мінометами. Німці стягли звідусіль карні загони, щоб утопить Мусія Завірюху, а він вийшов сухим із води! Ось і скажіть тепер, як не складати про нього пісень, не переповідати веселих пригод?

...Ой не судилося Мусію цю весну ніжити чорноземлю, висівати дорідне насіння, милуватися буйними нивами — ворог запоганив землю!

...Та не вкорінитися ворогові на окраденій землі... Ненавистю б'є кожна земна жилка...

...Палахкотить небо на сході... Все чутніше гримлять громи... Праведна кара жде напасника. Визвольний час не за горами.

Частина третя

1

Жалійка надумала вибілити довге полотнище, простелила на снігу, щоб вимерзло, так німці забрали, і тепер літня труджена ткаля горювала в жіночому колі:

— Мені пальці від пряжі покрутило, в колінах ломить — в студеній воді бовталася. При сліпушці пряла, навивала на кросна... Зиму ткала дітям полотна на одержину. Набігли прокляті мертвоголовці, забрали, оголили дітей.

Обношені, пожурені сусідки спочутливо слухали скаргу покривдженої душі, клопітні думи билися під вицвілими хустками.

— Це не від добра фріци тягнуть, — дійшла висновку Варвара Сніжко, — якби вони думали осісти, то хіба грабували б людей?

— Або ж вішали? — пристрасно заговорила Маланка Костриця, що її дочку в Німеччині замучили.

Про шибениці та смерть говорили, як про буденне явище. Заморочені, доброчесні жінки не в силі розгадати, як той світ вертиться.

...Довольні, пихаті фріци стояли біля шибениці, клацали фотоапаратом... Певне, надсилатимуть картки жінкам, матерям — втішайтесь, мовляв, як ми розправляємось з партизанами!

А що червоне військо скоро прибуде, про те нагадують віщі знаки. Веремійка вві сні тягла воду з колодязя, аж задихалася, витягла повне відро, а в ньому чотири риби — зійдеться знов родина.

Кожен хотів у ці дні прорікати, розгадувати прийдешне. Маланка Костриця на власні очі бачила, як зоря впала в озеро, що теж свідчило — Червона Армія скоро прийде.

Килині Моторній привиділося, як три сонця зійшло над горою і поряд три стовпи вогняні — теж на вість.

Правду кажучи, віщі знаки тут ні до чого; коли повітря потужно гуде хвилями, то навіть стара баба знає, що наближається ворогові кара. Як не стерегли німці, щоб правдиві вістки не долітали до людей, село розвідало, — партизани переказали, — що ворог найшов собі на Волзі могилу.

...Безнастанним потоком снували машини з німецькими солдатами й офіцерами, гармати, танки, що під ударами Червоної Армії відступали через Буймир. Німці спиняли машини з італійськими солдатами, розлючено скидали їх, садовились самі. Всесвітній фашистський набрид на віслюках, санчатах, лижах віз награбований скарб.

Аж тут сталася подія, що не в одній голові поставила думки сторчма.

Коли неділею Жалійка з Веремійкою, Маланкою Кострицею, заморочені, гомінкі, верталися з базару, в сільській вуличці стрілися із старостою, що, відлюдкуватий, лиховісний, нагонив острах на село. Жінки враз поніміли, понурилися, не знали, як обминути старосту. Не дай бог попасти на очі старості. Староста йде — на вулиці тісно! Жінки завертали до тину, щоб дати старості дорогу. Саливон напрочуд не визвірився на сусідок, привітав літнє жіноцтво, навіть шапку зняв. Ця пригода чи не більш вразила жінок, ніж огненний стовп.

Коли прийшли до пам'яті, Маланка Костриця завважила:

— Собака свою палку найде...

Чи нічого було згадать жінці? Давно думав половою людей годувать? Аж досі в голові дзвенить — за жменю зерна збив з ніг.

Веремійка, норавлива жінка, на те відказала, що не нам попа судить, хай його чорти судять. А якби на саму прийшлося!

Потужні, грімливі вибухи б'ють на сході — визвольна зоря сходить над світом!

Жалійка сповнена тривоги:

— Поки прийде те визволення, ще наберемося, кумо, лиха, ой, чує моє серце...

Страхають людей мертвоголовці — чорні черепи на жовтих пов'язках.

В Жалійки забрано полотнище, тож неспокійна душею жінка.

Соломія в печі топила, жажнуло полум'я, мало очі не випало, осмало брови — не перед добром...

Пишнотілі молодиці нудилися, що ніколи не бувало, хмурі вусані до столу не присідали, занурені в невеселі думи. Гості поглядали, як Соломія кидала дочці на карти, прорікала:

— Не бійся, дочко, ніякого лиха тобі не буде, все щасливо минеться — заступиться хрестовий король... Хай вороги не радіють.

Пишна дівка в короткій спідниці виграла дужими колінками, мрійними очима прозирала майбутнє.

На червоного короля тепер мала надія: думка була, як прийде до лиха, Курт прижене машину, визволить... Чи визволить? Чи доведеться самому вирятуватися? Гадали — вік у славі, силі ходитиме. До чого мінливе життя!

Дарма що Соломія на людях була гомінка, весела — вдаване все, діяла за наказом Саливона, щоб не пішов розголюс... Перед сном з молитвою ставала перед образами, гаряче молилася: «Всемогучий, всезнаючий і всепомагаючий, визволь з біди, захисти і просвіти, щоб я голос у сні почула, направ, що діяти...» Минали тривожні ночі, долинали грізні громи, гула земля, розбігалася гуркотнява, налітали червоні, рвали мости, склади, розбивали станції, руйнували оборону. Соломію аж тіпало, аж підкидало... Німці занепокоєні, розлючені, де той бадьор дівся... Пророчого голосу Соломія так і не почула. І тепер туманіла над картами, розгадуючи майбутнє, прозирала дівочу долю...

Санька сповнена нових сподіванок, горить рум'яне лице, сяють очі — певне, що незнані втіхи, любові ждуть на неї — хрестовий король падає на серце. Знегоди завжди минають дівчину, полискує безжурна усмішка, гості кидають заздрі погляди на старостівну — така не пропаде... Вголос, правда, тепер ніхто не називав Саньку старостівною, одна покривджена душа якось озвалася до старостівни, так дівка як гиркнула — чи ти не знаєш, як мене звать?

І вже дівки осміліли, кидали глумливі погляди на старостівну, вели потайні розмови, певне, що називали німецькою потіпахою, — Саньці і вітер перекаже. Це тобі подяка за те, що вирятувала від Німеччини! Чи не рано, дівки, б'єте в дзвони?

Доля завжди була прихильна до Саньки, всяке лихо збігало з неї, як з гуски вода, тож дівчина не нудить світом.

Того не можна сказати про Саливона, тривога осідає на душу, мов гуща на дно пляшки... Як відкупитися від лиха? На випадок переміниться власть, адже не скажеш: я переховував партизанів! Німецьку медаль за що надано тобі? Кого величали газети? Саливон землі під собою не чув, медаль притягувала заздрі погляди старост, поліцаїв, по селах пішов розголос — привілеція яка Саливоніві випала! На базарі люди з острахом водили очима — хто це пішов при медалі? Заздрість і острах волочилися за Саливонем. Тепер осяйна медаль потьмарила світ людині. Люди дивляться, примічають, намотують на вуся. І не смій одчепить. Комендант що скаже? Тобі медаль нащо надано? Щоб ти держав у скрині? То лише здається, що Саливон ходив у честі та славі... Мало хто відає... Саливон жив під трепетом! Жінку, дочку стелив комендантові. Вислужиться, як жить, хотілося, осісти хутором. Не на те вийшло... Хто думав, що так минеться? Гадали, що німець довговічний. А тепер, Саливоне, доведеться одвіт держати. Чи, може, Радивон Ржа тобі подарує? Мусій Завірюха? Моторош пройма при одній згадці про недругів. А поки що треба придобритися до людей, розвіяти ті острахи, що нагнав на село. Чи пособить? І догодить німцям, щоб не подумали лихого — староста позирає на куці. Далєбі, розчухнутися умом можна. Де збивався гурт, Саливон, мов ненароком, заводив розмову. Люди, звісно, нарікають — староста задавив податками! Саливон взиває до людського розсуду: хіба я маю право скасувати податки? Я тільки староста, а не гауляйтер!

Звісно, ще ніхто не знає, як повернеться доля, та забезпечити себе треба. Друзі навіть між собою, хоч і стергтися нікого, говорили недомовками.

— Гримить, хіба не чуєш? — киває на схід хмурий Парфило.

Хто тепер веселий?

— Ніхто не відає, що може статися, — подає надію Гнат Хоменко, що його син поліцай. — Десь пересидимо, чи нема рідні по хуторах? Німці червоних одженуть, знов вернемось.

Кожен мудрує на свій лад, прикидає, як вирятуватися з біди.

Вгодований Гаврило — як те мливо рознесло людину! — з невірою поставився до того — видно, червоні взяли силу...

Гаврило повів складну мову в товаристві:

— Чутка пройшла, що вже більшовики умственість свою беруть назад — вже вернулися охвіцери, генерали, то, може?..

Гаврило, правда, не доказав, але і без того ясно — може, млина не займуть?

— ...Як ви думаєте, куме?

Парфило, що сам ледве вибрався з «оточення», привів табунець коней, безнадійно кинув:

— Навряд чи...

Коли посідали за щедрий стіл, нудьга наче розпалася... та ненадовго. Соломія місця собі не знаходить, день і ніч мліє — невже вернуться червоні? Якби знаття, що не буде вороття, так можна податися за німцем.

На що чуби відмовчалися, легко сказати — одриватися власної хати! Пускатися світ за очі. А неповороткий Гаврило додав, щоб кріпче було, — одриватися рідної землі!

Мало хто відає, що діється на душі Саливоніві. Дивне осягнення найшло на нього. На чім світ держиться? Тачка — опора світу! Людська годівниця! Чим звести городину, привезти яку бадилину? Буймир поставлено на тачки. Харків'яни тачками пускалися в світи, щоб не пропасти. А колеса де взять? Під рукою старости ліс, він може дозволить зрубать дерево, яке треба і скільки треба — на господарські потреби, — за дозволом коменданта, звісно. Колісники старосту задобрюють, задарюють. Хіба тільки колісники? А чинбарі, кожушники, шевці, кравці... Кожі чинять, чоботи шують, валянки б'ють... Муку мелють, крупи деруть, олію давлять, кабанів колють... Всяку каліч, дохлятину перетоплюють на мило, з дозволу старости, звісно. Все під рукою старости. Чи він не зна, в кого взять корову, чию дівку вирядить в Німеччину? Всі стеляться перед ним, виповнюється золота скарбниця! І ось вся ця принада мусить сєзнути, і самому старості тепер не минути лиха. Мало хто відає, які думи гризуть голову людині.

Коли ж чарка обійшла тричі застільне коло, хмарні лица просіяли, тривожні думи розвіялись, чарівне питво мовби зіграло душу, пробудило надії.

Саливон збадьорює товариство, що занепало духом:

— Рано ще править панахиду!

Гості насторожилися — може, справді він щось почув, щось розвідав, людина все ж небуденна — староста.

Саливон рішуче твердить, мало що твердить — наставляє, переконує не то людей, не то себе:

— Ні, того не може бути, щоб вернулися червоні. В німця техніка! Сила... Культура... Вільний торг... Патент! Базарюй, ремісникуй... Чоботарюй, кравцюй, майструй! Приватна ініціатива... Чинбарюй... тільки щоб по-тайки. Треба вмючи жить, родичатися з людьми...

На що пригожа молодиця Парфилиха аж просіяла:

— Спасибі вам, куме, аж відлягло від серця, досада гризла...

Гості із жалем позирали на сп'янілого Саливона, що був колись (колись!) у славі, могутній, владний, заправляв світом, люди духу його боялися, а тепер ослаб чолов'яга, швидко впивається, верзе казна-що...

Саливон дарма що захмелів, та все ж приміча, що товариство не дуже охоче, без особливої поваги його слухає, колись ловили кожне слово, що було таке вагоме, значне... Чи не знехтувати часом думають Саливона?

Гості собі складають не дуже прихильну думку про Саливона. Ніщо так не принижує в очах друзів людську гідність, як ота безпорадність. Далєбі, не староста сидить за столом, а якесь вайло, звичайна податкова душа! Потяг за собою людей, а тепер доведеться одвіт держати!

Саливон тим часом бив себе в груди, мотав головою на ослаблій шиї, волав до білого світу:

— Мені життя не дали, я ліквідуваний!

Соломія відказала Парфилисі, що заговорила про досаду:

— В мене самої по горло досади, тепер по всім світі досада!

На що розкохана Тетяна відказала в пику кумі:

— А я не журюся: хоч при німцях мій верх — син поліцай! Хоч при червоних — зять охвіцер!

Вразила тими словами товариство. Знала, як себе обставить! Не кожному впаде така удача! Не кожному в житті таланить!

Гнат Хоменко кинув на жінку хмурий погляд. Ще не знати, як усе повернеться, а вона вже зятем вихваляється! А що буде, як дійде до гестапи? А прийдуть червоні, теж тремти... Хто вирятував ефрейтора Курта? Все село раде б того ефрейтора загнати під землю. Наспів Гнат, перейняв ефрейтора, що давав тягу, заховав, перев'язав руку, вирятував від партизанів, подяка за це йому виїшла... Гнат сподівався на почесні і славу, що так і посип-

лються на нього, як із мішка, земельки, може, доточать. А тепер кліпай очима, як придуть червоні. За сина, правда, батьки не в одвіті...

Тривожні несподіванки кому тільки голову не закрутять?

2

Потужні, гримливі вибухи б'ють над світом. Вогневі спалахи будять ніч. Стугонить земля, хата ходить, як човен по воді. Летять вгору дерева, земля, вода... Наталка на власні очі бачила, як на тлі вогнища підняло німця, видно було, як і руки розпластав... Кругом ревуть гармати, червоне військо облягло Буймир. Мертвоголовці міст зірвали. Гахнуло так, що аж сволок із гнізда випав. Наталка із матір'ю метнулися до погребя, та довго не всиділи — хто зна, де тебе лихо найде. Переждемо в хаті... Вікна зап'яли мішками. Шибки повилітали із рамами. Образи попадали. Дзеркало брязнуло. Доли черепки, вазони, уламки. Снаряди, міни летять через хати. Ворожі гармати були зап'яті білими ряднами, заставлені очеретом, стояли на токах, дворах, під захистом хат. Снаряд пролетів поповзом через горище, збив наріжник, побив німецьку обслугу.

Наталка, одхиливши край мішка, при світлі пожарища бачила, як автоматники городом вели полоненого червоноармійця. На сніговому полі вирізнялася довга постать, точилася під ударами автоматів. Дівчина приглушено застогнала. Видно, сміливий воїн пробрався в ворожий стан, щоб розвідати оборону, не остерігся і тепер...

...Чи відчуваєш ти, довгожданий, омріяний, як за стіною терпне дівоче серце?

Безпорадна дівчина не знала, що діяти. Як вирятувати бійця. Мов заслонило памороки... Моталася по хаті, ламала руки... Вона вблагає німців... А якщо ні — стане поряд, прийме смерть...

Мати, суха, жилага Варвара, стояла на дверях, врозумляла дочку. Чи в розпачну хвилину до розсуду? Стерялася? Врятуєш? Біди накличеш. Себе не жалієш, так пожалій хоч матір. Хочеш, щоб кинули в вікно гранату? Як судилося вмерти — воля божа, а сама не йди на смерть.

Наталка припала знов до вікна, мучилася душею, та несила одірватися. Щеміла кожна жилка, дівчина благала долю, щоб одвернула ворожу руку.

Боєць, проте, не збирався вмирати, збив з ніг автоматника, кинувся проміж будівлями, щоб перебігти вулицю, та злі постріли положили його в сніг.

Били німецькі гармати, горіло село, вітер роздував вогнище, рвались снаряди, сновигали осатанілі мертвоголовці. Над вулицею на пагорбі розпластався відважний воїн.

Задзвеніло, загуло в голові, потемніло в очах, запекло в животі — звичне відчуття, вже п'ята рана. Сергій упав на сніг, затамував подих, не виходив з пам'яті. Автоматник, щоб пересвідчитись, чи боєць мертвий, ударив його ногою в живіт. Раз, другий. Безвільне тіло не подавало жодних ознак життя.

Коли автоматники пішли, Сергій спробував глибоко зітхнути, та відчув гострий біль в грудях, з великим зусиллям стримав стогін, закрив очі, лежав нерухомо. Стужа морозила тіло, замітало снігом, задубіли руки, ноги, не згиналися пальці, лише кволо ворушився великий палець. Ледве спромігся натягти зубами рукавицю на одну руку, другу руку заложив за пазуху. Зуби цокотять, тіло тремтить, несила стримати. Непокоїла думка, щоб не помітили німці — доб'ють. Кров омивала спину, набухала одежа, холодила.

Сергієві добре чути і видно, що навкруги діється. По всьому селу стелиться дух горілого хліба, горять комори із зерном. Вчуваючи, що приходить край, німці шаліють, справляють кривавий шабаш.

Хлоп'яків роздітих, босих по снігу ведуть, дівчина вибігла з хати, кинула дертий мішок, щоб обмотали ноги. На смерть вибігла щиросердна дівчина, протяжно застогнала — ой горе мені...

Через дорогу, в хаті, розірвалася граната, вибіг господар, упав серед двору, крізь смертний стогін пригрозив:
— Мій син вам помститься!

Німці ведуть жінок із дітьми, хлоп'я матір благає:

— Напни мені хустку, може, не вб'ють...

— Вони і дівчаток не щадять, синочку...

При світлі пожарища німцям видно, хто перебіга до льоху, ховається в окоп, заривається в сніг чи з села втекти хоче.

Все перевилося в цю смертну ніч: дитські плачі, материнські жалі, чоловічі погрози. Мов крізь марево долинув суворий голос:

— Вбивай мене тут, я твою орудію не потягну...

З малим хлоп'ям на руках борсається в снігу дідусь, обмерз, знеміг, хлоп'я випало з рук, загомоніло:

— Дідусю, ви мене на піч принесли? Ой, як тепло мені...

Узяв знов на руки, пригорнув до кощавих грудей, щоб разом смерть прийняти.

Знесилений боєць на снігу лежить... Тіло тіпається, стерегтися треба, щоб не помітили автоматники.

...Смерть не може прийти сьогодні. Ще надто багато зла і горя на землі.

Сусідня хата притягла очі — захисток, порятунок. Якби обігрівся. Чи не доповзти до дверей? Двором промчали засапані німці, перебігали вулицю. Чи вдасться Сергієві перебороти п'яту смерть? Напружив тіло: на випадок німець ногою штовхне — дублений.

Спалахують ракети, горять хати, Наталка обережно одхиляє ряднину, видивляється дворище, довга постать витяглася на пагорбі, дівчина кидається до дверей:

— Піду хоч мертвого візьму в хату...

Мати стояла на порозі.

— Кругом хати сновигають німці, застрелять.

Безпорадна дівчина мотається по хаті, впала ниць на лежанку, чи не думала передрімати лихо?

Близько хати на городі знов стали рватися міни, і німці подалися в сусідні двори. Сергій з мукою перевернувся, тоді на животі поповз двором, шукаючи захистку. Обіперся на лікоть, в затінку підвівся, здавило груди, звівся на хиткі ноги, добрів до стіжка. Спробував прогорнути — ослабли руки, не згинаються пальці. Упав у сніговий замет. Заколело знов у грудях. Зручно вмовстився в пухкім снігу, одубіло тіло, стуманіли очі, набігав сон, ледь блимала думка: засну — не встану...

Наталка виглянула в вікно. Отерпла. Не стало бійця. Де дівся? Серце збуджено билосся. Мати також сповнилася надії — може, справді боєць живий? Під загрозою навіть смерті хіба мати може не прийти на поміч раненому воїну?

Кривава стежка привела до стогу, де в заметі без пам'яті лежав боєць. Дотик теплої руки чи не пробудив од смерті? Наталка із матір'ю підвели його на ноги, обережно, щоб не стривожити рану, привели до хати. В холодній темній хаті як обігрієш? Наталка із плачем розтирала руки, не знала, що діяти. Боєць збіг кров'ю, зне-

силів. Ковтнув теплого узвару, що подала мати, цокотів зубами, задихався, харчав... Перемерз, тремтів... Перев'язати треба рану, це дійшло до свідомості, але як? В хаті морозяно, хоч і топлено в печі, — мати боялася, щоб не померзли гарбузи, картопля, буряки, що насипом були під полом. Розтерти треба задубіле тіло. Шинеля тяжка, набухла кров'ю, взялася кригою. Обмерзла сорочка до тіла примерзла — дівчина стягала сорочку, як з кісток шкіру, — все тіло захолло, почорніло, тіпалося. Рук йому не звести, ні зігнути, ні випрямить. Наталка стягала одєжину, мати підтримувала знесиленого бійця за лікті. До рук не діткнулися, обмерзлі, в хаті одійшли, болять. В боку розвернулася рана, побігла кров. В кощавих грудях бійцеві хлипа — ні розмовлять, ні кашлять, ні глибоко зітхнуть, — спира, забива подих.

Мати дістала з печі теплої води, Наталка змила кров, отерла чистим рушником, перетягла полотном груди, зтягувала бік, швидко перевивала, перемотувала. Солдатську одєжину приховали, а на бійця нап'яли ватянку, що з неї вилазила вата, навхрест перев'язали хусткою, натягли дерту шапку, положили на теплу лежанку, накрили всяким мотлохом, щоб зігрівся. Добру одєжину приховали, як і кожен господар, від німців, поскладали в бодні та закопали на городі.

Сергій лише діткнувся до теплого — затремтів ще дужче. Натрудилися мати з дочкою, поки стягли з бійця чоботи, обігріли ноги. Наталка розтирала пальці, що боліли, не згиналися, обмотала теплими онучами ноги, нап'яла дерті повстянки. Сергій почав зогріватися, мучився спрагою, пересохлими устами пожадно пив кисленький узвар. Варвара Сніжко тужила над бійцем, стиха примовляла: «А де ж мій синочок дорогий, хто йому в біді пособить, чи подбає про нього чужа мати, як я про тебе, чи зогріє добра душа? Чи він живий, а мо', в донських степах сніги замели, не відає мати, не зна сестра».

Сергій лежав у знемозі, кидало в жар його, трусило, зводило ноги, ломило, пекло, він безнастанно припадав до глечика. Наталка жорстким рушником витирала змокріле чоло, вмовляла, щоб передрімав, набирався сили. Лагідні дівочі слова навівали сон, прислухаючись до вибухів, кризь отьмарену свідомість він кинув — наближаються наші — і примовк.

Наталка ждала світанку, як життя, благала долю, щоб одвернула нелюда від порога.

Німці поза хатою заджерготили, мати прянула в сіни, благала дочку: «Біжи, тікай з хати!» Сама не відала, де найти порятунок. Смерть іде в хату!

Хата зацімліла в напрузі.

Дівчина замліла на порозі:

— Я нікуди не піду! Собою захищу!

...Чи моя доля, чи твоя, голубе, німці проминули хату.

3

Поставили в ряд на току дідів — кошаві, хмурі, сивоброві... Гарматник примушує брати з машини снаряди і підносить до гармати, що біла через бугор, стримуючи наступ червоних.

Гітлерівцям приходить край, тож вони шаліють.

Гарматник товче в спину стариків, що з-під насуплених брів кидають холодні погляди, не рушають з місця. Самсон, Протас, Касян.

Мертвоголовець вищить, лютує: «Шнель!»

Проти своїх синів снарядами? Не діждеш, враже!

Люто затріщав автомат, потуманів ласкавий світ — світ садів і гречок.

В ці дні люду набивалося повні хати, льохи, окопи — в гурті не так острах брав. Ніхто не хотів загинуть наодинці, сходилася рідня, сусіди, щоб доля кожного була на очах.

Німці заходили в пусті хати, злостилися.

Маланка Костриця запросила сусід, стариків, матерів з дітьми — в мене простора хата, — бадиллям натопила, наварила галушечок. В ніздрі б'є запашна пара укропу, вариво не йде на душу, вирішується людська доля, навколо палахкотить, гримить, гуркоче. Господарка настелила на долівці соломи — клиночок жита посіяла на городі, — під голови положила кулі, застелила рядниною. Люди пригрілися, понурі, приречені, — і воля не за горами, та поки ти її діждеш... Діти мовчазні, вистрахані горнулися до матерів. Не роздягалися, не роззувалися, полягали покотом із думкою про визвольний день. Який сон, стережися, аби мертвоголовці не запалили хати. Лише діти поринули в забуття. Вікна зап'яті мішковиною, на комині куріла сліпушка. Багрянні спалахи розривали темряву, більше вимучишся, ніж спочинеш, поки передрімаш ніч.

...Пробивався світанок. Гуркотнява стихала. Люди саме повставали, протирали очі. Деякі куняли ніч на лавці, не зважувалися лягати. Жінки прибирали лахміття, перев'язувалися, розчісувалися. Матері прикурнули коло дітей — жаль будити.

Крізь розчинені двері біла морозна пара, кружляла по долівці, вихолоджувала хату. На порозі мертвоголовець водив осоловілими очима... Хата занімала, матері заступили дітей. Смертним вогнем полоснув автомат, люди падали, корчилися; стогнали.

Поклавши всіх долі, автоматник подався з хати. Сподіяним він не вдволювався. В людську гущину полетіла граната. Заглушила, обварила, засліпила... Осипалася стеля, розкололася груба, порозліталася цегла. Люди підпливали кров'ю.

Маланка Костриця, що її з дівчинкою захистила груба, заслонила від куль та скалок, приходила до пам'яті. Кинулася до посіченої скалками скрині, — стогін пораних навів на розум, — дістала полотняну сорочку, рвала на стьожки, перев'язувала людей. Легкопоранені ставали на поміч.

В ці лихі дні село трималося гурту, не маючи думки про те, що гітлерівцям легше вигубить людське скупчення, ніж окремі сім'ї.

Навісний мертвоголовець — низка курей перевисає через плече — із смолоскипом бігає вулицею, дає вогню хатам. Випалить все село хоче!

Вийшла на поріг бабуся:

— Натє курку, тільки не паліть хати...

І курку взяв, і хату запалив.

Бурхає полум'я над школою, і п'ять тополь, як свічки, горять. Німці поскладали парти, столи, стільці — сухе дерево, — запалили, вогнище аж стугонить, роздуває вітер... Знадвору обложили соломною, мінами, теж запалили.

Щоб не згоріть у власній хаті, люди збилися у погребі городника Харлампія, погріб викопаний на горбку, просторий, осторчований. Примостилися на картоплі, буряках, капусті, куняли. Настелили ліжники, в кого були, передрімали за діжками з квасниною, гадали захиститися землею.

Певне, що ворогів хтось наводив, бо на світанку прибігли в двір автоматники, розвідали, що в погребі ховаються люди.

Мертвоголовець одкрив ляду, в паркій темряві розгледів людське звалище, блимали лякливі очі.

Загрозливо наказав:

— Век, рус!

Матері зняли лемент, підносили на руках дітей:

— Оце кіндель...

Діди ж повитикали бороди, думали віком захиститися.

Садівник Арсентій, що виліз перший, схопив гітлерівця, що замірився гранатою, за руку:

— Що ти робиш, іроде, хіба не бачиш, що тут діти і старі?..

Далі він не досяг слів. Більш здивований, ніж розлючений, німець огрів його автоматом по голові, і садівник осів. Гітлерівці забули навіть, що в руках у них зброя, місили непритомного садівника чобітьми, збили на патолоч.

В погребі пересвідчилися, що тут не до жартів, почали вилазити на світ, говорить німцям, що «ми мирні старі люди. Хіба ж не видно?». Та з наказу автоматників поставали в ряд, сива борода і хлоп'я, повитягали руки, тримали над головою. Доки можна тримати? В молодиці Марини примерзли пальці, і вона хотіла натягти рукавицю, так німець полоснув автоматом — і руки обвисли.

Довготелесий мертвоголовець зазиравав у погріб, аж перегинався, видивляючи темні закутки, чи всі люди повилазили, присвітив ліхтарем, раптом аж завищав. В кутку, на відрі з квасолею, прищулювся літній плотник Салтівець. Чи ноги заклакли, чи думав прихитритися?

За таку непокору німець жбурнув у погріб гранату.

«Граната впала коло мене, сичить — хоч руку одірве, хоч так смерть, — вхопив за довгу ручку, одкинув у куток. Граната розірвалася, я захлинувся димом, посікло мене, вже я готовий, вже в мене пальця нема, вже в мене руки нема, вже в мене лиця нема, сумно мені...»

Посічений скалками, крізь затуманену пам'ять марив Салтівець.

Люди поставали до автоматників спинами, захищали собою дітей, щоб не так лякалися: видюча смерть страшна.

Городник Харлампій, рослий, дужий, круто обернувся, з-під кошлатих сивих брів кида хмурий позір на автоматників, не так хмурий, як зневажливий, дивиться в лице смерті.

Дехто не втрачає надії на порятунок, взиває до люд-

ського розсуду. Матері з дітьми, що не становили ніякої загрози для ворога, лежали покотом у снігу. Чим тобі завинила, враже, сива борода, мала дитина?

Вівчар Дерев'янку, тонкий, чорнобородий, що тримав над головою незграбні сині руки, врозумляв автоматників:

— Ми мирні люди, ось і синок мій, Грицько Дерев'янку, дванадцять год, в школу ходить, — вказував на хлоп'яка, що тупцювався коло батька. — Підніми і ти, синку, руки...

Коротконогий гітлерівець, що держав у своїх руках людське життя, байдуже полоснув автоматом — і батько з сином занурилися в сніг.

До гурту матерів з дітьми наближався головатий, густобровий німець із закривавленим ножом.

Дівчинка Тетянка сіпає матір:

— Мамо, давай тікати, а то заколять.

Вже мати, Килина, хотіла було метнутися в яр — хай стріляють навздогін, — так дівчинка знов благає:

— Мамо, не кидайте бабусі...

Килина розривалася між дочкою і матір'ю.

Гітлерівець тим часом озивається лагідним словом:

— Не бійся, дівчинко, не бійся, підніми голівку...

...І як може людський виродок дивитися в ясні очі власної дитини, радіти хатньому затишкові, всміхатися погожому дню?

...Пригасла весняна зірочка, що вкрашала землю, веселила день. В дрібному тілі билася велика душа, щедра і людяна, прагнула пригорнути весь світ.

Стріляні люди, розкидані на просторому дворіщі, корчилися, стогнали. Автоматники ходили поміж кожухами, добивали. Притомилися... Відсапувалися... Пора й відпочити. Поставали, закурили. Білозуба посмішка, безтурботні лиця. Одійшли напружені жили, водили навколо мутним поглядом, мов не помічали нічого, мов до всього їм байдуже, мов нічого не сталося, а якщо і сталося, так таке буденне... Розламували сутлоби, крєктали, потягувалися. Пересміхувалися, як вояки, що діяли такі звичайні речі. Тоді заходилися добивати людей. Дострілювали, доколювали багнетами.

Вітроносна зима випала, мете, в'южить, вивертається вітер, б'є сніговій, курява дихать не дає, завіяла балки, яри, понамітала перемети, поперевівала дороги. Ко-

ні борсаються по черево в снігу, не те що гармати не потягнуть, самі лягають в заметах.

Мертвоголовці вигонили людей, щоб витягали батарею. Люди сніг притоптують, збивають валянками, часом розкидають лопатами, перетягують машини, гармати. Крута дорога повилася згір'ям, коли на хвилину заляже вітер, виясниться простір, видно, як на долоні. Буймир лежить у видолинку, а тут треба перевезтися через бугор. Діди накидали шлеї, тягли гармати, матері з дітьми ішли слідом. Над ворогами перестали рватися снаряди. Гітлерівці заслонилися матерями і дітьми.

Де понамітало великі кучугури, перемело дорогу, люди дерев'яними лопатами пробивали хід.

Марія Рожко, росла жінка, одне дитя несла на руках, а трое бовталось в снігу. Діти за ці дні набралися страху, вибивалися із сили, брели за матір'ю, грузили, падали, сідали на сніг знеможені. Перед німецьким чоботом зривалися, знов борсалися. Добре, що обоз ледве плівся. Марія прихватком розтирала, зогривала дітям ручки, щоб не поодмерзали.

Вісімдесятирічну Марфу син веде під руку, то на той бік дороги перетягне, то на той...

Іван Козуб од вітру валиться, його теж люди ведуть під руки...

Хима Кучеренко встала перед світом підбивать тісто — підійде, буде топить, спече хліба, буде чим визволителів шанувать. Дід виглянув у вікно — горить хата. Кинулися в двері — двері знадвору закручені. Старий вибив вікно, виліз, дочка за ним, а Хима зосталася, щоб викинуть одежину. І діжа вчинена. Викидала подушки, вже віконниці горіли, попекла руки. З вулиці німець по вікнах з автомата б'є, певне, хотів, щоб люди в хаті погоріли. Хима саме в вікно вилазила, то їй прострелено ногу — куля пройшла біля кісточки. Скинула чобота, дочка Олена фартушиною перев'язала ногу, аж тут прискочив автоматник, погнав сім'ю прикривать батарею, що саме повзла вулицею. А чобіт зачепив автоматом, закинув далеко в сніг. Зав'язаною ногою жінка згрячу ще ступала під гору, тільки не ставала на п'яту, а боком. Нога задубіла, і вже не чуть ноги, і на снігу кров. Дочка скинула хустку, ще раз замотала ногу, що посиніла вся.

В хліві реве корівчина, не проб'ється крізь вогнище, горить і гній, де заховано швацьку машину.

Автоматники затовкли возіїв, що пробивалися крізь замети, познімали з возіїв кожухи, в діда Томка зняли валянки, так одна жінка кинула хустку, і він замотав суху ногу, а на другу нап'яв рукавицю.

Мерзлі діти в полотняній одежині, мов витканій із снігової пряжі, взивали до білого світу: «Ой хто нас врятує?»

Матері вибивалися із сили, затуманений світ перед очима, доведеться замерзати в чистому полі із дітьми малими.

Марія Рожко, що тягла за собою троє діток, переморгувалася з жінками, щоб переходили на другий бік дороги, щоб наші могли стріляти по ворогові. Автоматники помітили, що жінки купчилися край дороги, розігнали, щоб не збивалися. Самі ж поміж людьми ішли як за прикриттям.

Поки німецька батарея борсалася в снігу, радянські розвідники в білих халатах видолинками пішли в обхід. Мете полем сніговою, перемітає дорогу, заносить світ — не проб'є око, — прикриває загін. Коли ж і вияснивалося — пробивалися балками. Розвідники вивідали, на яку відстань розтягся обоз, залягли в заметах обабіч дороги. Сніги охолоджували розпарені тіла, спочивали томлені жили.

Батарея наближалася з гвалтом, лементом, вихри крутилися над людськими головами, люті окрики, дужі стусани, лякані діти держалися матерів, що пробивали стежку. По боках йшли автоматники, підгнали кощавих возіїв-дідів, що з натугою тягли гармати, машини, без верхньої одежини, світили кощавими грудьми, на тонкій шії напиналися сухі жили, ноги замотані ганчір'ям... На машинах, в теплих кожухах, зябко шулились кулеметники.

В куряві над головами спалахнула ракета — над ворогами нависла кара. Замети полоснули вогнем. Сідали в сніг німці. Завихрилась праведна людська ненависть. Кулеметникам не дали визволитися з кожухів. Поряд з шоферами в кабінах полягли офіцери. Гітлерівці прикривалися людьми, тож бить по них з автоматів не так легко. І тоді люди, неначе сам бог осінив їх, попадали в сніги, занурилися в замети, прикривали собою дітей. Фріци ж стриміли серед дороги, приголомшені несподіваним нападом, не відаючи сили супротивника. Що би вдіяв і кулемет, коли батарею оточили розпоршені

білі постаті? Вчуваючи, що прийшов смертний час, ошалілий автоматник по дорозі бігає, взад і вперед снує, мотається, крутиться, топчеться, виє... Гарматники ж залягли в канаві, густим вогнем поставили заслону, певне, гадаючи, коли потемніє, вибратися. Розвідники в пухкім снігу наблизилися плазом, у скупчення гітлерівців полетіли гранати.

Коли над шляхом стихли постріли, гарматну обслугу було перебито, матері припадали до томлених солдатів, таких ясних, таких привітних, текли рясні радісні сльози.

Солдати викидали з машини кожухи, валянки, подушки, ковдри, вдягали мерзлий люд, замотували дітей.

Діти тяглися до незнаних лагідних людей, припадали до пропахлої тютюном і потом одежини, засинали.

Дівчата допомагали санітарам перев'язувати ранених, що, розпалені після бою, здавалося, не відчували холоду. Мало що не відчували, боєць учасливо сам дивиться на захирілу, привабну Кучеренкову Олену:

— Яка ти змарніла!

— Як узимку хліб молотили, в пазусі зерно додому носила, простудилася...

— Тепер набиратимеш сили...

Стільки приязні було в тих словах, що Олена влад відказала:

— Могло быть гірше...

Мовляв, якби не визволили нас. Слава вам!

Санітар витер спиртом кров, що сочилася, залив рану риванолом, перев'язав, замотав ногу і Химі Кучеренко, ще й наказав, як прибуде в село санчасть, щоб навідалася.

Хима бідкалася на свою долю:

— Весна прийде, як я город копатиму? На селі калічених людей хватить і без мене...

Скупі на слова діди в нестямі собі росили сльозами солдатські шинелі — дорогі синочки, від наруги визволили наші сиві голови...

Люди верталися в горіле визволене село, простоволосі діди з просвітлими лицами несли на руках дітей, врозумляли матерів, щоб не тужили...

...В розбиті вікна січе стужа, на ослоні смертна украса — квітчастий рушник, на рушнику в білій сорочці, з віночком на голові, з восковим хрестиком в руках, укрите серпанком, лежить хлоп'я.

Люди принесли до хати — як зігнувся, так і задубів, легкий, вимерзлий, зійшов кров'ю. Положили на теплу лежанку, щоб відтанув, бо не могли розправити. В живіт стріляно, в нозі рана і в боку дві.

Жалійка, посивіла мати, квилла над труною, перебирала дублені пальчики, гладила ніжки: «І нащо я тебе породила під таку годину? І за що, боже, ти мене скарав? Чи я кого покривдила? Моя ти травиночко, не дали тобі дорости, довчитися, роздивитися на світ. Та як же ти ждав наших визволителів, коли ж вони прийшли, ти вже на лавці лежав. Рученьки мої трудові, косарику мій дорогий. І що я тепер батькові скажу? Ніч просиділа в чотирьох стінах — ні одна не озивається...»

Червоні бійці оступили труну, схилили голови, суворі лица, запалі очі, зводило пальці, стискали автомат.

Чи в людській силі зарадити материнському горю, що перелилося в серце воїна? Із опаленою гнівом душею бійці вирушали в похід.

4

Серед ревища гармат ніжним материнським серцем ти почувла слабкий дитячий плач.

Вмирала Федора Харченко, ворожою кулею вражена. Молочне дитя розкрилося поряд, остуджене, посиніле.

З бойовища Лисавета дитя вихватила, посеред спалахів і вибухів бігла городами в ярк, де осторонь вулиці стояла хатина. Сичали кулі навздогін і навперейми, ніщо не перетне дорогу їй, материнське серце проб'є вогняну заслону.

Хмура хата, де жило двоє самотніх людей, Андрій і Лисавета, проясніла, ожила, сповнилася дитячого плачу, гомону, немов тепліші стали стіни. Люди схилилися над дитиною, перемотували, Лисавета дістала сувійчик полотна, нарвала пелюшок... Огорнула заботою і тривогою. Дитя холодне, набрякле, одубіле, вистрахане — на пошви доля людей поставила, врятувати життя дитині.

Непомітна в ярку хатина — Андрій сторожував на фермі, Лисавета — польова трудівниця — зазнала дивно-го перетворення: переродилися люди, пробудилися думки, почуття...

Лисавета схилилася над дитиною, огривала, сповивала. Дитя харчало, кашляло, ніжка почорніла, приморозило ліву ніжку. Личко сине, очі бистрі, лякані — невесе-

ле, вистрахане дитя. Лисавета подушками обклала дитя, примовляла — чим я тебе годуватиму, дитино? Лютий ворог згубив рідну матір твою і тебе на сніг викинув домерзати...

Витягла з печі гарбуз, що парував смачною парою, з ложечки годувала солоденькою кашкою, дитя пожадно смокче, лиже, небезпечно і перегодувати...

Доки Лисавета дитя огортала та оплакувала, Андрій, дарма що без ноги, проворний та швидкий, узяв під пахву хлібину, подався, молока дитині щоб роздобути.

На щастя, Червона Армія вигнала ворога з Буймира, крізь сніги і хуртовини гнала на захід.

Андрієві не стало б зваги на цю подорож, якби не дитина, він ішов горілою вулицею, та під цю пору, звісно, які в людей достатки — нема молока! Нема і самої корови, в хліві згоріла, в якщо і зосталася, так не доїться... Нема і людей, півсела вигубив ворог.

Андрій бовтався городами, по закутках, балках, ярочках, де вціліли хати, не відав, що з ним, де він, куди бредє і що має діяти... Взивав до білого світу...

Та й самий світ став не то білий, не то чорний...

Хто збагне батьківське горе? В хаті голодне, мерзле дитя плаче, материнське серце крає. Як тепер додому вертатися?

З надією зазирає через тини, де бачив купу гною, не сміливо переступав обгоріле дерево, що ним загромаджено дворище, плаксиво благав:

— Люди добрі, та як же це так? Виручіть, молочне дитя об'явилося в домі...

Глухо, тихо...

В людей, може, своє горе...

Стояв посеред вулиці, не міг розгадати, що навколо діється. Немов розкрила очі на світ дитина. Гіркою і зневір'ям повнилося батьківське серце.

Баба Мотря побачила в роздумі чоловіка, довідалася про біду, метнулася в хату, винесла молока глечик, пособила горю — вернула дитині силу, Андрієві — рівновагу, віру в людську щирість.

З окриленою душею кульгав Андрій додому, борсався в заметах, боявся впасти або ж молоко розхлюпати, аж упарився. Лагідною ослаблою рукою поставив на стіл глечик, проясніла хата, зраділа мати. Животворна краплина молока є в домі, не дамо захиріть тобі, Галю, тепленьким молочком поїтимемо, щоб не роздувало живо-

тика. Запашна молочна пара розходилася по хаті, забивала дух, дитина аж затремтіла, пожадно припала до молока, смоктала, пила, захлиналася. Матері боязко, щоб не обпилося дитя, задихається, плаче, не одірвеш ніяк, ручками держить чашку, і пальці не згинаються. В Андрія сльози ллються...

Лисавета пішла до рідної матері, взяла гусячого смальцю. Мати берегла гусячий смалець, рятувала приморожених бійців.

Лисавета пір'інкою мазала дитині ліву ногу, що налилася водою, взялася пухирями. Пухирі полопалися, пекли, дитина мучилася.

Дні й ночі не спала мати, на подушечки дитину клала, колихала з Андрієм напереміну.

Колиска в хаті завелася. Дитячий плач. Людська хата.

Не раз Лисавета в розпачі казала:

— Легше привести, ніж тебе, дитино, викохати... Рідна мати прикладе дитя до грудей, втамує біль і голод. А чим я можу вгамувати тебе?

І пособить треба сусідам, що погоріли. Люди копали землянки, ставили горілі стовпи, на підпори брали сволок, підводили вище стін, зводом, як курінь, без крокв... На сволок ложили бармаки, бур'яном, глицею прикривали, щоб теплий верх був, прикидали піском, щоб збігала вода. Із обгорілих дощок робили широкі лежанки, де сім'я лягала поперек. Удень на них сиділи. Ставили стіл. Мурували плити, кілька день землянку огрівали, поки діти перебудуть в сусід. Тож Андрій і Лисавета напереміну пособляли сусідам.

Коли вигоїлася ніжка, дитя звеселіло. Лисавета варила зілля, купала дитину. Пахуча пара стелиться в хаті, дитя хлюпошеться в ночвах, щось белькоче, верещить.

Життя пригорнуло тебе, дитино, огріло...

Чоловік із жінкою в ночвах дитя купають, і не знати, хто більше тішиться — дитина чи батьки. Як теплою водою поливають, дитина всміхається, мружить очі, і батьки з цього аж мліють.

— Що белькочеш? Що гомониш, дитино? Радій, знай! Ворога зігнали червоні бійці. Звільнили село. Чуєш? Тому і ти веселе та живе!

З води ніяк не витягнеш дитя, пручається, кричить.

Замотуй нас, батьку, в теплу ковдру, витирай чистим полотном. Напувай теплим молоком. Клади в колиску. Спи спокійним сном, дитя!

Зілля зачало простуду виганять, зачала муравиця на тілі виходить. Дитина знов марудиться, знов ночі не сплять батько з матір'ю.

Якось схвильована жінка сповістила чоловікові новину:

— Андрію, дивись, уже зубки прорізаються в нас, по два зубки росте!

І чоловік з жінкою довго зазирали в рот дитині, на лица набігали просвітлі вирази.

— Так ось чому марудиться вона!

Дитя росте веселе і кріпке. І вже слово «ма-ма» стало вимовляти, святе слово, що від нього слъози навертаються на очі жінці.

І все життя в хаті навколо дитини вертиться:

— Мати спече булочку...

— Корова прибавить молочка...

— Курочка знесе яєчко...

— Дерево вродить ягідку...

Все для тебе, дитино!

Щастячко в хату людям прибуло, розвіяло нудьгу, самотність, гризовицю, внесло лад і розум в сім'ю.

День видався погожий, і Лисавета дитя огортає, гукає на Андрія:

— Замотуй нас, батьку, в теплу ковдру, неси на сонечко.

Пригрівало весняне сонце, танули сніги, лисніли городи, рябіло в очах, на подвір'ї зелене стебельце пробивалося з-під крихкого снігу. Андрій походжає з дитям у дворі, граки зняли гвалт, сповіщали про наближення весни... Стає перед вікном, приємною для вуха музикою цокотіла машинка, що була прихована в ямі... Лисавета, немов чарівниця, строчила дитині веселеньке вбрання.

Старенька хата вщерть повна привіту, людського тепла, турбот. Баба Мотря, ідучи біля двору, споглядає, як люди дитям милуються, сама тішиться душею:

— Бог людей дитям благословив...

Лисавета приміряла дитині квітчасту пілку, примовляла:

— Ти моя квіточко... Чи ми тебе не вдягнемо, не взуємо? Теплу одежинку справимо на зиму... Як станеш ходити, пошиємо валяночки, щоб у теплі була приморожена ніжка.

Кохуються в дитині батько з матір'ю, є забота, по руках, як по хвилях, дитя ходить, є про кого дбати, звеселяє

хату дитя! І вже батько майструє візка, прийде літо — втіха дитині.

...Вечірня пора настає, додому тягне, вже близько хата, серце збуджено б'ється, мати на порозі, дитя радо стрічає, плаче, сміється, аж тремтить, незабутня хвилина!

Матері все здається, що вороги хочуть з дитям розлучити її, прокидається вночі, схиляється над дитиною...

— Щоб я тебе віддала кому? Мое ти любе, дороге. Серцем приросла до тебе. Аби ворогів Червона Армія вигубила. А там виховаємо тебе. Виростимо... Розумною, кріпкою, здібною...

...Люди дитину врятували, зогріли... А може, і дитина людей?

Повік не згасне материнська любов на землі, доки не згасне сонце, бо тоді охолоне земля.

5

Мусій Завірюха прибув у рідне село, на опалену землю. Назустріч, мов до рідного батька, бігли матері з дітьми, раділи й голосили. Не могли надивитися, намиливатися на пишнородого, кошлатого воїна, що при орденах, медалях стояв посеред вулиці, вклонявся мирові... Вимахував мохнатою шапкою, яку перевела червона стрічка, проймався людським жалем та вболіванням.

...На хатньому згарищі обвалена піч стоїть, задимлений соняшник вбирає очі, врочиста окраса, витвір дівочої руки, а самої дівчини вже нема на світі, загинула від німецької кулі.

Село теплом людської душі війнуло на Мусія Завірюху, зігріло й збентежило.

Зруйновано всі надбаня трудових рук — клуб, школу, ферми, — вигоріло півсела, а ті хати, що вціліли, стоять потріскані, попадали сволоки.

Сповнені щирої довіри і надії хустки оступили Мусія Завірюху.

Хто виміряє дно материнського горя, кривду людського серця?

Садівник Арсентій кульгає вулицею назустріч Мусію, як упали на груди один одному — примовкли люди, притихли, лише видно було, як здригалися кощаві плечі. Арсентій не бідкався, не скаржився, та видно і без того — ізнівчено людину, — мало із світом не розлучили садівника. Споглядаючи, як стрічалися сердешні друзі,

вулиця собі проймалася жалем, то втіхою, то не знати чим. А потім, як почали до Мусія припадати борода — плотники Авер'ян, Келіберда, Салтівець, пасічник Лука, — світилися засльозені очі, а скільки друзів ворог вигубив. Чи не про них тепер дума?

Барвара Сніжко із Жалійкою на цю пору вийшли з відрами по воду, як упали на груди воїнові, як зачали тужити та примовляти:

— А вже ми ховали вас, а вже ми оплакували вас, німецькі газети писали, що загін Мусія Завірюхи загнано в болота, хащі, найшов там собі могилу, болото навіки затагло!

Далебі, лише звеселили тими печалями Мусія Завірюху, що і в воді не тоне, і в огні не горить!

Тим часом гнідий кінь під сідлом, що стояв осторонь, бив копитом землю, лизав сніг, на людський подив, наближається до гурту, кладе голову з білою латкою на плече воїнові, певне, що нагадує про себе. Вулиця зачудована, хто стромляє коневі присолену скибку хліба, хто кладе буряк, щоб гриз, — село радо вітає коня і вершника.

Жінки, проте, ще не виплакалися, не вигорювалися перед Мусієм і тому вели далі. До них приєдналася Хима Кучеренко із Маланкою Кострицею та Веремійкою.

— А де ж наші сусідки дорогі, невтомні трудівниці Мавра із дочкою? А як ми будемо жити і чим будемо робити, на хазяйстві каліч сама, руїни та згрище?

Дивна жіноча вдача! Мусій Завірюха добре знає, що недалекий час, коли знов позерниться земля, порясніють сади, городи і озеленить землю невтомна жіноча рука!

Хустки збігалися з усіх закутків, і Мусій Завірюха посеред залюдненої вулиці, кощавий, дужий, а що вже мужній, збадьорює осмучене жіноцтво:

— Треба нам думати про те, як пособить Червоній Армії врожаєм, щоб скорій добила ворога!

Сказав звично й рішуче.

І ці слова, здавалося, привели в лад думки й почуття, що розбігалися часом безпорадні та розпачні...

А тут Мусієві друзі Арсентій з Авер'яном, як і треба було сподіватися, стали на сторожі чергових завдань, вгамовували вулицю:

— Труднощів нам лякатися? Ми що? Ми радянські люди? Чи як?

Нехитрим словом, за яким вчувалася тверда вдача, сиві

бороди цілком підкорили сільську думку. Прояснів затуманений світ, жалі немов звіяло вітром, мов пробудилася віра в свої сили і навіть найбільш легковірним перелилася в жили, привітні лиця, лагідні погляди...

Жінки раптом схаменулися, заметушилися: чоловік з дороги голодний, морений, згоріла хата, ніде прихилиться, а ми йому голову заморочили! Навперобій зазивали Мусія Завірюха одвідати гарячого борщикву.

— Навідайте мою земляночку...

— ...і мою...

— ...В мене є де і коника поставити...

На інший лад заговорили, вже не тужили — а де ж наші світлиці?

...На згарищі копали землянки, сусіди пособляли пого-рільцям, під снігом земля відтала, настягали з бліндажів дерева, настеляли верх, вмазували шибки. Розбирали печі, ставили плити, тепла земляночка огрівала душу.

Мусій Завірюха збадьорює сусідок:

— За літо-друге виліземо із землі!

Хустки вражалися — видно, має силу в руках чоловік!

Мусій не став переказувати, що мав зустріч із секретарем райкому Нагорним. По душі довго розмовляли, часом вчуваючи свою безпорадність — ненаситна орда ви-топтала наші здобутки, — в пам'яті кожного квітучий Буймир. Пожурилися, згадували буйне поле, рясний сад. Добре, хоч племінний скот вирятували, вирядили за Волгу. Треба відновляти сільське господарство — чим і як? Говорили про потреби, плани, трактори, знаряддя, зерно... Чим сіяти і як сіяти? Що нам треба в першу чергу відбудувати (ферму не встигнемо, школу частково, поставимо до ладу кілька класів), потрібна сила будівельного матеріалу. Нагорний все старанно записував. Щодо заліза, то його скрізь вволю розкидано по землі...

...Прудкий кінь розбивав калюжі, мчав навперейми з вітром, кошлатий верхівець ясними очима дивиться на світ, розвівається закурена борода, на сніговому полі вирізняється коса червона стрічка.

Нагорний не розмовляв з Мусієм, як то часом буває, словами політграмоти, навів, лише до слова, одну мудру приповідку: якщо люди схочуть, так і на гору витягнуть, а не схочуть, так і з гори не спустять... І ця приповідка застряла Мусієві в голові, тож він тепер сповістив односельців:

— Чи ми такі безпорадні? Радянська влада дає нам на відбудову вволю лісу...

Більш він нічого не сказав, але ясно і без того: а в нас, мовляв, рук нема?

Люди нараджували Мусія: в старости, мовляв, простора хата... Саливон приховав своє добро по хуторах, сам не знати де дівся: чи втік з німцями, чи, може, десь переїжджує, очікує, поки німці одіб'ють наступ. Чи одіб'ють?

— Не дждється! — відказала Жалійка, весь люд відказав.

На хазяйстві сама Соломія. Дочка Санька теж зникла з дому, люди бачили, як на станції вона витанцьовувала та виспівувала:

Бий боти, вибивай боти,
Командир роти купить мені ще боти!

Розважала червоних бійців, що скупчилися на платформі, награвав баян, споглядали, як вигупувала та кружляла весела дівка.

— Кажуть, подалася з ешеленом, визвалася в госпіталі доглядать ранених.

— Така не пропаде, — глибокодумно завважили сусіди.

Поліцай Тихін теж зник, в просторій хаті зостався Гнат Хоменко з жінкою, хмурим оком дивляться на світ, вибалакують на людях:

— Наш час такий, що батьки не відповідають за дітей і діти — за батьків!

Тетяна:

— В мене зять охвіцер, б'ється з ворогом, скоро матір навідає!

В Гаврила лише млин згорів, зайнявся від сусідського хліва, з чого, правду кажучи, люди пожурилися — жменю зерна змолоти ніде. Гаврило тепер при всякій нагоді згадує, як виручав людей в біді, в самого ж від зерна тріщить комора.

Парфило, мовляв, теж виручив людей, приховав у ярку від німців семеро коней, щоб не постріляли, був під страхом, пустив розголос на все село, завжди додавав при розмові:

— Це якби дізналися в гестапі, знаєте, що б мені було? Накинуть могли зашморг!

Мусій Завірюха перепитує:

— Скільки коней приховав Парфило від німців?

— Семеро...

Сміхом узялася борода, брови, весь кошлатий вид:

— Двічі менше, ніж од нас. — І, щоб потвердити свою думку, нагадав: — Чому пастуха Саву із фермою не взяли в «оточення»?

Вияснявалися події, адже всі знали: Парфило з Гаврилом прислужувалися старості. Мусій Завірюха вносив просвіток в сільські закутки, вигуки густішали — ось кому бути на чолі колгоспу! Люди горнулися до нього, як до батька, — ось хто введе село із землі! Поки Павлюк вернеться з армії...

Мусій Завірюха прямує із сивими друзями до теплої земляночки. Чи йому зникати? Де ви бачили, щоб він спокусився на поліцаєві чи старостині світлиці? Арсеній з Авер'яном беруть Мусія під руки, Салтівець з Келібердою ведуть коня. За ними подався чималий гурт. Хустки наввипередки бігли з мисочками. Люд гомінкий, збуджений, безпорадність як рукою зняло, всі відчули запах весняної рілля, поле кличе!

Мусій Завірюха плівся вулицею — хоч не дивися на світ! Куди не кинеш оком — жаль за серце бере.

«Ось на цьому попелищі я ж на весіллі гуляв, вишневий садок розкинувся коло хати, тепер обгорів, стирчать самі головешки, сім'ю гітлерівці перевели, а хату спалили».

Сніги підійшли водою, на сонці лисніли чорні схили, пробуджувалася рілля, по горі синім пасмом повився дрімливий ліс, колись потайний та грізний... Колись!

Розкислою польовою дорогою чвалали тягучі коні, плівся обоз. Незвичайний обоз і люд небуденний — на-сумрені, кошлаті лиця, зосереджені погляди, на шапках косі червоні стрічки.

Партизани верталися до рідного вогнища. А рідного вогнища вже давно нема, ворог спопелив хати, перевів сім'ї, на чолах тривожна дума, як оснувати нове життя. А руки нема, а ноги нема, в жили пов'їдалися скалки, треба ж прикласти всі сили, щоби на згарищі знов розцвіло село.

На возах із хатнім скарбом, подушками, ліжниками матері із дітьми, дівчата... Не звичайні полільники чи в'язальниці — загартовані в кривавій січі лісові месники.

Галя правила конем, зосереджене, завітрене чоло, погляд блукав у безвісті. Може, услід за милим полинула дівоча думка?

Текля сиділа поряд у короткій білій кожушанці, з-під шапки вибивалося русяве пасмо, на повні груди вбирала весняний повів, широкий світ. Як виїхали із лісових хащів, затишних і рідних борів, ярів, що давали людям захисток, дивне збудження повило всю істоту.

Ясний простір перед очима, незвичний і привабний, не треба таїтися, остерігатися, весняне сонечко над головою... Радянське військо в огнях і громах гнало гітлерівців на захід, Павлюк, Марко із Сенем подалися в армійську розвідку, обстріляні сміливці давали обіцянку загнати ворога в його барліг і там добить. Чи вони не довели свою боєздатність? Чи подруги самі не обстріляні, не вміють володіти автоматом, не вивірені в розвідці? Аж мусили коритися наказові, вертатися на село. Землю хто сіятиме?

Чим ближче до села, тим мовчазніші ставали люди. Мавра натягла на очі хустку, щоб не різало сонце, а ще, може, тому, щоб не видно було сліз.

Рідне привілля розкрилося перед очима, проминали бригадне поле, на якому Текля ростила зернисту пшеницю, що вславляла Буймир. Лисніли забур'янені пагорки, потануть сніги — і до поля не приступити, засіяне снарядами, мінами.

Скільки дум, скільки тривог звалилося на партизанську людність!

З осмученою душею позирали на спустошене село над Пслон, лише церковний шпиль блискотів на сонці. Від школи, Будинку культури, ферми — самі руїни... Хати стояли де-не-де... З-під землі курів димок, село зарилося в землю...

Чорнобородий коваль Повилиця, всю дорогу мовчазний, хмурий, надумав виговоритися перед людьми, не то перед собою, висловити свою потайну думку:

— Основа життя — кузня й плотня!

І на тім примовк, втупив очі в землю з пригніченою душею: скільки перем'яв заліза на своєму віку! А тепер як одною рукою вогнем править?

Радивон озивається рішуче, дохідливим словом врозумляє коваля:

— Голова є? А знання, а досвід? За порядком хто при-

гляне, поки виростуть молоді ковалики, хто їх навчить, напоумить?

Вівчар Голивус собі збадьорює приятеля:

— Непочатий край роботи! Будеш руководствовати в кузні!

Повилиця кидає хмурий погляд на вівчаря: хай би в мене ноги не було, а то ж рука! Добре, мовляв, тобі...

Радивон теж шкутильгає, але кістка не перебита в нього, міна провала жили.

— Як доведеться полоть, копати, — журиться Галя, — куля прошила ногу.

А хто не журиться? Нелатаних людей нема з-поміж лісовиків.

Врочистий, небуденний день! Все село вибігло назустріч партизанам, що крізь вогонь і смерть верталися до рідного дому. Не один гітлерівець найшов собі могилу від партизанської руки!

Розкрилися людські серця, стрічали з хлібом-сіллю, осяйні лиця, плачі та зойки...

В простору землянку набилося повно люду, позносили лавки, Мусія Завірюху посадовили на чільному місці, Радивон коло командира, а де ж йому бути, примостився проміж горілих стовпів, поряд мужні воїни — Повилиця з Голивусом. Доля знов звела друзів, зійшлися сиві бороди: Мусій, Арсентій, Салтівець, Лука, Авер'ян, Келіберда, а ще нема пастуха Сави між ними; не могли надивитися один на одного, наслухатися, нарадітися — чи не сон? В землянці тхнуло цвіллю, за збитим із неструганих дощок столом друзі вели душевну розмову. Всі думки, почуття і погляди звернені до Мусія, що повчає людиність, як нам далі жити. Чи він не казав, що радянська земля непереможна? Це могли ствердити всі. Друзі почували себе надто привільно, не кривили душею, не догоджали старості, сповнені смертельної ненависті до ворога.

— А хто пішов проти нас, той тепер виє в яру, — із думкою про Саливона доточив слова командира Радивон Ржа.

І чесне товариство, на знак згоди, нахиляє голови.

Ще не всю славу Мусій Завірюха вибрав, і Радивон принагідно розповідає односельцям про лісових звитяжців. Хто міг думати, сумирні на селі хлопці Марко, Сень...

Розповідає, звісно, так, щоб його слова не долітали до Мусія, який дуже не любляв хвали. Хоч, може, яке слово і застряло в мохнатому вусі...

Нічого казати, що огрійна земляночка не могла вмістити усіх односельців, люду набилося стільки, що ніде яблукові впасти. Сусіди розтягли партизанів по своїх домішках.

На столі парувала гаряча картопля, хрумтіли огірки на зубах, дalebі, запаморочливі пахощі билися в землянці, партизани вимучилися без кваснини. Добре, хоч в Арсентія кадки з квасниною збереглися, завалився погріб — на городі бомба впала, в деякого німці порубали... Пахтів житній хліб, конопляна олія забивала дух, партизани по-жадно все присолювали, тягли з мисок капусту, цибулю... Люди давно порозкопували схованки і тепер розкошували. В землянці стояв густий дим і гамір. Радивон виславляє Мусія Завірюху, бо як у свій час вернуться односельці з-під Берліна, тоді вже нам треба примовкнути. Сусіди оступили Радивона, і він повів річ, що то за уславлений командир Мусій Завірюха:

— Як сяде на коня — енерал! Який би не був бій, щоб він змінився з лиця? Голос — як грім! Текля теж із ним на смертній лінії стояла...

Шанобливі почуття і погляди линуть до Мусія, що прикорив односельців мужнім серцем, справедливою вдачею. Дalebі, дні випали такі, що не знаєш, із чого вражатися.

Радивона самого спіткала небуденна доля, хто того не відає, наробив чимало грому, був під загрозою... Цим тепер, правда, нікого не здивуєш: хто не був під загрозою?

Мусій Завірюха наставив руку — і землянка вгамувалася. Тут командир, посеред тиші, питає людей, а скільки в нас є грабель, кіс, лопат? І чи вціліли парникові рами?

Все-таки є з чого вражатися, враз видно господаря. Чи не з цього знаряддя доведеться починати нове життя?

Далі Мусій поцікавився, скільки є возів, плугів, коней. І тут же додав, що в першу чергу нам треба пособити матерям з дітьми.

Тими словами вигрів добрі почуття в жіночих серцях. Жінки навперебій зверталися до Мусія — наша порада, наша надія! — із своїми скаргами.

— Жменю зерна змолоть ніде, — скаржилася Варвара Сніжко.

— Поки перетреш миску кукурудзи — переведеш

день! — нарікала, не знати на кого, Жалійка, що завела хатнього млинка. Все село позаходило ті млинки, хазяйки прикріпили млинки до лавок, із натугою крутили ручки, тріщало сухе зерно, ріденькою цівкою сипалася мука.

— Як мірошникував Гаврило, ми не журилися! — твердила Варвара.

Маланка Костриця нагадує сусідкам:

— Хто нарікав, що мірошник дере за мливу?

Але то вже, видно, забулося, і тепер Гаврило виглядає як людський порадник. Знаючи сільську скруту, Гаврило сам, вболіваючи, нагадує, який був млин та яке було мливо... Млин згорів, і тепер село бідкалося.

— А камінь зостався? — не знати з якою думкою допитується Мусій Завірюха.

Всього не переказати, що було говорено в цю ніч, яких тільки планів, думок, надій не спородила землянка.

6

Пораділо все село — господар прибув, батько дітям, без двора, без притулку, треба пособить...

Сказав Арсентій:

— Знаєш що, Мусію? Німці дали вогню твоїй партизанській хаті. Ми тобі поставимо нову хату. Ми тобі пособимо...

— Атож, — потвердив Радивон.

— Ви самі на попелищі сидите, — відказав Мусій.

Авер'ян заперечив:

— І не кажи. Ми тобі за тиждень усім селом поставимо хату.

— За п'ять день! — прискорив Радивон.

— І як би в ній я міг жить, позираючи на ваші землянки?

Отже, як не домагалися люди поставити Мусієві хату, — буде, мовляв, голова впорядкований, тоді і ми скоріше виліземо із землі, — голова був непохитний — не пора.

Мусій Завірюха сам заходився довбать на горбку землянку — щоб була простора, не підходила водою і щоб не давила стеля.

Лише сусіди побачили, що Мусій довбе на бугрі землю, вся вулиця збіглася з лопатами на поміч. За день викопали, вистругали й вирівняли стіни — тверда, глиняста земля була.

Мусій дужими вимахами тесав дерево — занудилася рука без діла. Споглядаючи, як сокира блискавкою в'їдалася в трухлятину, Радивон місця собі не знаходив:

— Товаришу командир, дозвольте, я гукну плотників!

Не можна сказати, щоб лісове слово, яке ненароком зривалося в розмові, не тишило Мусієві вухо, проте він рішуче одмовляється від тої послуги — сівба на порозі.

Плотники з ковалем лагодять плуги, борони, тачки, вози, поле не ждатиме. Весь світ вертиться навколо тих плотників.

— Своїми силами зліпимо землянку. Думаєш, забув орудувати сокирою?

Другого дня закопували по кутках стовпи. Чимало дерева Текля з Маврою настягали по окопах. Заплітали хмизом стіни. Матері з дівчатами місили глину, носили воду. Весняне сонечко вигрівало землю, веселило люд. Глиною із соломою обмазували стіни, вигладжували. Поклали сволок, сволок тонкий, гнучкий, соснина, довелось взяти на підпори. Наложили бармачки, на бармачки глици, проворні жіночі руки примазали, підліпили стелю.

Мусій збиває крокви, соснина була під землею, горілі гвіздки не в'яжуть трухлятину, крокви розчахуються, падають.

І тут Радивон з ковалем стали в поміч, нарубували з міцного дроту гвіздків, з чого Мусій порадив, не знав, як дякувати вірним друзям. Збиті новими гвіздками, крокви не розчахувалися.

А вже облатав латами, укрит очеретом верх сухенький, жилавий дід Нещеретний, що зроду-віку людям хати вкривав, — вітер не зірве, не заломить.

Затопили плиту, що зложив сам Мусій, в казані клекопить картопля, Мавра доліплює, білить стіни, стіни вогкі, крейда розходиться, не береться; чи є жінці більше горе — руді стіни. В хаті клубочиться густа пара, стіни в розводах, збігають ручаї, далєбі, вчаділа Мавра.

Мусій Завірюха посеред землянки присміхується, збадьорює хатніх — жить можна! Заходжується збивать стіл, настелять піл. Робив прихватком, під вечір, усе горіло в руках, бо вранці бігти на господарство, давати лад людям.

Не один день топлєно, варєно, поки землянка обсохла.

І вже вечірньої пори соснові тріски огрівують душу, тісто викисає, розходиться пахуча пара, бринить тиха пісня. Чи не спалєну простору світлицю, на вісім вікон,

на помості, згадує Мавра? В саду молодь гуляє, музика гримить, електрика сяє, мигтить, переливаються яблука на деревах. Немов сон. Мавра лягає з думкою про квочку, що купить по весні на Полтавщині. Текля ж сидить перед каганцем над листками, морена, мрійна, стиха наспівує. Чи не з думкою про Марка? Чи не перед добром співають люди? Бо вже газети приносять радісні вістки про славні перемоги радянського війська.

Тож Мусій, як прибуває пошта, з молодецьким палом вимахує газетою перед бородами — кошлатими, цап'ячими, обскубаними: а що, чи не на наше вийшло?

Ніхто, звісно, не перечить — ми самі те думали...

В землянці оселилася лісова сім'я, тож, за людським звичаєм, цю небуденну подію треба відсвяткувати.

Зійшлися матері з дівчатами, що опраправляли землянку, напекли хліба, наварили киселю і всякої страви (капуста варена, капуста гнічена, капуста парена), посідали за стіл, звеселили землянку піснею.

...Та поза лісочком
засушив, змучив хлопець дівку
своїм голосочком, —

сердечної пісні дівчата заспівали, до них прилучилися баци, потужно, врочисто гриміли... Лиця зосереджені, очі засльозені, співці не то співали, не то молилися, не то думали світову думу.

Гості на тім не вгамувалися, завелися вже й жарти, деякі вславляли господаря, а деякі приказували, щоб щаслива була хата, не вгиналася стеля, не виводився достаток, мало що...

Звеселили тим Мавру, що до слова кинула: тільки того достатку, що шило та віник...

Дівчата уникали буденних розмов, чи в землянку сонце не світить, в'ється думка над милим, пісенна туга знов у віконце б'ється:

Хоч ти колиши,
Хоч ти воруши,
Хоч ти, моє серденько,
На бамазі напиши!

Вперше після лихоліття на селі забриніла пісня! Віки гартувала душу, очищала, зріднювала, надавала людині сили...

Чи не притаїла оспівана, обласкана землянка скарби людської душі?

Соломія з Тетяною на глум дівчат беруть, саме зійшла ся сільська знать, молодиці вигуляні, бережуть силу для власного городу. Дівчата худі, запечені, цілий день не розхиляються, копають колгоспне поле. Пішла слава про трудівницю Галю, що чотири сотки в день лопаткою поля перевертала, ще й нога прострелена. Дівчата-подруги від неї не відставали — Наталка Сніжко, Олена Кучеренко, Жалійчина Оксана, що свої ланки копали.

Зеленіли сонячні схили, на луках стягало воду, за рікою чорна рілля, білили хустки, привертали увагу молодиць, що стояли на бугрі, кусали губи, злостилися.

Соломія аж сичала:

— Чи вони на всю лопату копають? Все поле в борознах! Через лопату копають, не інакше! А борозни прикидають! Присяй-бо! Ось як повечоріє, нікого не буде, виіримо!

Тетяна собі веде влад з кумою. Чи вони коли розбігалися думками?

— Де в тих дівок візьметься сила? За огірками, картоплею? Не інакше, як прихитрюються. Привертаять. Ковиряють. Аби чорніло. Текля все закрие. Бригадир. Своїх подруг прославить хоче. Хіба Мусій Завірюха не захистить? А ми на задвірках!

Соломія спочатку навіть не показувалася на люди. Сиділа в хаті, мовчазна, тиха. Скоро пересвідчилася: ніщо їй не загрожує, з хати не вигонять, двора не перевертають, по міліціях не тягають — нема на те права, — вбиралася знов у свою силу. А сила в неї б'є через край! Надто привільно почувала себе. Одводила душу з кумахою та свахою, що знов збігалися, сподівалися — чи не вернуться «наші»? Перетирали злостивими язиками сільські новини. Співають? Радіють? Червона Армія визволення принесла? А чим орать, сіять? За бур'янами світу не видно!

Молодиці не журяться, староста забезпечив друзів, не знати, яка самого спіткала доля.

Пішов розголос селом, що дівчата хочуть натягти собі славу, а роблять про людське око, поковиряли поле, обвели голову, що не дуже додивляється, дочка верховодить.

І хоч на селі не новина, хто сичить по закутках, та коли ці розмови дійшли до Мусія Завірюхи, він відрядив на поле комісію, щоб пересвідчилася.

Дарма Радивон відраджував, переконував командира:

— Недруги намагаються посіяти в людській душі невіру...

— Саме тому і треба, — сказав рішуче Мусій.

Як не перечила комісія — Арсентій з Келібердою, Салтівцем, — хіба не знати, відки вітер віє? Голова був неохитний.

Арсентій із Салтівцем никали ріллею, штрикали залізною палицею, що лізла в землю, мов у масло. Келіберда хмуρο крутив, вертів сажнем. Треба сказати, що сива комісія дуже незручно почувала себе, одводила насумрени погляди від трудових, чесних дівчат.

Келіберда, що виміряв скопану Галею ділянку, кинув сажнем об землю:

— Зроду-віку копальниці дві сотки копали, а Галя — чотири! І кожна так! Ще й чорноземля густа, збита, лопатки не вивернеш, сплівся пирій, не перервеш коріння...

— Хто міг думати, — додав Арсентій, — Наталка Сніжко, дрібна дівчина, чотири сотки перевернула!

Арсентій розминав кріпкими пальцями праматір землю, здавалося, вбирав пахощі стиглої рілли, Салтівець собі принохувався, признав:

— Гарну ріллю дівчата виробили, як каша! Скільки сходили поля, палиця м'яко йде в землю, жодного огріха!

Про що Радивон сповістив збори, розвіяв геть-чисто вигадки, що наволокали на дівчат злостиві язики.

— Знеславить комсомольських дівчат хотіли недруги! — признав заступник голови, себто Радивон.

Мало того, що признав... Зустрівши якось на вулиці пишнотілу Соломію, Радивон пригрозив молодиці:

— Ти що, заламуєш двіженіє?

— Присяй-бо, нічого не бачила, не чула!

Радивон лише повів головою, і молодиці затяло дух, бо ж знає, що людина жартувать не любить.

Дівчата змагаються за фронтний врожай, а ситі, зухвали хазяйки кубляться на своїх городах, на збори не ходять, ще й розводять агітацію!

Сусіди мали змогу пересвідчитися: як не заманювали хтиві молодиці Радивона, як не принаджували, він був неохитний.

Після того, як Радивон на зборах вивів наклепників на чисту воду, молодиці прикусили язика. До чого це була дивна мовчанка! Мов у рот води набрали! Мов нічого не сталося. Мов ніхто не стеріг дівчат. Не бігав потайки на поле, не шукав мілини, огріхів!

Жалійка саме переходила сонячну галявину, як задзвенів молот у кузні, жінка стояла посеред вулиці, вбирала чарівний дзвін, врочисте почуття проймало душу. Люди вибігли із землянок, світилися лиця. Звичне колись явище — в кузні гупав молот — тепер збудоражило всю вулицю. Мов прибавляв сили, пробуджував надії ковальський молот.

Кузня незвичайна і події небуденні — Повилиця муштрує волохатого Голивуса, що став до ковадла, — людина при здоров'ї, під орудою досвідченого майстра і вівчар може стати ковалем!

Поки поставили до ладу кузню, Текля вибігала всі світи... Всі дороги, однак, вели до райкому.

Відрядила людей на розшуки, щоби постягали плуги, культиватори, борони, що розкидані в полі, позаростали бур'яном. Позбирали по ярах, канавах усяке залізаччя, зволікали до кузні. Надто колеса.

Люди примічали: де ступила Теклина нога — все оживало. І вже родилося трудове завзяття. Стельмах Онищенко робить тачку, коваль шинує колесо...

І тепер коваль Повилиця вчить вівчаря, як ставить леміш, щоб не залипав землею, не заривався в землю, не вилазив з борозни і не орав на огріхи!

Нема, звісно, мудрішої за чабанську науку, гадав Голивус, аж тепер пересвідчився, що в кузні теж є над чим поміркувати! Хіба не хитра штука настроїти плуга, щоби не засипав борозни, не сідав на п'ятку і щоб гадюкою борозна не повилася?

Текля навідувала кузню, не так скорила, як звеселяла майстрів, — жайворонки щебечуть в полі, — скільки ковалі думають плугів поставить?

На що Повилиця відказує бригадирові:

— Боїшся, щоб коні не стояли без діла?

Чи враз Голивусові все далось в руки? Аж упаришся, поки виклепаєш той леміш, приладиш колішню. За вказівкою Повилиці, звісно. Молотобійця нема в них. Де його тепер узять?

На засіданні правління прийшли до висновку, Мусій Завірюха нарадив:

— Стельмахів у нас нема, один Онищенко, тож на весну будемо робить тачки, щоб на своєму горбу кладь не тягали!

Стельмах Онищенко ладнав тачки, а тим часом, ще не потанули сніги, нарубував у лісництві дерева — дубки на насади, берестки на полудрабки, в'язки на шпиці, — треба за літо поставити на жнива хоч дві гарби. Так знов забота — де набрать коней?

Галя із подругами натрапили в яру двох прибудних коней, що гризли кущі. Текля звернулась до Арсентія за порадою. Той прихватив торбинку буряків, дьогтю, подався в ліс.

Коли Текля завітрена, збуджена вертається з поля, ковалі чатують на неї. Далєбі, коваль охотніше клепає лемш, шинує колесо, приганяє втулку чи приладжує до плуга колішню, коли вона в кузні. Чи кожен, приміром, знає, що таке тукова сівалка, гавардівська борона? Текля знає. Чи сівалку не зуміє вивірити, настроїть косарку? Сортировку, віялку, змійку? А поки що жінки віяли ячмінь решетом проти вітру. Просо перебирали при каганцях, одбирали ширицю, що блискотіла, од гречки — руде, лущене зерно; від ячменю — дрібне, бите; від соняшнику — пусте, пріле.

Ще не протряхла рілля, а вже Текля вивела жіночий загін — все поле рясніло хустками. Бур'яни вкорінилися, не витягнеш, збивали сапками буркун, лободу, вирубували лопатами осот, чортополох, зволікали граблями, палили. Корінище ж пирію хіба що виволочиш по ріллі боронами, граблями. Дівчата згрібали за вітром, що гонив пахощі талої рілли, лісової прілі, рвав, сичав, розволікав копиці, роздував огнище, розвівав дим, тріщали бур'яни, дівчата огрівалися. Галя перемовлялася з подругами. Не знати, як би всі порадили, коли б у полі загурчав трактор! Задумане лице, затуманені очі... Колись буденна машина раптом здалася такою недосяжною! І лагідний тракторист Сень раптом перетворився у відважного танкіста!

Текля відповіла замріяній подрузі:

— Знаєш, що би сказав твій тракторист?

— А що? — витріщилися дівчата.

— «Дівчата милі, чи ви хочете, щоби я радіатор побив на бадиллі?» І повернув би назад.

Дівчата розсміялися. «Кому, як не тобі, знати трактористові думки?»

Бригадирові треба до всіх найти «ключа» — до старих і молодих.

Знов насумрені брови, зціплені уста, дівчата гостри-

ми сапачками вирубували бур'яни. Чи Наталці Сніжко нікого згадати?

...Невгасна ненависть запеклася в дівочому серці — мати не втішиться дитиною і дівчина коханим, доки не буде скарано лютого ворога.

...Дівоча дума витає над бойовищем, незримою заслоною над милим, щоб проминула його ворожа куля.

...В'ється смерть над головою Сергія, не пособило закляття, лежить знов у госпіталі. Наталка з дорогою душею навідала б його, і поля не кинеш, це також фронт, одписала, що жде на нього, моя надія, моє серце... Чи відає дівчина, шире слово поставить на ноги скаліченого воїна...

Тощі коники з натугою тягли плуги, гострі лемеші перерізали корінці, що сходили соком, пахтіли. Полискували суцільні пласти, не розпадалися, не розсипалися, сплелося коріння. Сонце огрівало кощаві спини похилих плугатарів, що не одну весну вбирали пахощі стиглої ріллі, пробуджували землю. Просмалені вітрами, сивоброві, мудрі, човгали борозною, кріпкі в колінах, ледь торкалися чепіги, думали одвічну хліборобську думу. Ще тільки пройшли першу борозну, а вже пройняв неспокій. Зачувши лагідний, співучий голос, плугатарі спинилися, насумрені лиця вияснилися. Текля кидала на ріллю стривожений погляд: плуги перевертали дернистий верхняк. Плугатарі самі тієї думки, віковий досвід за плечима в них — задубіють пласти, ні лапою, ні бороною не вдереш.

Щедрий знаннями і досвідом наш вік, ніхто не приховує тих знань, лежать вони на видноті, молода душа жадібно вбирає краплини людського досвіду, сама збагачується, мудрішає.

Текля з ковалем ходили оранкою, пізнавали рільничу грамоту. Жіноча скарга дійшла до серця ковалеві:

— Дискових борін, щоб перерізати це дерниння, нема в нас...

Як тут зарадити біді? Коваль вчував свою безпорадність. Хіба лише свою? Повилиця любив небуденні звороти, тож у розмові з плугатарями повчально кинув:

— Ви оріть... прямою наводкою!

На що досвідчений плугатар відказав ковалеві:

— Чи не круто поліції поставлені?

Текля мов потвердила ті слова:

— Хіба виробиш горошкуватий ґрунт?

Мало хто відає, що діється на душі ковалеві. Вітер мотав правий рукав...

— Нові кріпостя нам треба брати! — виголошує він, аби збадьорити плугатарів.

9

Сивий сівач перечепив торбу через плече, вийшов у поле, перша жменя зерна бризнула на ріллю. Сіяли на схід сонця; короткі гони — не тяжка торба, частіше спочиватимуть. Насумрені сіячі брели з врочистою душею. Мерехтіла весняна одпар, заволікала світ, затягувала легені, сівачі водили щедрою рукою, далєбі, це не звичайна сімба, а священнодійство.

Плотники під таку годину нудилися, мовчазні, хмурі брали тонку стружку, а душа сповнена пахощів стиглої рілли, а душа літала над полями, милувалася світами. Чи Авер'ян з Келібердою не засіяли б який гектар? Намовляля Теклю: «Візьми хоч на день у поле». — «А на будівництві хто буде?» Тож одвічні хлібороби мушили нидіти на плотні.

Текля брела ріллею, що могла порадити сівачам? Сама, мов школярка, додивлялася, як жилавий сівач Захар Онищенко спритно розтопирював пальці, віялом бризкало зерно. Слухала сиву грамоту, як треба ложить зерно, щоб не зріджена була середина і насіяні краї. Вікова мудрість витала над ріллею.

...Вицвілі очі вбирали привільний світ, груди пили весняні пахощі, доля знов пригорнула людей. Друзі з осмученою душею згадували преславних сівачів — Самсона, Протаса, Касяна, що загинули від ворожої кулі.

Доходили межі, де стояли мішки з зерном, відсапувалися, капала роса з брів.

Текля спочутливо дивилася на томлених сівачів, на покраяні зморшками лагідні лиця, не в спроможі пособить їм. Озвалася прихильним словом: на другу, мовляв, весну вже ходитимуть сівалки, вже їм не випадє така непосильна робота.

Остап Нещеретний подивився на бригадира лукавими очима:

— Відки тобі знати нашу силу?

Захар Онищенко відказав:

— Ех, дочко, ніяка робота не страшна, коли душа спокійна.

Сівачі брали зерно, ласкавий світ розкрився перед очима Теклі.

10

Поля куріли димами, гострий весняний вітер роздував вогнище, тріщали бур'яни, боязко дівчатам, щоб не зачепить граблями міни, може, яка зосталася в полі. Бо хоч мінери і розмінували польові ділянки, та, може, де проминули? Дівчата вирубували сапачками цупкі бур'яни, вигрібали граблями, нагортали копиці, палили. Таку раду давала подругам Текля. Бо як не вирубаємо з коренем бур'яну, пропали наші врожаї. Осот, пирій, буркун, лобода задавлять.

На польовім току дівчата б'ють снопи ціпами, домолочують скирту ячменю, що не вспіли збить німці. Авер'ян з Келібердою поробили ціпи, дерево шерхле, не виглажене, долоні горять, щоб бичі не спадали, в руках окручували, порозтирали долоні.

Матері решетом ячміль точили, просо, одбирали кукуль, горошок, а щиріця просівалася.

П'ятеро дівчат за весну п'ять гектарів поля скопали, залізними граблями розволочували, добре, хоч грабель наробили Авер'ян з Келібердою. Тямущі такі, збадьорювали дівчат:

— Лопатним трудом будем двигать сільське господарство!

Так знов: де лопат набрати?

Перегній збирали по дворах, носили на поле мішками, не ставало тачок, тисячі пудів перегною, попелу перетягли на спині під картоплю. Земля рідка, розсталь, колеса грузнуть, тачками возили на поле зерно, коні були під плугами, боронами, сіяли ячміль, овес.

Соломія з Тетяною, що було притаїлися, не показувалися на люди, згодом обвиклися і тепер по закутках глумують з дівчат, що несуть тяжку кладь, бовтаються в болоті:

— На вихвалку роблять, за новими хустками тягнуться.

Наталка Сніжко прилюдно відказала, знаючи, що до пащекуватих молодичь вітер донесе:

— Ми ще свої вам віддамо, якщо мало нагарбали...

Пихатих молодичь, Соломію з Тетяною, люди не приймали до гурту — як вас приймати, ще не забулися нагаї,

коли староста з поліцаями на селі правив... Та і в роботі ви тупі, ліниві, все життя вилежувалися за чоловіками.

Четверо дівчат впряглися, тягли маркер, Наталка керувала, — долоні горять, обрива руки, — писали рядки по ріллі. Вздовж і впоперек. Тоді кожна насаджувала свій гектар.

Наталка копала лунки, клала жменю попелу, перегною, кидала картоплину або ж дві, якщо дрібні, — бур'яни торік заглушили городи, яке насіння!

Сонце запікало землю, картопля тупо пробивалася, добрива в сухій землі не діяли, а ще могли попалити корінь.

Картопля печеться, мучиться, а дівчина ще дужче...

На коромислі із Псла носила воду, поливала кущі, що не походили.

Варвара Сніжко докоряла:

— Чого ти не спиш, не їси? І Сергій тебе не пізнає через оцю картоплю, так запеклася!

— Що я Сергієві скажу? Лежить у госпіталі, і не знаю, чим його втішити...

Дивна дівчина, цілюща сила лагідного слова!

Мати заклопотана городом і піччю, мовчазна, недолюга. Наталка брала лопату, навколо тихо, місячно, запашно, вивертала тяжкі скиби. Весняна ніч коротка — часинку передримаєш, вдосвіта знов у полі.

Отьмарилося небо, набігли дощі, земля взялася вологою, картопля вибилася на світ, соковита, зелена, як рута. Сапачка проворно, легко стругала бур'янці, огортала кущі.

Настав погожий літній день, Наталка писала Сергієві в госпіталь — картопля зацвіла, як полотно!

Хай втішить раненого бійця ласкавий цвіт, виплеканий дівочою рукою.

Вечірньої пори їхав молодий верхівець, спинив коня, замилювався:

— І як ти, дівчино, ворожиш, що картопля цвіте так буйно? Мов снігом замело поле!

— Навколо куща роблю рівчак, кладу добрива, дощ піде, розчинить кваси, земля потягне соки...

— Люди пішли з поля, а чого ти зосталася?

— Воду носила із Псла, поливала занепалі кущі, ось, де менша гич, ослабла картопля... Я хочу на перемогу виростить урожай.

— А чия ти є, дівчино?

— Материна.

- А чи є в тебе товариш?
- Не сирота.
- Пише?
- Не забуває.
- Що пише?
- На Берлін поспішаємо.

Верхівець знехотя і немов зніяковіло подався своєю дорогою, дівчина пішла на село.

Лагідний місяць вересень щедро одарував дівчину. Вийшла Наталка картоплю копать, дивується, чого це фотограф топчеться на ріллі?

...Сита картоплина полискує на сонці, куща не вивернеш, і як тільки земля видержала, три кущі — відро!

— Сильнішої картоплі ніде не бачив! — признав фотограф.

Пішла навкруги слава: щедрий дарунок фронту виростили дівчата!

Наталка тримала в долонях велику картоплину, що здавалася надто легкою, перетирала пальцями суху землю, лице хмарніло, смутніло...

Закурена борода учасливо питає:

— Чого ти, Наталко, журишся?

— Як мені не журитися — дротянка повиїдала дупла!

Мусій Завірюха сердешно збадьорює ланкову:

— Я звікував у полі, а ще такої картоплі не бачив!

Наталка вперто своє твердила:

— Не навчилися ми ще боротися з шкідником!

Мусій Завірюха прорікає:

— Не мине і двох літ, як поле знов позерниться дорідним колосом! Заповзані, занехаяні землі були при німцях.

Мусій Завірюха на вітер слів не кидає.

11

Авер'ян млина майструє, Келіберда пособляє, Салтівець руководствує, а Радивон приставляє дерево.

Вал, що на ньому держаться крила, якою силою витягли? Молоді, дужі, допомогли червоноармійці.

Як вигнали німця, Салтівець вдарився до голови:

— Товаришу голова, давай поставимо млина...

— Дорогий чоловік ти в мене, — Мусій Завірюха каже. — Мені за того млина вже баби голову прогризли.

У підмогу дав Радивона, буде приставлять дерево. За вказівкою Салтівця, звісно. На дереві хто ще так знається — яке дерево на кулаки, що на повзуни, слизяки, з чого порплиця, веретено, мухта?

А вже на колесі, крім Авер'яна, ніхто не знається — який діаметр та скільки треба кулаків... Дуб хряпне, а берест жилавий, вік крутитиметься. В'язке дерево.

Кувати ж камінь визвався Гаврило. Бо хто ще тямкує? Здавна ходить слава: легка рука в нього, з діда-прадіда мірошник. Кує камінь, аж іскри креше!

Мусій Завірюха подивився і каже:

— Це ти на дерть накував?

Салтівець признав:

— Не на той строй камінь кований.

Бороди оступили мірошника, слухали, як він вичитував Гаврилові:

— Чи в тебе парова сила? Рівний вітер? Всі вітри гуляють на псільських горбах, вітер іде валами, набіга бурунами — потягне крупы в муку.

Всі пересвідчилися, що то за мудра штука вітряк.

А вже як Салтівець камінь накував — да... Чародій, та й годі! Дрібно кований камінь передира зерно на крупы, перетира на муку. На семерню, кулаки, крило легше, як добре кований камінь. Думаєте, не хитра штука камінь? Та ще дивись, щоб не м'який, пісок щоб не посипався в муку.

Кулаки кленові, гонять камінь, сила яка, жилаве, слизьке дерево. На семерню шістдесят чотири кулаки — складна грамота! — вгадай, щоб веретено попало в кулаки.

— Це вам не стародавній топчак — чумацька техніка! — із нехтуванням Салтівець киває на хмурого Гаврила, що промовчав. А що він міг сказати? Певне, що кував із думкою — поставлять мірошником, буде знов заправлять світом Гаврило, на цьому ділі ще ніхто споконвіку не прогадав.

Авер'ян млина майструє, Келіберда під його рукою теше, струже, а вже Салтівець наглядає, щоб крило було вміру викручене, вказує, куди яке дати дерево, щоб не рідке було, не тріскалося, а було густе чи слизьке.

Як ставили вітряка, допитливе зборище завжди збивалося навколо Салтівця, слухало складну грамоту, можна сказати, настанову, що давав мірошник возіям, плотникам:

— Дуб на чотири метри закопуй, держить всю основу, а щоб у землі не зогнивав, треба осмолить.

На всю округу вславлений мірошник Салтівець. А скільки скалок повиймали з нього в госпіталі! Посікли тіло! Захистили від смерті кожух і ватянка. А тепер Салтівець знов світом заправляє, вказує:

— В густому лісі не рубай дуба — рідкий, не огріває сонце, проти сонця дужче дерево. Рубай, поки дерево не пробудилося, не побігли соки, а то потрухлявіє...

А вже привезли того дуба червоноармійці машиною, бо коням не під силу. Як відзначали «валовщину» (саме поставили вал), Салтівець і розповів червоноармійцям свою біографію. В інститутах він не вчився, до всього своєю головою дійшов.

Бувало, як зберуться друзі, що не борода — досвід, як заведуть суперечку про семерик, восьмерик, про крило з парусом чи без паруса, про вітряк двосадний чи простий — як би ви не слухали, нічого не второпаєте тому, що без досвіду.

З щирою душею люди поставили млина — кому матері дякуватимуть? Кому вклониться буйна нива?

При обіді Мусій Завірюха вітав плотників з перемогою, від правління складав подяку, а ще скажуть своє слово збори...

Товариство, звісно, не мовчало.

Салтівець, уславлений мірошник, вдалий на приговори, собі став примовляти: щоб добре крутилася семерня, щоб вітер гнав крила, добре муку молот... І щоб ми жили та підскакували, а щоб фашистам очі повискакували... Знав, що сказати!

Аж тут між друзями стала суперечка:

Авер'ян:

— Я поставив млина!

Келіберда:

— А пособляв хто?

Салтівець:

— А камінь кував хто?

Радивон:

— Я приставляв дерево!

Салтівець:

— А руководствував хто?

Авер'ян:

— В мене син копитан. А другий на флотах!

Не знати, чия б думка повершила і що б на це відказав

Салтівець, аж тут плотники брязнули пісні, що аж вікна забриніли, та ще не якої-небудь — ми ж таки не прості люди — «Ревела буря, дождь шумел»...

Фашисти вітряк спалили, думали бездолати людей, вітряк знов крилами має, звеселяє людське серце, мука з-під каменя тече, ясна та біла, пухка та жилага, на схід славна, аж рипить, аж сяє, хліб — як віск, скоро не черствіє...

...А хто вже камінь кував, згадувать не будемо...

12

Зернистий ячмінь похилив колос, пружне стебельце, горобець сяде, колихається на стеблі.

Теклі хотілося пригорнути стигле поле.

Земля порясніла буйною росою.

Картопля цвіла, як туман.

Просяні волотки — як калина.

Помідори, як жар, горять.

Соняшник жовтогарячим цвітом вкрасив землю.

Нелегко було вирвать урожай в негоди.

Буряк соковитим листом заслав низини.

Кукурудза — як ліс, качани густо набиті зерном.

В'яжеться, огортається капуста, розкинула пишний лист — не переступиш.

...Весна була суховійна, сонце витягувало вологу, набігали шалені вітри, жайворонок не одривався землі, щоб не заніс вітер.

...Зійдуться дівчата в круг. Сонце висмалює цвіт. Тремтить чахла стебельце. Розпливаються осмучені погляди. Запалюється, запікається рослина, а з рослиною дівоче серце.

Не давали кам'яніть землі, тричі пололи, розпушували, щоб не засихала зісподу, не випаровувала вологи.

А тепер щасливі дівчата з косами, граблями вийшли в поле.

Восковим полиском милують око ячмені. Галя косарів веде, засмагла, дужа, мужицьку руку бере, влад кладе, дарма що куля прошила ногу. За нею Олена Кучеренко, Жалійка Оксана, Наталка Сніжко, косять із щирою душею, через коліно не кидають, не розволікають. Пахтить свіжа стерня, бентежить кров. Текля собі брала косу, слала рівний покіс, пахощі стерні роздимали груди.

Матері за дівчатами в'яжуть, бистрі, мов вітер, — крутнуть перевесло, нагорнуть сніп, обіймуть, осмичуть, переступають далі. Самі хустки порядкують в полі, подекуди виткнеться кошлата борода.

А ось зносити снопи — чим і як? Не волочитимеш колосками по стерні. Безпорадна Текля топталася серед поля — ні ряден, ні мотузків. А в кого і збереглося рядно — чи постелиться, чи під снопами порвуть?

Захар Онищенко із Остапом Нещеретним виручили бригадира:

— Не журись, дочко, ми тобі завтра сплетемо ноші. Звечора наріжемо ліщини. По десять снопів можна класти.

Заботливі такі, чи ж не бачать вони, що все хазяйство на жіночих плечах держиться.

Все літо готовили ріллю, що заростала бур'яном, нестача коней, культиваторів, тож дівчата сапачками зрубували. І свою ділянку прополоть треба.

Мусій Завірюха зізвав збори, сповістив про переможний наступ радянського війська, що жене ворога на захід. Тож чи не пора нам сіять озиму пшеницю? Вже прибуло із Саратова насіння. Перемога не за горами. Почнуть вертатися солдати, дівчата почнуть виходити заміж. Хіба з ячменю коровай спечеш?

Думав звеселить людей, а ще дужче осмутив, бо за тим повіяли жалі:

— Хто вернеться, а хто навіки повинчається із сирою землею! — заголосили матері.

Наспів вересень, вітер гонив терпкі пахощі, дівчата косили гречку, а де вивихрило, рвали руками.

Трудова осіння пора, збігається робота з роботою. Орали, сіяли, косили просо, копали картоплю, ламали кукурудзу, вибивали соняшник. На польовім току збивали ціпами ячмінь, тачками возили на станцію зерно. Ще й вкосить отави треба, заготовити корму. Прижене Сава корів, чим годувать, а ще не побудували ферми.

Скільки дива було, як Текля двох вигляджених приблудних коней запрягла в нового воза, промчала вулицею!

...Звабно полискували червонобокi яблука, рясно вродили дерева на перемогу. Арсентій ходив між деревами, втішався: густа антонівка, соковите смугнасте яблуко надаватимуть армійцям сили, відваги...

Два роки бур'янів сад. І коростяве поле з нудьги за-

жовкло. В Арсентія опускалися руки. На людські розмови він звично відказував:

— Що я, буду німецькому барону сад ростить?

Саливон не раз загрожував повісити Арсентія на сухій гілляці.

— А робочої сили де я візьму? — виправдувався садівник.

А тепер старе і мале вийшло повесні в сад вирубувать бур'яни, які тут же палили, попелом здобрювали землю. Пішли дощі, присмоктали добриво. Ожило примучене дерево, щедро одарувало людей.

...Рясно позернилася пробуджена земля.

А тепер недругів зазидки беруть. Побачила Соломія на партизанських дівчатах медалі, приснула:

— Обношені, перелатані дівки медалі почепили!

Соломія із кумою Тетяною пересміхувалися.

Цвітні, вилежані молодиці, вздрівши Олену з Наталкою, пащекували:

— Під мішками плечі пооблазили! Запечені, висхлі. Газети про них пишуть, на конференціях виславляють, в президії садовлять! Фотографи до них їздять.

— Хочете, щоб вас виславляли? Крива баба більше картоплі виростила, ніж ви!

Жалійка з Варварою, трудові жінки, взяли на глум ледяних молодиць.

— Мішками перегній не носитиму! — із пихою відказала Тетяна.

— Прем'я — на врем'я, а кольки — довіку! — підтягувала Соломія.

Лихо знає, хто кому підтягував, обидві лихі та люті.

Жалійка пригрозила злостивим молодицям:

— Вже давно пора вкоротить вам язика!

— Ти вже навчилася телефони крутить! — не вгавала Соломія.

«Щоб ваші медалі не лежали в скрині», — сказав нагородженим товариш Гречуха. Чи ж міг він гадати, до чого призведе його рада?

— Медалістка пішла! Вся в орденах! Лиха нема на неї...

Соломія не може бачити Теклиного сліду. Думали загнати її в землю, а вона знов у честі й славі, знов у полі верховодить! А тут єдина дочка, Санька, собою показна, при здоров'ї, материна втіха, дома порадиця, а немає талану! Десь повіялася шукати щастя-долі...

Далєбі, світ пішов обертом, Тетяні несила збагнути: — І чого вони по льохах на попелищі співають та ви-танцьовують? Сльози близько сміху... Єдиний син був, Тихін, і той подався в безвість. Чи вирятується?

...Обсипана рясним квітом землянка. На згарищі загра-ли веселі барви. Чи в землянку сонце не світить? Та вже люди починають потроху вилазити із землі. Закладають фундамент під нові хати.

...Знеплоджена земля вернула свої сили рослині. Родючі соки побігли знов по стеблу.

13

Дах у школі згорів, стеля вигоріла, дошки з підлоги позривали, рами повилітали, стояли самі потріскані стіни.

Мусій Завірюха сказав, та і самі люди знали, що відбу-дувати враз школу непосильно, оправимо кілька класів... Бо хоч держава і дає колгоспам дерево на відбудову, та чим його приставить, а якщо і приставимо, так де взять плотників.

Того не сказав, що і дітей в нас обмаль.

Вигоріло півсела, спалено господарські будівлі, ферму, клуб. Нема робочої сили, а якщо і є — той без руки, той без ноги... Сам Авер'ян із Келібердою заправляють світом! Та ще Салтівець.

Балки, накриття колгосп настягав школі, плотникам на верх, а впорядкувати класи взялися вчителі і матері з дітьми, бо вже діти за окупації мало не здичавили. Хлоп'я-ки возили тачкою глину, тягучі та в'юнкі, носили відрами воду, а вже дівчата збирали по дворах вапно, крейду. Насамперед треба було гору кізків викидати. А вже роз-чистимо і утрамбуємо долівку, як оправають стіни.

Вчителька Марія Гнатівна місила глину, Маланка Костриця шпарувала потріскані стіни, тоді стягувала, коли ж висихали, білила. В касці розвела вапно. Над Буймиром збили «юнкерса», що взявся полум'ям, лише чотири голови в касках уціліли, тепер каски придалися, хазяйки розводили вапно, глину. Давали курям висівки з кропивою. Маланка Костриця, коли власну хату шпа-рувала, руки порізала, скалки від гранати пов'їдалися в стіни. Долівку скільки не стругала — земля пройшла кров'ю.

За роботою жінки вели буденні розмови, і хоч у кож-

ної повна хата горя, хустки до серця брали людську біду.

Хима Кучеренко, неспроможна бовтатись в глині, шпарувала стіни, глину ж збивали Мавра, Жалійка, Варвара Сніжко.

І вже часом над Буймиром витає пісня, тягуча, як вічність, а з піснею немов розцвітає людська душа, дарма, що в співців на віях бринить сльоза. В житті завжди так, горе пригнічує людей, давить слізьми, люди ж розгонять горе піснею! А може, часом і нагонять?

В поміч людям стали бійці, вони возили для школи торф, дерево, цеглу, пічники ставили груби, мостили долівку. Не без того, щоби хлоп'яки не пособляли бійцям. Чи вони не вміють ходити коло армійських коней? Деякі навіть сідали верхи, без сідла, дарма що обозні коні ставали гопки, і тоді верхівець сповзав назад, кінь кидав задом, і верхівець сповзав на шию, а тоді, гепнувши на землю, не міг прийти до пам'яті — пішов світ обертом.

Авер'ян з Келібердою за літо мали надію поробить вікна, двері, парти, аби настягать дощок... Весь світ звалився на того Авер'яна з Келібердою!

Марія Гнатівна обійшла село, переписала учнів, не минулося і тут без сліз.

Дрібне дівча в землянці просить:

- Візьміть і мене до школи.
- Тобі нема семи років.
- Мій батько на війні.
- Ти не вийшла годами.
- Німці спалили нашу хату.
- Ти мала.
- Я підросту.
- Тебе курява зимою замете.
- Мене мати на руках носитиме.

Дівча тягнеться до школи — нудно сидіти в землянці, — довелося записати.

І коли в школі зізвали збори, на які прибули червоноармійці, до них звернулася із словом Надія Лелека. Скарпа покривдженої душі билася в тому слові:

— І так, ми знов одягли червоні галстуки, такі ненависні фашистам, за які вони могли і повісити нас. А з книжками що поробили! Позаляпували цілі сторінки, навіть в букварях повикреслювали рядки: «Раніш лани були в панів». Про піонерів згадувать заборонили, і навіть жовтенят. І слово «Москва» немов на світі не існувало. А ми-то все знаємо і в своєму серці держимо образ учи-

теля людства — Леніна, і гадок наших фашистам не вивідати, мріємо про рідну Червону Армію, про час визволення. І тепер ми вже зібрали чимало полотна на перев'язки, чергуємо в госпіталях, ранених бійців доглядаємо і обпіраємо. Дівчата справляють містки, заготовляють зерно, збирають овоч і молоко, печуть хліб, за що вже одержали від бійців подяку. І в полі ми вже назгрібали стоги бур'янів, випалюємо фашистську напасть.

Від імені піонерів визволеного Буймира спасібі вам, дорогі воїни! Ми дуже любимо вас! Як легендарний Данко в безсмертному творі Горького, полум'яний Данко, який вирвав своє серце, щоби освітити людству визвольну дорогу, так червоний воїн своїм життям прокладає нам дорогу волі. Рятуює під бомбами дітей!

То-то б озлилися фашисти, якби побачили нас! Не стане снаги. Клацайте зубами, скоро вам прийде край. Поруйнували наші школи, плакали ми над руїнами. Не забувайте, дорогі воїни, матерів і дітей на поневоленій землі! Слава вам!

Промова припала до душі зборам, надто червоноармійцям, матері засмутилися. Дівчатка твердили, що то вчителька, Марія Гнатівна, напоумила Надійку.

Аж тут Мусій Завірюха звернувся до людей із думкою, щоб назвати нову школу, як побудуємо, іменем учителя Василя Івановича Горленка, якого згубили вороги.

Із тим були згодні всі, а Марія Гнатівна засльозилася.

14

Несміло переступив поріг, дав «на добридень», хатні зацікавилися, вдивлялися в пошрамоване лице, не то розпізнавали... Наталка зойкнула, прянула до порога, впала воїнові на груди, росила слізьми — моя надія, моє сонце... Кошаву постать повила знемога, ослабли коліна, і солдат не то сів, не то впав на лаву. Наталка горнулася, мліла — вже очі вигляділа, ждучи на тебе.

...Чому ж не розпізнала одразу?

...Всі знегоди, що зазнав воїн, — стужі, голод, розпач, — розвіяв душевний голос. Дотик дівочої руки огріває жиле тіло, аж кидає в сон. Пробивається надія на світлий день.

...Довго сидів на горі понад Пслон, дивився на спалене село Буймир, на низину, що куріла димами, де-не-де по-

витикалися покрівлі, шукав очима хатину, де найшов порятунок.

...Калічений, ослаблий, куди йти, чи не повернути назад? Куди назад? В безвість?

...Дівчина, певне, не відає, що врятувала йому вдруге життя.

Варвара Сніжко, що враз прийшла до пам'яті, гримнула на дочку, щоб стягала шинелю, чоботи, гріла воду та виймала борщ з печі, чоловік з дороги, рідна душа в хату прибула, вияснилася доля дочці. Сама ж побігла по сусідах сповістити радісну новину, що біла через край. Скоро можна було побачити, як село заметушилося, як із землянки в землянку перебігали хазяйки.

Наталка в ночвах купала бійця, тужила над пошрамованим тілом, обережно розтирала тонку синю руку — я тобі рукавички зв'яжу, скалічена рука щоб у теплі була.

— Ліва рука перебита в тебе... В мене є триста трудоднів... Не смійся, це твій хліб, ти нас визволяв... Картоплі на цілу зиму хватить, є капуста, огірки...

Втішала, як могла, сердечна дівчина солдата, щоб спокійний був, набирався здоров'я.

Дивна дівчина. Хіба він такий безпорадний, чи він прибув, щоб вилежуватися? Великої сили, правда, нема в лівій руці, але в механіці він дещо тямкує. А прийде порятунок — сяде і за руля...

Ледь помітна посмішка набігла на лице Наталці: «Наша механіка — коса і лопата», — хотіла сказати, та передумала, щоб не гнітити людини. Розповіла, як на поле гній мішками носили, лопатами копали, граблями скородили, лише засмутила Сергія, схаменулася. Скільки зайвих слів сьогодні зірвалося в дівочій мові, чи то з незвички, хвилювання, не знати з чого. Не треба смутити солдата. Проте чи він сам скоро в тім не пересвідчиться?

На признання в коханні довгої розмови в них не було, кохання давно ввійшло в їх душу. Чи кожен за буденним словом відчує красу почуття?

Наталка дістала із скрині полотняну сорочку, що обвисала на кістяких плечах Сергія, приємно холодила. Сама моталася по хаті, давала лад, і Сергій не одривав очей від проворної дівочої постаті.

Варвара Сніжко, мудра мати, чи не навмисне залишила молодих на самоті, щоб виговорилися вони. Та коли серце повне приятності, хіба виговориться за весь вік?

Пишнобороді господарі з хлібом-сіллю прибули вшанувати молодих, за ними матері в теплих хустках, дівчата, осяйні очі, завітрені лиця. Вістка, далебі, схвилювала все село, залетіла в кожную землянку, як свято. До Сергія припадали жорсткі, як костриця, бороди. Мусій Завірюха пригорнув солдата, як сина, притягнув голову до грудей, довго так тримав. Про Сергія гомоніло все село, вже давно він поріднив свою долю з дівчиною, що вирятувала і виходила його. І ось доля знов звела молодих, подія ця схвилювала всю людність. Дужий, чорнявий вусань Повилиця подає солдату ліву руку, кріпко трясє, немов збадьорює, завіряє — хоч рука одна в мене, але кріпка, надійна.

Дівчата не могли натішитися, намиливатися з молодої, що прикорила, здавалося, всі серця, мила, привітна. Хата повна вигуків, плачів, гомону... Поглянувши на солдата, Килина заголосила: «А де ж мій синочок дорогий, соколик милий», — та її обшикали, і вона замовкла. Скільки почувань, зітхань принесли в хату дівчата!

Тежля з доброю душею сказала подрузі Галі:

— Найшла собі дорогу пару Наталка.

Сергій за столом стоїть, орден Слави виблискує йому на грудях, дякує людям за привіт і ласку, вклоняється, якийсь сором'язливий, синіми смугами взялося опалене, пошрамоване лице.

Радивон пояснення гостям дає:

— Проривав Курську дугу... Пробивався не раз в тил ворогові.

Мужні вусані, самі посічені, в медалях, сповнені поваги до молодого: в самому пеклі був.

Сергій, посеред приязні, мило дивиться на кошлаті лиця, життя розкрило перед ним свою щедрість і доброту, ласкаве дівоче серце огріло.

...Дніпро форсували, в тил німцям переправилася артилерійська дивізія. Міною перебило гарматну обслугу. Сергія вдарило в лівий бік, перебило руку, скалічило щелепу. Затьмарився світ. В госпіталі лежав, людей не бачив, не міг вимовити слова... Чи думав, чи гадав, як збігав кров'ю на полі бою, вернутися до життя, стати посеред щастя, любові, людської приязні, турботи? Серед хатнього гамору Сергій прислухався до дивної пісні, що бриніла десь у глибині душі.

Наталка, певне, відчула його неспокій, стискає руку, гладить сухі пальці.

Мусій Завірюха здоров'я молодим бажає і, щоб довести, що життя не спиняється, розвивається, повів мову про те, що озимі в цьому році ми посіяли перві в районі, план перевиконали, хлібоздачу виконали... І з-поміж ланкових дівчат, треба знати, вславилися і Наталка, що виростила фронтовий гектар картоплі. Голова прихвалив ланкову, і Сергій, до речі, пересвідчився скорше, ніж дівчина думала: самі діди та жінки ставили зруйноване хазяйство на ноги, і духом не опали, і де лишень взяли силу? Сергій прагне скорій стати в поміч людям.

Радивонові теж є що сказати, хіба не він клопочеться про людський достаток:

— Ставки завели, по два кілограми коропа ловили...

І на підтвердження тих слів (маг і чародій) сусідки ставили на стіл ситу рибу, що аж зарум'янилася.

Тут жінки, що вели в хатині потайну раду, — Маланка Костриця, Хима Кучеренко, Жалійка, Веремійка, — згадавши давнину, визнали: які заручини без старостів? Де ви таке бачили? Це непорядок!

Прозірливе жіноче око!

Вибір упав на достойних, поважних і дорічних людей, що вони члени правління, — Радивона з Голивусом. І вони проти того не перечили — два квітчасті рушники наготові, щоб, значить, перев'язати старостів, коли дійдуть згоди. Кому неохота заробить рушника? До того ж і совість чиста — не треба вихвалять якогось забіяку чи п'яничку, як в давнину було.

Довідавшись про ті витівки, Наталка рішуче заперечила:

— Не той час! Не в'яжеться!

Літні жінки нагримали на неї.

Жалійка:

— Що ти тямиш? Звіку так заведено!

Веремійка:

— Не самі вигадали, від матерів перейняли!

Варвара Сніжко:

— Хай буде так, дочко, як люди кажуть.

Радивон цілком поділяє думку жіночого гурту:

— Правда ваша, бо, може, ходить в атаку Сергієві і не страшно було, та сватать дівчину не в кожного духу вистачить...

І, як водиться, старостам дають хлібину в руки, із шанобою садовлять за стіл, розпитують, де бували, що чували. Щоб, значить, за давнім звичаєм, повести змістовну

розмову — бува, не заблудили, не загубили... Щоб усякими манівцями дійти до діла.

Аж тут Сергій, малодосвідчений, а що нетерплячий, не дав дотягти врочистого ладу, порушив увесь задуманий з добрими намірами пишній стрій. Став за столом, не то осердився, не то знітився, гаряче відказав:

— Оце я весь перед вами, з госпіталю прибув, як знаєте, хоч приймайте, хоч виряджайте!

Наталку кинуло в жар, старости насумрилися — пропали рушники!

Варвара Сніжко, мудра мати, тут повела із старостами лагідну річ, як вона із своїм чоловіком, Іваном Микитовичем, прожила, і він їй не загрубив ніколи. Перед Сергієм літня жінка стала складати шану, перед його ранами, перед його славою — захисник Вітчизни. «Кохайтесь, дітки мої, хай вам щастить. Шануйте одне одного, я рада, що доля поріднила вас».

Материнська щирість взяла Сергія за душу, навернулися сльози, в таку хвилину не до слів, він скупно дякує матері за довіру, низько вклоняється.

На ту пору прийшли діди, підкинули веселощів у хату. Авер'ян з Келібердою, Нещеретним посідали на лаві, повиймали скрипки, вдарили в струни, хата сповнилася чарівного гомону, дзвону, до весільного танцю награвали:

Ой дівчина-горлиця
До козака горнеться...

Мусій Завірюха озвався до солдата батьківським словом, село потроху вилазить із землі, в першу чергу виводимо на світ матерів з дітьми малими, вже поставили хату Марії Рожко.

Радивон додає:

— А вкрива хати погорільцям дід Нещеретний, що пиляє на скрипці, що його син старшина Василь нагороджений двома орденами Вітчизняної війни...

А хто не нагороджений? Чи Салтівцеві командування благодарність не пише за те, що виховав достойного сина?

Горді батьки своїми дітьми.

Арсентій:

— Мій син підбив два ворожі танки, помстився за батька.

Авер'ян:

— Мій син брав Київ...

По тих розмовах Сергій поник головою — на півдорозі вибув із строю... Кому не зрозуміло, чому засмутився солдат, — на півдорозі до Берліна...

Дівчата, що ледве пробілися до подруги, собі озвалися до солдата лагідним словом. Приязні та милі, чого тільки не наобіцяли! Вже ми і це літо потягаємо косу і на скирті потопчемося, землю скопаємо, сполемо, поки заведуться машини, набирайтеся тільки сили!

Щиросерді дівчата, здавалося, весь світ ладні пригорнути!

Люди оспівали, звеселили сільську хату, що зазнала стільки горя, що тепер їй вияснилася доля.

15

Яблуня розправила пишне віття, дзвенять білі кетяги. Дівчина з посивілою косою під яблунею стоїть, виснажене лице повила дума.

Полощуться буйні хліба, ласкаве сонечко огріва землю.

Ніжно туркоче голубка.

Сад перекликається, переспівується. Славить день вільга. Яскріє краплиста роса. Світ заграв теплими барвами.

Залящав соловей, немов привітати хотів Катерину.

Щасти тобі, мила пташко! Скільки тужних згадок навивала ти квітневої ночі на чужині!

Кладовищем вела дорога до села. Скільки могил прибавилося! Катерина отерпла. Похилилася на хреста, оплакувала малих братів, що загинули від ворожої кулі.

— Я вже думала, що одплакалася за ці роки...

Мати полем із сапачкою йде, бачить — б'ється дівчина на могилі. Ослабли ноги. Біля дочки впала, примовляла:

— Синя, катована, моя рідна дитино! Я ж твої сорочки, хусточки сльозами перемила. Не думала живою побачити...

Лише по голосу признала мати дочку. Була як яблучко, а тепер самі кісточки. Небожа. Знесила. Ледве ноги тягне. Де ділося твоє біле личенько? Де ділися твої рум'янці? Посивіла коса. Позападали очі. Сині жили перевили шию. Скрутили нелюди дівочий вік. Висхла в Німеччині. Зажовкла. Згоріла. Це ти вмирати прийшла!

Як не було гірко, Катерина всміхнулася крізь сльози:
— І не думаю!

— Я і на карти кидала, тебе виглядала... На великдень в церкві поминала... Кликала в безвість: дитино моя, Катерино, хоч ві сні приснився мені...

Мати веде дочку городами, оплакує синів, що на фронті загинули — і в кузні кували, і на тракторі орали... Ворог вигубив малих хлоп'ят. Мої перепілоньки, я ж вас кохала, я ж вас годувала.

Дочка не пізнає двора.

— Чия це хата?

— Наша.

В земляночку дочку веде.

Спустошене, забур'янене село потроху зводилося на ноги.

В дворі звалено соснину — на крокви, сволок, підвалини.

— Будемо ставить хату. Нема ще лат. Мусій Завірюха пообіцяв...

Пораділа земляночка, як вернулася дочка з неволі. Не знає, чим пригостити дочку, матір.

— Я тобі булочку спечу. Я тобі яєчко зварю.

Дочка сіла до неструганого столу, землянка грала ясними барвами, руді стіни прикрашали квітчасті рушники, що Катерина вишивала.

— Як зберегли?

— В землі прикопала.

Ізлагідніло виснажене лице.

Мати дочку купає, тужить над катованим тілом. Була як цвіточок, весела, співуча — тіль сама прийшла. Гулі на руках, застуджені руки. Висхлі ноги. Кісточки самі.

Полотняна сорочка освіжала тіло, дочка сидить в рідній хаті, клопітлива мати вертиться коло неї, догоджає, мов дитині. Сходилися дівчата, прийшли Текля з Галею, впали на шию подрузі, наплакалися, нагорювалися. Люду набилося повну землянку, поприносили хто пірижечок, хто молока, яєчко, огірочка, помідора, а хто квашених яблук — село потрохи вибивалося з нестатків. В Катерини розбіглися очі, перехватило в горлі, зголоділа по кислощах, тонкою рукою, на якій понадувалися сині жили, вона потяглася за яблужком, пожадно допалася, на лиці ходили хрящики. Втамувавши спрагу, подивилася на всіх вологими очима.

Коли прийшли Наталка із Сергієм, люди приставили

табуретку, щоб солдат не трудив скалічену ногу, з чого той знітився: стільки уваги виявлено до нього. Катерина, кинувши позір на милу пару, незрозумілим почуттям збагнула все, втішалася, в тісноті до подруги не доступитися. А так хотілося свої знегоди в розлуці переповісти подругам, далєбі, знегод тих на кожну дівчину в Буймирі випало стільки, що стане переказувати дітям і онукам.

Доля розлучила подруг, розкидала по світах — Галю, Теклю, Катерину, Наталку, — тепер знов звела...

— Чого ти така мучена? — люди Катерину питають.

Посходилися матері, що не мали вістки від дочок, діди насумрили чола, вбирали серцем сумну дівочу повість.

— Сорочка на мені з нудьги потліла, — розповідала людям Катерина. — Колодочки на ногах носила. В мішках ходила. Лушпиння їла. Наругу терпіла. Вилізли коси. За гребінцем так і тягнуться. В них баби не посивіли, а я дівчина сива. «Чого вас, тіточко, сюди завезли, адже ви старі?» — питають діти мене.

Землевласник Карло Лейман набрав по шість марок силу рабів. Ніхто йому не під норів. Подорожники дівчата їли. Висівками замувають воду — хлещи, без усякої заправки. Нема цибулини, нема квасолини. Куховарка або недосолить, або пересолить. Хоч би бурячок попався або картопелька. Хліб за ножем тягнеться, з каштана, жолудів, букової тирси домішано, як попіл, ні кислощів, ні солі, зелений, цвілий, аж рипить за ножем, всередині розлазиться, аж сичить. Голодом мучишся, з'їси — ще тяжче. Пече, нудить, згага давить. Як не гнітять, а люди живуть на бур'яні. Поглядають на схід, ждуть братів-визволителів.

Землянка в суворій печалі слухала розповідь Катерини, котилася сльоза по сивій бороді, в дівчат тремтіли уста.

Насумрені, зосереджені подруги перемовлялися без слів — як не схожа непокірна партизанська доля на твою підневільну, Катерино!

— Сад на замку, фрау Зема Лейман стежила, щоб ми, боронь боже, падалицю не збирали. Полоти, поливати, гній носити можемо, а яблуко з'їсти — ні. Картоплю свиням варили, мукою обмішували, іноді вихватиш картопельку, щоб німкеня не бачила. Від зорі до зорі спини в полі не розгинали. Стоїть наглядач над тобою, як чума, Адольф. Отакий в рилі. Слідом ходить, з нудьги розважається.

Вертаємося з поля, перемовляємося — в оцю пору мати корову доїть чи згадує безталанну дочку свою? Чи зглянеться доля, чи ж доведеться побачити вас, дорогі, рідні брати-визволителі? І вас, мила малеча?

«Де вила?» — наглядач питає.

«На возі», — кажу.

Побачив переламані вила, держаком як уріже мене по спині — затяло дух...

Дівчата зняли лемент, кожна відчувала свою безпорадність.

Всі стежки, доріжки попригадуємо, тужимо по рідному дому. Сніги тануть — мучимося серцем. Сади цвітуть — ще тяжче. Ластівочко, полети на Україну, до рідної матері, та перекажи їй журбу мою пекучу.

Дочка не відає, що в матері самої журби повна хата. Корову забрали, а брати-підлітки в землі лежать.

Приснився дочці сон — воду з криниці додому носила. Вранці дівчата відгадують — річ про нас дома рідні ведуть. Стиха переспівали, переплакали, пішли на роботу.

Гладкі німкені Фріда з Бертою глузували, насміхалися з наших дівчат: які ви, мовляв, некультурні... Спідниці довгі. Лиця смагли. В косах. Не позавивані. Босі. Дерті. Латані.

Молоді німкені днями виніжуються, вихолоджуються в саду, розкохані, як дрохви. Тішать себе маслами, медами, булочками, винами — на наших очах. Нема жалю в них до трудової людини.

Сорочки ми при місяцю прали, днем ніколи.

Обірвалися, обносилися, кріпкий луг переїдає полотно, мила нам не давали, все розлазиться, самі перетлілі клапті на нас висять.

«Дайте хоч мішка на спідницю», — благаю господаря.

«З лопухів пошийте», — Карло глузує.

Котушки ниток мені ні за що купить.

«Дайте хоч нитку, постягать клапті», — благаю Зему Лейман.

«Война, война!» — не дала.

А купить ні за що. За місяць одержиш шість марок, купиш разок намиста.

Полонені французи, поляки зглянуть на нас, дадуть ниток.

Взяла я латку крадькома, залатала спідницю. Побачила Зема Лейман, пізнала свою латку, розлютилася, одірвала, злодійкою мене назвала.

В літню спеку нап'яла я червону хустину, Зема Лейман хвалила: «Гут, гут, руські аероплани на нас не налетять». То я із серцем зірвала хустку, простоволоса робила в полі.

На слова дочки мати не стерпіла, затужила, заголосила:

— Я б його вбила, того Карлу, катюгу, власними руками задавила б, серце зігнала...

Аж трусилася дрібна жінка, сповнена жалів до дівочого поневіряння... І нікому не здалося, що Фросині не вистачило б смілості чи сили вирвати горлянку ворогові.

Люди в задумі мовчали, мов намагалися сягнути за межі невідомого.

Діди марудили чола, від роздуму стяжеліли голови, приховували в бородах пізнання світу...

Сергій обіперся на палицю, пошрамоване лице повила дума, чи не віддав би своє життя солдат, щоб визволити тебе, дівчино?

— А вже як фронт став наблизатися, — вела далі Катерина, — Карло Лейман став годить нам. Сідаємо вечеряти, гримлять гармати, аж вікна бринять, то вже німкенья підкине нам яку шкварку, часом дасть молока шклянку.

Молоді німкені почали до нас добритися.

— Тобі золотий перстень дать? — питає мене Берта.

— Не до прикраси мені, — кажу.

— Ти хочеш їсти? — питає Фріда.

— Ні, — кажу, дарма що голодна, як собака.

Стривожені заплакані німкені днями не виходили з хати, аж стухли, потайки перемовлялися, безнастанно грюкали дверима, метушилися, клопоталися.

Як викидала гній, помітила: Карло Лейман закопує в саду сундуки.

Цілу ніч торохкотять шарабани, гаркають гармати, хазяїни втікають з села.

Як став зряджатися Карло Лейман в дорогу, то я пересідала в ямі. Гукали мене хазяїни, лютували, я не озивалася, притаїлася, серце мало не вискочило. Час минав, як вічність. Видивлялася зорі. Вирішується людська доля.

На ранок усе стихло. Чи не вернуться хазяїни? Чи не засіли мене?

Далеко розлягалися вигуки. Я почула рідний голос. Бійці витягали гармату.

Мов приском обсіпало мене. Отерпло тіло. Мало не

зомліла. Провалювалася в безвість. То немов на хвилях підносилася. Вже я на волі!

Уклін вам, брати-визволителі!

Обношені дівчата кидали квіти під ноги воїнам.

Напували холодною водою.

Пригощали хазяйським хлібом.

Мучені, дерті промовляли без слів.

Зряджалися в дорогу.

...Драстуй, рідна матінко!

Перша ніч минула в тривожних снах. Катерина стогнала, кидалася.

— Болять мої рученьки, болять мої ніженьки.

Вранці прокинулася з криком:

— Хазяїн битиме: заспала!

— Заспокойся, дитино, це ти дома!

Галя з Теклею лише презиралися та перемовлялися думками — подругували з Катериною, що була весела, роботяща, та як розбіглася дівоча доля!

...Вітер розгонить пісні в саду. Рясніють сорочки.

...Квітка моя мила! Пташко моя люба! Не витопче німецька орда саду! Не позбиває нагайками цвіту!

ЗАРОБІТЧАНИ

ПОВІСТЬ

...Наша молодь повинна добре знати
нужденну і сувору історію минулого.

МАКСИМ ГОРЬКИЙ

В НЯНЬКАХ

Як тільки почали розвиватися берези, забормотали червоноброві тетеруки, а в дуплах сосни Маври дикі голуби заворкотали, дух ріллі занепокоїв материне серце.

...Тоща мати крізь сон мотає набряклими від утоми руками. Крізь мутну шибку пада світло на пристаркувате лице. Знеможено кида руками, вві сні стогне... Тче.

Щоб не почули діти, які сплять під одним рядном, не шелестіла солома, тихо підводиться долі дівча, Оленка. Стривожено прислухається, схиляється над лежанкою. Вдень сидить за верстаттю мати, людям полотна тче, а вночі морене тіло покою не найде, руками крутить, трусить, кида — тче.

Оленка рада пособити матері, сім год уже, а ніхто в няньки не бере, мізерна така. Якби найнялася — все б поміч була матері. Однак дома робити нічого — ні теляти, ні поросяти...

Сонце знялося над зеленою халупою, вигрівало землю, пробудило молоді паростки до життя.

Клопіт здавив голову матері. Коло порога вся земля, — картоплі посадить треба, конопель посіять, ще й зернину яку кинуть треба на тій півдесятині, а зорать нікому.

Як де вдовина нива, неодмінно зроблять дорогу. Зачала лопаткою землю копати мати. Земля збита, заїжджена.

Топталась безпорадна Оленка коло матері. Поміч яка з неї? Якби садить картоплю, кидала б під лопату. Або ламати косматі качани кукурудзи з бадилля. Зрізати головки соняшнику. Рвати сухі стручки, вилущувати білі квасоліни, що аж цокотять, переливаються в пригоршні.

Нема веселішого діла, як, запустивши руки в холодну землю, рвати з-під коріння свіжі картоплини.

Затужавіла земля — лопатка не йде, із сили вибивається мати. Від знесилля заплакала, тоді сіла, заспівала — скаржилася на своє гірке вдовиння:

Ой уроди, боже, пшениченьку яру
На вдовиних діток, на людську славу.
Ще й удівонька додому не дійшла,
А вже, кажуть люди, пшениченька зійшла.

Далебі, більше сліз виплакала мати на своєму віку, ніж зерен у полі...

Несподіване щастя звалилось на голову матері. Пасько Нестір, довгий, чорнявий вусань, повз двір ідучи, гукнув до старої:

— Бабо Галько, кинь копать, завтра зорю.

Слово те звучить поважно, владно, на вітер чоловік не кида, не хто-небудь. Кланялись у пояс зачала мати. Повен двір добра в нього. В економії десь там у начальниках служив, надивився, порядок дома завів: огорожено тік, загін латами, видно, дали дерева йому за вислугу, волами привіз, завалив двір деревом. Побудував довгі хліви, клуню з фронтоном, хоч води налий, амбар. Землі і небагато в нього, прикупить збирається... Зате скот виплеканий, ситий, чистий — червоні корови, тонкорунні вівці, білі свині. З того господар пишався, довго і розмовляти не став, не такий уже він, щоб час гаяти.

Отже, Нестір зоре і заволочить нивку, тільки за те Оленка повинна рік дитину глядіти. Як примітив він, до дітей дуже ласкава Оленка. Щонеділі всіх дітей, бувало, на руках переносить.

Як зійдуться матері в гурт, Оленка дітей галасливих, надокучливих перед себе носить, пестить, — і де тільки в неї береться сила й охота разом, дивувались матері, — до дітей прихильна Оленка, грається славно, забавля, видно змалечку вдачу.

Ввечері Оленка голодна додому йшла, знесилена, виснажена, не йшла, а точилася... Крутився світ в очах, цілий день носила, забавляла дітей, хоч би хто шматок хліба дав або в няньки взяв.

Оленка дітей носить, бавить, а дівчатка, хлопці в гурті грають, поміж них зайдиголова Оверко — парубки за ноги беруть його, колесом крутять. Моторошно, млосно хлопцеві. Та ніхто не осмілюється, а ним крутять... А тоді

гасав як несамовитий вулицею, задирався, з Оленки зірвав хустку, закинув на дерево. І Зінько не кращий за нього, — завжди сіпають дівчат...

Аж ось щастя не знати яке випало Оленці — сусіда Пасько Нестір, заможний господар, примітив дівчинку, сам у няньки кличе.

Худе дівча з чорною кучмою на голові, вертке, смагляве — «каштан», як сусіди називали, — часто вилазило на вербу, видивлялося за парканом привабне Несторове дворище. Гладкі свині трясли салами, вигрівались на сонці лискучі корови, вівці, вигулювали ситі коні. Скирти сіна, соломи стояли на току.

Мати слухала благовісну річ Паськову, вклонялася.

В біді треба помагати один одному, — говорив Нестір, — як святе письмо вчить. Богомільний такий, хоч молодий, проте досвідчений господар. На гадку Нестора, няньці дуже зручно: по-сусідськи живуть, одно — що близько ходити, до того ж Оленка може спати в себе дома. А вдень дитину глядітимає.

Оленка віднині власний хліб їстимає, зароблятиме на себе, — хіба їй літа не вийшли? Вже сьомий рік минув. Ниву матері зорала, засіяла, поміж дітей розсудлива така, не бігає, не грається — не до того їй. Пора забути безтурботні дні, коли можна було привільно собі жити, ні про що не думати, коли страшна забота не гризла голову.

Новий, поважний робітник об'явився в домі, від чого, здавалося, і сама хата споважніла. Вже діти звичайними очима не дивляться на Оленку, нерозгадана для них істота Оленка. До одного столу з дітьми не сяде, за страву, що домашні їдять, не візьметься. Де ви бачили — в люди йде, а дома їстимає? Отоді слава, отоді шана їй у домі, коли вона з свого горшка не їстимає!

Мудре життя людське.

А тут ще хлоп'я пристало, Івась, — мати дала копійку на синьку, — ласощів купи йому. Як Оленка заробить, неодмінно купить медяника. Вона тепер може... Мало що тепер може вона собі дозволити! Хлоп'я дивилося на неї такими променистими очима, втішалося з тих ласощів, що колись Оленка йому купить. Скільки приємних відчужвань бува в хаті!

Хоч би скоріше було «завтра»...

Із світом Оленка розплющує очі. Ні, їй сьогодні просто скучно спати.

Коло високої брами замигтіла босими ногами, квітчастою хустиною вив'язана, тою, що не про будень. Наче в гості йшла.

Паськи саме снідали, сиділи за столом, як Оленка врочисто відчинила двері в хату. А хата в Паськів простора, прибрана, на стінах поблискували в два ряди образи, як у церкві. Стіни в рушниках, постіль у пишних подушках, писаних рядках. На вікні стояли квіти — «свекрушин язик», «дурачок». Нестір поверта чубату голову, сите лице хмарніє, не дуже щось приязно дивиться на Оленку. Пасьчиха, рум'яна молодиця, ложку кладе, лагідно радить дівчинці погуляти йти, поки Марфа спить, бо ще рано.

Оленка пішла з двору, тинялась вулицею, щоб не пасти на очі матері. Відпаровувалась земля, набухали бруньки на деревах, пахощі смаженого сала в'їдалися в душу. Картоплю, що дома зварили, діти поїли. Хотіла б вона бачити, чи змогла б до того горшка тепер повернутись. А тут ще Нестір спитав, чи не для сміху: «Що, мати вже напекла, наварила?» Знають, що, окрім картоплі, нічого варить. Придавила сльози, струснулася, — хто подумає, що вона сьогодні не їла?

Гірко все ж була не знати людської поведінки. Оленка здогадалася. І дитини на руках ще не носила, а вже хотіла, щоб їсти дали.

А як забавитись з дітям, то й за голод забудеш. Дитина хоч і важка, все ж і Оленка була жилава, дарма що худенька, тоненька така. Пасьчиха, дбайлива господарка, все клопочеться: чи не тяжко Оленці? Дитина часом щоб не випала з рук. О, вони ще не знають Оленки! Таких дітей перед себе носила, матері дивувались. Мовби не чути нічого їй, мов пір'їнка на руках у неї, і, щоб пере-свідчити в тім матір, Оленка побігла підстрибком з дитиною на руках, аж поки злякана Пасьчиха сама не спинила її, зате втіха дитині була. Мало що важка дитина, — вертлява, крутиться, марудиться, до всього тягнеться, руки Оленці відтягує.

А вже на схилі горицвіт, сон-трава проросла, на взліссі з-під снігу зозулячий льон зеленіє, сонце припарює, бджола бринить, сіда на проліски, збира пергу годувати діток. Уже Оленка гороб'ячого щавлю нарвала на борщ, а ген дівчина з хлопцем пішли на взлісся проліски рвати, а земля ще холодна і не відтала, і ноги Оленки взя-

лися синіми смугами, коли ж станеш на вигріту стежку або суху колодку, ногам тепліше.

А навкруги так весело: тупі холодні морди, вимиті матерніми язиками, оступлять тебе, дивляться лагідними очима, лашаються. Лиса теличка за рукав тягне, біленькі поросята коло льохи товпляться, і тепле, як язик матері, сонце лиже і лиже рожеві спини, животи, що розпластались на соломі, — солома чиста, аж полискує.

Все сите, ліниве, а Оленчин двір порожній і сумний. І тік голий, нема бадилин. Золоті мужи дзвенять на призьбі, а земля ще холодить ноги, коли ж стати на паркий гній, то навіть тепло...

Смачне густе пійло корова тягне з цебра, і шкоринки хліба плавають там. Лоша простягло довгу морду до дітей, і Оленка залюбки пестить його, а маленька Марфа одвертається — боїться. А з-під корови молоко парке, пахуче, вим'я в корів понабрякало, Марфа може досхочу пити. Ось і вівця замекала: молоко запекло, — прибігло біловухе ягня, зачало смоктати. Щаслива Марфа — в неї стільки скоту, виросте велика, вийде заміж, матиме багатство яке, в достатках житиме, а в Оленки хоч би одне телятко було. Казала Оленчина мати, що й вони куплять корову, як Христя в економії заробить. Якби хоч поросятко було маленьке, біленьке, Оленка б з ним так і спала.

І що воно за дитина, ніяк не заплаче! Яка не сильна Оленка, а стяжеліли їй руки, захотіла на загородь посадити дитину, — побачила Пасьчиха, нагримала: простудить дитину хоче! Вже Оленка носитиме до упаду, якби тільки Нестір нивку виорав, щоб не журилася стара мати, не збувала свого здоров'я. А Марфа все не плаче і не дріма, хоч би матір на часинку взяла, нагодувала, може б, і Оленці який шматок перепав.

Пасьчиха саме вийшла до корів, як зачула дитячий плач, наказала Оленці, щоб подалі з дитиною ішла, щоб не чути було плачу. Заколише хай, нянька називається, а дитину забавити не вміє.

Запашний дух розпуклої верби, берези, насичений дух весни зламав дитяче завзяття. Марфу потягло до сну, і Пасьчиха Оленці дає волю, хай іде додому, погуляє, поки Марфа поспить.

З пониклою головою подалась Оленка до свого двору. Згубила славу перед дітьми: дома одну страву — пісну

картопляну юшку — нарівні їсть, мовчазна, насуплена.

Мати із жалем виряджа дочку — іди, мо', швидше прокинеться дитина, може, коли прийдеться хмизу привезти, Нестір коня дасть.

Якби не одна прикра пригода, Оленка цілком щаслива була б, — дома про те говорить не хотіла, щоб не горювала мати: невдаха така — відро в колодязь упало в неї.

На коромисло за цвях чіпляла відро, брала воду, так відро впало, розплакалася над криницею — як тепер на очі хазяйські показатися, нещаслива її доля. Ще й Оверко із Зіньком натрапили на ту біду, зачали втішати Оленку, намагалися допомогти, Оверко мало не зірвався в колодязь, нічого вдіяти не могли, лише сколотили воду. Провина цілком пригнітила Оленку. Вже ж і лаяла, докоряла Пасьчиха їй. Оленка тільки збитки робить. Не така поміч з неї, як шкода. Відро-то витягли, але чи легко Оленці було слухати докори? З першого дня себе виявила як. Краще б вона крізь землю провалилася. Проте не сказала матері ввечері нічого. По веселому виду дочки мати не могла нічого дізнатися. Сподобалося дочці, мабуть, у Паськів, — порішила мати, — весела прийшла.

Дні зарясніли веселим кольором, вигріта земля буйно хвилювала травами, а на травах прослались доріжками полотна. Чорний ліс, повитий випарами запашної прілі після теплих дощів, захлинався в безтямних хлипах, здригався від потужного клетоту. Навіть зелений мох на Оленчиній халупі взявся оксамитовим полиском, вабив око, а за сади, городи і говорити нічого — все цвіло, все буяло, все жило...

Он і веселка виграє, з самого моря тягне рибок, жабенят, переносить у лісове болото Вельжень — і Оленка не може одірвати зачарованих очей від зеленого видовища. І вже хлоп'яки з довгими тичками засновигали в лісах, поміж них розбишака Зінько — завжди жовторотими пташатами набито кишені в нього. Ватага верталася з озер після дощу, а картузи повні карасиків.

І вже Оленці тепер вільготніше стало — одно, що можна просто на теплу землю сісти, дитину на руках тримати, недозріла ягода де попадеться, можна з'їсти, а потім Пасьчиха, буває, зглянеться, миску недоїдків дасть, шматок хліба вріже. Хліб, правда, був з жучками, ніколи він не сіявся, чорненькі, як ізюм, жучки рясніють, як ото попадає паски пече. Для наймитів припасали ту муку.

І коли Оленка ввечері приходить додому, то вже в миски, горшки свої не зазира, з чого, звісно, вдоволена мати. А за дітей говорити нічого — недосяжна для них істота Оленка, на себе заробля, ще й матері пособила. Якби і вони скорше повиростали, може, взяв би якогось Пасько до скоту. Мало того, коли Оленка одного разу принесла горошкуватої матері на кофточку, диву тому не було кінця-краю — ще й вдяга себе сама до того ж!

Все-таки лагідна людина Нестір! Обіцяв дарунок Оленці дати, як гарно дитину глядітиму. Вже ж Оленка старалася, щоб догодити хазяям, вислужити дарунка. Скільки тих чудесних іграшок бува на світі! Не забув Нестір своєї обіцянки, дотримав свого слова — коробку од вакци дав Оленці. То-то було втіхи, гарненька така, мигтить і сяє, заздрість усіх дітей. Як принесла додому, в дітей аж сльози на очах виступили. Так кортіло тою славною іграшкою побавитися, і Оленка залюбки кожному дає, потримаєш у руках — і то легше стає. І що тільки не виробляли: хліб пекли, обід варили — дзвенить і сяє чудесна коробка від вакци!

І чого б їй ще, здавалось, треба? Сита, вдягнута. Так ось, як на думку Пасьчихи, не зуміла шанувати себе Оленка. Сталася одна подія, що мало не наробила лиха всій сім'ї, самій Оленці мало не завдала великої шкоди. Пасьчиха насушила насіння на печі, Оленка взяла жменю, щоб попоїсти, мабуть, не інакше, стала піднімати дитину, насіння з кишені і посипалося. Насіння — то ще нічого, аж окраєць хліба Оленка ненароком з'їла без дозволу. Біс його знає, як усе сталося. Взяла тільки шкоринку і не помітила, як з'їла, тоді ще шматок одламала, сама незчулася, і вже отямилася, як окрайця не стало: і не наїлася, і біди скільки наробила!

Пасьчиху аж корчі взяли, спаленіла, лютує, сіпається, як зачала Оленку страмить. За нею не поклади нічого. Вона все хазяйство порозтяга, додому переносить. На сповіді перед батюшкою щоб покаялася, сто поклонів як скаже батюшка забити, тоді знатиме.

Плакала мати Галька, докоряла, била Оленку, щоб не займала чужого. До бідного погана слава враз пристане. Од багатого одскочить. Ціла буча знялася, Паськи сили не пожаліють, здоров'я не пошкодують, щоб скарати злочин. Чи стане Оленка жалітися, як у Паськів виголодалася? Матері серце краяти?

З дитиною на руках Оленка заморожена стояла край

саду, вдивлялася в поле, як вітер прозорі хвилі гонить, над землею біжать вали, коливається повітря... Палкий подув обвівав лице, люди ходили хресним ходом святити хліба, щоб росли. Мати плаче та кляне — клинок жита засіяла, і той витовкли. Вже так завжди ведеться: убога де нива, неодмінно затопчуть. Гірке те вдовиння...

Коли Оленка прийшла до баби Федорки позичити хліба, саме Оверко вернувся з економії, на жучки ходив, пляшку патоки приніс, лиже, смокче, задавака такий. Налив у миску патоки, і Оленка хліб умочувала, солодка така, аж гірка... Заробив гроші він. Бряжчить, вертиться, на Оленку спогорда дивиться, дошкуляє. Сміху було... Досада бере дівчину — чи вона не змогла б на жучки ходити, так дитина зв'язує, грошей заробила б, і даватися тут нічого...

Вже четвертий листок на буряку поїдений був, як набирали до Харитоненка дітей жучки визбирувать. Як найшло за літо шкідника на панський буряк: ненажерний довгоносик поїда молодий буряк, гробак корінець раниць, дротянка гич січе, лист всиха. Оверкові чималий заробіток був. Виходити цілий день треба, під листочком найшов жучка, головку одкрутив, кинув у пляшку, щоб не вилазив. Увечері жучка здаєш у контору, а в пляшку патоки тобі наливають, дорогою ідеш, смокчеш... По п'ятаку в день Оверко ходив, на своїх харчах. У широку батьківську руку висипав гроші — здав батькові заробіток, Оленка на власні очі бачила.

— Ось вам гроші, а на дві копійки цукерок узяв, бо ніяк рошитаться було.

Вже він заробля на себе, щонеділі приносив гроші, батькові клав на долоню. Повесні кістки збирав — плуг прооре, борона за плугом вигорта кістки кінські за бойнею.

Ганчірник їздив візком, за кістки Оверко вимінював ріжки, цукерки. Плуг землю одгорта, ребра виверта, а одного разу рік коров'ячий найшов, от були заробітки! Дізнався батько, побачив, як ріжком ласував Оверко, зачав допитуватися, де взяв. Добуде гріш, щоб не смів од батька приховувати, по-своєму розпоряджатися. Нема найгіршого злочину, ніж порушити здавна заведений хатній звичай. І так завжди. Не щастить ніяк хлопцеві. Добре нагримав батько на Оверка, що надумав приховати заробіток. Взяв би махорки, а не витрачав гроші на ласощі.

Не те щоб Оверко не визнавав батьківського права на копійку. Та чи вже йому і поласувати не можна?

Оленка потайки раділа з тої пригоди — хай позадається тепер на вулиці Оверко. Оленка всім розповість про цю пригоду: Метелиці Шурі, Наталці Драній, Зеленій Тетяні — всім, хай дізнаються про того задаваку. Звісно, вдовolenня свого Оленка не виявила, щоб Оверко не дізнався, а то не одв'язешся.

Смачна морква сходилася соком на Оленчиних зубах, зарясніли городи, забуяла рослинність, золоті соняшники поросли коло хати, і вже звеселіла Оленка — бистра, смаглява, — виводила дівочьким голосом із зеленої гущавини «Вербу». Надходили жнива.

Пообвисало гілля в Несторовім саду од рясного плоду. Прозорі жерделі, золотий ранет, набрякла соком рожева груша вбирали око звабними кольорами, перехвачували горло... Червона, як кров, соковита малина аж танула в роті... Вже обсипалася, не встигали обривати до базару. А як рвати малину, так щоб не мовчали, про це дітям суворий наказ був од Нестора, інакше геть з двору. Мовчать — малину їдять, хай розмовляють, співають!

Крислата верба прикрашала Оленчин двір, а в лісі було чимало дикої ягоди; там і ожина за колючими кущами в ярах, дрібна запашна суниця ще не одійшла, заховалася в густій траві, в бору гриби росли між корчами. Заздро було дивитися на веселі дитячі юрми, що йшли в ліс по гриби, ягоди, гукали Оленку, та їй треба глядіти дитину. Чорний ліс стільки принад ховав у своїх гущавинах, болотах, мохах, — Оленка ж по руках і ногах зв'язана.

Чотири кислиці, правда, принесла дітям, у Несторовім саду потайки зірвала, зачала лічити, переділяти, так четвертої кислиці не було, — де ж кислиця ділася? Тільки що чотири було. Аж моторошно стало. Знов розкладала, переділяла, не могла злічити ніяк... Що з нею сталося, чотирьох кислиць перерахувати не могла, голова обертом іде, туманіє — мабуть, від перевтоми. Чи не помутілася умом Оленка? Де ж четверте яблуко ділося? Не так-то легко на людських хлібах жить, а вони думали як?

Увечері Оверко засапаний, розпалений прибіг із лісу, вихвалювався на всю вулицю — од лісника одбився, втік. Позабирав лісник у дітей кошики, торбинки, — не можна в панському лісі збирати гриби, рвати дику ягоду, — по-

забирав рядна в жінок, що несли з лісу в'язки вітролому, а з Улити навіть здер спідницю.

Як тільки вернеться череда з поля, дитячий гурт на вулиці гасає. Чи мало тих забавок у світі? В квача, жмурки, свині грають, вовка, довгої лози. Тільки Оленка уникала пустунів. Оверко, Зінько на всякі витівки вдаються, якусь капость неодмінно вступнуть. Насипати хрущів за штани, коли засне хто, або почастувати цигаркою із сіркою — на те вони здатні.

Зінько з Оверком — найзапекліші витівники, верховоди в хлоп'ячому гурті.

Хоч Оленка і уникала хлоп'яків, та Оверко з диким галасом прискочив до неї:

Кра-кра-кракачі,
Збиралися деркачі,
Хто не вийде на крак,
Тому буде так!

Зачав сіпати, ледве вирвалася з рук клятого хлопця.

Скоро прийшла вістка від Христі, яка в економію на буряк найнялася. Христя за дванадцять рублів у строку жила і харчувалася там. Мати передала чисту сорочку, поклон, заробітчанин-сусіда поніс. Не дідждеться мати Галька, поки вернеться дочка, приробить грошей, стянуть на телицю, за літо треба кормів припасти. Старший син Василь, материна поміч, годівник сім'ї, зачав, зав'яв по чужих роботах, довго хворів, помер. Оленка ще малою була, тужила над труною: «Василю, Василю, та що ж це ти наробив? Ти ж казав, мені чоботи пошиєш, а тепер узяв та й вмер». Тепер материна надія на молоду дівочу силу. Христя тепер на сім'ю дбає.

Марудної літньої днини перед жнивками Оленка, що сьорбала картопляну юшку з опеньками, кинула ложку, вибігла за ворота, скам'яніла. Подруги, веселі, рясні — в квітах, вінках, — співали під ворітьми. Оленку гукали. Тут були Метелиця Шура, Наталка Драна, Зелена Тетяна. Зарябіло в очах Оленці. Барвінком, льоном завітчані русяві голови, ясними кольорами мигтіли квіти, блідо-зелені ласкавці, чорнобривці, нагідки, червона жоржина, жовта мальва, тендітна красоля, дзвіночки, півники, дощик, лісова фіалка, кручені паничі — з усього села позбирано квіти, мабуть, — вернісонце, рай-дерево, густі пахощі м'яти, любистку, кануперу спирали груди, паморочили голову. Відрада для серця: як не тяжко на душі, глянеш на квіти — відрадно стає.

На Оленку нудьга напала.

Дівчата понасушували насіння повні хусточки, вродисті такі, співали, виводили, як дорослі, на Івана Купала гукали Оленку. Дівчата, хлопці гуляють там, колесо гонять, уночі вінки дівчата пускатимуть Пслем — як свічка довго горітиме, довго серцеві мила буде... Не пішла Оленка, Паськова невільниця.

Тут враз набігли в гурт хлоп'яки, стали один перед одним, як водиться, вихвалитися придбаними обновками: тому пошиють нові чобітки, тому штани, сорочку. Ну, а чим міг похвалитися обношений Оверко? Вихрястий, завзятий, проте аж ніяк не розгубився. З веселим видом, щасливими очима, ляснув себе по латаних штанцях, аж підстрибнув з радощів:

— А мене батько підстриже!

Не знати втіха яка випала хлопцеві: і його не обділено долею, є чим похвалитися!

А Зінько — незнане диво — найшов такий цікавий папірець від цукерки! Тільки не покаже... Чи не думав, що Оленка просить стане?

На людях завжди Оленці веселіше, ніж дома. Хоч на хвилинку забудеш хатні злидні.

Ситий кінь ширококряжий, що на ньому виспатися можна, аж полискує, мотає головою. На сонці горять роси. Кінь сопе, Нестор сопе, коня муштрує. На жнива ладнається. До жінки владно гукає: «Одріж шмат підчервини». Сало, м'ясом проросле, в коморі повісили — хай скрушіє. На жнива із собою брали.

Пасьчиха виносить Марфу з колискою, дитя спить, і Оленка коло воза топчеться, дитини пильнує — нянька. Із Паськами жниувала. В'язать-то не в'язала, але колоски загірбала, снопи підносила, снопи зернисті, тяжкі були. Марфа спить під копою, в полі душно, Оленка снопи носить, аж досі поперек болить, — перед матір'ю вихвалялася Оленка, щоб мати знала, яка з неї робітниця. Росинку сальця дали їй, звісно, сало не те, що Паськи їли, — гірке, жовте, давнє, проте Оленка пальці обсмоктала. А дома знов сьогодні їсти нічого, і Оленка, мудра така, втішала дітей — дурні-мо, не плачте, скоро хліб новий буде, краще заснемо. Може, сон гарний присниться, бо в цій хаті нема жодної втіхи. Потягла лахи, зачала мостити, щоб скорше спати лягли, — заснеш, за всі біди забудеш, привабний сон, — в забутті розмовляє Оленка. На що схудлі діти похмуро відповідали: «Добре тобі, ти їси

сала, молока». Ще й вишень жменю Оленці дали, і вона поїла ягоди з кісточками, щоб наїстися, смачні такі вишні — про це дітям нічого не сказала.

На Паськовім току за високими довгими скиртами не видно світу: закриваються ліс і сонце...

Одцвіли літні дні, маківки, соняшники сохли в дворах, жовті черева вигрівали гарбузи, низки грибів, яблук висіли під стріхами, сонце в'ялило тютюни, п'янки пахощі конопель стелилися по низинах, в хатах у дбайливих господарів лежали купи сохлих лісових грушок, а з печей бив кислий сливовий вар. У льохах помідори, огірки кисли в діжках, картоплю, буряк позагрівали в ями.

Нудно Оленці слухати хатні розмови: посіяли, мовляв, гречку, а вродив рудяк, посіяли овес, а вродив вівсюг... Нема талану людям на тому полі.

Чи є що смачніше в світі, як спечена в жару картопля в полі або ж білий солодкий буряк? Оверко пас череду на лузі, на панськім лану буряка нарвав, пастухи розвели огонь, Оленку, Наталку Драну, Метелицю Шурру, Зелену Тетяну частували, не знати з чого роздобріли хлопці. Чи, може, доводилось вам коли тримати в роті прибитий морозом терен, темно-синій, посріблений уранці, на сонці червоний, соковитий, аж горить? На взліссі по ярах колючі кущі терну поросли, діти ходили терен рвати, і Оленка на часинку з ними, поки Марфа спить, — насушити треба терну, лісових грушок, взимку кисіль добрячий з буряком. Оверко ж прокрався до Нестора в сад, обтрусив яблуню зимівку, грозив побить, якщо Оленка викаже. А тут Пасьчиха лає, кляне Оленку — не доглянула саду. За тою дитиною світа не видно. І господарці треба догодить, і Оверка не так боялася Оленка, як жаліла.

Не знати, як би кривий Сильвестр скарав хлопця, коли б дізнався про негідний вчинок, — багатого господаря скривдив...

Кому що, а Савці нагайка.

Голий тік Оленчиної матері. Мізерна купка сінця, придбаного за відробіток у Нестора, соломи розпалити під зимку не стане, купка бадилля, соняшничиння, кілька горсток конопель, п'ять снопів очерету. Мати переривалася, свій город полола, Паськам в'язала, приборляла корму телиці на зиму. Обложить треба хлівець, що світив ребрами хворостяних стін, стриміли голі лати, просто біда без господаря. Одне слово, — вдовиння...

Самій матері лад давати треба скрізь, добре, хоч діти підростати зачали в поміч. Стара мати, не так стара, як змарніла, дякує богові: гарбузи цього літа вродили нівроку — телиці буде соковитий корм і собі пектимуть. Оленка дуже любить солодкий печений гарбуз — запашний такий, якби ще пшона та молока, заправить, — була б на славу сита каша.

Оленка не зна смачнішої страви ніж кваша — гостренька, кисленька, — а якщо мати прикаже віще слово — «ішов дід Миць і ложку меду в квашу тиць», — кваша стає зовсім солодкою... Коли ж мати спересердя насипле в макітру «чортів» — квашу не можна їсти — кисла-прекисла...

Стара то й на страву дивиться не може, нічого не їсть, не п'є, зовсім журба зсушила, пила вже і трилисник — нічого не помагає. Мати тоді сита, коли діти не голодні.

Випала й Оленці на віку одна весела днина. Чи вона вже все лихо на світі забрала?

Серед ночі раптом озвався цвіркун, врочисто так видзвонював. Оленка крізь сон осміхнулася: яке мені, цвіркуне, щастя віщуєш?

У неділю був храм, і в цей день усі були такі щедрі, мідяки так і сипалися у шапки старцям.

Ось коли Оленка наїлася і надивилася досхочу!

Вози риплять, кавуни репають, діти смакують ласощі, і Оленці скибку кавуна дано...

А стрічки, вив'язки, яких тільки прикрас у дівчат нема! Плахти аж горять, нитки виварені в соняшниковому цвіті, бузиновій ягоді, вільховій корі...

А на Оленці все дерте, латане, буденне... Зате стрічка в косі ой яка! Чи Оленці нічим прикрасить себе?

Нестір Пасько ніс кіота в рушниках, поважний, врочистий, не кожному честь випаде за святиню взятися... Недостойному батюшка не дозволить... А вже образ несла поважна пані з червоними губами, немов вільхову кору гризла... А лайлива Пасьчиха в цей день така смиренна, уста молитовно зложені, хоч очі гостро блискають. Увечері гості співали: і пийть будем, і гулять будем, а прийде смерть — помирять будем...

Оленці Паськи навіть ложку меду дали. Чи той мед був заговорений — Оленка ніяк не могла з'їсти. А вже як прийшла додому — так жаліла! І ще Оленці шматок білого хліба дано, так Оленка з'їла з чорним — щоб наїстися.

Коли з дерев опав лист, останні табуни стривожених птахів одлітали, змерзлося болото Вельжень, а небо позатягали сірі хмари, наповзли суворі вітри з морозами, тоді робочий люд вертався з економії. Худі, чорні, до кісток вироблені. Прийшла і Христя на зиму додому, на материну голову прийшла. З заробленими грішми не знали що діяти, що справити, куди повернути. Мати вимагала телицю купити. Христя на відданні дівчина, їй треба скриню дбати: що вона вік у дівках сидітиме, старітиме? Хто її тоді візьме, куди вона дінеться? На хазяйство стягатися їй треба, вже пір'я на подушку придбала. Вся сім'я обдерлася, ще й хліба на зиму придбати треба. І босому горе, і не їсти — не виживеш. А найдужче страхає матір податок — як згадає, так і зуби терпнуть. Приходив староста, загрожував посадить у холодну. Горювала мати, сумували діти. За мискою і вночі радилися, сперечалися. Покірنا, слухняна все ж була Христя, шанувала матір, тому мати Галька взяла верх.

Вимріяна, довгождана гніденька телиця — на лобі біла латка — стояла в дворі, вчисто вся сім'я привела — мати й Христя. Припозичили в Нестора грошей на ярмарок. Мати винесла шкоринку хліба, присолила, телиці дала. Оленка собі простягла шматок, а язик у телиці жорсткий, як соняшниковий лист. Біла латка на чолі, а вухо м'яке, ніздрі холодні і ніжки гладесенькі. Оленка зазірала у великі лагідні очі телиці, миле створіння прибуло в їх двір, тепер і спати спокійно можна... Далєбі, повеселіло життя в халупі з тою телицею. Велика відрада для сім'ї. Всі надії поклала сім'я на гніду тварину. Первісточка, навесні з телям буде, — сповістила мати. Збуджено, захоплено гасала дітвора. Здається, аж у хаті світліше стало. І дітей мати не забула, вив'язує медяники, обдаровує всіх щедра мати. Скільки радості на тій землі!

Оленка прийшла від Паськів, куди бігала сповістити новину, схмарнілою. Хіба можна було в ці хвилини мовчати, замикатись у своїй хаті, коли серце вщерть сповнене незнаних, хвилюючих відчужань? І вони як люди, і в них телиця є. Не дуже щось привітно Паськи прийняли цю звістку. Набундючена, рум'яна Пасьчиха розводила опару. Нестір подивився на веселе дівча маленькими глузливими очима, вразив гострим словом у саме серце:

— Купили телицю? А на чийй землі будете пасти? Чи у вас толоки є?

Хмарною прийшла Оленка додому, не сказала нікому нічого, затаїла тривогу в серці.

Христя сама хлівець полагодила, обложила очеретом, вкрила. Ходила з мужиками ліс чухрати, дров придбала. Нестір привіз. Пряла хазяям — соломи, січня приробляла.

Одного морозного ранку на подвір'ї запарувала перша лопата гною. Дивне видовище!

Оленка ж своє діло знала, ходила до Паськів нянькувати. Вже на руках не треба носити Марфи, сама ходила, бігала на хитких ногах, нянька ледве поспівала за нею, так і гляди, щоб куди-небудь не втелючилась, не перекинула, не розбила, не наробила шкоди, не вдарилась. Оленка завжди мусила вчасно поспіти, попередити, не дати дитині впасти, бо інакше біда. Дитина вертлява, не менш виморишся коло неї, як на руках носиш. Отоді тільки відпочинеш, коли спить. І то Пасьчиха найде роботу — миски, горшки заставить перемити, не сидітимеш склавши руки, не станеш читати букваря, як інші людські діти. Нагадала матері за школу, так тільки розсердила. «Гляди дітей, мені треба наткати, напярсти! Хіба з себе скину шкарбана, сама на печі сидітиму, а ти в школу ходитимеш?» А тут ще сніги позамітали вулиці, вийти ніяк у дертих черевиках, в хаті сидіти ще можна. Треба попід винести, дров принести, додому перебігти — ноги промерзають, як у лелеки, червоні, в синіх плямах. І руки тонкі, ловкі, і сама Оленка худа, чорні очі горять, жива, проворна, мала яка, а оберемок дров принесе за дорослу. Далєбі, вона і води журавлем сама витягне з обледенілого колодязя, принесе, хоч і захлюпається. Підмазати, думаєте, долівки не зуміє? Вигладить, виведе, жовтою смугою коло печі підведе, любо глянути, і віхтів не знати.

За ніч солому позамітало, поки доберешся — по пояс у снігу. На розпал принести оберемок соломи треба, на-смикати. За шию, в черевики снігу набивається. Увесь світ білий став, аж на душі легше, іноді тільки в очах жовті плями мигтять і голова мовби гаряча. А бір густий, аж гуде, густо-зелений, як обрубаний стоїть, і стрілець із собакою полем іде, і діти ген у теплих кожущанках, валянках на санках з гори спускаються. Оленці ж треба соломи ключкою натягати, Пасьчиха піч топити буде, може, і Оленці перепаде ложка яка гороху. Догодити хазяйці ніхто не вміє, а Оленка вміє. Годі взяти до юшки

цвілий шматок хліба, як сварлива Пасьчиха одійде серцем, стане лагідна. Дома ж телиця гніденька в хліві стоїть, мила, з білою латкою на чолі, Оленці так і кортить поглядити її.

А тут ще підметка од черевика одлетіла, добре, що хоч Оленка найшла, притисла до грудей підметку. Снігу набилось повен черевик, — тоненька, протерта підметочка все ж захища душу. Глибокий сніг упав, аж серце звеселіло. Оленка рада материному шкарбанові, менші діти перед вікном нудьгували — дорвала Оленка свого черевика, що тепер діяти? Як одпадала підметка, мати Оленку лаяла, чи вона між корчами лазить, ніщо не держиться на ній! Все здається матері — речі не доживають свого віку — надто короткий вік у тих чобіт, юпок, коли б то їм краю не було, — мріяла мати. І коли часом нову якусь річ доводиться в хату придбати, мати Галька мов з жалем довго тримає в руках, тоді немов з острахом наважується одягти дорогоцінну тернову спідницю... Нові чоботи, правда, мати ще за дівочих літ носила...

А тут різдвяні святки надходять, весело дітям, як чоботи є. Позамітало вулиці, хати. Та вже скоро перев'южить, перевіє...

Оленці, мабуть, нічого не треба на світі: другого дня не встала, помутніли очі, в грудях заложило, в жару кидалась, стогнала, спалилася вся, тіло червоними плямами взялося. Тоді всім така мила, рідна Оленка стала, уважні всі до неї були, перенесли враз з долівки, де спали діти, на теплу лежанку.

Прийшла мудра сусідка Федорка, мати з благанням і шанобою дивилась на неї. Федорка запашним липовим цвітом Оленку напоїла. Мати пішла до Паськів, випросила ложку меду, з медом липовий цвіт був. Федорка принесла молока, молоко було гаряче, одворотне, Оленка не хотіла пити. Щовечора в хаті стояли густі випари чудодійних пахучих трав — материнка простуду виганя, терпка ромашка, деревій проти живота...

Над Оленкою схилялись дивовижні голови, пелехаті, з настобурченим волоссям. То зовсім не голови, а якийсь корч звисав над Оленкою, і навіть не корч, а мовби гадюки тяглися до неї. Може, то смерть прийшла? А одного разу Оленка побачила перед своїми очима власну потилицю із золотими косами, в косах шовкові стрічки аж горіли, червоні, зелені, сині — всякі були, сяли, мигтіли, аж очам боляче було. А сама Оленка легка,

як хмаринка, свого тіла не чула, довго лігала в безмежних просторах, тільки головою вниз. Її навіть занудило з того. І часто ніжний материнський голос над собою чула, тільки не можна було розібрати, що мати каже, — не то співає, не то кличе кудись за собою Оленку, а голос незвичний, дивний, довго бринить над Оленкою, заколисує, не то голос, не то бджоли гудуть над сонячною ліпиною, що пишна така в цвіту стоїть. А тоді ще дівчата співали веснянок і грали в гусей, а за Оленкою скажений вовк гнався, що раптом перевернувся в Паська. Тоді приходив урядник у синім мундирі за царськими податками, і мати перед ним на коліна падала, а він вишкірив на неї вовчі зуби...

Приходила Пасьчиха, дивилася на Оленку жальними очима, радила матері:

— Ви їй пошійте спідницю, а то вже в неї зуби загострилися, помре... Од неї вже землею тхне...

Оленка хоч без пам'яті була, а все пам'ятає, бо дуже не хотіла вмирати — помре, а там її гадюки кусатимуть...

Потім прийшла баба Федорка, подивилася на Оленку, признала:

— Вона не помре, в неї рум'янці грають.

Оленка ж знала, як помре хто-небудь, на стіл ставлять мед, може, душа прилетить, щоб їла... А людська душа, певне, що схожа на бджолу...

Груди боляче рвало, Оленка кидалася, бухикала, аж вікна бриніли. Стривожені дитячі лиця схилялись над нею, змарніла мати. Лиця були такі буденні, і Оленка довго вдивлялася в них помутнілими очима, приходила до пам'яті. Оленка підвела голову, але в очах їй замиготіло, і голова знеможено впала. Так і лежала, заплющила очі, різні приемні згадки западали в голову. Червона, в синьому горошкові кофточка на ній, надивитись не можна, діти очей не одривали, вражена мати — від Пасьчихи нагорода за вірну службу. Не забути ніколи хвилюючої днини, як Оленка тремтячими руками розкладала перед матір'ю, приміряла вогневу тканину, що пахтіла свіжою фарбою. Хіба ж вік носити Оленці перешивані недоноски?

Потім прийшла сувора, густоброва Федорка, принесла молока, мати дякувала богові, вклонилась у пояс Федорці — відходила дочку, врятувала від смерті. Всі раді були: тепер одужуватиме Оленка, випила склянку молока, набиратиметься сили. Мужичька кров усе перетерпить.

У лікарню везти нема коня, двадцять верст — чимала дорога, вже і так Паськам по горло винні. Оленка втішала матір: як одужає, то відробить Паськам.

Діти дивились, як Оленка ласувала медом, меншеньке хлоп'ятко, Івась, насупилося: і хвороба не страшна, як стільки ласощів перепаде...

Мати завжди лагідно до Оленки обізветься, перший шматок з печі — завжди Оленці.

— На тобі перепічку гаряченьку, з молочком із'їж.

Діти з усякими новинами обсіли Оленку, так і кортить їм щось радісне сповістити сестрі, щоб звеселіла. Оленка слухала мовчки, не питала, не відповідала, знеможено заплющила очі. Зоря скоро з телям буде, дізналася вона. Паськи взяли другу дівчину, Зелену Тетяну, але хай Оленка не журиться: як тільки одужає, знов глядітиме дитину.

Федорка з доброю душею прислухалася до дитячого гомону, милувалася з вихрястих дитячих голівок, тоді зібралася додому. Та й добре, що зібралася...

Лише мати подалася до сусід, як Оверко босоніж чкурнув надвір, ковзався на льодовій стежці. Мало хто відає, яка то чудесна забавка, Оверко вволю натішився. Ковзався б іще, так сусідка нагрозила — хоче одморозить ноги? Добре полаяла, нагнала в хату. А ноги зовсім не подубіли — червоні як буряк, аж сині, мов у перці горять. Вже й сонце вигриває, чи не можна надворі побігати? Чобіт де взяти? А хоч би й були чоботи — чи дозволить батько в чоботях ковзатися? Стирається підшва! А босій нозі що буде? Оверкові байдуже... Адже шкіра не зітреться, не порветься? Як вернулася мати, диву далася — цілий день Оверко з печі не злазить, видно, задрімав у теплому ячмені. Сповістила втішну новину, що Оленка видужувати стала.

Як дізналися люди, що в баби Гальки повесні корова з телям буде, охотніше молока позичали — восени самі позичатимуть. Не те щоб здумав хто пригощати Гальку, та й вона сама гостювати не піде, бо треба до себе кликати. Як кажуть: за чужим столом — соколом, а за своїм — совою. Чи Оленка порядку не зна? Чи стануть із ними родичатися? Мати полотна ткала, Христя мережку коли вишиє, напряде півмітка — миску пшінця, муки зароблять. Картопелька, квашені помідори, капуста — свої. Так і перебивалися зиму.

Стала поправлятися Оленка, по хаті никала, бліда, аж

світиться, дивилася у вікно, весну виглядала. Весело дзюрчала вода із стріх, вже в полі чорніли бугри, набух чорнолоз. Іноді кашель рвав груди — не то простуда, не то їдка порохнява, що стояла в хаті, як мати тче, роз'їдала груди. І коли сонце проб'ється крізь мутну шибку, щедро освітить хату, засновану основою, густа порохнява так і грає під саму стелю.

Щоб Оленка не тинялася без діла, не нудьгувала, мати її засадила за веретено. Щодня вона міцніла, іноді на білому, як полотно, лиці виступить рум'янець. До Паськів не стала ходити — боса, висидіти ще в хаті треба.

І мати ожила, не хмурилась, не скніла, урочиста така сиділа за верстаттю, мудро водила жилавими руками, споважніла навіть. Скоро теля буде, вже корова вим'я наліла. Неділь через дві.

І вже сусіди стали примічати бабу Гальку, вітались до неї.

Сонце у вікно частіше зазирати стало, Христя з Оленкою посідали на лавці, зачали прясти, мале хлоп'я, Івась, пряжу мота, в проворних руках веретена дзюрчать, жальна пісня з душі лється, хоч у хаті і повеселіло. Виводила Христя сильним голосом, м'яко бриніла Оленка, мати, мов та польова бджола, врочисто гула, а хлоп'ятко Івась, як той парубок, виверта голосом на всі лади...

Ой не смійсь, чумаче,
Ой не смійсь, вражий сину,
Ой як прийде зима, люта годинилька,
Чим скотину годувать будеш?

Яких тільки пісень на світі не бува!

Нестір, що на той час складав у загороді гній, зачувши спів, так і прикипів з вилками в руках, марудив чоло, посунув шапку з вуха, недоуміло дивився на маленькі віконечка, облуплені стіни, здвигав плечима, зітхав глибоко, вражено, не то з досадою. Цілком приголомшена людина. Вийшла Пасьчиха за поріг, піч кинула, стояла, прислухалася, глузливо позирала на зелену халупу. У нужді конають, оббивають людські пороги, завели співи, лихо вам на голову! Злидні заспівали... Весело їм! Глибоко обурила Паськів зухвала поведінка. Занепокоїла непристойна пісня. Мов якусь наругу над своєю честю вбачали Паськи. Думаєте хазяями стати? З Паськових рук вирватись? Не схилитися ні перед ким? Нащо Несторові багаті сусіди? Це ніколи дарового робітника

не буде при домі. Голота підводить голову! У ряднині діти ростуть, а вони співають!

Нестір зловісно блимав оком, брався за вила.

В сонячному сяйві кружляли веретена, густа курява грайно тремтіла в хаті, млосно бриніли дівочі голоси. Мати веселиться дітьми. Як сказано: в кого сім — тому доля всім! Мотала проворними руками, мудрі старечі риси врочисто світилися. До чого ж усе-таки іноді весело буває в житті! Думала стара тиху думу. Свята краплина молока скоро в хаті буде. Зима пройшла — скоромини в роті не було. Тепер молочко дітям буде. Полегкість натрудженим рукам. Визволення від Паськів корова принесла. За відробіток не прийдеться літо полоть городи Паськам. За глечик молока не доведеться спину гнуть на Паськовій ниві. Поміж людей і стара Галька не послідня. Дніночі за верстаттю не сидітиме. Затоптана злиднями, не хилитиме тепер сивої голови перед Нестором. Вільніше дихати стане. Але... корму де взяти?

Оленка, замотана материним кожухом, заринається в соломі, крізь дерту покрівлю мрійно дивиться в зоряне небо. Десь збоку корова парко диха мало не в саме лице, зітха тяжко, утробно, чмиха, підводиться, стогне. Від корови тхне теплою парою, і Оленка водить рукою по холодних піздрях, теплому чолі, лискучій шиї. Хоч і перед весною, проте в хліві холодно, промерзають хворостяні стіни, і Оленка щільніше замотується в материн кожух, — стереже телятко, як знайдеться, щоб, буває, корова не наптала — первісточка. Постанова така в сім'ї була. Першу ніч Оленка захотіла в хліві ночувати — може, на її щастя телятко знайдеться. Не посміла одмовити мати дочці.

Ця весна особлива була. Дні, насичені цікавими подіями, минали мов у казці, незвичайні такі, небуденні дні. І мати цілу ніч не спить, на зорі дивиться. Ось Волосожар за хату завернув, виходить мати до корови опівночі, в хліві стоїть, прислухається. Дрімлива така, в хату йде, на лежанку валиться. Ось півні проспівали, і знов мати на ногах. Верба коло порога стояла, — як Чепіга над вербою заверне до порога, знов устає мати, до корови навідується вже перед світом.

Зачула Христя, що корова стогне, мурчить, ляга, витягається, тоді гукнула матір. Як рукою зняло сон з матері, побігла до Федорки, взяла ліхтар, коло корови зачала ходити.

Оленка спала безтурботним сном, коли мати гукнула її:

— Оленко, ось вставай подивись, яка теличка лисенька в нас є.

Засвітили лампу — маленьке телятко серед хати тремтіло на тоненьких ніжках. Що вже переживань для Оленки було, хвилювань... Обняла, ніжно гладила, пестила телятко, що смоктало їй пальці, слинявило беззубим ротом. Дивний світ!

У хліві ревла корова, жально так... Скільки незнаних відчужань людям випало... Дитячі серця прудко билися...

Ще перед світом Оленка метнулася до Федорки, збуджена, аж зарум'янилася, сповістила радість свою, що в них уже теличка найшлася. І хоч Оверко нишком сіпнув її, проте Оленка не образилася, не посмутилася — вже надто незвичайний день людям випав!

Сивий дідок вулицею брив, і Оленка перейняла його:

— А вгадайте, дідусю, що в нас найшлося?

Побігла, не чекаючи відповіді, на предиво старого, обминала, стрибала через калюжі. Весело дзюрчала вулиця, співало серце.

Мати надоїла молока, вчистю поставила в піч. Весело палав огонь у печі, а діти коло печі, побравшись за руки, дивились на вогонь, стрибали, співали:

— Молоко! молоко! молоко!

...З тихою радістю мати дивилася, як дитячі уста припадали до череп'яних мисок, жадібно смоктали, тягли запашне гаряче питво, в дітей прибувала сила, лиця аж зарум'янилися, зросилися дрібним потом...

Не раз бувало, і Пасьчиха заходила до хліва, не могла натішитись на молоду корову.

Застерігала Федорка, щоб Пасьчиху не пускали до корови, щоб не завдала шкоди... Врічливе око в неї...

Та хіба могла вбога сім'я подумати лихе? Не раз бувало, і шматок хліба із сіллю приносила Пасьчиха корові, — приязна сусідка.

Ранком і ввечері ходила мати з дійницею до корови. Затаївши подих, Оленка на порозі стояла, прислухалася, як дзюрчить молоко в дійницю. Щаслива, осяяна, із матір'ю в хату йшла. Любовно, ніжно мати зливала всі недоїдки корові, споліскувала горшки, висівочками приправляла, щоб сита корова була. Повну дійницю завжди перед себе молока несла, щоб не розхлюпати.

...Із пригніченою душею якось мати вернулася із хлі-

ва... Занудьгувала корова, не їсть, не п'є,— чи не захворіла? Ця вість приголомшила хатніх.

...Коли стара мати із сонцем прийшла до хліва, задубілий труп корови привалив двері.

Христя голосила над порожньою скринєю. Сорочки, одержину в'язник за борги взяв.

А тоді знов у лісах червоноброві тетеруки забормотали, а в дуплах сосни Маври дикі голуби заворкотали...

Химерне людське щастя!

ПАСЬКО НЕСТІР МРІЄ

Думки не дають супокою людині, баламутять душу. Поستاють складні міркування, западають у голову небуденні заміри, тривожать тишу ночі. Нестір із дружиною перемовляється, повіря свої думи. Ніч повила землю, мигтять зорі, стелються дівочі голоси. Нестір повіря свої турботи дружині.

Збиватися на молоде хазяйство — не поле перейти... Скот росте, плодиться, сім'я прибавляється, а земля не росте...

Буйні сили в дужому тілі бродять, вже тісно людині стає, кортить осісти на привіллі, оснувати кріпке гніздо, розкинути свої здатності...

Поле коло порога, випаси, ситий скот вигулює, кругом ліси, риба і мед — розкіш.

— Землю тепер за безцінь скупить можна, переселенці збувають наділи, звести в одне поле, зажити хутором...

— Підростуть діти, ніде вчить буде,— подає голос дружина.

Нестір широко розкида умом, весь світ стягти хоче, Пасьчиха сповнена згоди, більше мовчить, в думці благословляє значні заміри, та на цей раз несміло озивається.

На що Нестір із серцем відказує:

— Мені потрібні пастухи, а не вчені! Скот росте, плодиться,— хто глядітиме?

Пасьчиха сама тверезий розум має: спитала лише для порядку. Чи вона посміє перечить чоловікові, що викладає перед нею змістовні міркування?

Саме пора прийшла. Переселенці кидають землі, їдуть на вольності до Сибіру. На Амур, на Зелений Клин... Хай дурні їдуть щастя шукати, Нестір прибере до рук нивки,

зведе в одне поле... Правда, за хазяями не вспієш... Чи в Нестора надбаня таке, як у старих Деришкурів? Чи за ними вженешся? Переселенці свої землі здають в оренду — ось коли Деришкури настягають земель за безцінь!

Жінчина рідня тут у пригоді Несторові стане: дядько старшиною, пособить людські наділи придбати.

Та найбільша надія, звісно, на гроші.

Нестір зуміє прислужитися Харитоненкові, з чого теж немаду виходу матиме. Люди втікають від поміщиків на сибірські вольності, бо тут скрута велика. Нужда гонить. Скрізь ремство, нарікання на поміщиків. А Нестір зуміє догодити панові. І тут пшеничний хліб їстиме.

Хто здає землю в оренду, хто продає. Несторова душа горить. Ось де понаживаються Деришкури, що при грошах. Нестір також не прогавить. Чутка, що на той рік сотні сімейств виїдуть з волості. Минулої неділі старшина на весіллі казав. Несторові треба ще не одне літо Харитоненкові прислужитися, даровою силою більше поля обробить. Коло пана і Нестір у вигоді буде. Пан шанує своїх вірних слуг: у Сумах кам'яні будинки прикажчикам і конторщикам пособив поставити, садиби придбати.

Переселенці хай осідають на сибірських землях. На них і там господарі найдуться. Якщо в Нестора не стане на купівлю, так він в оренду найматиме. Чутка — переселенці в дорозі мруть, як мухи. Багато не вернеться. То тільки слава, що в Сибіру дарова земля і лісу багато... А хату з цілини ставлять. З дерну виводять стіни, кладуть березовий сволок, глиною обмазують, очеретом вкривають, живуть у люті сибірські морози. Або ж копають землянки. Хліба або купляй, або заробляй. І сіять поле треба, і під голим небом не житимеш. Жди, поки надбають.

Сибіряки вік на тій землі б'ються. Цей рік хліб вимерзне, в сибіряка в коморі є, а в тебе що? Дерево не гризтимеш. Ліс є, привезти чим, люди добрі? Чи ти на зиму скотині корму придбав? Поки ту землю розкорчуєш... Даром ніхто не пособить. А тут одежа рветься, чобота справляй. І господарство заводь. Наймай людей, позичай хліб, корм скотині. А розплачуватись чим? Руками. Відробляти і там доводиться. Хазяїнам вигода: дарова сила пливе! А про своє господарство переселенцеві дбати ніколи. Деякі вже вертаються: і в Сибіру не вжилися, і тут невикуплені землі Деришкури придбали. Кому ви потрібні? Хто про вас подбає? З голими руками де ді-

нешся? Хоч в економію, хоч на завод... Підлітки по людях розбрелися... Сказано — на одному місці і камінь обростає...

Старшина казав Несторові, що за новим законом і в Сибіру вже заводяться поміщики, через банк скупують землю. Вже поміщики собі гіршої землі не візьмуть. На кого доведеться працювати, люди добрі? Де взяти силу? Хто буде поміщикам землю робити? Переселенці найдуться! Бери знов оренду, з відробітків знов не випрагайся! Ні, Нестір твердо переконаний: в кого нема талану, тому і в раю гірко...

Пасьчиха лише господарка при домі, чи могла вона осягнути чоловікові гадки і заміри? Порадити? Бодай слово подати? Дружина лише вражено зітхала, в душі горда за чоловіка, що вільно розкидав умом, удався на складні міркування — далєбі, значного досвіду людини! Розповідав дивну річ дружині, як на заводі в Сумах робітники бастували, вимагали, щоб самого Харитоненка було виселено до Сибіру, а на його землі, мовляв, хай народ порядкує, бо однак люди роблять на тій землі тільки на пана. Чула таке? Чи Харитоненко потерпить непокірних? У нього сила! Губернатор, військо стане на захист Харитоненка!

Чутка пройшла, що вже на Полтавщині, по-сусідськи з нами, виселятимуть безземельних і малоземельних до Сибіру, хай там бунтують.

Нестір ще отамануватиме в економії. Заробити добре можна, якщо вгодити панові. Приточити земельки... З економом, плантатором треба ладити. Чи Нестір не вміє начальникам догодити? Не вгодиш — не розживешся.

...Нестір ще замолоду старався, робив на панській «провізії», пнувся, переривався, догоджав начальникам, зносив людські прокльони із єдиною думкою: добре заробить, купить лакові чоботи, суконні штани... А не дай бог удасться ще придбати гармонію — тоді парубоцькому щастю нема кінця-краю. Та ще як удасться купити часи (не в одне літо, звісно), то вже край людським бажанням!

На дівчатах яскраві убори, пече, припарює сонце. Нестір сидить на колодці в суконних штанах, вишитій сорочці, розтягує гармонію, ще й при часах! Дівчата оступили його, не зводять очей, не надивляться, не намілюються! Парубки собі кидають хмарні, заздрі погляди. Одмітний з-поміж парубків Нестір веселить дівоцькі душі.

Нестір таки домігся свого — лихо тільки, як розгойдував дівчат на гойдалці, нахилився, часи на землю і брязнули. Заглушило хід. А вже як упали в Вільшанку — мив руки, — навіки заснули.

Нестір замолоду давав порядок на плантації, заробив гроші, оженився, завів хазяйство! Він умів з людьми жити, в економії завжди шанували його, вислужився в пригінці. Та хіба на цьому край людським бажанням? Нові світи, нові мрії розкривалися перед ним.

Глухої ночі чоловік з жінкою розмовляли. Коли ж і поговорити, як не поночі, хіба вдень є коли?

Яка Пасьчиха не була молодосвідчена, та все ж збагнула, що загрожує Несторові... Застерігала чоловіка, щоб ворогів не наживав, не озлив заробітчанин проти себе, не накликав біди. Нестір, проте, знехтував те застереження. Чи одне літо отаманом був, не знає, як з ними поведеться? Тверду руку Несторову всі знають. Силою, дарованою паном, він зуміє вкоротити всяке свавільство. Чи він не знає, як поведеться з людьми? Де лагідно, а де суворо... Де скарати, а де, може, і задобрити...

Жінка тяжко зітха, покірно, приречено, бо ж знає: крутої вдачі чоловік. Це до добра не доведе.

Нестір своє доказує: не догодиш панові — в отамани не візьме. Вигоди збудешся. Чому саме і злюбив економ Нестора? За крутий норов. Уміє, знає, як роботу стягти і з кого спитать.

Пасьчиха змушена скоритися: хай робить як знає, йому видніше. А вона вже сама поле вправить. Люди пособлять. Пожнуть, пов'яжуть. Мало хто Несторові винен? Мало хто перед ним у боргу? Мало Нестір людей зарятував у біді? Чи стане вона перечити чоловікові? Чи яку подасть раду? Далі ярмарку світу не бачила...

Чи Нестір не знає, як на світі жити і що діяти? Що накаже, дружина те й робитиме. Люди за відробітки поможуть хліб зібрати. Рідня пособить. Скот пастухи доглянуть. До дитини прийдеться взять няньку, щоб і за наймичку була.

Пасьчиха не одне літо сама вправлялася. Було б коло чого. І ніколи ще чоловік не нарікав на неї, що зробила невлад. Не розохочувала Пасьчиха чоловіка в його замірах. Надійна помічниця при домі.

Принадні дні віщує Нестір молодій дружині. На великому господарстві пануватиме. Наймити робитимуть у полі. Хазяйки стелитимуться перед нею...

Річ Несторова, як музика, западала в душу, чарувала без краю.

...Заведемо машини, говорив Нестір, як у пана... Ні косарів, ні в'язальниць не треба... Не харчуй, не плати, не витрачайся... А ще людям поле вправляй за відробіток. А там і молотарку пристаратся можна, тоді вже не треба наймати молотників. Свій хліб зіб'єш даровою силою і людський. Чи мало заробляють Деришкири на молотарці? Хазяї скрізь молотарки заводять. А там і вітрячок Нестір на пагорбі зведе. Вітряк крилами має, серце звесяє, зерно в комору сиплеться... Це п'ять десятин не треба. Саківського плуга Нестір купить. Придба в економії врожайне семено... Заробить в економії грошей. Прикупить земельки. А там і селянський банк допоможе. Якомусь гольтіпаці не пособить, а Несторові — да...

...Світять зорі, співають дівчата, що вони відають? Світові думи Нестора тривожать, і він не може заснути...

НЕГАДАНА ЗУСТРІЧ

Літа минали, вже й нянька Паськам не потрібна, вже й Марфа по деревах лазить, там така вредна, — Оленка їсть борщ, так неодмінно жменю солі всипле.

Сім років Оленка в наймах у Паськів вибула. Чималий заробітчанський досвід у неї. З семи год у няньках хліб заробляла. Чи не вміла птиці напасти? Ніколи не закружить гусей. То тільки слава, що гляділа дитину. Чи одне літо Оленка вправляла Паськам городи? Чи одне літо ходила коло скоту? Взимку чистила хліви, годувала, напувала худобу. До корови Пасьчиха не пускала, доїла сама. Чи Оленка не здоїла б корови? В полі чи не в'язала Оленка нарівні з хазяйками? Молоді, гнучкі крижі не знали втоми. Хазяйські снопи тяжкі, зернисті. Помотай тим снопом. Не помітила, як і в дівчата вийшла.

В широкий світ тепер зрядилася Оленка. В економію на заробітки. Шукати щастя-долі. Чи їй усе дівоцтво сидіти дома, бути попихачкою Паськам? Не бачити про-світку? Порішила сапачкою заробляти собі хліба. З дівчатами Оленка зрівнятися хоче. Восени додому прийде з економії знаменита полільниця, при грошах, одягнеться, взується, нерівня нянькам. Скриню ще рано дбати, дівчата засміють. Он сестра Христя не одне літо трудилася в економії, скриню надбала, думала заміж іти,

а тепер скриня знову порожня в неї, сиди знов у дівках. Виповнилися дівчата за зиму. Оленка хоч і непоказна, зате в роботі жива, сапачка в проворних руках так і ходити, так і грає, гостра, ловка сапачка, з кленовим держальцем, нова надія, втіха Оленчина.

Пригрівало сонце, танули сніги, а вже матір неспокій пройняв. За зиму все з'їдено, скоро великдень, справитись треба, жменю зерна кинути, картоплі засадити. Хто придбає? Гуляючі руки при домі не можуть знайти діла собі. На своєму хазяйстві однак робить нічого. Ні корови, ні коня...

Перед весною в піст верхівці їздили селом, в принадні краї зазивали дівчат. Від бурякових володарів Харитоненка, Кеніга, Суханова прибули посланці. Довгий чорнявий вусань Нестір Пасько поміж них. Отаманувать в економії знов почав. Дівчат водить. Скорився стражденній долі... Легкий хліб? Нужда заставля. Земельки прикупити треба. Хазяйство своє примножити. Без землі який з тебе господар? Земля! Чи є в житті будь-що змістовніше за те слово? Багатство, сила, слава закладені в тому слові. Де його скот ходитиме? Де розгулятися хазяйському хистові? Настягав, прикупляв клинки у тих, що переселялися до Сибіру. Вві сні часто стогнав, вертівся, йому марилися неосяжні сонячні простори, що буяли густими хлібами. Коло дому жінка з наймичкою раду дадуть. Полють, в'яжуть однак сусіди за відробітки. Нестір в економії прироблятиме, спасибі, голова ще є на плечах у нього.

Привітний, говіркий такий Нестір став, жартами так і сипле, де ділася господарська поважність? У строк набирав дівчат, хлопців, просто на досвітки прийшов, де Христа з подругою Веклою прями.

— Добрий вечір, дівчатка! До мене каші їсти?

— Почім дасте?

— Дамо, як люди. Десять аршин ситцю буде.

— Кубу?

— Ні, ситцю.

— Від Кеніга з Карлівки приїздив, обіцяв кубу на оборок нам.

— Я вам тоді ще по хустці прибавлю, — пообіцяв Нестір. — Во врем'я жнив будемо мед давати.

Диво дівчат узяло. Всеволодна людина той Нестір! Як у себе дома, в економії порядкує. Видно, силу в руках має.

Дівчата, звісно, пишалися з уваги такої людини, як Нестір. Як не кажіть, гарно бува, коли із свого села в начальниках хто є.

Щоправда, бувалі заробітчани, з-поміж них Христя, глузували з того пройдисвіта — так називали вони отамана! Нестір хитрує, дурить заробітчанин. Кожен поміщик норовить за безцінь строкових набрати, забезпечити себе на літо дешевими руками. Найнявся — як продався: без випрягу роби, терпи всі кривди, бо виженуть без оплати.

Христя з Веклою повели невеселу розмову. Заробітчанин не вигідно в строк іти. Зате панам більша вигода із строкових. Харитоненко намагається забезпечити себе даровою силою. Який у заробітчанина вибір? Як вирвешся із скрути? Де візьмеш на все літо роботи? Гулящих рук скрізь хватає... Харитоненко за копійки наймає на все літо строкових, тож доводиться згоджуватися.

Оленка пересвідчилася: з тої пори, як урядник забрав у Христі скриню, вона злостилася. Проте що діяти? Який справді в заробітчанина вибір? Як не в Харитоненка, так у Кеніга треба стромляти шию в ярмо.

Нелегка справа, проте, як згодом пересвідчилися дівчата, найнятися до економії, бодай за дешеву ціну, бодай у строк. Чи Несторові справді робочих рук не стає? Заробітчанин скрізь завал. Хоч греблю гати. Своїм односельчанам Нестір надумав добро зробити, зарятувати в біді. А вони думали що? За строковими женеться? Братиме всіх уряд? Без розбору? Чого захотіли!

Нестір довго придивляється до кожної дівчини, нестерпно довго пронизує гострими чорними очима. Дівчину острах бере.

Чи Несторові край приспів? Пожар? Не обійдеться економія без них? З цілої губернії дівчата до Харитоненка валом валять — бери мене. Своїм односельчанам Нестір прислужитися хоче. А вони думали як?

Нестір наперед каже: всіх уряд не братиме. Хай шукають собі діла де знають. Куди хоч діваються. Побігають, висолопивши язика. До Харитоненка аж з-під Курська люди пруть — рятуйте нас. З усіх країв тягнуться. Скрутний-бо час. Закриваються фабрики, заводи, люди zostалися без куска хліба, кинулися на села. А кого просто за неблагонадійність вирядили. Там таке робиться в отих городях — не доведи господи. Забастовки, розрухи... сутички... В Харкові що діється... В машиністах,

ковалях, майстрах економія тепер не зна нестачі. Паровика, молотарку — все злагодять, скують, змайструють. Прийде весна — нікуди буде людей дівати. Дешеві руки скрізь. З города майстри наймаються, аби прохарчиться. Золоті руки. А ви що схотіли? Заробітчани! Чорнороби! Харитоненко не сонце — всіх не обігріє. Харитоненко дає кусок хліба людям.

Дівчата схмарніли по тих словах. З острахом і чи не з благанням дивилися на Нестора, що безтурботно покручував тонкого козацького вуса, водив по хаті глумливим оком.

— Ось Улита...

Нестір уперто, зневажливо, не то спочутливо дивиться на дрібну молодичку.

— І чого ти?.. Ну куди ти?..

В Улиту терпне тіло, забива дух.

— Тебе не візьму, привселюдно кажу...

Мало хто відає, що діється в душі молодички. Єдина надія була на завдаток. Єдиний порятунок. Під серцем дитя носить... Приховала від людей таємницю. Ні одного ясного дня не випало на людську долю. Що ж їй діяти?

— Чому не візьмете? — несміло спитала.

Марудно морщиться чоло Несторові. Із нехтуванням він одмахується від докучливої сусідки. Ну як її взять? Мізерна. Замучена. Яка з неї робітниця? Полільниця чи в'язальниця? Де в неї сила? Та вона снопа не поверне.

Улита знітилася.

— Я жилава, — крізь сльози вимовила.

Жалем взялися дівочі серця, дівчата благали Нестора:

— Візьміть її, дядечку!

Дивні дівчата. Ну як узять? Малосильна. Зажовкла. Хто за неї робитиме? Ви? Хіба в ряду споле, зв'яже? Набрати кволіх, щоб роботу завалили? Хто тоді в одвіті перед економом буде?

— Хоч дрібна, та кріпка, — перечить Христя. — Чи одне літо з нею полола, в'язала?

Дівчата зачали вихваляти роботящу Улиту. Нестір, проте, слухати не хотів.

— Візьміть, дядечку, я дякуватиму, — благає молодичка.

Нестір стояв на своєму: безкровна, худа, жовтолиця. Йому потрібні дівчата як грім! Щоб росла, дужа, черво-

новида дівка була. Лита! Ось як Секлета! — вказав Нестір на дужу дівчину, що догідливо приснула.

— Ну де тої сили взяти? — безпорадно озвалася Улита.

— Позич у горя,— глумливо відказала Христя. Христя посвідчити може: дарма що непоказна Улита, мішок зерна п'ять верст до млина несла...

Векла собі стала на захист молодички, що зробить за двох.

— Візьміть, дядечку, я дякуватиму,— несміло озвалася знов Улита.

По тих словах вона наблизилася до столу, соромливо розмотала хустинку. Червона сургучева головка блимнула перед очима. Затуманили голову людини! Бісові дівчата! Окрутять будь-кого! Несторові одійшла душа, і він згодився взяти молодичку. На свою голову! А все жальне серце. Треба рятувати жінку.

— Тільки дивись, щоб горіла в роботі! — збадьорюючи кинув Нестір, обдав дівчат приязним поглядом, звеселив зборище, сам осміхнувся.

Стривожені за свою долю, дівчата, проте, стали більш покірні, не дуже перебирали, не стали багато розмовляти, вимагати великої оплати, добрих харчів, згоджувалися на ті умови, що оголосив Нестір.

Оленка також найнялася до Харитоненка в строк, причім не обійшлося без благань та сліз.

Від дарунків Нестір обважнів, розбух.

Коли приспіла пора, мати із слізьми виряджала Оленку. Що вам дати — полóтна за податки забрано. Одна сорочка і ряднина на хазяйстві. Не до пана, так до хазяїна все 'дно найматися треба, бо вже півдівки. Пора яку копійку заробить.

Чи Оленка змалку була дармоїдом при домі?

Дівчата в поношеній одежині ішли польовою дорогою, поблискували на сонці сапачками, на яких мотались клуночки. Маруда сільських днів, хатніх турбот спадала з лиць. Одцвів терен в ярах. Розвивалися береза, вільха. Осипався рясний цвіт у садах, палило сонце, в'ялило, — цвіт згоряв, облітав, — пекуча весна взялася. Ясна прозелень вабила око, ставало просторіш думкам. Далекий дзвін врочисто коливався над нивами, над головами бурно розлився спів жайворонка. Оленка пленталась за дівчатами, в довгій вицвілій спідниці, мигтіла сухими литками, не мала собі пари. Дівчата міцні, росли, хоч би й сест-

ра Христя... Оленка худа, безкровна, непокоїлося серце в неї: ще не візьмуть її між дівчатами, мізерна така, два роки собі набавила, сказала — шістнадцять, тож і довгу спідницю на те нап'яла.

Дорога повилася густими хлібами, що вигрівалися на сонці, соковиті, широколисті. Оленка давно помітила: яка б нудьга не була на серці, зелене поле немов очища душу...

Брели понад рікою, освіжав низовий вітер.

У кріпких, надійних руках Оленка держить сапачку. Як справжня дівка. Строкова полільниця. Бо вже наспіла пора.

Заробітчани йшли за сонцем. За сизими хвилями, що мрійно гонив вітрець по житові, пропливали Оленчині згадки. Дивні чари весняного поля! Очі запливали туманом.

Дорога душна, довга, дівчата спочатку співали, тоді понурилися. Оленка притомилася. Не те щоб вона ходить незвична була. Ходила не раз і в далеку дорогу. Малою до тітки якось тридцять верст ішла, ще й гарбуз великий, жовтий на гостинця несла, качанів десять кукурудзи. Вночі через болото переходила, в плаву провалилася, зачала кричати, пастухи почули, врятували. А гостинця таки з рук не пустила.

Хіба тяжкий гарбуз, думаєте, заважав коли людині хвилюватись, милуватись красою просторів, лісів? У повітрі дзвенить дивна струна, якої хтось діткнувся чарівними пальцями, бринить довго, протяжно так, аж тужно на серці стає, диво не знати яке — опинитись людині самій серед дороги...

З крутої гори над Псллом полільниці обернулись, дивились з нудьгою на далеке село. Хазяйські дівчата на своїх тучних землях, уквітчених городах літо вибудуть, порозростаються, порозкохуються, з хлопцями нагуляються, наспіваються. Трикляте дівоцтво, молода сила по наймах розвіяна!

Посідали над кручею, розв'язали клуночки, хатній сухий хліб дер горло. Очі притягали низові ліси, що вкрились молодим листом. Дерева ронять сік... Рослина рада б жити — нема дощу...

Христя завела пісні про милого, що не знати де дівся, де його шукать? Чи в Ростов найнявся чували таскать?.. Дівчата замріяно виводили, що чували, мовляв, тяжкії, плеченьки болять. Спочутливо билися дівочі серця,

думки линули за безталанними хлопцями, що подалися в далекі краї, городá на заробітки. Хазяйським синам, звісно, нічого пускатися світ за очі,— на своє хазяйство треба дбати. Проте і заробітчани не обділені долею... Лиця виясниювалися, дівчата співали, як пливе лодка, та на всіх парусах, а там сидить милий, та ще й при часах. Заробив, значить, у Ростові. І ще не все. А вже далі, як приїхав мій миленький та вийшов на вулицю, а чоботи на ньому із гамбурзького товару, ще й перстень блищить на руці, дівчата мало не повмлівали... Скільки тих принад розкидано на світі! Оленка тяжко зітхнула. Чи не саме життя, врочисте, змістовне і трохи, може, заплутане, входило в душу Оленці?

Дівчата немов прокидалися від сну, що навіяла пісня, пленталися знов полем, мовчазні, понурі.

Проминули яр. У гушині дерев побачили жовті довгі будівлі під малиноюю черепицею. Дивне видовисько. Хвилююче почуття обняло Оленку.

Он контори низькі, довгі стоять, повгиналися, повгрузали вікнами в землю, старі люди кажуть — не було ще пилок, як ті контори поставлені, пластини рубані, дубові, цвяшка не вженеш: окостеніли. Вдалині завод заліг у ви долинку, колія веде аж до заводу.

На хазяйстві моталися поважні люди, бряжчали ключами, пригукували на заробітчани, заправляли порядком. Дівчат, хлопців прийшло найматися чимало.

Здивувалася Оленка, коли побачила, що тут сила підлітків, ще менших за Оленку навіть.

Поміж них уздріла вона у дворі в економії — кого б ви думали? — Оверка-волоцюгу! Споважнів, руки в кишені, тютюн смалить, перед себе слиною чвирка і не дивиться. В полотняних штанях, сорочці, солом'яному брилі, крізь дертий верх вилазить жмут волосся, — справжній тобі заробітчанин, — сірячок наопашки, ще й батіг на руці намотаний. Ноги чорні, репані, позасихало болото на них, сапачкою не вшкребеш. Ще й ніж з дерев'яною колодочкою на шворці коло ремінця висить. Поважне діло Оверкові на лану доручено — сапачки пліщить — пхе! І він у полільниках! За полільницями воду носить. І хитрощі не помогли. Як договір складали у волості, то Оверко ліг на землю, а Зінько йому став на спину, щоб здаватися вищим, у віконце зазирає згори, рослий хлопець, мовляв, більшу ціну щоб дали. Тоді помінялися: Зінько ліг на землю, Оверко йому став на

спину — парубок, мовляв. Сімнадцять год, рослий який. Два роки Оверко набавив собі. Схитрувати захотів. З того, правда, нічого не вийшло; Оверка настановили дівчатам сапачки гострить, а Зінька загнали хтозна-куди.

«Теж полільниця, пхе! — Оверко косив на Оленку непривітним оком. — Спідницю довгу аж до п'ят нап'яла, щоб видатися дорослою».

Діти обмінялися непривітними поглядами, мовби нічого сказати було одне одному. А тоді весь час не розмовляли, одверталися... Оленка пригадала всі витівки, прикрасі, що зносила від нього на селі. Причепливий, як реп'ях, Оверко.

ЗНАМЕНИТА ПОЛІЛЬНИЦЯ

А незвичайного так мало. З першого дня обвиклася Оленка, завзято мотала сапачкою, розпушувала міжряддя, стругала зашерхлу землю, зрубувала молочай, свиріпу, що заслали рядки. Вибивалася з сили, тільки нагнать дівчат ніяк не могла. Засапана, натомлена. Червоні плями мигтіли в очах, вночі не могла заснути, бо цілу ніч дівчата водилися з хлопцями, не до сну. За полільницями не встигала, мало не переривалася, адже за спиною Нестір з палюгою йде, пригінчий, ще подумає — Оленка без сили. Адже з ласки взяли її між дівчата, зважили на сльози, тепер Оленка повинна не відставати, мусить старатися. Дівка зроду! Ніколи вона не була в підлітках. Між малими її гонять, а піде між дорослими — підлітки заздять: і вона ж така, а більше нас заробляє! Лихо, та й годі! Змалечку вона не знала ні пестошів, ні ласощів, хіба як хворіла, змалку власними руками хліб заробляла, помічниця при домі. Завдяки Несторові — ледве вблагали його — в ряду з дівчатами поле. Такий поважний Нестір став, сотня полільниць під його рукою, силою такою заправляє, Оленка не осмілюється доступитися до нього. Хоч він і сусіда, та хіба звичайно заговориш, засмієшся?

Христя врозумляла Оленку: панські посіпаки хитрують, меншим ціна менша, — десять копійок ціна підліткам була, а думка та, що вони зроблять за дорослих. Харитоненкові вигода з малих більша. Безотвітне мале. Сила-силенна їх тут, це бачила Оленка. Основа в еконо-

мії — підліток. Покірні в роботі, їдять що дадуть, замінять дорослих, за півціни вправлять роботу.

Прикро Оленці було слухати ту річ, огидними словами називала Христа тих пристойних людей в білосніжних манишках. То вона, мабуть, із серця.

Та вже коли дівчата між собою потайки перемовлялися, Оленка збагнула дещо. Видимо, із секретними людьми дівчата знаються.

Сапачка проворно стругала шкарубку землю, Оленка і не дивилася перед себе, з острахом вчувала, що дівчат не нажене, адже повиростали вони на ріллі, широкі крижі, кріпкі руки не знали втоми.

Нарівні з дівчатами Оленка гнала два рядки, не хотіла йти в «чекерду» — підлітків так називали. Зневага вчувалася в тім слові, хоч та «чекерда» ту саму доріжку поле за півціни.

Краска кинулася до лиця Оленці: вона примітила, що Оверко стежить за нею, певно, не з добрими думками, глузує — позад усіх іде вона. Розплеще на селі хлопцям, дівчатам, яка полільниця з неї. На лихо, поставили його сюди, де Оленка поле, мало він їй допік ще дома. На руці сапачки носить, ту справляє, налагоджену дає.

Один випадок пересвідчив Оленку в неприязні хлопця. Вона довго не осмілювалася, не гукала Оверка перемінить, поклепать свою сапачку, хоч сапачка і спадала, до того ж затупилася, по бур'яну плаває, не струже, не ріже, тяжко полоти було. Христа тоді сама покликала хлопця. Оверко недбало тернув кілька разів терпугом, на переміну вже не було сапачки в нього, забив клинці, жбурнув під ноги — не дав навіть у руки. Не сказала ні слова на те Оленка. Прикро хлопцеві за попихача поміж дівчат бути, тож не терпить він односельчан. Так би дома вихвалявся, як в економії верховодив та заправляв, а тепер усі знають — за клепака на буряках був.

Оленка побачила перед себе обполені рядки: то сестра Христа переполює її рядки, сама замориться і Оленку не витягне. Тонкі, малосильні руки набрякли втомою, від ліктя ломить, неповоротка сапачка стала, під руками спухло, крижі болять — здається, розхилилася б, так і лежала, хоч на голоблі. Ану спробуй тільки випрямить крижі: з глузливими огидними словами накинеться Нестір, а то й палюгою піджене, — Оленка тому свідком була. Мов підмінили Нестора: на селі був такий привіт-

ний, лагідний, а тепер приступу нема. Гримить, лає, а декого й вріже палюгою. Коли б знали ті, що в білосніжних манишках, як з людей знущається Нестір, не здобрувати б йому.

Христя знов урозумляла (чи не злостилася?) нерозсудливу, недосвідчену сестричку Оленку. За що пани докорятимуть вірному слугі своєму? Саме такого шанують вони, що шкуру з полільниці стягне. З чого ж розбагатів Нестір? Харитоненком задарений. Перед панами висулжується.

Полільниці цілком поділяли слова подруги, кожна вчувала свої думки в словах Христі.

Слова сестри будили тяжкі відчуження в душі Оленки — складне, плутане життя, не збагнеш ніяк.

Старшій сестри подруга, Векла, теж коли сапне, бур'янину зріже Оленці, другий рядок підполе. Навмисно пустили в середину Оленку, щоб витягати зручніше було. Оленка поряд з дівчатами йшла, байдужа до того, чи стежить за нею тепер Оверко. Оленці навіть кортіло, щоб Оверко побачив, як вона дівчат нагнала. Звичайно, йому і в голову не прийде, що сестра з подругою підполюють їй рядки.

А рядкам краю не видно — менше дівчата спочиватимуть, гнатимуть до краю... Хіба Нестір не знає, як дівчат поставити, щоб більше витягти сили?

Полільниці червоними очима люто дивилися перед себе, порохнява роз'їдала очі. Полюбовниця Нестора, стегнаста Секлета, погналась як, — щоб дівчата не відставали, наганяли.

Оленка позаду йшла, бур'янину проминула, Нестір напав на неї:

— Красна спідниця, вернись!

Зачав перед дівчатами страмить, лаять. Добре, хоч Оверко не чув і не бачив, як пригінчий завернув назад Оленку, бур'янину зрізати примусив. А за тими, що вони підлизи панські, за Секлетою, не бачить, аби передня йшла, дівчат за собою вела, — бур'ян попригортанний у неї.

Од тих лайок, погроз, сердитих вигуків Оленці стало моторошно, сапачка якось безладно заходила в руках...

Зрубала бурячок, на лихо листок одтяла, як напався Нестір на неї — приший, щоб виріс! Голкою приший, така-сяка! Переболіла душею Оленка, боялася, щоб з роботи не зігнали.

— Чого бігти, чи ти собі робиш? — спиняла Христя Секлету, врозумляла. — Хто нас похвалить? Поли хоч до упаду, — однак огудять. Панського добра тобі жалко? Чи хочеш, щоб тебе дівчата зненавиділи?

Секлета ненависно на всіх дивиться, не то з досади, не то з сорому, до всіх їй байдуже, ще дужче погналася, зухвало відказала: «Харитоненко нас хлібом годує». Слова панського прихвосня Нестора переказала затуркана полільниця. Завдатку, кажуть, три рублі взяла, Нестір пособив, нові черевики справила, тепер виплутуватися треба. Ще й подругу Химку підговорила.

Глузливих пісень стали співати, насміхатися з задніх. На вихвалку бігли, горлали:

Політь, політь, поляки,
Не виляйте, як собаки,
Оце вам за те,
Що ви стоїте.

Полільниці бачать, що Секлеті стриму нема, собі зачали співати. Векла завела, всі дівчата піснею відказали, одспівали на весь лан, передніх заглушили:

Задні з горщатами,
А передні з байстрятами,
Оце вам за те,
Що ви біжите.

Одспівали гостро, влучно, засоромили Несторових прихвоснів... Видно, добре їх запекло, тож горласта Секлета з Химкою зозла їй собі хотіли дошкулити великому дівочькому гурту:

Ой чие ж це козеня,
Що задрало хвостеня,
Біжить та реве,
Що не дожене?

Оленка, що пасла задніх, мало не зомліла: невдаха така, поле до упаду, не нажене дівчат ніяк, ще їй на сміх зняли її, просто горе. Проти неї, безперечно, зложили нікчемні слова дебелі безчесні дівки. Добре, хоч Оверка немає, не бачить він Оленчиної неслави. Таке на тім лану звели — не полють, а лаються.

Нестір мотався, грозив, казився, не міг нічого вдіяти, бо всі дівчата співали. Давно заведені в економії звичаї: задні з передніми перегукуються...

Христя не стерпіла, коли Нестір одвернувся, вона сухою грудкою влучила по спині Секлеті, грудка всю спину

запорошила, Секлета спаленіла, лаялась, кляла, щоб їх суха глина прибила. Нестір кинувся до дівчат, та, звісно, не міг виявити винуватого, став пильніше за полільникими назирати. Секлета ж на зло всім ще дужче погналася вперед, знаючи: як би вона неохайно не полола, ніхто її назад не заверне, не докорятиме, що проминула бур'янець.

За Секлетою треба гнати, бо вона скоріш пройде рядок, тоді в холодку винижується, поки всі зйдуться, — разом заходять, та не разом виходять.

А тут ще гармоніст Гаврик, то на череві лежав, а як тільки дівчата зачали доходити половини рядка, виповз з яру заспаний, сів на межі, розтяг гармонію, зачав награвати до танців, дівчата дужче могли сапачками — хто перша, мовляв, вийде та потанцює. На гармонію полюють. До музики біжать. Нестір тільки покручував вуса, втішався: справно дівчата роблять, женуть, наввипередки біжать. Гармонія грає, дівчат приманює, до музики доходять — швидше полюють, гармонія швидше грає, сапачки швидше стружать, сонце припарює, поки відсталі дійдуть — передні натанцюються. Тоді знов топчуться на рядках, вертаються назад, гармоніст заходить з другого краю, заводить знов гармонію, пригукує дівчат, щоб швидше пололи, скорше доходили до краю. Пригігчий з одного краю, гармонія з другого підганяли дівчат.

Вдоволений і Гаврик був, поважне діло робить — виспиться, з дівчатами нагуляється, награється і заробить. Теж треба щастя мати. Дівчата, правда, не всі з того захоплені були. Христя виразно таки гукнула: «Хай ти на зуби гратимеш!» Та хіба могла осмутити тими безневинними словами Гаврика, що вилискував козирком, білими зубами, чобітьми, в зеленому картузі, вишитій сорочці, суконних штанях? Гаврик зовсім не схожий був на якогось там полотняного гультіпаку, заробітчанина. Далєбі, Гаврик собі ціни не зложить. Став вихвалитися в заробітчанському гурті: оце літо ще пограє, а там у писарі піде, три літа виходив у школу, грамоти навчився, писарюватиме в конторі, білий хліб їстиме... Сонце тебе не пече, вітер не смалить, не рви печінки коло землі, в гної не бовтайся... Писар! Чи є миліше для вуха в світі слово? Удатний таки молодець, Гаврик широко розтягує гармонію — на весь лан, чарівною музикою хвилює дівочі душі.

Полільниці взяли на сміх Гаврика, із глумом поставилися до принадної долі писаря. Векла пританцьовувала, приспівувала:

Чом писаря не любить,
Хіба не подоба?
Забрав пера у карман —
Вся його худоба! —

звеселила дівчат.

НЕСТІР І НАЧАЛЬСТВО.

Новина вмить облетіла ряд, Векла сповістила дівчат: звечора в яру вислідили Нестора з Секлетою. Намовляв, щоб поводи́ла дівчат. Дарунків наобіцяв, аби гнала, мотала сапачкою, він за нею не приглядатиме... На легшу роботу її посилатиме, на сінний покіс вирядить, не лаятиме, не підганятиме, на зиму зостанеться чистить зерно, латать мішки. Сподобав він її, довгою рукою пригортав за дебеле плече, дівчата сполошили. Якби жінка знала...

Нестір комору мазать посилав, то Секлета головку цукру взяла, в соломі заховала, в лісі об пеньок трахнула, з дівчатами поділилася, що вони подруги її.

— Оце та, що перед водить на буряках, — вихваляв Секлету Нестір перед економом. Оверко почув, дівчатам переказав.

В гонитві за панською ласкою Нестір обдаровує Секлету. Вже квітчасту хустку, кажуть, придбала собі, ще сатину обіцяно. Нестір здобути славу найкращого наглядача хоче, вислужити старшого прикажчика... Хату в Буймирі поставив собі, економ дав дерева з панського лісу за вірну службу.

Мало хто відає, якою принадою для вуха Несторові звучить слово «прикажчик». Приказувати всім буде, усі слухатимуть його, виконуватимуть його волю.

Оленці, що пильно прислухалася до дівочих слів, незрозуміло було, як могла знехтувати Секлета своє товариство, догоджати панському прихвосню Несторові.

Прийде літо, гаряча пора, полоття, жнива — Харитоненко, Кеніг, Суханов набирають строкових — дешева сила, що взимку і даром не потрібна буде... Це породило поміж дівчат гірку поговорку: «Влітку і ми люди».

Нестір чимало строкових за собою привів, назгукував

по околишніх селах, від економа йому честь і слава, чарка горілки.

І став Нестір полільницями правити. І вже чутка скрізь пішла — Нестір верх бере. Хоч називають скрізь барбосом... Хай! Нестір у самого економа на приміті, не сидить у кутку, скрізь порядок дає, вперед іде... Заробітчани не крутять ним, Нестір сам дає лад строковим. Воїнську дисципліну запровів поміж заробітчан. Усі його слухають, духу бояться... Силою якою повеліва!..

Думаєте, легка справа на панських хлібах, на панській ласці жить?

Приїхав економ, подивився тямущим оком на Несторову плантацію. Ніде ні зеленини, ні бур'янини, дівчата полють, аж грудки розтирають, земля як розсіяна... Дивиться вгору економ, і Нестір на небо дивиться зірким оком. Не так собі Нестір дивиться. Звичайно собі, гадаєте, дивиться? Як барометр ходить, як хмари пливуть, погоду яку віщують. Закрили хмари сонце — нахмурилося чоло Несторові, гострим вусом він водить, принохується, прицмокує, вгадуючи думки економа, — буде дощ, парить...

— Буде дощ — і вся м'яка, пухка рілля за водою попливе, — міркує економ, — не треба грудки розтирати, розпушувати ріллю, грудочка триматиме бурячок.

Так і зробив Нестір, як велів економ.

Аж тут приїхав плантатор. Подивився тямущим оком на Несторову плантацію та брилем об землю трах! Не погань мого поля! Напустився на Нестора, як зачав стратити, лаять, називати всякими неподобними словами, та ще при людях, та ще пригінчого. Нестір і потів, і червонів, не знав, що діяти, кому що казати. Не сподобалася вкрай робота плантаторові.

— Грудок не розбивають, грудки рясніють, недбало полють, нечиста рілля!

Даремно Нестір і виправдувався, і пояснював — економ наказав так робити, грудок щоб не розтирати, рілля щоб грудочками була, плантатор і слухати не хотів.

— Як буде економ відповідати за мою плантацію, тоді хай наказує!

Довелось знов Несторові землю пушити, перетирати, пересипати на попіл. Став примічати Нестір — дівчата вже підсміхуються з нього:

— Мотають нашим пригінчим!

Перед людьми знеславив плантатор Нестора. Новий наказ Нестір полівницям дає, щоб ріллю розтирала.

На ту біду економ вертався назад, не міг проминути Несторового поля, захотів знов подивитися на Несторову плантацію, перевірити, як роблять. Розгніваний, спинив коней, напався на Нестора.

— Так ти робиш? Виконуєш мій наказ? Знов паскудиш поле? На вітер я слова кидаю? Знов перетираєш ріллю?

Несторові аж ноги затремтіли, м'яв у руках картуз, злякався, щоб у немилість економові не впасти.

Далебі, він не винен, з наказу плантатора так полють. Економ слухати не хоче. Хто тут старший?

— Скажи плантаторові, коли я буду його помічником, а не він моїм, тоді слухатиму його...

Нестір покійрно схилив голову — що він міг сказати на те?

Ось і спробуй догодити, не послухати будь-кого... Нелегка справа бути пригінчим!

А вислужитися — як жить хочеться людині! На хазяйствечко придбати щось.

Нестір на полівницях зганяв досаду.

ОВЕРКО ПРИГЛЯДАЄТЬСЯ

У дівчат попрлипали сорочки, пил сідав на змокрілі плечі, пожадно пили воду, що в діжці вигрілася, затхнула, — з-під барди діжка. Оселедця на сніданок і чай дають, Оленка відро води випила. Понабухали животи, спрага мучить, Оленка дома ніколи так не пила і не їла. Чи могла про смачні страви думати, коли і смаку їх не знала?

Як дівчата спочивали, Оверко сам узяв сапачку в Оленки, роздивлявся, кривився, перевів очі на розгублену полівницю — непутяща сапачка в неї, лагодив більш дбало, не зважав на дівчат, що гукали з усіх сторін — «Клепай!», «Плішій!» — старанно гострив, клепом перегукувався лан, приганяв сапачку, бо вже ручка перебилася, незручно полоти, теліпається, незграбна якась сапачка в Оленки. Справив, подав лагідно, подивився, ще й посміхнувся.

Оленка до краю була здивована з того хлопця, що завжди так непривітно стрічався з нею, аж тепер навіть заговорив, сповістив ні з того ні з сього, що помститься Секлеті.

Дівчата, звісно, не терпіли Секлети з Химкою, що догоджали пригінчому, гнали наввипередки. Оленка без сили дівчат наганяла, та чому саме Оверко перед нею вихвалявся — ніяк не зрозуміло, проте не можна сказати, щоб Оленці неприємно було ту річ слухати.

Отуманилося сонце, росить дощ дрібний, сонячний, дзюрчить спів дрібною птаства, і світ Оленці чомусь видався такий милий... Рослина освіжилася, вільніше дихати стала... Земля одійшла, сапачка легко струже ніжний осот, молочай, цупкий пірій, що поросли стежками, іще лобода, свиріпа, березка — чимало бур'янів збіглося на панське поле, глушать бурячок.

Оленка скоро нагнала полільниць, з веселою душею чомусь полола.

Як доходили до краю, вгледіли: мішок на тичці в яру висів — на обід сигнал.

Полільниці млосно витягувалися, вигиналися — відходили натомлені крижі. Рук і ніг, припалих пилом, поміть ніде...

Збігали в яр. Ніздрі лоскотали гіркі пахощі смаженої цибулі. Зголоднілі, галасливі, розсідалися навколо ночов з паруючим кулешем — по десять душ на ночви. Оленка, від незвички несмілива, з краечку брала, не наважувалася вибирати гущину. Лихо — ще й Оверко тут бовтався: посадили його поряд.

Хмурі, мовчазні дівчата пожадно сьорбали рідкий кулешик. Забовтали ложками, вгледівши шкварчину, ганяють ту шкварчину по ночвах...

Секлета сидить між дівчатами, ні з ким не розмовляє, ні на кого не дивиться, дівчата зачали глузувати з неї, надто Христя — мовляв, на панські харчі скоро посадять її, а поки хай мужицьких покуштує. Векла застерігала Христю, щоб не наражалася на біду, бо ще помститься Секлета, Несторові перекаже... А потім вигідніше обідать з нею, бо куховарка іноді яку шкварчину перекине на ночви... Оверко не стримався, щиро зареготав на слова Христі, та Секлета його луснула по лобі ложкою, і він пересів на другий край.

В Оленки тремтіла ложка в руках, саму юшечку сьорбала.

Христя тоді безстрашно зачала Секлету страмить, лаять:

— На хвалу біжиш, тягнеш, щоб з тебе кишки витягло! Виводила, сирицю виварила, щоб тебе коло серця

варило! До пригінчого придобрюєшся? Харитоненкові догоджаєш? За кашемірову хустку, шерстянку батькаматір продадуть!

Певно, що більш за Оленку оступалася Христя, лаючи Секлету. Чи не зуміли б усі полільниці випередить тупу Секлету? Так на кого переривається вони будуть? На пана? Харитоненко і без того даровою силою хоче вправити поле.

Секлета хмуро сопла. А що ж вона казати буде, — всі полільниці зненавиділи Несторову полюбовницю... Секлета кидала неприязні погляди на дівчат, часом огризалася.

Сонце заходило на рядках, пітні тіла припали пилюгою, водою з глечика тільки бруд розвезеш, позападали очі, обважніло тіло, полільниці з піснею брели на ночівлю... Дивна дівоча вдача — хоч і натомилися, а галасує душа, буйна веселість рветься, молодій силі нема спину.

Над яром стояв великий плетений хлів, де полільниці ночували. Христя з подругою вибрали собі місцину під стінкою — спокійніше, а щоб не бив дощ, занурювались у горохвяну соломі. Далеко в поле загнали дівчат. На великому хазяйстві казарми єсть, аж там поважний люд спить — воловики, конюхи, вся челядь, дворовий люд. Економ, плантатор у кам'яних домах живуть, у садах. Снарядний, токовий, конторщики, ключник, сторожа, полісовщики теж свої хати мають. А дівчата, хлопці сплять у хліві, на соломі. Солома, правда, була свіжа, не збита, не потрухла, стелили свитянки, рядна. Морені люди падали як снопи, натягали рядна, крізь сон довго кашляли, аж поки не влягалась порохнява. Літом строкові не містилися в казармах. Бики на загоні, а люди у воловні, по хлівах розташувалися... А прийде молотьба — в соломі ночуватимуть, дізналася Оленка.

Христя казала, що Оленка не звикла до тяжкої роботи, а втягнеться, виробиться — не знатиме втоми.

Запашна зоряна ніч будоражила душі, в кущах виспівували солов'ї, не всі полільниці полягали спати, інші вигулювали в яру, серця шукали пари, здаля долітали протяжні голоси. Нестір лаяв сторожа — не пособляє заганять до хліва веселі пари, проводяться ніч, — яка з них завтра робота? Дід Сидір не міг ради дати, одійде від дверей — хлопців до хліва наб'ється повно.

Лише прикурнули до соломі, як над головами бухкала рельса, сон розривався, пробуджені полільниці не могли

ніяк одійти від сну, витягувалися, розламувалися. Нестір з лайкою, гамом підіймав дівчат, тріщав палицею по плетених стінах, з чого дівчата аж здригались. Нестір удень виспитья, а тоді не дає спокою людям.

Оленка враз підвелася, не вилежувалася, як інші дівчата, більше з остраху враз проворна така стала, не могла розтулити руки, розігнути спину, — аж посміхнулася від болю та знесилля.

Тіло мов побите було.

Протирали очі, в полі ніде вмитья, а вже грає гармонія, звеселяє серце, дівчат на рядки веде. З напухлими червоними очима — пилюга роз'їдала, недосипали — ішли на лан. Гаврик, сам заспаний, награвав веселий танок. Холодна роса освіжала тіло, мили ноги травною, позарошували спідниці, на рядках ноги позалипали землею, сапачки теж. Дрібний дощик прибавил пил, земля за ніч одійшла, м'яко полоть було. Зі страхом позирали на чистий обрій, де сходило густо-червоне сонце, набрякле таке, пектиме знов цілий день. В яру димок слався, долітав приємний дух гару.

Нестір з самого ранку був лютий, гримав на дівчат, — не виспався він... Полільниці на рядках сміялися, глузували з довгого, чубатого Нестора. Новина плантацію облетіла, Христя рознесла. Поночі, коли поснули всі, Нестір потайки пробрався до хліва, блукав між дівчатами. Заробітчани вислідили, зняли галас, то Нестір зник ні в тих ні в сих, під глум, сміх, висвист, а тепер лютує, мститья. Саме тому зненавиділи дівчата Секлету, що піддалася огидному Несторові. Панський гавкун дарунками приманив дівчину. Цибате пугало... Глумливі слова щедро сипались на голову Несторові... Секлета могла вволю слухати. Ніч темна — розбери, хто говорить.

Христя правду казала — обвиклася Оленка, вирівнялася з дівчатами. Земля засохла, як черепок, дівчата були сердиті, порохняви понабивається повен рот, ніздрі, очі виїда, сіда на легені. На пальцях поробилися водянки, лопали, набивалося пилу, пекло, ятрилося. Враз затуплювалися сапачки, спадали. Вранці сапачки в росі, сонце припече, — сапачки спадають.

Оверка гукали з усіх сторін справляти сапачки, клепать, плішить, мантачить, кричали, лаяли, аж засапався хлопець, мотався червоний, мокрий. Оленці жаль стало його — засмикали хлопця. А Секлета навіть із сапачкою

ганялася за ним по буряках, розпатлана, люта, трясла литками, аж земля двигтіла. Кричала, лаялася. Дубові клинці забива він скрізь, дубовий клинець глибоко йде, сапачка сидить міцно, кріпкий клинець. Гострив, лагодив сапачки справно. Секлеті ж навмисно забив вербові клинці — із вогкого дерева: легко стругать, м'яке дерево; клинці швидко всихали, сапачка раз у раз спадала, гострив абияк, сапачка збивалася. Секлета відставала від дівчат, ще й бур'ян слідом рясніє. І вже Нестір косо дивиться не хвалену полільницю, перед пригінчим Секлеті сором. А запасних сапачок не ставало. Дівчата з утіхою дивилися, як лютувала вона. Мало на рядки не падали зо сміху. Оверка сподобали всі, меткий хлопець, вигадлива голова, втяв штуку із Секлетою, за дівочими спинами находив собі захисток від розгніваної Секлети. Оленка душею тремтіла за капосного хлопця, поскаржитья Секлета Несторові (Нестір пішов у яр спати) — зайдять, виженуть. Оленка ловила себе на думці: чи вже жалко їй стало хлопця? Матері жалко, доброї Федорки, — не може ладу з ним дати.

Сапачки плішить вогкими вербовими клинцями! Теж треба додуматися!

Оленка, несміло так, застерігала хлопця, щоб не заїдався з Секлетою, на що Оверко зухвало проговорився — він не пропаде, хоч сьогодні в кузню піде. Полільниці знали, що меткого хлопця сподобав кремезний чорнобородий коваль Кузьма, до якого Оверко ходив за сапачками, тож на всякі витівки, думають дівчата, наводив коваль хлопця.

Оверко справді залюбки бігав до кузні — була потреба чи ні. Очей не міг одірвати, мов зачарований задивлявся, як розлітаються іскри під молотом, — коваль наварює вісь чи тягне брус, хлопцеві відрадно стежити за незвичайними рухами, як коваль гне підкову чи осаджує вал. У кузні поміж бувалим людом хлопець набирався ума і досвіду. Кузьма справляє молотарки, жниварки, і Оверко дізнається, що машина служить панам для здирства. Звісно, коваль спочатку придивиться, чи нема в кузні панських язиків. Дівчата, безперечно, таких слів ще не чули, що Оверко в кузні... А вже як люди переможуть панів, тоді машини діятимуть на користь народу. Скільки неосяжного, загадкового на білім світі — Оверко ще не все міг збагнути. Зате літнім людям, що в задумі слухали коваля, певне, все доходить до ума.

Докінчивши рядок, дівчата подивилися на сонце, Векла виміряла ступнями тінь свою — вже друга година, а обіду досі нема. Дівчата завели пісню, — не пісню, а звичайні слова, що прийшли хтозна-коли кому в голову, співали завжди в певний час, ввійшли в звичку і мали таки досить гострий зміст для тих, до кого були спрямовані. І тому Оленка повинна була також співати пісні, немудрої, протяжної, глумливої, коли вона справжня польовиця:

І в чужого хазяїна вже обідають,
А в нашого і не думають...

НЕСТІР ХИТРУЄ

Сердитий, заспаний, виповз із яру Нестір на дівочий спів, пересвідчився, що припізналися з обідом, нагримав на польовиць, що завели непристойних пісень. Слова нудної пісні мутили душу. На глум вони зняли його, чи що?

Дівчата не вгавали, навмисно тягли, жили витягували з пригінчого:

У чужого пана їдять калачі,
А у нашого, скупого, ще й хліб у печі.

Аж тут удалині — всі вздріли — фаетон блищить на сонці. Нестір насупив густі чорні брови, вдивлявся. Економ їхав оглядати лани. Млявість ураз спала з пригінчого.

Лише тепер Нестір прокинувся. Обтрусився. Хоч і не проспався ще як слід, та вже далекосяжна думка запала в голову. Нестір став лагідно намовляти дівчат, щоб іще один рядок узяли. Христа з Веклою перечили. Закортіло Несторові перед економом виставить себе: всі на обід пішли, лише Несторові польовиці до упаду роблять. Нестір то загрозливо, то лагідно до дівчат приступав. Хіба вже не придасться він їм коли? Не прийдеться до нього звертатися? Не зарадить у біді? Він їх сьогодні раніш пустить. Добру вечерю накаже куховарці зварить. Коли б то плантатор, — Нестір не тримав би їх. А то сам економ іде! Щоб економ міг полюбуватися на їх роботу. Щоб горіло все. Ач, Христа, спину колом випрямила. Векло, вернись! Секлета гарно поле... Коли б усі так пололи. Що це, куди годиться? Оленко! Матері його біс лихий! Задніх пасе. Коли не сильна, хай не

стає між дорослими, хай у «чекерду» йде. Чи вона йому родичка? Ану, дівчатка... Щоб економ не гудив... Ану скоріш до обніжка, там пирогів діжка...

Дівчата, справді сили не жаліючи, стругали сапачками, аж курява йшла, косили оком на плавне коливання фаетона, що наближався, допалися до рядків з таким запалом, мов ніколи не одірвати б їх.

Усі до того, здавалось, захоплені були полоттям, що не помічали, як спинився запорошений фаетон і огрядний економ з гострою сивою борідкою поставив на землю ногу в широкому м'якому чоботі. Зняв білий картуз, витер хустинкою засмагле повне лице, вражено поглянув на плантацію. Сам Нестір, здавалось, не помічав нічого, що навкруги діється, заглиблений у складні думи, заклопотаний тими буряками. Нелегка справа пригінчим бути. Кинутись ураз до фаетона — ще подумає економ: гав ловить Нестір, озирається навкруги, не стежить за роботою. Не примітити економа теж небезпечно, щоб не подумав бува — непошана яка, економ приїхав, а пригінчий уваги не звертає. Далєбі, розчохнутися умом можна.

Економ сам вивів пригінчого з тяжкого роздуму. Економ махнув палицею, тоді гукнув:

— Нестір Явдокимович!

Нестір виразно почув голос економа, усі почули.

Нестір схаменувся. Щодоуху мчав до фаетона, в забовтаних глиною чоботях, довга незграбна постать його перегиналася вдвоє, картуза зняв, засапано кланявся в пояс.

Нестір топтався перед економом, догідливо перегинався, ладен, здавалося, в ту ж мить люто загарчати, кинутись, куди звелить пухка, в золотому персні, рука економа.

Карлючкуватою палицею економ провів по ряду — звіряв, чи не попригортаний буряк. Рядки були чисті. Лупатими очима обвів лан, освітилося лице, — буряк як квітка.

— Чи був плантатор? — пита економ Нестора.

— Аякже, тільки що поїхав, он за бугор виїхав, ось і сліди знати, — завіряв Нестір економа, дарма що плантатора в очі не бачив. Хіба ж Нестір не знає, що за хитра штука та політика. Тішив себе думкою, як розповідатиме ввечері плантаторові — врятував плантатора від гніву економа. Хіба ж плантатор не віддячить Несторові за те, не згадає?

— Чого це дівчата біжать? — звернувся економ до Нестора.

Тепер, здавалося, і сам Нестір став помічати, що дівчата таки справді біжать.

— Дівчата, тихше! — прохає Нестір полільниць.

Але дівчата нічого не бачать, не чують — нема, здавалось, милішого діла їм за те полоття.

Дива береться економ з того дівочого завзяття. Знов водить палицею по риллі, але рядки чисті. Для Нестора нема в тім нічого дивного.

Вже такої вдачі його дівчата.

— Дівчатка, тихенько! — благає Нестір полільниць.

Дівчата глухі, німі, сапачками мов грають, спину нема їм. Як то тихо? Як повільно? Далєбі, інакше полоть вони не вміють. Якщо кому не подобається, хай скажуть.

Нестір, безсилий будь-що вдіяти, винувато розвів перед економом руками:

— Такий народ.

Мовляв, до упаду роблять!

Виручили дівчата пригінчого, прославили перед економом, і Нестір, безперечно, не забуде полільницям тої послуги: коли, може, і дівчатам яка полегкість від пригінчого перепаде...

Економ знизав плечима, — безперечно, вражений з палкої дівочої вдачі, — з приємними думками сідав у фаєтон, прихильно кивнув Несторові.

Довгий, гордий стояв Нестір серед лану, дивився вслід фаєтонові. Поляскав паличкою по халяві. Сталося диво. Дівчата мов переродилися, зачувши ляск чудодійної палички. Спроквола водили сапачками, гарячка спала, розгинали мокрі спини, знехотя доходили рядки.

Пригінчий не став багато слів тратить, тепер досить самого погляду, щоб дівчата зрозуміли його. О, полільниці навчилися вгадувати думки і настрої пригінчого... Задумливо крутив він уса, поважно ходив рядками, за дівчатами навіть не дивився. Нестором Явдокимовичем економ назвав його. І полільниці це чули, тож тепер примовкли, слухняно доходили рядка. Економ назвав по батькові пригінчого — видно, в шані Нестір перед економом, а можливо, і в самого Харитоненка на оці.

Дівчатам свій клопіт — економ пригінчого по батькові назвав, так Нестір готовий за те з полільниці сім шкур здерти, аж труситься за панською ласкою.

— Дівчатка, глядіть, щоб краєм гарно буряк обполе-ний був, — лагідно, проте неухильно наказує полільникам Нестір. О, в Нестора не порожня голова! Іхатиме економ дорогою, щоб бачив, який буряк у Нестора поріс! Одмітний буряк щоб у Нестора був. Чи економ полізе на середину поля? Щоб повершив усіх Нестір буряком.

— А тепер, дівчатка, ідіть обідати...

НЕСТІР РОЗВАЖАЄТЬСЯ

Увечері прийшов Оверко від коваля. Дівчата повмивалися, порозчісувалися, в суботу до заходу сонця пішли з рядків, порозсідалися над яром, позатягали сумних пісень, що ними всіяно світ. Бажаний у дівочому гурті гість тепер Оверко. Скрізь вештається, до всього прислухається, нема новини, щоб він не знав. Був у конторі, чув розмову Нестора з економом.

Тут посходилися і ті дівчата, що тинялися в яру, стали слухати Оверка. Далєбі, навіть дорослі тепер прислухаються до розмови розсудливого і спостережливого хлопця.

Економ хвалив Нестора — чисте поле в нього, не розірвані люди, без гамору полють, буряк рядки заслав. У славі тепер перед економом Нестір, більше буряка прошарував, ніж інші, а людей менше в нього. Економ одзначив Нестора, одмітна людина віднині Нестір в економії, а можливо, і в самого Харитоненка на знаку. Не кожному, звісно, така шана випаде. Пригінчі похмуро дивилися на свого супротивника, що зірвав хвалу в пана, зумів прислужитися.

Нестір тоді чортом підлетів до економа, картуза зняв, уклонився:

— А чи не можна, Александра Степанович, щоб і моя корова ходила між панськими?

Економ прихильно дав на те свою згоду.

Нестір на тім не вгамувався, він вчував панську ласку до себе.

— А чи не можна б дровець привезти з економічного лісу?

Економ і тому не перечив, дозволив хто вже зна скільки дров узяти.

— Болотця там коло вільшини шматок викосить
дозвольте...

— Коси, Несторе...

Обдарований з ніг до голови, Нестір вискочив з контори під людську заздрість, за порогом натяг картуза, зачав мотатись на хазяйстві.

Дівчата зі сміхом слухали, як Оверко розписував Нестора, а коли скінчив, Христя гірко зауважила:

— Вимучить людей Нестір, у славі перед економом за те. Економу своя вигода — доходу більше панові і йому. Хіба дарма четверо вороних, три корови Харитоненко подарував економові?

Чутка про Несторову славу враз облетіла всю економію.

Це була подія, що їй довго не могли забути, на всі лади обмірковували. Одні казали, що даремно Нестір панську ласку зірвав, другі вважали, що Нестора обдаровано по заслузі...

Зібралися в обідню пору пригінчі, зачали сперечатися. Пригінчі заздрили Несторові. Прилюдно нападали на нього, що самих здорових дівчат собі одібрав.

Нестора це заїло.

— Знаєш що? — сказав він гаряче рябому Макару. — Я тобі дам саму маленьку полільницю, дай мені саму здорову...

Люди насторожилися. Всіх зацікавили ті слова. Всім закортіло подивитися на те видовисько. Який пригінчий переможе. Стали вимагати, щоб Нестір з Макаром побилися об заклад. Найшлося чимало охочих розважити себе тим двобоєм. Лише Несторові в чубату голову могла запасти така думка.

Люди розреготалися. Макар привів найдужчу полільницю, що на лану перед вела. Під людською увагою вона засоромилася. Нестір, власне, довго тут не ламав голову, він вивів, як і сказав, найменшу полільницю із своїх дівчат — поставив Оленку поряд з дебелою дівчиною, дав їм по рядкові. Люди ахнули. Проти огрядної полільниці Оленка була як вузлик.

Хоч у Христі серце боліло за Оленку, — і без того приморилося на рядках дівча, — проте бадьорила вона сестру, щоб не піддалася, показала свою дівочу храбрість. Оленці моторошно стало, стільки люду висипало на шлях, поставали, дивляться, регочуться... Поки не взяла сапачки в руки. Тоді заспокоїлася, світу вже не бачила,

старалася, до землі припадала, стругала, мотала, немов палила бур'яни дивна сапачка-самополка, що Оверко виготрив.

Довести мусить Оленка, на що здатна. Здобути право робити в ряду з дорослими. В неславу щоб Нестора не вести. Тоді їй пропадать. Виведуть з дівочого гурту. Поряд з підлітками стане вона за півціни робить. На все село ганьба. Що вона заробить? Що додому на зиму матері принесе? Що справить? Якими очима стануть на неї тоді дивитися? Погана чутка враз поволочиться... Ой нене...

Всі пересвідчилися, що за полільниця Оленка, — стала випереджати дебелу дівчину. А може, та сама відставати зачала, щоб пожаліть Оленку, — по чім знати?

Позад себе Оленка чула вигуки, виляски, висвист, — безперечно, що там на дорозі Оверко стояв, стежив за двобоєм.

І в кого та Оленка вдалася? Замотала дужу дівчину, хоч і нелегко Оленці далася перемога. Якби ще трохи пополола, то, певно, витяглася б на рядках.

Нестір у честі та славі тепер був, з рябого Макара люди сміялися, і він вовком поглядав на невдалу дужу полільницю, обізвав поганими словами. Дівчина вся в сльозах пішла. Оленці також перепало хвали від дівчат: заробила Несторові на горілку.

— У мене ось які дівчата! — хвалився Нестір, молодцьки позирив на всіх.

ДІВОЧА ДУМА

За працею, сном минали безвідрадні дні. Вимаєні заробітчани без ніг валилися в солому. Зі сну здригалися — мотали сапачками. Сонце запікало землю, поріс лопушистий буряк, рясна щиріця заслала рядки, хрускав цупкий пирій. А тут ще потріскалися руки, щемлять не то щоб у самої Оленки — в усіх полільниць. Земля аж пашить, полеш — піт виступає, порепалася шкіра на ногах, так і порозверталася, холодною водою помочиш — ще дужче тріскається. Звечора дівчата довго кидалися, не могли поспати — руки, ноги у виразках, набивається пил, попадають остюки, ятрать. Оленка вголос мріяла: якби теплої води та вершечком помазати, може б, і позагоювалися. Це тобі не своя хата, де все під рукою. В спеку хоч гвалт кричи — болить, стягує, сочиться кров, пил роз'ї-

дає, мухи кусають, мало не млієш. Гармонію наймають, щоб веселіше полоти було, щоб охотніше робили. Сонце варить, гармоніст Гаврик хизується перед дівчатами вглянсованими чобітьми, грає, а ти потім обливаєшся.

У вечірній прохолоді морені люди відходили.

Дівчата посідали на траві, похилили голови на коліна, а дехто вперся очима в зоряне небо, не хотіли до хліва заходити, позаклякали в гірких думках. Насичений пахощами вечір бився в груди, гострий дух пишних будяків, молочаю, свиріпи, захватний дух чебрецю, полину п'янив. Полільниці нарікали на свою долю, кляли, а тоді співали. Голоси журливі, як саме дівоче безталання.

Мрійно в'ється дівоча дума, по милому серцю б'ється — є він чи нема...

Оверко на тужні голоси нечутно вийшов з яру, задуманий сидів коло гурту, гострив сапачки. Найдовше, найстаранніше він гострив Оленчину сапачку, щоб легко бур'яни стинала. Тоді вистругав палку, склом почистив, виполірував, така славна — коли Оленка хоче, він їй сапачку наб'є з липини, м'яке дерево, не надавить рук, бо вже Оленці пальці порозпухали. До того ж перетерлося старе держальце, сапачка спадає. Перебив, заплішив сапачку на задрість дівочу. Оленка мовчки, поклавши голову на коліна, стежила за ловкими руками хлопця — наче іграшку якусь майструє, а не звичайну сапачку. Дбайливо, старанно вистругує... А тоді взяв — це вже було цілком несподівано — ще й літеру О вирізав. Певно, що ім'я її хотів позначити Оверко, а проте, може, і своє, — хто міг знати?

В яру світили світляки, слалися задурливі пахощі бузини, дмухнуло прілим листям, Оленці ворухнутись було жаль, щоб не розвіялось приємне видовище. А зорі отуманилися як. Дівчата порозсідалися над яром, повернулися лицями до рідних осель, завели пісні про степову хату, де стоїть тільки один кущ калини, та й та не цвіла.

— Калино моя, чом ти не цвіла? — журно виводить, питає Векла.

— Були зими, лютії морози, приморозилася, — відказує Христя, що їй пісня бринить з душею в лад. А кому не в лад? Завітрені негодою, найнужденніші дівки зібралися в строку, взивали до білого світу.

— Дівчино моя, чом заміж не йшла?

— Не сватали хорошії люди, тим я не пішла...

- Козаченьку мій, чом ти не женивсь?
 - У солдатах був, в полку забаривсь...
- Ех, життя, життя!

КОВАЛЬ КУЗЬМА

Оверко на власні очі бачив ту газету, що заробітчанами читав коваль. А читати газету можна лише в лісах, ярах, потайки, щоб не дізнався пан чи урядник. За газету ковалеві тюрма.

— Щоб з іскри не взялося полум'я, того бояться правителі, — так коваль пояснював.

А що то за «полум'я» — навіть молодосвідчена голова збагне: народного гніву бояться гнобителі.

Дивне збудження набігло на Оверка, на потайних зборах він як рівний з-поміж дорослих сидить під дубом, махру смалить. З кожною хвилиною набирається ума.

Заробітчанські збори відбувалися в лісовій глушині. Припарювало сонце, рослина мліла, пахтіла запашна суниця, медові трави затягували легені. Галявину оступали вікові дуби, соснина між дубами і липина вигналася, — як усе тягнеться до сонця! Розлоге гілля розкинули ясени, клени.

Перелатаний, вироблений, запечений люд зібрався на галявині. Хто розлігся під деревом, хто сидів, хто стояв. А щоб панські наглядачі не подумали лихого, заробітчани прихватили із собою клуночки завоженої одежини — подалися, мовляв, на Псел купатися, прати. Полискували на сонці солом'яні брилі, потріскані козирки, облущені носи. Були тут літні люди і безвусі, майстрові і заробітчани — всі не мали нічого, окрім репаних рук. Наймолодший Оверко затесався між гурт, звісно, з дозволу коваля, що з батьківською заботою ставився до хлопця. В лісовій глушині зібрався чималий заробітчанський круг — остерігалися панських прихвоснів.

Ясночолій коваль водив лагідними очима по насумрених лицях, у завуглених руках тримав газету, повів із людьми душевну розмову.

Вже дістав робітник морське дно, врився в земні надра, скрізь добува бариші капіталістам, а сам голодує. Заробітчани вирошують поміщиків рясні врожаї, а самі живуть у злиднях. Далєбі, заробітчанські думки і вболівання так просто і зрозуміло переказав, розбудив коваль...

Кузьма говорив проти таких людей, що кличуть до мирної боротьби з паном. Що їм свобода? Аби вирвати зайву копійку. А може, пан ізлякається та розщедриться, збільшить заробітчанах оплату, дасть селянам дешеvu оренду!

Ждiть панської ласки!

Оверкові не первина чути повноголосе слово «соціалiзм». Мов сонце, свiтить воно народу, провiщає визволення від гнiту, радiсний труд...

— Адже поміщик добром землі не дасть? — перепитує коваль людей, і нікого в тім не треба переконувати. — Доведеться брати за горло? А що скажуть правителі?

Кожному стає зрозуміло, де найбільше лихо.

Народні оборонці, що стоять на сторожі правди, розкривають людям очі, ненависні правителям. Коваль розповідає про народного письменника Максима Горького, що караючим словом затаврував правителів: «Нами правлять свині, дурні і злодії», — казав він.

Чесна й мужня річ наводить людей на роздум. Літній плугатар Хведь приходиться до невтішної думки, що ми безпорадні. Адже в правителів військо, сила.

І заробітчани з тим згоджуються, охмарнили бороди — що вдієш проти сили?

— Із вилами підеш проти війська?

І Оверко цілком поділяє ті думки, такі переконливі і виразні.

— А що становить ту силу? — питає коваль людей і сам тут же відповідає: — Солдати! А хто в тих солдатах? Робітники і селяни! В правителів казна? А хто добув казну? Ми з вами!

Коваль цілком перевернув Оверкові думку і, мабуть, кожному. Заробітчани з подивом осягали, як той світ вертиться і що становить джерело сили. Виходить, ми самі! Отже, люди не такі вже безпорадні і знають, що треба діяти. І вже боротьба з правителями і перемога, в людській думці, не стає такою химерною.

Правда, може, кому і здається, що страшніше урядника нема нікого на світі. Оверко сам був такої гадки, живучи на селі. Тепер йому видніше...

А тут коваль із ненавистю повів річ проти самодержавства. Оверкові, правди ніде діти, аж моторошно стало, і він помітив, як, певне, зо страху, заворушилися заробітчанські спинах.

Царя, що за нього моляться в церкві, коваль назвав кривавим собакою!

Ось і поміркуюте!

Що, якби почули на селі? Побігли б ураз до батюшки! Сполохи на весь світ! І вві сні, мабуть, нікому не снилося те, що почули від коваля...

Заробітчани дізнаються, що правителі гноблять усі народи: руських, українців, грузинів, поляків, киргизів... Скільки всякого народу є на світі, дізнався Оверко. А що він знав? Знав хіба про забастовки чи мітинги? Зламати самодержавство, дізнався Оверко, можна лише спільними силами, коли з'єднаються всі народи. І поведе до того могутній і братній російський народ.

Коваль наводить дорогі імена вірних синів народу — Чернишевського, Шевченка, Некрасова, що здавна закликали народ гострити на гнобителів сокиру. Гнівне слово Леніна нагонить на ворогів острах, трудовій людині надає сили.

Заробітчани просвітлили душею — споконвіку світила людям незгасна правда. І Оверкові тепер зрозуміло, чому правителі держали народ у темряві.

Плугатар Хведь по тім питає коваля, на що йдуть народні гроші. Всі вхопилися за цю думку — на що йдуть податки?

— А поліцаїв, жандармів, козаків, що держать народ у страху і покорі, січуть нагайками, хто сплачує? — відказує коваль.

Гострі і правдиві слова довго не вийдуть людям з пам'яті, довго роз'їдатимуть думку.

Кузьма розповідає про бойовище, що зчинилося минулого року на Обухівському заводі, коли петербурзькі робітники повстали проти кривавої корони.

Вікова знегода вела похід. Робітники вимагали восьми-часного робочого дня, свободи. Над головами спалахнуло червоне знамено.

— Геть самодержавство! — зводились чесні голоси.

Заробітчани в думці і собі прилучалися до походу, поріднилися з петербурзькими робітниками. Могутня, грізна, ще не звична для сільського вуха пісня, що вела похід, гриміла в душі заробітчанина:

На бой кровавый,
Святой и правый,
Марш, марш вперед,
Рабочий народ!..

Всі чорні сили — поліцаї, жандарми, кіннотники — кинулися на робітників, коли над головами звислося червоне знамено, таке страшне гнобителям.

Кіннотники п'яні — горілкою позаливали совість — із голими шаблями врзалися в робочі лави.

Яка зброя в робітника? Камінь, гайка, молоток, ключ.

Кузьма на власні очі бачив, як жінку з дитиною на руках офіцер полоснув нагайкою. Нагайка перевила жінку і дитину. Дитина зайшлася від болю, мати схопила цеглину і жбурнула в офіцера. Розлючений офіцер подав команду. Скривавлена жінка з дитиною впала робітникам на руки.

Оверко відчував, як кожна його жилка набиралася ненависті до правителів. Помутився світ в очах — і, мабуть, кожному. Ще такими заробітчан Оверко ніколи не бачив. Збилися в гурт, суворі, мовчазні. Вперлися поглядами в лісову гущавину. Мов намагаються проглянути крізь землю. Пізнання життя освітило голови.

Гнівна жіноча постать з дитиною на руках, сповнена презирства до гнобителів, повік житиме в людському серці.

Слава тобі, героїчна руська мати!

Чи хто відає, як душа болить?

Кузьма наче вгадує Оверкові думки, кидає на нього погляд, зазначає, що наші діти, замість того щоб учитися в школі, заробляють гіркий хліб.

Коваль зачитує вірша, що провіщає загибель цареві і славить борців проти самодержавства. А тоді пояснює, що вірша цього склав ненависний цареві і милий народові великий російський співець Пушкін.

Оверкові гірко стало, що не навчився грамоти. За зиму хіба візьмеш знання? Ішов до школи — на одній нозі чобіт, а на другій — черевик, — і сухарик за пазухою.

— Іди, синочку, я тобі борщику зварю, пшінця, молочка роздобуду, гарбуза спечу, — стільки ласощів наобіцяє мати, що проти лютого морозу підеш.

Мати обіцянками заохочувала сина, щоб до школи ходив.

А тепер яка наука?

На одягу, кусок хліба не заробиш.

І ще одного вірша Оверко добре запам'ятав: навіщо вам оті царі, навіщо вам оті псарі...

Цього вірша, казав коваль, рідною українською мовою склав кріпак-співець Шевченко.

З кожною хвилиною перед заробітчанами вияснюється світ, роздається ліс.

І якщо навіть трудовий люд іноді зазнає невдач у нерівній борні із самодержавством, ми не повинні втрачати надії на перемогу, доводить коваль.

З тривожною душею слухали про криваве бойовище війська з робітниками Обухівського заводу. Як поліцаї зробили в церкві засаду, несподівано напали на робітничий похід.

Із диким виском, посвистом з другого краю налетіли кіннотники, п'яні, розгульні, почувуючи себе в безпеці, сікли шаблями беззахисний люд, збивали з ніг, топтали кіньми.

Хіба можна притоптати правду, волю?

Мало хто знає, які думки западають у голову Оверкові. Він згадує своїх односільчан-друзів — Оленку, Зінька, Христю, Веку, що нічого не відають.

Оверко, що сам досі не знав нічого, дуже хотів, щоб друзі почули ковалеву річ про розправу над петербурзькими робітниками, як верхівці гонилися за жінками, розбивали двері, ловили, знущалися... А робітники засіли на дахах будинків, і коли кіннотники і поліцаї сунулися вулицею — градом полетіло каміння, гайки... Влучали верхівців із засади, трошили голови, ламали ребра.

Солдати, що прибули на підмогу, стріляли по робітниках залпами. І хоч були поранені і вбиті, коваль тієї думки, що більше стріляно в повітря, бо якби солдати били в гущину, — лягло б сотні люду.

В заграмаджені двори конем не проб'єшся, з дахів, горищ робітників нелегко вибити. Озброєні лише камінням, робітники одбивали напад сотень кіннотників, жандармів, городових, піхоти. А що буде, як повстане весь робочий люд — озброєний і грізний?

Ковалеве слово нашло прихильний відгук у серцях заробітчан. Невіра в силу і перемогу народу почала розпадатися. Лісові збори осягнули, що трудові селяни — союзники робітників і що самим селам ніколи не здолати поміщиків і самодержавство. Ця думка дійшла до кожного — демократи кличуть народ до організованої боротьби. Заробітчани те знають, а спробуйте переконати села! Всі відчували — не легко і не скоро ще зладяться люди.

Та вже грізна хвиля народного гніву розлилася по всій країні.

Коваль розповіда про криваві бої з військом робітників Кавказу, що стали на боротьбу проти самодержавства, проти сваволі і гноблення.

Коли народ говорить про свободу — правителі відповідають нагайками, кулями, тюрмою. Як голодні на хліб, так люди накидалися на визвольні слова демократів. Повстають робітники Ростова, Одеси, Києва, Харкова... І вже студенти на боротьбу з правителями стають поряд з робітниками. Студентів віддають у солдати на глум фельдфебелям, кидають у тюрми, в тюрмах б'ють поліцаї, б'ють злочинці.

Сам харківський губернатор Оболенський прибув на завод, звернувся до робітників, що бастували, з промовою. Завіряв: скрізь є бідні і багаті і так уже бог звелів! Отже, бог захищає Харитоненка та Оболенського! Сам губернатор не міг второпати, що в тих прокламаціях писано, а як робітникам осягнути?

— Зламати шию правителям в прокламаціях писано, хіба губернаторові легко зрозуміти? — не без утіхи додає плугатар Хведь.

На заробітччанські лиця набігла посмішка, що довго не розходилася. В самого губернатора осмілився кинути глумливу думку Хведь.

Оверкові буде що розповідати друзям увечері.

Ковалеве слово запало людям у душу, прийде час — виспіє, дасть буйні сходи.

Оверко вертався із Хведем і літніми заробітччанами. Сповнені врочистого почуття, ішли мовчки, немов боялися розплескати дорогий скарб — пізнання життя, що здобули в лісі. На довгі дні тепер стане думок людям.

Під ногами стелилися веселі барви. В соснині пахтіла живиця. Пригадували, як коваль читав газету. Мов огняні спалахи мигтіли перед очима...

А сам коваль? З «вовчим білетом» тиняється по світу, ніде не приймають його на завод, тож і став на роботу в економії.

Руські робітники пролили свою праведну кров у боротьбі за визволення. Кому куля, багнет та шабля увірвали життя, кого живцем загнали в могилу...

Говорив Хведь, за ним усі заробітччани твердили, що треба нам домагатися свого права, панські полигачі знущуються з нас, окрадають людський труд, за безцінь робимо на пана.

Дійшли до того в своїх думках, що мовби не заробіт-

чани підлегли Харитоненкові, а, навпаки, Харитоненко мусить підкорятися заробітчанами! І якби всі заробітчани зладилися, то хіба не змогли б держати в страху пана? Забастовкою принудити на людські вимоги? Буряк бур'яніє, збігають соки, пшениця осипається — що вдіє Харитоненко?

Харитоненко зневажає заробітчан, що на своїй вбогій нивці, мовляв, не можуть ладу дати. Не вміють робить хліба! Конають у нужді. «Ось у мене врожаї!» Чи ти сам ореш, сієш? Заробітчани млинці їдять, а Харитоненко за плугом ходить! Хто ж тобі хліб робить, як не заробітчани — ті самі, що не можуть на своїй вбогій нивці ладу дати?

...Скоро наспіє час. Люди візьмуть силу. Не минеться з пана душу витрясти.

ЧУДЕСНА РІКА ПСЕЛ

Сонце з вітром полоскало соковитий лист, буряк вигрівався, дівчата виніжувалися в хліві на соломі, розлягався густий храп. Оленка прокинулася. Сонце пробивалося крізь покрівлю, грало на головах. Уже не рано. Оленка дивилася на продертий верх, де гніздилися горобці, стояв дзвінкий гам. Приємні думки западали в голову — чи не тому, що сьогодні неділя. Ломило руки, ноги... В неділю сніданку не варять, дівчата відсипляються. Аж дивно стало — лише продерла очі, Оверко з голови не виходить. Сорочка його під головами, зрозуміло, треба випрати...

Дівчата вставали, вигиналися, розправляли крижі, хрускали суглоби... Плюскали холодною водою з діжки в лице, повільно розчісувалися. З нудним виразом пленталися до котлів, що принадно вигравали скалками. Борщ недільний, затертий згірклим жовтим салом. Пекло в грудях, нудило. Каша з молоком була, молоко віяне, аж синє.

Понав'язували вузлики брудного шмаття — зібралися на річку прати. Оверко теж приєднався до гурту. Дорога до Псла була довга та весела, ішли плантаціями, житами, рвали мак, блават, співали. Красувались хліба, палили вишні в садах. Пожадними очима дивилися на рясні гілки. Хліб заквітував рясно-рясно... Жито вже перекутувало, стояла тиха сонячна година, жодна стеблина не ворухнеться, над полями стелився дим. Сонце парить,

рослина диха. Оленка аж учаділа, як ішли пшениця-ми. Оленка з Оверком ішли ненароком поряд, вели розмову, як дорослі.

— Збере пан добрий урожай,— каже Оленка.

— Хіба таке життя буде, як на весіллї співають? — відказує Оверко. До чого це він сказав?

Розлігся глухий яр, густа, соковита зеленъ лісова, аж прозелень, чорна як смола, вглиб прорвалася, перебігала хвилями... Ясний простір, буйне привілля не осягне око. Може, декому здається, що Оверко лише милується сонячним днем та прислухається, як снує пісню жайвоноронк. Оверко горює з безпросвітної людської долі. День ідеш чистим полем,— скільки Харитоненко землі загарбав! А людям тісно, а люди з голоду пускаються в дальні дороги, щоб осісти глухі сибірські землі, терплять нелюдські муки, слабнуть, а деякі назад вертаються без сили і надії... Мало хто відає, які думки закладено Оверкові в голову ковалем Кузьмою. Порушено віднині спокій хлоп'ячої душі.

Війнуло болотяними випарами, густа трава аж посивіла від роси.

Коло Псла порозсідалися на піску, між лозою, понамочували сорочки, плели вінки, купалися.

Оленка ніяково озирала своє сухе, жовте тіло, випинали скрізь кісточки, заздро переводила очі на литі дівочі тіла... Дівчата з вереском бовталися у воді, ганялись одна за одною, ляскали по спинах. Позапікалися лица, руки, вирізнялися смагляві литки... Деякі роздивлялися сині смуги, де полоснула нагайка пригінчого.

Холодна бистра вода бадьорила дівочу кров. Оленка стояла на прозорій мілині, вода плюскала під руки, дівчина задумано дивилася на чисте дно, видно було пальці і черепашки на дні, равлики. Дивно крутилась голова, виблискували рибки срібними животами. Так би вік простояла, томлене тіло відходило, спочивало після тяжкої роботи.

Десь узялись хлопці, з крутого берега раптом бурхнулись у ріку. Терешко, Тихін, Спирка між ними, запінилась вода, ріка вкрилась несамовитим гвалтом, виляском, дівчата кидалися врзтіч, хлопці гонилися за ними, дівчата в лозах повдягали сорочки, а деякі купалися з хлопцями, безсоромні.

Оленка сховалася в куцах, в чистій затоці, намочила сорочки, причім треба було випрати сорочку Оверкові,

щоб дівчата не бачили, а то зачнуть сміятись та прикладати хтозна-що. Чорна, як земля, сорочка була, чистої переміни нема в хлопця. Полоскала, викручувала сорочку, відмила комір, рукави, неохайний який. Мила не було, крейдою відмивала, понатирала пальці...

Оленка скоро побачила, що всі дівчата прали хлопцям сорочки, хлопці ж угамувалися, позагрібалися в гарячий пісок, одні хропли, другі теж вилежувалися, мляво перегукувалися з дівчатами.

Дівчата простелили сушити сорочки на траві, розвішали на вербах, самі десь розбрелися в лозах.

Ходила хвилями густа трава, рясніли квітами болота, саги, вітрець доносив струмки пахучої прілі. Оленка припала до гарячого піску, сонце розпікало крижі, пісок припарював, по тілу розлилося дивне збудження, аж затремтіла Оленка.

Верталися, вже як на лани впала вечірня прохолода, розходилась приємна втома, запаморочливий дух хлібів роздимає легені, дівчата брели парами. Оленка задумано розтягувала зморшки полотняної сорочки, що збіглася. Плавні голоси слались над нивами:

Ой з-за гори з-за крутої
Оконом з'їжджає,
З-під правої пахвиночки
Нагайку виймає.

На плантації нова радість дівчат ждала: прийшов гармоніст... Усе на ньому блищить і сяє: чоботи, гармонія, козирок, очі... Хай усі бачать, як Нестір клопочеться за полівниці, щоб не сумували вони, вільного дня щоб не нудьгували, могли серце розважити, тіло розправити. Чи Нестір не знає, як тих дівчат заохотити до роботи? З цього вигоди не візьме?

Яка може бути найбільша втіха, ніж, злітаючи в повітря, награвати на гармонії? І на це також потрібна сміливість! Мало хто уявляє... Гаврик, сидючи в ряд із дівчатами на дошці, що літала аж під хмари, в захваті розтягував гормонію. Дзвінка злива спадала на квітчасті хустки, що юрмилися біля гойдалки, не могли одірвати зачарованих очей від принадного видовища. Людей обдає вітром, дівчата млосно вищать, споруда двигтить, мало земля не перевернеться, а Гаврику страху нема, награв на гармонії — молодець, та й годі! Хлопці, безперечно, не без заздрості кивали на чудодія Гаври-

ка — таланить людині! Скільки веселощів, подиву людям випало. На які тільки витівки не здатний Гаврик!

Чимало слави перепало і пригінчому, що знає, як дівчат розважити, потішити заробітчанський гурт.

Після вечері довго ще вигулювали, тік був виметений, збитий, аж полискував, грала гармонія, дівчата кружляли з хлопцями, босими ногами виминали, виплутували, а хто був у чоботях, той уже да, доказував... Витоптували на всі лади з прискоками, вихилясами, літали, пливли... А що вже Спирка, Терешко, Тихін — місця собі не находили, — далєбі, землі їм, здавалось, мало було, один перед одним витиналися, а тоді мов стрімголов падали, то раптом плавно виступали, ще й руками, мов крилами, розкидали, вимахували, а тоді ще зачали по землі долонями ляпать та по литках, де повинні бути халяви, а вже як праву руку за потилицю заклали, лівою вперлися в боки, не можна було вгледіти за ними... Чого тільки не виробляли, чого тільки не вигадували буйні парубоцькі голови... Дівчата так просто надивитись не могли, лише вражено із смутком зітхали.

В гармоніста зуби сяють, він завзято розтягує гармонію, дівчата виводять жальних пісень, як брат до сестриці дрібні листи пише, перевели на пісні про кохання, як дівчина по світлиці ходить, чеше волосся... Тоді завели жартівних пісень — ой ти, Марку, Марку, не ходи по ярмарку...

Заробітчани раділи недільному дню, пригінчого не було, вільно вигулювали. Аж раптом усі зачули, як в яру хтось пісні виводив. Усі пізнали Несторів голос, як можна було не пізнати? Нестір виповз із яру, став серед заробітчанського круга, вишита червоною заполоччю пазуха заслала йому груди, похитнувся на довгих тонких ногах. На пригінчому також усе блищить і сяє — козилок, чоботи, ремінь, тільки очі осоловіли, мутним поглядом обводив гульбище. Нестір цілий день пив, гуляв, надвечір, переп'янівши, став серед заробітчанського гурту. Як простий заробітчанин, повівся із людьми. Заспівав навіть незнаной пісні, що десь вилетіла з конторського вікна:

...Садится на скамеечку,
Закручивает усы,
Снимает он фуражечку
И смотрит на часы...

Відчайдушно завивав, заводив, мрійно закотив очі, дівчат на кольки брало, ледве стримувалися, щоб не розреготатися, а деякі на траві качалися зо сміху.

Веселилися, аж поки Нестір не спинив гульбище в турботі за дівочьку і парубоцьку силу, не поклав край веселошам. Споглядаючи, як неохоче, проте слухняно молодь розходилася, пригінчий сповнювався самоповаги. Розвитіє народу Нестір дає! Аякже! Танцюють, співають, гуляють, купаються... Владна людина все ж таки Нестір, у власному селі не дуже помітна, тут він щедрою рукою роздає щастя, та коли треба — вміє і назад узять: послав гармоніста спати, і той скорився, не можна сказати, щоб знов-таки охоче. Від Нестора тхнуло горілкою, як і належить поважній людині при достатковій, що може все дозволить собі. Адже це Нестір п'є, гуляє, отаман, а не який-небудь гольтіпака, полотняний заробітчанин, що на осьмуху за душею нема в нього. Сам економ прислухається до слів Несторових. Ніс його розгорівся, як маків цвіт, на хитких ногах він зганяв до хліва дівчат. Вимаються на тій гулянці — яка з них завтра робота? Вимориться, на рядках куняє...

Мало що западе Несторові в голову? Бувало, їде отаман буйним ланом, сонце припарює, зелене привілля отуманює, повітря дзвенить, аж сюрчить, соковитий лист полискує на сонці, ліниві хвилі перебігають по хлібові... І раптом здається Несторові, що полільники ховають буряк. З гиком, гуком ганяється бідом за людьми. Нагнав Оверка, дивується та потішається: це ти? Який ти... так це ти? Який же ти, далєбі... ха-ха... Кумедний!

Немов якесь диво побачив Нестір, увесь світ обертом ходить: побачив людину, що міцно стоїть на ногах...

Так було і цього разу.

Проте дівчат не дуже тягло до сну (хитріші поховалися в яру); повні вражень недільного дня, в птьмі бухались на соломі, довго не могли поснути, ще довго не стихав гомін, у птьмі перемовлялися.

НІЧНА РОЗМОВА

За збудженим гомоном Оленка не спала, — що їй до тих веселошів? Цілий вечір з нудьгою дивилася на дівочьке гульбище — і од дітей одбилася, і дівчатам нерівня, ніщо не веселить самотнього серця. Мов непри-

кайна, цілий вечір над яром просиділа. Нема гурту для неї, нема подруг. Між дорослі сунулась — тепер терпіти мусить. Метелиця Шура, Наталка Драна, Зелена Тетяна — сільські подруги Оленчини — полють з підлітками разом. Не прийняли між дівчат їх, не кожному щастить, малі ще, заздрили Оленці. Не пара їм тепер Оленка: поле між дорослими, одну доріжку з дівчатами жене, за одну плату з дорослими робить, знаменита полільниця, це вам не безщасна «чекерда».

Через хворостяні стіни Векла почула стук і придушений голос, Оверко плантацією прокрався до хліва, аби не впасти Сидорові в око. Дівчата зраділи, на гулянці всі примітили, що Оверка сьогодні нема, позирали на Оленку, посміхалися, жартували — іншу дівку собі найшов. Ох, ці вже дотепи дівоцькі! Полільниці стали міркувати, як би Оверка до хліва затягти. До речі, Секлета десь вигулює з подругами. Певно, що без новин не прийшов Оверко до них у такий пізній час. А може, Оленку побачити закортіло, хто його зна? Та Сидір на дверях сторожує, охороняє дівчат. Дівчата довго і голови не ламали, враз надумали. Оленка напнулася рядниною, вийшла надвір, замотала Оверка, і той вернувся назад у хлів, не звернувши навіть уваги сторожа. Оленка ж слідом прийшла, і Сидір гримнув на неї, де вона так пізно вештається, вже всі дівчата давно послули.

Оверко приніс за пазухою дівчатам моркви — на панськім лану нарвав. Дівчата ласували морквою.

Оверко гостював у коваля Кузьми, бачив, як Нестір весь день в економії товкся, могоричив ключника, полісовщика, воловика, ланового за сінокіс і дерево, що написано йому. А вже чутка скрізь ходить, що по сусідніх економіях дівчата вирвали надбавку і по часах роблять, як на заводах. Дружні дівчата були, добилися свого права. А з наших дівчат скрізь сміються: пригінчі знущаються з них, годують гнилими оселедцями...

Оверкові більш нічого не треба було говорити, по глузливих словах дівчата примовкли, задумалися. Вразлива звістка! Досада брала: чи вони справді найпоследніші поміж людей?

Векла кивала на хутірських: покірні, мовчазні, все роблять без відговору, в лісах, степах повиростали, здорові та дужі...

Христя відказала подрузі: а ми що, не можемо постояти за себе?

Посмутив Оверко дівчат. Вістка збудоражила, на всі ладі обмірковували, нарікали на самих себе. Голови обважніли від думок. Заговорили про своє поневіряння, бо вже в душі наболіло. У Векли гадки розбіглися: нагадай тільки панові про восьмичасний день, надбавку, ситий харч, — виженуть геть. У поденних хати під боком, а строкові куди хоч дівайся. Ще й не заплатять.

— І нічого не вдієш, — приходить до сумного висновку Христя, — за пана урядник, старшина...

— І всі правителі, — сказав Оверко зовсім пошепки, нагнав страху на полільниць.

Вже ж і здивував Оверко дівчат, коли навів улад глумливі слова — і де він їх почув, і відки вивідав:

В Росії нема закона,
Є стовп, а на стовпі корона.

Далєбі, в дівчат аж кров терпне від тих речей, що веде хлопчина, — правителі, мовляв, захищають поміщиків.

Оверко потайки питає дівчат: хто настановив над нами тюрми, шибениці, урядників, попів, щоб у покорі держали народ? А вони думали що? Хто залив кров'ю Петербург і Кавказ?

Оверко сказав і разом схаменувся — дівчата пожурились, що можна вдіяти проти такої сили?

Оверко завіряє дівчат, збадьорює — чого вони посмутилися? — ще прийде час, люди скрутять панам і правителям шию. І цей час не за горами, лише об'єднаються всі люди — заводи і села.

Звісно, що дівчата знають?.. Чи стрічалися з бувалими людьми, їздили в городá на заробітки, чи бачили, як робітники виходять на вулицю з червоними прапорами, хочуть порвати ланцюги?.. Коваль Кузьма в самому Петербурзі бастував на заводі. Все розповідав Оверкові, як рідній дитині, розкривав очі — переливав у голову найдорожче, що є в людини, — пізнання світу. Заробітчани від зорі до зорі на пана роблять, а оплата робочої сили знов упала. Правда, тут Оверко ще одне словкинув, незвичне таке слово — капітал, що означає, як збагнули дівчата, панське здирство з робочого люду.

Веклу розпач бере: і коритися гірко, і заробітку не кинеш за конторою.

Оверко досвідчений у тих справах, не одне літо ходив до пана жучки збирать. Утішав дівчат. А хто ж тоді буде

буряк управляти, жнива, як строкових вирядить? Щоб загинув буряк, хліб осипався?

— Хіба гулящих рук нестача? — виявили сумнів дівчата.

— Гулящих рук то сила... Але хто піде, як зачують, що в Харитоненка бастують?

Сміливий хлопець Оверко: що, якби почув Нестір, дійшло до урядника чи економа? Не вийти на роботу намовляє дівчат, вимагати людського права, постати проти здирства.

Оверкові, правда, ще хотілося вразити дівчат одним словом, що він чув з уст Кузьми, та з незвички не кожній людині легко вимовити те слово, хоч воно і вертиться на думці, а коваль дуже звично вимовляє — «експлуатація».

Дівчата, затаївши подих, слухали, що паразити одягають дороге вбрання, живуть у палацах, їздять у каретах і що вони не придатні ні до якої роботи, і годі заробітчанами забастувати, як панам хоч гвалт кричи. Чи стануть вони полоти буряк, пекти хліб, глядіти за скотиною, жнивувати? Чи Харитоненко візьме косу, піде на поле, а дочки хліб в'язатимуть?

Усіх, звичайно, вразила ця думка. І куди Оверко гне? Додумався-таки. Хто б міг сподіватися досвідчених міркувань од хлопця? Певно, що не своїми словами розмовляє він. О, про того коваля всякі чутки ходять. Чого б то йому бути під наглядом урядника, справника? Із заводу зігнано його, і тепер він підбурює людей проти поміщиків і правителів. Чутки навіть такі ходять, що замишля він проти самого... аж страшно вимовити... Хто вложив Оверкові смілі думки в голову?

Звісно, відки дівчатам знати? Коваль клепа лемеші і наспівує заборонених пісень, з-поміж них Оверко запам'ятав незвичну своїм ладом «Дубинушку». Дівчата темні, як вівці. Що вони відають і про що вони чули? Чи відають вони, що таке прокламації, інтелігенція, барикади? Темна сільська голова. Чи знають вони, як царське військо діяло проти повсталих робітників, чи чули про забастовку й оборону Обухівського заводу минулого року? І коваль теж позбувся роботи, вислали, щоб не підбурював робітників. Та вже «Искра» розкриває людям очі, Кузьма читає газету, а в тій газеті проти правителів писано. А якщо вони дізнаються, Кузьму жде тюрма і каторга.

Незнаним щирим словом Оверко збентежив дівчат. Чимало передумали полільниці, в свідомості немов пробивалися проблиски, тоді знов затьмарювалися.

Христя заговорила про своє:

— А якщо Харитоненко доброю волею не пристане на вимоги заробітчан, тоді що?

— Забастовка! — Оверко кидає значне слово, що западає людям у душу.

Оленка притаїлася в дівочому кругу, горда за свого приятеля — розсудливий заробітчанин, полільниці прислухаються до його слів, уже він дорослих повчає.

Христя тієї гадки: не слід поспішати, — як зладяться, як змовляться всі дівчата, тоді треба бастувати. Завтра пустить чутку поміж усіх дівчат треба, що в сусідній економії заробітчани добилися свого права.

Векла безнадійно махнула рукою: зароблені гроші не кинеш за конторою. Найнявся — як продався: всю силу витягнуть. Куди підеш, кому скажеш? Робочих рук скрізь сила. Доводиться терпіти, знущання зносити, голодний люд скрізь вештається, найшло заробітчан аж з-під Путивля. Піщані землі там, за Сеймом, люду багато гулящого, тільки дай роботи. Ціну зривають. Машини появилися, зайвих рук сила — бери мене... В'язальниць уже не таку силу треба, косарів. Машина сіє, косить, молотить. Прийдеться пропадять тим людям, що без землі, що самі руки годують їх.

Оверко на те перечить зайшовся, — хіба не відомо їм, що тепер скрізь хазяї почали буряк сіять, хто осьмуху, хто четвертину, люд у роботі серед літа, хазяї самі наймають тепер дівчат по селах, — втішав він полільниць.

Розсудлива річ хлопця вразила дівчат. І де він набрався тих думок? Де в нього взявся той досвід? Хто може знати, що криється в голові хлопця?

Оленка непомітно ткнула чисту сорочку Оверкові, і він мовчки узяв, ураз споважнів, за цілий вечір слова не промовив до неї, тоді стрімголов з диким вереском вилетів з дверей перед очима Сидора, що оторопіло закричав «рятуйте» під дівочий сміх. Сторож напався на дівчат, побудив тих, що спали, — страху нема, хлопців принаджують на ніч. Полільниці напосіли на сторожа, надто пашекуваті лебединські, зачали дошкулять. То йому здалося. Підсвітило його місяцем, тож верзе не знати що, пультс возвишається... Де ті хлопці взялися?

Уранці вже всі дівчата знали, між собою говорили — в сусід узяли пана за душу, по часах роблять, вирвали надбавку, ситий харч їм варять, пригінчі над ними не знущаються, а в нас хіба земля не та? Страва пісна, тоща, як наймали, обіцяли не знати що, два рази тільки салом борщ заправили, аби очі засліпить. Нудні, заклопотані, плентались на рядки, недоспали, різало очі, остогидло рипіла гармонія. Христя не стерпіла, роздратовано кинула вслід гармоністові, щоб він на зуби рипів, так що Гаврик здивований був — сердиті дівчата сьогодні. Нестір крутив головою, вчував — не спочили як слід дівчата, з неохотою полотимуть. Тільки Секлета — очі Нестора заграли — вигинала стан, мигтіла кров'янистими литками, збивала сапачкою полин, що поріс межею, — не нудилася, пританцьовувала з Химкою. Полільниці кидали на легковажних подруг неприязні погляди. Секлеті горя мало — Нестір обдаровує хвалену полільницю, тому весела вона. Полільниці, мовчазні, насуплені, припали до рядків. Палило сонце, накіпала досада. Ще й згага пече, кандьор був з гіркою олією, одно кидалися до води, сходили рясним потом. Свербіло тіло — і помитись ніде, за п'ять верст річка Псел тече.

Нестір ламав голову, збагнути не міг — ніяк не догодиш тим дівчатам. Вже і гойдалку був причепив своїм полільницям, ніхто не додумався. В інших пригінчих дівчата вільної години вештаються з нудьгою, нікому розважити їх, тиняються то в яр, то в ліс, а в Нестора на плантації розваги, веселощі, дівчата виспівують, вигойдуються, витанцьовують, вигулюють, гармонія грає, гульбище ціле літо. Хто за дівчат піклується так? Хто ще за них так дбає? Нестір, правди ніде діти, хоч і суворий був, вимагав старанної роботи, все ж і обдарувать людей уміє, знає як. Аж ні, клята дівоцька вдача, ніяк не догодиш їм, усе невдоволені, усім нехтують. Ось і тепер полють мов неживі. Ні лайка, ні жарти — ніщо їх не пройма. Ще й пісні непутящої завели. Що, якби економ почув? Мовби на зло вся рясна ватага дерла горло, виспівувала. Мов жалібно, тужливо почали, а звели хтозна на що. Запорошені, неприязні, стругали сапачками, тягли, виводили:

Дай, боже, хмарами
Холодочок над нами,

А панове сіно
Щоб каменем сіло...

Нестір уже і грозив, бігав по ряду, лаяв, сіпав, штовхав, — ніщо не пособляло, дівчата мов озлилися, навперекір стали — чим дужче лютував пригінчий, тим завзятіше виспівували полільники:

...А панів овес
Щоб згорів увесь...

Нічого погрозами вдіяти не міг Нестір. Він їх поштрафує, вижене без оплати. Зухвалі вигуки пройшли в ряду: дуже злякались вони! Нестір майже знесилів коло них, усе позирав на обрій — чи не видно економа. Було дивно, незрозуміло: мов розпадалася покора перед паном, зникав страх за шматок хліба... Нестір зачав бламати дівчат: що буде, як економ зачує? До пана дійде? Заробіток хто дає їм? Невже вони хочуть гнів на Нестора навести? Та хіба ж він їм не догоджає? Чи, може, хто інший так піклується про них? Що до чого, хіба Нестір постоїть перед чим? Дівчатка, облиште ці непристойні пісні! Іч, завили. Христе! Векло! Ану, горласті! Та схаменіться! А щоб вам заклало!.. Полільники глухі до всіх благань, погроз, мов на зло йому, зухвало виводили:

Пошли, боже, черваки
На панові буряки.

І з-поміж дівчат, треба сказати, Оленка вирізнялася своїм сильним голосом. Дарма, що мала, проте обдарована ясним голосом, у чистому полі виплекала. Чудесне відчуття пройняло дівчину, збудило кожну жилку, співала, аж заходилася. Ніколи ще такого не знала в житті. Хіба це звичайний спів? Що саме, Оленка не могла сказати. Моторош дівчинку брала. Загрозлива, разом і жальна пісня мстиво розлягалась над ланами, непокоїла панське кодрло. Ніколи ще Оленка не співала з таким запалом. На всю силу легенів, щиро виводила. Треба знати, що на сільським кутку краще вже ніхто не витягав. Певно, що Оверко на рядках чув її голос, не міг не почути. Далєбі, на пригінчого не можна було дивитися — такий він задурений, безпорадний був. Оленка, мов на зло йому, співала з великою втіхою, не могла збагнути — звичайний сусіда, а мовби якесь лихе почуття вже давно збудив Нестір в Оленчиних грудях. Ще з тих днів, як була нянькою в Паськів.

Нестір таки справді не міг нічого второпати. Він бігав, крутився, аж задихався. Ніколи такого не було поміж них. Нестір певен, що без зальотного духу тут не обійшлося. Він вчував тут небезпеку. Загрозу навіть. От халепа! Та це ж бунт! Так, це бунт, не інакше. Полільники як змовилися, не слухають його. Не застрахаєш ніяк. Він їм добра хоче. На зло співають, виводять непутиащих пісень. Що, як до Харитоненка дійде? Лихі язики перекажуть? Вже тоді Несторові не здобрувать! Ну що це за слова? Ну до чого ці слова? Подумаєш!

Меткі на вигадки дівчата заводили пісень, що мутили душу Несторові.

Бодай пана громи вбили,
Як ми руки натомили...

Знеславити Харитоненка осмілилися... Що кусок хліба людям дає...

А панове жито
Щоб градом побито...

Нестір почервонів з напруги, аж посинів, мов той королів цвіт, намагався погрозами, вигуками вгамувати дівчат. Були як дівчата — покірні, слухняні, робили без відговору, аж тепер не знати, що з ними сталося, що найшло на них. Ну хай замовчать, щоб їм заціпило! Перевелися зовсім, чи що, путні дівчата поміж них?

Дівчата мовби веселіли з того, як бісився Нестір. Дружні голоси слались над ланами, аж у голові лящало:

Вже сонце над липкою,
Труси, пане, калиткою...

Нестір одне хотів би знать: хто їх заводить? Не інакше, як без заводія тут не обійшлося.

Та вже як не додивлявся він, не прислухався, — пісні розлягались над плантацією, і нічого второпати не можна було, сотня поліниць, по два рядки кожна жене, всіх не обійдеш, за кожною не встежиш, — співають усі.

Раптом Нестір помітив заводія... Насторожився. Так, це він. Хто б ви думали? Оверко, не хто інший! Ось він аж танцює зо сміху перед дівчатами, крутиться, вертиться, регоче, аж заливається, мало не давиться. Мов захочує дівчат на непристойні витівки. Полільники, дивлячись на нього, чимдуж дерли горло. І де вони набралися

того завзяття? Нестір у глибині душі пошкодував, що не позбувся досі заводія. Підбиває дівчат він. Бо як не він, тоді ж хто? Хоч і мале — комар, та, видно, метке, кусливе. І на селі не було спокою від нього. Намовля дівчат він. На непокору і глузування з начальників наводить. Щоб це дівчата перед отаманом не скорилися? Не збоялися його слова? Коли це було? Духу Несторового боялися. Лише погляне Нестір — і всі знають, чого воліє душа пригінчого. Нестір іде! — лише чутка пройде, і на рядках наче все завмерло. А що тепер сталось? Мов перемінилися дівчата. Ні загрозами, ні окриком їх не застрахаєш. Що далі почув Нестір, — бодай би він зовсім не чув!

Дівчата облишили пана, взялися за пригінчого:

А в нашого присмотра
Сорочка задринана...

При тих словах замигтіло в очах Несторові, плантація пішла обертом, закружляли спідниці в очах, і він тільки помітив, як Оверко впав на рядки.

Це, власне, про Нестора пісня складена. І хто її зложив? Кому могли прийти в голову безсоромні слова?

Чи то Нестір справді почув, чи йому ввижається? Нестір довго не міг прийти до пам'яті. Завжди в пошані отаман перед людністю був, хазяйновитий, досвідчений, — і раптом така неслава! І де вони могли набратися того духу? А він тишився зі своїх дівчат, завжди покірних, слухняних, малоговірких. Перед іншими вихвалявся, і економ виставляв Нестора перед пригінчими. Мов підмінили полільниць. Ось буде страмовисько, як економ дізнається, Александра Степанович. Він же надіявся на Нестора. В кого іншого якби колотнеча така звелася, не було б дива, а то в самого Нестора, хваленого Нестора! Краще б йому крізь землю провалитися. Нестір здогадався, чоло йому прояснюється, тоді знов хмуриться. А може, це пригінчі декотрі з заздощів звели колотнечу поміж його полільниць? Ворогів чимало в Нестора. Щоб накликати біду на нього? Чи ж не кортить ворогам у немилість Нестора ввести? Обнеславити?

Горлали, галасували дівчата до обіду, і ніщо не могло спинити їх. Нестір наказав, щоб гармоніст безугавно грав, глушив слова дівочьких поганих пісень. Далєбі, здаля дивитися на Несторову плантацію не можна було

без заздрості — до чого їм весело тут! Музика, співи. Не робота, а гульбище. Полільники усього лану, здавалося, звертали сюди свої погляди.

Людське страхіття — пригінчий не міг нічого вдіяти проти дівчат, що зладилися. Усі бачили безпорадність його. Це було перше хвилююче відчуття перемоги, що зазнали дівчата за все літо. Вже ж і наспівалися, налящалися, наглузувалися з пригінчого! Дошкуляли як тільки могли і як тільки хотіли. Висвистом, вигуками. Кидали слова, не дуже приємні отаманові. Хай знає правду! І пригінчий мусив терпіти дівочу наругу над собою. А що він міг вдіяти? Незначна дівоча помста за знущання панського пса над полільницями! За те, що намагається всю силу з полільниці витягти, аби здобути панської ласки. Пригінчий аж запінився, червоний, лютий, бігав по ряду, безпорадно галасував.

Оленка виспівувала на все горло. Чи в неї голосу не стане? Ніколи такого дивного почуття досі не знала. Втіхою проймалося лице. За весь глум, знущання помстилися дівчата Несторові. Хоч би Пасьчиха побачила хваленого чоловіка свого. На все село слава... Дружна пісня (хіба це була звичайна пісня?) будоражила дівочі серця.

На сусідніх ланах, зачувши мстиві заклики, дівчата й собі приєдналися. Так, це був заклик. До боротьби і непокори. Вітер гнав, кружляв, розносив пісні зеленими просторами. Не пісні — гнів, ненависть великого дівочого гурту.

ЧИМ МОЖЕ СТАТИ ЧЕРВОНА ХУСТИНА

По обіді дівчата припали животами до вигрітої землі, сонце розпікало побиті втомою крижі, куняли. Нестір десь зник, нікому дошкуляти було. Осторонь гурт дівчат розлігся в затінку, поміж них Векла, Христя, Оленка, Оверко, — нудилися. Христя злостилася. Борщ аж заграв, булькав, запінився — видно, буряковий квас затхнувся. М'яса шматок попався, не вгризеш, не розірвеш, аж бринь на зубах, як резина, і не ковтнеш — старого вола жїли. Хліб кислий, як щавель, глевкий, ніхто і не їв.

Векла, що задумливо м'яла м'якуш, зо сміхом сказала: «Можна ліпить жайворонків». Лиця дівочі проясніли. Христя, Оленка, до них приєднався Оверко, зачали справді хліб місити, ліпить птичок. Хліб був глевкий, зда-

виш — мало вода не тече, славно вминали, витягували, кожна охоче розминала свій шматок, втішались з тої забавки, наліпили бубликів, жайворонків, із жартами, співами виложили все на траві, як на ярмарку. Поблизу невеличка сосна стояла, впала дівчатам в око, і вони почіпляли на гілля свої вироби — хай пан милується. Обліпили всю сосну, проте як одійти трохи, нічого не видно. Дівчата довго тут не думали — треба яскравого щось додати. Оленка рвала маки, волошки, плела вінки. Оверко ж... О, той Оверко, що він надумав тільки! Взяв Оленчину хустку, яскраво-червону, майже нову, і коли вся плантація, натомлена з денної праці, тихо, мирно спочивала, вліз на самий вершечок дерева... О, диво для ока! Над густо-зеленою сосною раптом спалахнуло полум'я! Оленка мало не заплескала в долоні. Серця збуджено билися. Вітрець повіває, прапорець полоще, сповнює врочистої тривоги.

На ту пору економ їхав дорогою понад ярмом оглядять плантації, виквітчена сосна вражала здаля кожного, впала економові в око.

Нестір побачив фаетон (всі дівчата сплять), задиханий вибіг з яру і напоровся просто на сосну.

Що вже пережила людина, перетерпіла, хай не доведеться нікому зазнати! Спочатку він нічого не міг досягнути, второпати, коли ж збагнув, тоді йому потьмарило розум.

Жахлива несподіванка! З немочі пригінчий ладен заплакати. Людину кинуло в лють.

— Хто це? — озирався навкруги. Задихався. Всі дівчата покотом над ярмом міцно спали. Найближче були хутірські дівчата, і тому Нестір прибіг до них, зачав чоботом пробуджувать. Ті, злякані, розгублені, прокидалися, протирали очі, зачали клясти пригінчого.

— Хто це? — оскаженіло напустився на них Нестір, вказуючи на сосну.

Ті нічого не знали. А хоч би й знали, що зміг би вивідати в них пригінчий?

Від галасу та лементу, що зчинився на плантації, прокинулися всі полільники. Ось прийшов і останній заспаний гурт — Христа, Векла, Оленка, Оверко, вражено дивилися на сосну.

Фаетон наближався в куряві, Нестір безпорадно крутився, мотався, розводив довгими незграбними руками, застогнав, напустився на дівчат:

— Ой що ви наробили? В мене всі неври випали коло вас!

Певно, що економа здаля вразила незвичайна сосна. Розпарений, запорошений, він виліз з фаетона, недоуміло спинився проти сосни, лупатими очима крізь золоті окуляри позирав то на притихлих дівчат, то на дерево.

Нестір, шанобливо знявши картуз, мовчки вклонився. Дівчата стояли мов кам'яні.

— А це що? Хто це?

Сите лице економа набралось кров'ю, він гостро перебіг поглядом понурі, завітрені дівочі лиця, недорікувато питав довгого Нестора, що, мов вчуваючи свою провину, безпорадно топтався, знизував плечима.

Несторові забило дух, вузьке чоло наморщилося, схвалалося під чуприну. Пригінчий собі став перепитувати дівчат, вдивлявся в непривітні лиця, мов шукав винуватого.

Певно, що вони, бо як не вони, то хто ж інший?

— Секлето, хто це? — питав Нестір надійну дівчину, на цей час забувши всяку обережність.

Секлета розвела руками, бо справді не знала, а як і догадувалася, то знов побоялася великого дівочого гурту, разом почула позад себе злі слова Оверка: сапачками зарубають її дівчата, коли вона тьякне.

Полільниці потроху приходили до пам'яті, відчули навіть деяку сміливість (хутірські — то плакати зайшлися), бо враз з-поміж гурту постали спочатку нерішучі, а тоді загрозливі вигуки:

— А поки ми терпітимемо?

— Замазки напik, щоб тебе коло серця пекло!

Економ, безперечно, не чув, ні, за гамором до його вуха не дійшов повний зневаги вигук. Зате виразно долетіли ці слова до Несторового вуха, і пригінчий гарячково кинувся до дівчат:

— Котра це?

— Всі!

— Хто всі?

Усміхом виблискували лиця полільниць, збили пригінчого з пантелику. В'їдався очима, та встановити не міг нічого. Серед тиші, що настала на деякий час, почувся новий вигук, не менш ганебний:

— В солонині черви позаводились! — без усякої шани хтось гукав.

На лихо, економ те почув, не міг не почути, надто

гостро і виразно прозвучали ті слова. Економ мусив звернутись до полільників із суворим застереженням. Нестір догідливо попередив економа, кинувся шукати непокірних, та хіба можна що встановити в цьому збаламученому середовищі? Навіть пригінчому видно, що непокірний і гнівний весь дівочий гурт... Та все ж мовчки не стоятимеш, — що ж тоді економ скаже?

Нестір грізно напустився на полільників, щоб примовкли, вгамувалися, а тим часом з другого краю виразно і гучно вигукували:

— В оселедців животи повивалювались!

— Гнилим оселедцями людей годуєте!

Лиха година! Гіркий день випав на долю Несторові, разом економові, треба сказати. Глумливі, загрозливі слова падали їм на голови. Саме на Несторовій плантації привелося економові почути чимало прикрих слів, що назавжди ганьбою вкрили пригінчого. Саме на Несторовій плантації тяжкої наруги зазнав економ. Чи забуде, чи подарує він Несторові? А тут як на зло вся людність звернула погляди на Несторову плантацію. Кинули полотно, поставали, дивляться. На сосні червоний прапорець має, звеселяє люд трудовий, чесний. Кличе до непокори...

Економові нелегко вгамувати людей, хоч він і робив на те спроби, і коли ні грізний окрик, ні суворий погляд не справили на полільників належного враження, економ зачав лагідно приступати до дівчат, усовіщати, так що дівчата виразно почули нудні пахощі парфумів. Полільники ще дужче розлютились.

Крізь дівочий гамір Оленка запально собі вигукувала. Думаєте, сказати їй не було чого? Дарма що мала, найбільшим тягарем упала на її неокріплі плечі економія. Чимало глуму і горя зазнало тут дівча. Змалечку довелося пересилюватися на пана. Буйне поле зрошене кривдою, знущанням над неповнолітнім людом. Тисячі підлітків перетомлюються, кладуть свої неокріплі сили на пана. Дорога пора дитства змарнована на панській ниві! Слова, повні гніву, рвалися з дитячих грудей, зливалися з дівочими вигуками:

— Гарячка твому батькові, ми нагодуємо тебе!

— Хліба з остюками напік, щоб тебе коло серця пекло!

— В скотячому хліві живемо!

— Ходім у Карлівку!

— Там по часах роблять, добилися дівчата своїх прав!

— Вирвали в панів!

Безперечно, економ багато чого не дочув, та останні слова виразно долетіли до його вуха, тож на зухвалі вигуки економ звернувся до дівчат з переконалим словом. Оця загроза кинути буряк і піти в сусідню економію проти жнив — до чого вона? Хай не забувають, що вони в строку. Строкові люди. Домовлялися на все літо. А не вироблять — до суду. Надто гостро пригрозив непокірним.

Треба сказати, що річ економа не вгамувала дівчат. Замість того щоб скоритися, визнати свою провину, стати до роботи, як на те сподівався економ, почулися нові вигуки. Дівчата на цей раз менше таїлися, цілком недвозначно виявляли свої лихі наміри, невдоволені голоси густішали, обурливою хвилею котилися по ряду. Вимагали більшої оплати, надбавки, щоб робили по часах і щоб людський харч був.

Аж тут десь узявся веселий гурт, поміж дівчат Оверко примітив Оленку, прив'язали корито з борщем до батога, впряглися, везуть, позад батіжком підгонять, приспівують, приказують, а слова не дуже приємні для панського вуха. З вигуками, вилясками привезли той борщ перед ясні економові очі.

— Люди роблять, а харч незадобрений!

— Ми в Суми до Харитоненка повеземо, на голову йому виллемо!

До біса сміливі і меткі на вигадки дівчата!

Знеславити так самого вельможного Харитоненка прилюдно наважилися, а що ж тоді казати про інших?

А тут ще хтось грудкою шпурнув у помії, що борщем звуться...

Економ почервонів, як варений рак, з непристойного видовиська.

Нестір як не крутився, як не казився, не міг нічого вдіяти проти дружного дівочого гурту.

Невідомо, що сказав би економ на цей раз, не інакше щось змістовне, так устряв Нестір, що прийшов цілком до пам'яті, вернулася розсудлива річ йому, і він виголосив запальну промову приблизно такого змісту:

— Часи? Он сонце сходить і заходить — ото ваші часи! Землю робить по часах де видано? Землю! Тихше! Вгамуйтеся! Ставайте до роботи. В мене всі неври випали

коло вас! Ось і паң економ кажуть. Коли недовольні чим — просіть. Вони вислухають вас. Так і так, пане хазяїн. А не то щоб горло рвати. Що ви затіяли? На глум борщ вивезли... Із святого хліба чортиків наліпили... Колотнечу, бучу звели. До вельможного пана виявили непошану. До чого це приведе?

Потім він зробив паузу. Що це була за пауза! Людям сперло дух. Пригінчий мовчки дивився на людей — виразнішого погляду не можна собі уявити. Хай ще вони поклоняться в ноги пану економу, аби той зглянувся, зжалився, помилував, не віддавав їх до суду. А що вони в хліві живуть, так палаци для них будувати, чи що? Сьогодні там поле, завтра там, пересувається поле, хай тільки розкинуть розумом, чого вони вимагають! Хай скажуть і на тому спасибі — накриття над головою є, дощ не мочить, вітер не провіва, не ночують в скирті соломи, як колись було... Чого ще треба їм? На перинах спать захотіли? Неділею музика грає, танці, співи...

Не можна сказати, щоб Несторове слово не справило на полільниць жодного враження, бо затим, як він змовк, постали вимоги, що не дуже порадували економа.

— Як набавите — станемо на роботу!

— І харчі щоб людські варили!

Несподівано піднісся голос, і голос то був хлоп'ячий — загрозливий, верескливий. Оверко, що снував поза спинами, бадьорив дівчат, глузував із Нестора і економа, в скрутну хвилину приходив дівчатам на поміч, подавав раду. Оверкові душа боліла: хіба можна обмежитися набавкою п'ятака, а про експлуатацію, свавілля, здирство, що запровели пани і правителі, про народне безправ'я нічого не говорити! Оверкові, далєбі, не ставало слів. Хотілося проголосити, як Кузьма на потайних зборах: «Під червоними прапорами киньмо виклик старому світові: геть самодержавство! Хай живе народна республіка!» Та хто Оверка послухає? Не знати який грамотій! І ще хотілося вигукнути, як Кузьма в лісі: «Вже сходить зоря! Геть царя! Поміщиків, капіталістів!» Слова ці кріпко запали Оверкові в голову. І що без союзу з робітниками ніколи не бачити нам сонця-волі.

Оверко цього не виголосив, а звернувся до дівчат, щоб не вірили панським прихвосням, вимагали людського права, щоб не було здирства, свавілля, пани і правителі щоб не знущалися над ними.

І слова ті дійшли до дівочого серця. Бо потім Христа

звернулася до подруг, що бралися за сапачки, із врозумливим словом:

— Дівчатка, невже вам не соромно ставати на рядки, невже з вас не знущаються пани і правителі?

— Ти що агітуєш? — напустився на неї Нестір, незрозумілими речами настрахав полільницю, що нічого не знала, не відала, лише звернулася до заробітчан із простим словом. Дівчина витріщила очі — їй ніяк не збагнути, що каже Нестір.

Секлета, що навперекір усім хотіла було повести дівчат на плантацію, зазивала полільниць на рядки, раптом скрикнула. Ноги її горіли червоними смугами — Оверко полоснув батогом, сам зник за спідницями, що охоче заступили його.

Не зник лише від гострого ока пригінчого. Нестір побачив: ось хто дівчат підбурює, веде бунтливі речі. Це ще на полі видно було. Нестір із цього зробить належні висновки.

Серед неймовірного галасу, що стояв на плантації, гвалту економ і Нестір раптом почули вигуки, що проїмали острахом, холонула кров, — пани і правителі кровопивці, гади, здирщики!

Ось і розбери, чого люди хочуть!

Полільниці вперто не бралися до роботи: аж поки їм не збільшать оплату і не стануть давати ситий харч.

Економ мовби про харчі не знав нічого. Якби його, мовляв, раніше сповістили, він би розпорядився... Куховарку, пекарку вигнать пообіцяв на втіху дівчатам, що глумливо кивали на Нестора. Віднині полільницям будуть давати сильніший харч і набавлять п'ятака. Економ змушений був пристати на вимогу полільниць, а що ж йому було діяти? Видимо, сам не радий був, що поступився, бо за тим посипалися вимоги одна за другою:

— Та щоб не похапцем люди обідали!

— І щоб економія не обдирала людей штрафами, бо вже в печінки в'їлися!

Далєбі, економіві непристойно слухати, як заробітчани безчестять Харитоненка, що розжився, мовляв, на здирстві. Загрожували навіть нагодувати пана землею!

Вже сідаючи в фаєтон, відчуваючи свою безпорадність, економ закликав дівчат до порядку, обіцяв розглянути їхні вимоги. Лагідно повівся із полільницями. Він не стане розправлятися з ними, віддавати винуватих до

суду, хай стають на рядки, не зводять бучі і викинуть з голови непристойні бунтарські думки.

Полільники, хмурі, вражені подіями, мовчки, загрозливо дивилися в слід фаєтонові, зітхали глибоко — відчуття першої перемоги прилягло до серця. Свідомість сили великого гурту, перемоги над паном врочистим почуттям сповнила душу.

ПРО ЩО ВИДЗВОНЮЄ МОЛОТ У КУЗНІ

На всю округу тепер пішла слава про полільників, що примусили самого Харитоненка прийняти їхні вимоги. Плянґації сколихнулися — економія пригнічує людську силу. Окрадає заробітчан. Не стануть тепер робити від зорі до зорі. Скрізь почали вимагати, щоб строковим варили ситий харч і збільшили оплату. Чи в Харитоненка пусті амбари, ще мало нагарбав добра? Розжився даровою силою, а держить строкових на пісних харчах.

Гнівні вітри гуляли на полях, пекли панові серце.

Якщо економ, пригінчі ставали наперекір вимогам, заробітчани загрожували забастовкою. Чи вони не знали, що діяти? Літньої пори дорогий кожен день: в пору не збереш, не сполеш — загине чимало добра.

Найбільше про перемогу полільників видзвонює молот у кузні. Чорнобородий коваль Кузьма клепає лемеші, наральники, все розпитував людей. Коваль цілий день у кузні, нічого не знає, не відає, що в полі діється. Дівчата, кажуть, забастовку об'явили? Червоне знамено на лану викинули? Вся країна подає грізний голос. Минулого року в Петербурзі зчинилося бойовище, робочі Обухівського заводу запекло захищалися...

Коваль дужою рукою рве з горна розпечений брус, — заробітчани зосереджено стежать, як кладе на ребро, округлює вісь, бризкають іскри, мов зірки. Тоді, стромивши вісь знов у горно, веде річ, веде лаві, що лється робоча кров на Кавказі, в Харкові, Катеринославі. Тривожно гудуть гудки, закликають народ на боротьбу з кровопивцями — панамі і правителями, що захищають здирщиків.

Тоді переводить мову на події на планґації, що нагнали сполохів на всю економію.

Так що там сталося? Примусили Харитоненка пристати на вимоги заробітчан? Вирвали надбавку і примусили варити ситий харч? І ще, кажуть, завели розмови про

восьмичасний день, як робочі в гóроді? І Харитоненко згодився? А що ж йому було діяти проти сили? Організованої сили! Дружні, видно, полільніці. Твердий народ. І борщ, кажете, в кориті возили? Грозили панові на голову вилить? Обнеславили так пана! Завзяті дівчата, меткі на вигадки.

Кузьма з досвіду знає: не треба тільки вірити панським обіцянкам: забудуть, лише мине гаряча пора. Чи не знаєте панів? Їм аби тільки окрутить людей. Чи первина?

Кузьма наводить один випадок, коли він ще робив на заводі. Хазяїн мордував усіх штрафами. Робітники забастували і примусили хазяїна скоротити штрафи. Думаєте, капіталіст зостався в збитках? Вироблені рельси признавали «негожими» і робітникам знов не платили.

Чи капіталіст не знає, як одурить людей?

Про що лише не видзвонює молот у кузні! Завжди тут стовпище, — залізо тупиться, ламається, гаряча робоча пора, а тут сухоліття, земля — як кремій. Від зорі до зорі коваль б'є молотом — що заробітчани перекажуть, те і знає.

Весною голодні села напали на економію, взяли зерно для посіву, щоб урятувати сім'ї. Хіба пани подарують? Поодинці переб'ють села, коли не буде союзу з робочим людом, з могутнім руським народом. Правителі вже залили кров'ю не одне село.

Ковалеві на люди вийти ніколи, під наглядом поліції він робить, чи знає, що на світі діється? Що від заробітчан почує, тільки й того. Кажуть, економ ніби до Харитоненка поїхав питать поради, як окрутить полільніць.

Заробітчани проміж себе Perezираються, переморгуються. Чи вони не знають, що то за хитра штука «політика»? Коваль ніде не буває, нічого не знає: треба, щоб саме це доходило до вуха урядника, а той справникові перекаже.

В кузні завжди збираються і літні люди, і молоді — гучна ковалева слава притягувала сюди заробітчан. Ніщо так не вражало заробітчан, як розповідь бувалого коваля, що простим дохідливим словом розкривав людям очі, наводив на непокору.

Обнеславили отамана полільніці, і Нестір їм не міг простити того. Недруги з Нестора глузують: хвалений пригінчий впав у немилість економові. Полільніцям, правда, з того не легше. Нестір хоче знов прислужитися, здобути панської ласки, зганяє всю досаду на полільніцях.

А тим часом від Харитоненка повернувся економ, скликав пригінчих, дав суворий наказ, як повестися із заробітчанами. Всякі чутки ходили. В Кеніга сильніший буряк, тому Харитоненко лихий та лютий. Оверко на те дівчатам пояснював, що між панами так водиться — про людське око приятелюють, на дворянських зборах за здоров'я один одного п'ють, а тим часом міркують, як би перегризти горло одному.

Можна подумати — чи не бував часом присутній Оверко на тих дворянських зборах, що все знає?

До речі, сам Харитоненко з багатого мужицького роду, ненаситний дукар. Нажився після скасування кріпосного права. Ще матері марнували свої дівочі літа на полях Харитоненка, не раз сльозами вмивалися, дітям переказували, що то за клятий рід. А тепер і самим дітям довелось перевідати горя на плантаціях Харитоненка. Чи не доведеться і онукам?

— Не доведеться! — весело відказав Оверко. — Чи до кінця світу житиме сила Харитоненка?

Надто нудними очима дивляться на світ дівчата, перевсвідчився хлопець.

— На наш вік хватить, — хмуро відказала Христя.

— Ой ні! — твердив хлопець. — Хіба капітал довговічний?

Подив набіг на заклопотані лиця. Полільніць досада брала. Наслухався десь розмов, а тепер туманить голови.

Оленці здавалося, що Оверко, певне, знає якусь таємницю — надто завзятий, бадьорий.

Останнім часом Оверко мовби за студента справлявся коло полільніць. В дівочих очах він надто виріс. Скрізь про нього чутка пішла: заводій, бунтар. Та ще коли ситий обід зачали варить заробітчанами, полільніці в захваті були від хлопця. Найбільш помотався, покричав він. Заохотив дівчат на забастовку. Та ще Векла з Христею. Домоглися своїх прав дівчата. Присилували економа. Не легко здався він. Вірно зберігав панську копійку, пан-

ську ласку. По п'ятаку кожному — не одна зайва тисяча з панської кишені випаде.

Досвідчений заробітчанин Оверко. Споважнів, змужнів, не рослий собою, а між мужиками, парубками завжди товчється. Одні клопочуться про хазяйство, другі — про дівчат, хлопець з усього набирається досвіду.

Стали примічати, що Оверко з кузні не вилазить. Наслухається суперечок, розмов, тоді дівчатам переказує, повчає. Вже ніхто не бачив хлопця в брудній сорочці, з дертими коліньми. Охайний, стрижений, скрізь гудзики, латки понашивані, в новому брилі, що сам сплів, хлопець мав таки пристойний вигляд. Тільки ноги репані, чорні. Всі дівчата знали: Оленка обпирала і обшивала його. Іноді жартували над тим. Оленку боляче вражали ті жарти.

Заробітчани, проте, недовго тішилися перемогою. Набавивши п'ятака, економія вимотувала із заробітчанин жили. І найдужче тут старався Нестір. Перед ним розкрилося широке поле, де він міг прикласти свій хист. Адже Несторові тепер треба подвоїти зусилля, щоб знову здобути прихильність економа. Ой і нелегка це задача! Треба кріпко стояти на ногах, щоб не впасти на дно, не полетіти в прірву! Бо вже вороги прилюдно глузують із Нестора. Рябий Макар зухвало докоряв Несторові, що розпустив своїх полільників, адже на його плантації сталася забастовка, що перекинулася на сусідні поля, сколихнула всю економію. Якби в Нестора не зачалось, то нічого б не було!

Вороги гадають на Несторовім горі здобути собі почесні!

Нестір ще не раз доведе, на що він здатний!

Погрозами, хитрощами пригінчий намагався тримати заробітчанин у покорі. Дівчата забастовкою, мовляв, заподіяли економії великі збитки. Хай тепер відробляють!

Нестір, що сам добре-таки був прибитий з несподіванки, завірив дівчат — щасливо минулося: якби провчив економ, тоді б знали, як бастувати, і другому б заказали! Завдячити заступництву Нестора дівчата повинні! Бо якби не він — гірко прийшлося б!

Полільники, що з глухих хуторів, нічого не відають, таки справді вклонилися пригінчому зі словами «спасибі вам, дядку»... Нестір сприймав те як належне, тоді гримнув на дівчат, що збиралися вже додому, щоб ставали на рядки. Дівчата до пізнього вечора пололи, вже

скрізь з полів пішли, а Нестір усе не пускав своїх полільниць. Уже всі йдуть додому, а Несторові люди не розгинають спини. І це всі бачили, скрізь перекажуть, дійде чутка і до економа. За те, що дівчата затіяли колотнечу, горло рвали, співали непристойних пісень та півдня пролежали, бастували, — тепер відробити повинні!

Нестір надумав одурити дівчат, а щоб настрахати, зачав доводити: адже врятував він полільниць від карі?

Полільниці припали до рядків і, хоч обурення пекло в грудях, не стали перечити, скорилися. І хто зна, скільки ще доведеться коритися.

Хутірські дівчата, проте, надумали власкавити Нестора, завели пісні несміло, нестройно, не співали, а скорше вили:

Наш пан-соловейко
Пускає раненько...

Нестір був неблаганний, грізний, не проймеш його піснею, солодкими речами. Дівчата тоді озлилися, зачали вже всі гуртом співать, глузливо, загрозливо:

Уже сонце на причілку,
Бере пана за печінку.
Наші пани-дукачі
Нас пускають уночі.

Пішли з плантації, як рядків уже не видно було. Мовчазні, натомлені, хмуρο пленталися. Холодні росяні листки свіжили ноги. Коли ж роса заходила в ріпанки, ноги болісно щеміли, стягувало шкіру. Знов падають роси — не буде дощу. Векла із Христею завели сумної пісні. До них прилучилася Оленка. Материнської пісні завели

А в нашої економки
Червона спідниця,
Ішли люди із панщини —
Вже зійшла зірниця.

ЩО НАЙШЛИ СТРАЖНИКИ

Ну ж і завдала урядникові клопоту забастовка на плантації! Неспокій помутив душу, страва не йде на очі, все не до смаку, і сон не бере людину... Бунтливі вітри скрізь тепер гуляють. Не докотилися ще до Харитоненка. З чого урядник Муха радий був: поки він стоїть на посту,

охороняє порядок і безпеку — хмари не нависнуть над полями Харитоненка!

Вогні спалахують то тут, то там, люди палять поміщиків. Маєтки Харитоненка під надійною охороною. Під рукою урядника куцх стражників. В економії посилено сторожу — полісовщики, ланові охороняють поміщицькі володіння.

Забастовка на плантації Харитоненка стривожила повіт. Сам справник прикликав урядника в Лебедин, дав суворий наказ нагнати на бунтарів страху. Щоб інші закалялися. Нагримав на урядника, що дав волю голоті. Розпікав, грозив «стерти на порох», якщо урядник послабить нагляд.

Урядник, мов та струна, витягся перед справником, сам натерпівся страху. На весь повіт відомо, що справник Самосуд мав крутий норів і тяжку руку. Урядник намагався догодити справникові виразом і подихом, кожна жилка бриніла рішучістю приборкати бунтарів.

Справника душив гнівний кашель, посиніло одутле лице, він у нестямі гримав: чи стежить урядник за порядком?

Урядник Муха понуро вертався лісом на розпареному ширококрижому коні, що аж засапався під важким вершником.

— Треба придивитися — тут пахне політикою! — дав наказ справник.

Яке лихо не зірветься — все урядникові на голову! Волость велика, економія, цукроварня, чимало зайшлого люду вештається. Є такі, що знаються на машинах, справляють молотарки, жнивварки — золоті руки, економії тільки дай таких. Наймаються на польову роботу, на цукроварню. Чи ти йому в душу заглянеш? До чого тільки урядник не вдавався, щоб вивірити коваля Кузьму, — багато вивідав?

В немилість справника попав Муха. Хіба в його волі попередити лихе свавільство? Того, звісно, урядник не сказав. Чи він на рівній нозі зі справником? Справник може зігнути тебе в баранячий ріг! Ось на заводах і то нічого вдіяти не можуть проти бунтів і забастовок. Закривають сотні заводів, виганяють робітників. Куди дінеться така сила? Небезпечні думки і непокура перекинулися на село. Наспівають тривожні дні.

Від думок в урядника розпадається голова.

Чи посміє Муха сказати, що економія женеться за

прибутками, окручує заробітчани, спонукає до заколотів? А тоді ти будеш винуватий. Чи не відомо, хто робить справникові на вгіддях біля Псла? Муха сам стягнувся на хутір, тепер би ще прикупити в пана земельки. Може, люди налякають панів, тоді дешевше земля стане... Вже, певне, вряdnика за вірну службу не обійдуть.

Лихо з тою службою, морокою. Неспокійний час. На хуторі сама жінка справляється. Чимало охочих догодити урядникові, по косарів бігати не доводиться. Над кожним висить загроза, в кожного думка: може, урядник зарятує в біді? А тут урядникові самому хоч гвалт кричи, — збіглися одні напасті. Чи урядникові хисту не стане дати порядок на господарстві, спокійно дожити віку?

Справникові докладно переказано про цю осоружну пригоду, що сталася на плантації. В цій нагоді Муха мав розмову з економом, що також настрахав урядника. Економ загрожував повідомити Харитоненка про бездіяльність поліції, якщо Муха сам не наведе порядку. До чого це може дійти? Сьогодні зчинили глум, а завтра?

Побовтюхи, що ними в економії людей годовано, заробітчани грозили панові на голову вилить! Урядник не осмілювався того нагадати економові, щоб не осердить. Урядник лише вірний слуга престолу і... панові. Чи стане економові перечити? Годі панові лише кивнути — і урядника заженуть під три вітри! До того ж і урядникові часом перепаде від економії яка хура сіна, дерева з економічного лісу, мішок вівса чи пшениці. Муха догідливо обіцяв економові стояти на охороні порядку, настрахати бунтарів, щоб іншим наказали.

Урядник зрозумів, що розголошувати цю пригоду економові невігода — на плантації Харитоненка заробітчани повстали проти здирства! Економія остерігається розголосу.

На подвір'ї Муха напорівся на Нестора, що догідливо шапкував перед урядником.

Позираючи на хмурий вираз урядника, нікому не приходило в голову, що людину обсіли самі невдачі, — звичайний казенний вираз.

Нестір не раз пив і чарку з урядником на весіллі, був з ним на короткій нозі, та на цей раз повівся застережливо.

Несторові, як ніколи, хотілося придобритися перед урядником, довести, що він вірний слуга панові. Бо

вже скрізь на Нестора косо дивляться. В кого на плантації заробітчани зчинили бунт, наробили слави на всю економію?

Муха з пригінчим мав потайну розмову. Урядник сподівався: чи не наведе Нестір на слід поліцію? На диво, Нестір почав розповідати відому пригоду, як дівчата птичок ліпили... Все це звичне і урядникові знане, щоліта на плантації завірюха, економія не дуже щедра на харч і оплату. Та на цей раз урядник відчував, що це нові пісні, які залетіли з города, не інакше. І тому урядник із нехтуванням відказав Несторові:

— Тут пахне політикою!

Оці розмови про восьмичасний день відки взялися? Загрози про забастовку? А красне знамено до чого? А неподобні вигуки про «гнилий строй»? Дарма, що врядик не був при тім, він усе вивідав.

Нестір почав виплутуватися — на які, мовляв, вигадки дівчата не здатні! Раптом схаменувся — не туди повів... Далебі, розчохнутися умом можна! Ізгодишся з урядником, питають: а де був пригінчий, куди дивився, бунтарів завів... Станеш перечити — ще гірше: нічого не тямить.

Нестір скоряється перед досвідченим урядником, безпорадно розводить руками:

— Вам видніше...

Нестір цілком звіряється на розсуд урядника. Може, і справді тут віє політикою. Бунтливі вітри тепер кого не закрутять?

Нестір також не без голови. Чи він не знає, як прислужитися уряднику? Знов-таки... втіха малá з того Несторові. Якими тепер очима подивляться на пригінчого? А ти де був, що допустив таку завірюху на своєму полі? Адже твої заробітчани зчинили заколот, що наробив слави на весь повіт!

Від почувань, думок ледве голова не розколеться.

Розмова з Нестором мало пособила урядникові. Хто дівчат наводив на небезпечні думки, хто сіяв пропаганду, так і не вивідав урядник. За словами пригінчого, заробітчани самі себе наводили. Пригінчому, безперечно, бракує ума. Стільки год в економії служить і не тямиться на політиці, все зводить до дівочих витівок. Добрі витівки, що нагнали страху на весь повіт! Сам справник призивав Муху, давав «інструкцію». А яку вже інструкцію давано уряднику і що то за незвичне слово, того він не

скаже. «Треба натягти віжки!» — ось що сказав справник, а що вже криється за тими словами, хай кожен візьме на свій розсуд.

Недільного дня вранці дівчата винижувалися на соломі, знехотя перемовлялися — і не виспалися, і не рано. Постягали рядна, обвіяла прохолода, ломило натруджені руки. Сонячне проміння, що пробивалося крізь дертий верх, вигравало на русявих головах, запечених литках. І як тільки покрівля не зірветься від дзвінкого гаму, що зняло птаство, — в хліві гніздилися горобці, ластівки. Марудні думи снували в дівочих головах — неділя приїде, не знаєш, за що взятися — перепрять, перелатать одежину треба і себе привести до ладу.

Урядник і два стражники раптом прибули до дівочого хліва. Перестали битися серця, отерпи тіла. Ой нене! Що за лиха пригода? Не могли нічого досягнути. Сині сукна, насумрені лиця наводили нудьгу.

Стражники погрозово зачали згонити полільниць з вигрітої соломи. Дівчата покірно схоплювалися, натягали спідниці, нашвидку розчісувалися, пов'язували голови, безладно топталися.

Збилися в кутку, як вівці.

Несподівана напасть звалилася дівчатам на голову. На дверях стояв сторож Сидір і пригінчий Нестір, бува, щоб не повискакували дівчата, чи що? Стражники перекидали дівочі пожитки, завзято чобітьми розкидали по хліві мотлох.

Тоді як вихопили шаблі! Як зачали штрикати солому! Чи не шукали часом моркви, що дівчата нарвали на панськім лану, аби освіжить душу, також молодих огірків? Позапикалися так на рядках, сонце випарює силу, в'ялить. Сирий буряк гриз би, хоч гарбуз. Ягоди ще не поспіли, а як і поспіють, так де візьмеш? Аби хоч зеленця перегризти...

Урядник Муха владним голосом пригукував на стражників, а ті вже із шкури лізли, старалися, перетовкли всю солому, певне, що діяли поважну, потайну справу.

Оленка тремтіла в кутку, мала літами, а вже стільки надивилася, набралася страху — буде що розповідати подругам на селі! Аби щасливо минулося.

Дівчата також не могли досягнути, що за небезпека криється в хліві. Неділя прийде, і то не дадуть спочити!

Певне, якусь велику загрозу хотіли виявити стражники, бо чому зчинили сполох? Чи не думали, що дівчата переховують щось у соломі? А що саме?

Курява густою хмарою стояла в хліві, ледве пробивався сонячний промінь, виблискували шаблі, козирки.

Стражники нарobili повен хлів гармидеру, нічого так і не виявили. Пригрозили дівчатам розправою за ту завірюху, що вони зняли на плантації. Певне, що знаються з бунтарями? Хай виказують заводіїв, а то лихо буде! Хто почепив красне знамено? Хай признаються, щоб не було гірко!

Дівчата потроху приходили до пам'яті. Зникала покора, розпадався острах. Христя з Веклою із нехтуванням поставилися до вимоги стражників.

— А як жили тягнуть із заробітчан, того ви не бачите?

Гострим словом напали на стражників смілі дівчата! Далєбі, стражники не сподівалися такого зухвальства, не знали, що відказати.

— А як за безцінь люди роблять, того ви не бачите?

Дебелий урядник Муха не міг прийти до пам'яті, одняло мову, грізно водив баранячими очима.

Обурення наростало.

— Поміями людей годують!

— В скотячому хліві живемо!

Це була несподіванка.

Стражники не ждали дружного натиску заробітчан.

Стражники, що завжди і скрізь звикли нагонити острах, раптом наткнулися на непокору. Тож не диво, що розгубилися.

В підмогу стражникам озався Нестір.

Пригінчий крикнув на дівчат: щоб не сміли з непристойними словами озиватися до людей, що сповняють казенну службу!

Мов ненароком Нестір назвав стражників «царськими слугами», що стоять на сторожі державного порядку. Чи Нестір не знає, кому як догодити? Урядник, безперечно, не забуде того Несторові.

А заробітчани пересвідчилися, що Несторові самому під пору синій мундир.

Пригінчий, проте, зчинив ще більшу колотнечу.

Дівчата дружно напали на пригінчого, назвали панським посіпакою, барбосом, іншими неподобними словами, що їх пригінчому не пристало слухати. Та ще при свідках.

Урядник, що прийшов до пам'яті, пригрозив увесь «дівоцький табун» (так і сказав!) посадить у холодну, якщо вони не вгамуються.

Проте, на диво, ця загроза не втихомирила дівчат. По-стали зухвалі вигуки:

— Весь народ не пересадити!

— Ми і так у тюрмі живемо!

Ось і розбери, що заробітчани мають на думці! Ось і спробуй «натягти віжки», як наказував справник. Заробітчанський гурт, видно з усього, вперто і невблаганно затаїв помсту. Проти кого? Урядник пересвідчився, що його погрози спонукають дівчат на всякі непристойні вихватки. Порішив допитувати, як того вимагали події:

— Хто вигукував непристойні слова проти pana Харитоненка?

Заробітчанам невтямки — що могли вони вигукувати? Не пам'ятають, мовляв. Прихитрюються, звісно. Урядник порішив нагадати:

— Хто називав вельможного pana Харитоненка дармоїдом? Що тисячі людей годує навколо себе?

Мов хлів упав на голову урядникові, заморочили цілком людину. Дівчата твердять, мовби заробітчани годує Харитоненка! Чи чули таке? І вже зухвалим язикам нема спину — палаци пан побудував ген які! Заводи! Озолотився! За що? Мовляв, заробітчани панові надбали добра стільки, а ненаситний пан незадобреною юшкою заробітчач частує. Штрафами засіпав людей! Із здирства розжився!

Строгий наказ «натягти віжки» не виходив урядникові з голови. Чи він не те саме діяв? Чи урядникові бракує досвіду? На всю округу гримить слава про урядника Муху. Не зна він, як нагнать на людей страху? Виявить винуватих? Недарма його постановлено на охороні порядку. Неосяжні володіння самого Харитоненка, довірено йому. Завжди духу його боялися. Гроза всіх бунтарів, що тремтіли при одному слові: Муха! Чи вже тепер не ті люди стали? Яких заходів урядник не вживає, щоб виявити заколотників, призвати заробітчач до покори, — мов розворушив гніздо з осами!

— Недовольні чим? Несправедливих наглядачів поставлено над вами? Зверніться із скаргою. Просіть. Вас вислухають. Розсудять.

Посипалися знову вигуки:

— Кому скаржитися?

— На вовка — вовкові?

Урядникова батьківська порада не вплинула на заробітчани. Проти чого вони зняли заколот? Ну хай уже про п'ятака, незадобрений борщ річ ведуть...

Кров кинулася до лиця урядникові, він пристукнув шаблею, вирячив очі, грізно напустився на заробітчани, що політику затіяли.

— Проти самодержавства хто вигукував? Проти престольного царя? Хто посмів? Хто сіє бунтарські думки, закликає до непокори правителям, що захищають...

— Харитоненка!

Лиха година! Урядник запнувся, і тим скористалися заробітчани, що доточили слово, яке нанівець звело промову урядника! Від гніву йому забило дух. Він аж упарився — так гримав, розпикав упертих і зухвалих, та слова його, видно, не справили належного враження на заробітчани. І в тім тяжко і соромно було зізнатися — навіть державна охорона неспроможна привести людей до покори!

Урядник спаленів — який вже раз.

Так що на них треба? Нагайки? Сибіру?

В гурті пролунали знов вигуки:

— Вже залили кров'ю Кавказ і Петербург!

Урядник сторопів. Із зневагою позирив на Нестора, що топтався ні в тих ні в сих. Тепер і сам пригінчий пересвідчився, що заробітчани наслухалися бунтарів.

Урядник аж запінився, в нестямі погрожував заробітчанами «арештантськими ротами».

Дуже злякалися вони! Знялися обурливі голоси. Зчинився гвалт. Бунтарів хотіли виявити? Зненависті до панів-здирищиків хай пошукають у людській душі! Ось що відказали дівчата стражникам.

Оленка собі за дівчатами вигукувала. Чи міг би хто подумати — навіть Оленка, яка колись боялася духу урядника, що посиротив не одну сім'ю за податі, тепер збирала всю зневагу, що накіпіла на серці, гнівно кидала в очі царським слугам. Правда, Оленка наодинці, може б, і не зважилася на те, в дівочому гурті де взялася смілість? Буде що Оверкові розповідати, як стрінуться.

Стражники пересвідчилися, що їм не застрахати заробітчани. Хіба можна перекрычати дівочий гурт? Лізти в збаламучене стовпище? Найбільш гнівні дівочі постаті, проте, запали стражникам у пам'ять, а Несторові — і говорити нічого. Це, безперечно, Христа з Веклою поліль-

ниць наводять, сіють непокору серед заробітчан. Ватажків треба провчити, бо до чого можуть довести заробітчан?

Дівчата довго не могли вгамуватися, кляли та лаяли казенних людей. Де був клубочок ниток, брусочок мила — розтягли, порозкрадали, де в соломі найдеш, чим обшиватися і обпіратися?

Глумливі слова, що вигукували Христа з Веклою, дуже прийшлися заробітчанами до вподоби:

— Зненависті до панів-здирщиків хай пошукують у людській душі!

РОЗПРАВА

Полільники пробуджувалися, нашвидку розчісувалися і не вмивалися, щоб не баритися, відчували: сьогодні не до жартів. Нестір — хмурий, мовчазний, з чого Христа робила висновки: видно, сутичка, що сталася між заробітчанами і стражниками, не минулася Несторові дарма. Де ж пак! Заробітчани виявили непошану до царських слуг! Пани і правителі раді, щоб люди затуркані, слухняні були. Вже виводяться покірні, бо в душі наболіло. Нестір зловісно повів заспанним оком по ряду. Дівчата брали сапачки, збиралися на плантацію.

Гаврик насунув набакир зелений картуз, поважно розставив виглянсовані чоботи, дужими руками розтягував гармонію, крутив головою, тоді гармонію давив, знов закидав голову, вихиляв плечима, знов розводив гармонію.

Гаврик одрізняв себе від усього репаного польового гурту — в ріллі, гної він не возиться, чисте діло має в руках; у хліві, на соломі не спить, а в казармі; волам хвости не крутить, ловкими пальцями розхлюпує сонячні чари. В гурті босоногого парубоцтва, перед дівчатами Гаврик завжди вигравав зубами, ніхто тут не рівня Гаврикові, що робочої днини виблискує чобітьми, завжди, мов ненароком, топтався по пальцях парубкам, збуджував цим регіт у гурті, подив поміж дівчат.

Нестір махнув рукою, недбало перетяв принадні думки гармоніста — на цю важливу хвилину щоб замовк гармоніст.

Суд та розправу чинив Нестір недовго.

— Цього не треба, це дуже розумний, порядок йому не такий, за восьмичасний день горло рве, дівчат бун-

тує, вимагає грошей більше, з економії хай без оплати йде.

З цими словами Нестір вивів Оверка з гурту, одібрав сапачки, вирядив геть.

Хвилювання пройшло по ряду. Дівчатам стало моторошно. Кожна тремтіла за свою долю. Полільники кричали, сперечалися з начальником — думали, що так минеться. Тепер економія скарати надумала людей.

Оленка з тривогою стежила за надто зухвалою поведінкою хлопця: не проситься, не кається перед Нестором, не знати, що б Оленка діяла, при одній думці острах бере. Оверко відійшов убік, глумливо дивиться на розправу Нестора з полільниками — не залякати ніяк хлопця.

Христя з Веклою стиха перемовлялися: безперечно, з наказу економа і урядника діє Нестір. А може, самого Харитоненка. Тут не до жартів. І хоч подруги тремтіли за свою долю, проте безбоязно стали на захист скривдженого Оверка:

— Вигнали хлопця безневинно... Старався, трудився. Чи він у роботі несправний? А хто ж нам сапачки ладнатиме?

Нестір заспокоїв завзятих полільників: про те хай не турбуються. Повів по ряду глумливим оком, гостро осміхнувся. Надто мовчазний сьогодні Нестір, грізний.

В кожній тривожно билосся серце, як Нестір проходив уздовж ряду, суворим оком водив по лицах.

Не те щоб він кричав, гримав на дівчат. Навпаки: він був надто стриманий, загадково мовчазний, наводив острах на полільників.

В кожній були зароблені гроші за економією, вижене без оплати, судися тоді з паном. Хто наважиться позбутися свого заробітку? Половина літа минула, — коли заробиш? На зиму прийдеш з голими руками додому. Літо по роботах вимаялися, аж почорніли, а взимку знов сиди голодний. Мати, діти ждуть на поміч. Невтішні думки снували в дівочих головах.

Гнівна рука Несторова на цей раз упала на Христю:

— Це та, що підняла перва! Що їй борщ незадобренний! Можеш їти дома луччий їсти! Баба Галька зварить. Там будеш бастувати, Харитоненка називати дармоїдом. А в економії ти не потрібна. Аби людей колотить? Начальники не такі, правителі не до впадоби... Обійдемося без тебе! Підеш без оплати.

З тими словами він вивів з ряду Христю, що стала поряд з Оверком, ховала під фартух довгі запечені руки. Не нарікала. Не просилася. Знала, що діяла. Хіба про себе дбала? Про весь скривджений заробітчаний гурт. І полільниці дружно стали в оборону подруги.

— Вона не винна! — гукали по ряду. — За правду постоїла!

— Роцїтайте тоді всіх нас! — гостро напустилася на пригінчого Векла. — Ми всі підемо! Покидаємо полоття і жнива! — Певне, гадала настрахати пригінчого. Закликала до непокори подруг.

На що Нестір відказав:

— Дійде і до тебе черга...

Чи ж не знав він заробітчаної скрути? Хто наважиться кинути за економією зароблені за півліта гроші, піти без оплати? До покрови багато заробиш? Тож на погрозу непокірної полільниці лише осміхнувся. Хай лише спробують бастувати, коли тепер скрізь завал робочої сили, — вештаються без діла. Чи не знають того полільниці? Чи не тому стали такі покірні?

Оленка засмучено дивилася на сестру, Оверка... Хто тепер за неї заступиться, допоможе? Треба було з тим Нестором заводиться! Нерівна сила, заможний господар, сусіда до того ж, панський пригінчий. Оверко завжди байдуже ставився до того — прийде скоро і на панів кара, і на їхніх прихвоснів! А тепер убога хата стояла в Оленчиній уяві, беспорядна мати, що ждала на дитські заробітки, щоб узимку прохарчиться, придбати одєжини. Ніяк на ноги не можуть стати. Мало хто відає, як тяжко на душі. Бриніла сльоза в очах Оленці.

Спочутливими поглядами виряджали полільниці покараних, деякі плакали. Лише Секлета дивилася мстиво, із зловтіхою — завжди загризалися з нею Христя та Оверко, в гурті насміхалися, тепер догралися...

Коли невмолимий, грізний Нестір став знов перед дівчатами, кожній забило дух. Ось він насупив густі брови, гострим оком водить по завітраних лицях, довго, нестерпно довго крутить тонкий чорний вус. Уперте чоло взялося густими зморшками, разить серця хмурий вид.

Нестір, проте, не став довго дівчат тривожити. Вибір цього разу упав на Веклу.

— Оця партію спина. Дуже розумна. Дівчат заводить. Про восьмичасний день галасує. Піде без оплати.

Це не було несподіванкою для Векли, тож вона спо-

кійна, вперта стала поряд із Христею, ніякого каяття не виявила перед пригінчим. І це найдужче озлило Нестора, який мав нагоду пересвідчитися, що за пекельної вдачі заводії...

Оленка, повна жалю, дивилася на трьох вигнанців, тремтіла за свою долю. Проте не виявила того жодним рухом, виразом, — ще подумують, надто Оверко, тонко-сльоза вона, за себе постояти не може, не дасть ради собі.

Нестір пройшов по ряду, повів гострим поглядом. Побачивши, що полільники залякані, вдоволено осміхнувся: тепер і другому закажуть, як бастувати. Лагідно, разом глумливо звернувся до полільників:

— Ну, хто тут ще шукає луччих харчів і порядків?

Кому охота позбутися заробітку в економії? Ніхто не просився. Не було нікого. Що могли вдіяти проти свавільної розправи? Ніхто пари з уст не випустив. У собі затаїли помсту та зненависть, що вогнем пече в грудях. Скільки тої зненависті набралось в людському серці проти панів? Коли впаде тяжка кара на ворожу голову? Оверко пересвідчився: не згуртовані ще заробітчани, ще не вміють дружно і одноставно, як робітники по заводах, боротися з панами. До того ж (Оверко добре знав) — кругом безробітних сила, скрізь наймаються за безцінь.

Зважаючи на той страх, що нагнав на полільників, Нестір не став далі серця мучити. Хоч і не завадило б ще декого вирядить... А кого — Нестір не сказав. Хай кожна відчуває загрозу, що висить над нею, що кожної хвилини може впасти на голову непокірній з волі пригінчого. Полільники мали нагоду переконатися, що то за владна людина Нестір. Карає і милує власною рукою. Хмарне лице його прояснюється. Не такої вже суворої вдачі він.

Лице Секлети також світліє.

— Усім довольні! Всім, — догідливо завіря вона пригінчого, незважаючи на неприязнь дівочого гурту.

Слова ті вселяють нові сподіванки Несторові. Він махнув рукою. Гармонія розвесело витинає на всі лади гопака, дівчата вирушають на рядки.

А трьом вигнанцям наказав Нестір збирати манатки — і щоб до вечора їх духу в економії не було. Векла й Христа з пониклими головами залишали плантацію, з тяжким почуттям покидали дівочий гурт, своє товариство, з яким зріднилися, в якому зазнали стільки лиха і, може, трохи радощів. Дівчата втішали подруг на прощання — хай наймуться до хазяїв поблизу, в кожного є буряк, до жнив поробляться, а там Нестір одійде, полільниці вговорять його, могоричем задобрять, вигнанці тоді назад вернуться, щоб не пропали гроші за конторою — жалко зароблених грошей. Подруги тому мало вірили.

Оверкові ж наче горя мало, наче байдужий він до всього, глумливо позирав на ту колотнечу, сполохи, що пройшли в ряду. Він-то, правда, мав думку хоч на штани заробить. Не вік же ходить у полотняних. Та що скажуть йому дома? — це найдужче непокоїло Оверка. Як ішов Оверко на заробітки, батько, кривий Сильвестр, суворо наказував, навіть грозив, щоб умів шанувати себе, начальників слухався, поважав, догоджав. Ось же Нестір змалку в економії товкся, в начальниках тепер. Мало хто вибився в люди! Оверко меткий хлопець, тож батько великі надії покладає на сина. В старого досвід неабиякий: з головою ніхто ніколи не пропадав. Може, і Оверко вислужиться на пригінчого.

Жахався Оверко, згадуючи батьківські поради: мав перед очима влєсливого до панів пригінчого Нестора, клятого до заробітчан. «На добрі думки батько сина наводить!» — глумливо подумав Оверко, сповнений огиди і зненависті до панського прихвосня Нестора, якого Сильвестр за взірець ставить синові.

Оленка з дівчатами пішла. Як розставалася, засльозилася, — певно, за сестрою Христею тужила, заступиться тепер за Оленку нікому буде перед Нестором.

Мовчазні, понурі, кожен із своїми думками, троє вигнанців подалися шукати собі притулку. До котла вже не можна їм сідати. Виряджені з економії. Чужі люди. Оленка, правда, обіцяла по обіді нав'язать хустку каші, кожна полільниця охоче скинеться по ложці, та Христя їй заборонила те робити.

Куди не подавалися троє вигнанців, пригінчі на сміх та глум їх брали. Від Нестора? Самі, кажуть, пішли? Ха-ха! Ні, спасибі, на плантації поки тихо... В конторі роз-

мова про них була — небезпечні люди. Забастовку затіяли. Сам економ розпікав Нестора за них. Заводії... Красне знамено викинули!

Вигнанці пересвідчилися, що в економії їм не найти роботи, бодай і в іншого пригінчого.

Чутка про красне знамено, що викинули Несторові дівчата на лану, облетіла всю економію, принесла полільникам гучну славу, якої вони самі не сподівалися, від якої було трохи моторошно. Вістка про те, що стражники приходили до дівочого хліва, все перевернули вверх дном, наробила ще більшого розголосу.

Пригінчі ж остерігалися тепер уславлених Несторових полільниць чи більш удавали, на нараді завжди звертали дівчат до свого отамана, коли ті хотіли перейти, — оберегали своїх людей від небезпечного духу. Адже всім відомо, що то за народ у Нестора. Куди лізуть вони? В себе хай товчуться.

Звісно, лиха поведінка недругів тяжко вражала Нестора. Вороги всіма засобами намагалися принизити його в очах начальників. Згасла слава найкращого отамана. Тільки така жилава людина, як Нестір, не збулася свого місця.

О, він ще доведе, чого вартий знеславлений, але вірний панові слуга!

Векла журилася: пропали зароблені гроші. З якими очима тепер іти додому? Половину літа дарма виходили, вимучилися. Зима прийде — ні хліба, ні одежини. Тиняйся як неприкаяна.

Що міг сказати Оверко на дівочі докори? Гірка заробітчанська доля. Про себе він не клопочеться: як би дівчат втішити? Оверко радий поділитися з ними усім своїм добром, та де в лиха те добро взялося... Полотняні латані штанці, сірячок, ряднина, торба. Як пособиш? Невеселі думки снували в головах. На заводах народ до свого гнізда не прив'язаний, бувалий, сміливий. Правителі скрізь тепер нещадно розправляються з робітниками — розстрілюють, засилають у Сибір, на каторгу. Фабриканти викидають тисячі робітників на вулицю, люди застаються без куска хліба, сім'я, діти голодують, терплять, але не здаються, духом не падають.

Оверко немов відчував перед дівчатами якусь провину. Адже він наслухався в кузні розмов від бувалого коваля, розповідав дівчатам, закликав до непокори панам. А тепер вигнанці понурі, безрадіні брели полем, хіба домоглися свого?

Оверко розповідав дівчатам, що вже робочі Петербурга, Кавказу гасять вогні в котлах, вимагають свободи. Не розвантажують пароплави, що прибувають у порти. Правителі надсилають на пароплави, залізниці солдатів, щоб робили. А робітники лягають на рельси, щоб спинити поїзди з солдатами. Про гонителя царя Оверко нічого не казав, щоб не відлякувати дівчат, — ще несмілі такі і нічого не знають. Хіба самі тільки заробітчани терплять скруту?

Христя собі врозумляла пригнічену подругу, хоч саму давила досада. Хто знав, що так минеться? Чи можна було далі терпіти панське здріство, сваволю? Економія штрафами обдира людей. Доки терпіти, дивитися, як пригінчий знущається з полільників? Сподобалася дівчина, — кличе в яр! Ніколи б не скорилася Несторові! Провчили вірного панського пса!

Векла не вгамувалася. Гнітючі думки гризли дівчину. Адже всі терплять? Вона не сонце, всіх не обігріє. Замазку їли, борщ закислий — мовчали. Надбавку, харч виклопотали полільникам, а самі світ за очі пішли!

— Звісно, робітники по заводах дружні, мають свою касу на забастовку, пособляють у нужді, а в нас що? І тому будьмо раді, що людям пособили, — несміло подав голос Оверко.

— Жаль, що на тачці не вивезли Нестора в яр, як робітники вивозять клятих наглядців по заводах, — твердила своє Христя. Мовляв, Харитоненко далеко, Нестір перед очима.

Веклу непокоїли одні думи, всіх непокоїли:

— Куди підеш, кому скажеш, хто пособиць? Додому однак хоч не вертайся. Всі по роботах, а ви чого прийшли, дерті, голодні? Де силу розвіяли? Яка з вас поміч при домі?

Оверкові тут на згадку прийшов коваль Кузьма: ні тюрми, ні знегоди не зламали його непокірної вдачі. За правду скараний, ще дужчим гнівом набирається душа проти гнобителів. «Як далеко ще нашим заробітчанам до ковалевої натури», — подумав він. Оверко, до речі, про себе і не дуже турбується, — аби шия, а ярмо найдеться... Як Оленка тепер сама справиться в роботі, хто її витягатиме в полі — адже нема Христі з Веклою. І так силу надірвала, почорніла, ізмарніла.

Христя немов угадала Оверкові думки: за сестричку

душею переболіла, не власна доля тривожить дівчину, — хто Оленку захистить від клятого пригінчого?

Векла втішила подругу: дружний заробітчанський гурт хіба не пособить дівчинці в біді?

Полільниці із слізьми розминалися з хлопцем. Ніхто не знає, куди їх тепер кине доля. Оверко дивився в чесні, журливі очі дівчатам, тоді круто одвернувся.

Скільки хвилювань випало сьогодні людям.

Закинувши за спину на палку клуночок, — всі свої пожитки, — Оверко подався з економії. Продирався ярмом, гущавиною, щоб нікому не стрічатися. М'яко вгинався перегнилий лист під ногами, дряпала ожина, жалила кропива, глушина ця вабила Оверка. Сонячна галявина зарясніла червоною ягодою, стелилися дивні пахощі. Оверко розпластався на траві, визбирував суницю.

ДО КОВАЛЯ ЗА ПОРАДОЮ

Куди тепер діватись, кому що казати і що діяти? На нову роботу найматися на півліта? А заробіток хай Харитоненкові зостанеться? А якщо і в другому місці зженуть без оплати? Непокірний тепер душею став Оверко, розкрилися очі на білий світ, на панське здирство. А ще завдаток як прийдеться панові повертати? Чи Харитоненко подарує Оверкові півтора рубля? Взяв батько, як наймався Оверко. Якщо не одробиш, старшина цінить буде, можуть щось продати, оштрафувати, посадить батька в холодну, якщо не сплатить. У волості списки zostалися тих заробітчан, що в строк наймалися, брали завдаток. Дорослі — три рублі, підлітки — півтора. Кому скаржитись? Земський начальник — слуга панові. Власті його нема краю, він настановляє і зганяє старшин, схвалює і одміняє постанови волосного сходу, поліція під його рукою, суд і розправа... Коваль усе знав, розповідав селянам. Куди податися із скаргою на пана?

Сів при дорозі, задивився на звабні простори, зажурився, заспівав... Співав він із виводом, кругом безлюддя, в'ється дорога в безвість, що по ній вітер гонить людські жалі й надії... Лани, ліси і небо слухали, як хлопчина співає, не то вие, не то думає гірку думу, взиває до білого світу... І чи не здалося співцеві, що цю скаргу безталання почують батько з матір'ю, які самі не мають долі... а то і майбутні віки...

Ось слухайте, що це за пісня була:

Добре тобі, батьку,
Завдаточки брати,
Якби ти знав, батьку,
Як їх одробляти...

Ти думаєш, батьку,
Що я тут не плачу,
За дрібними слізеньками
Стежечки не бачу...

Безперечно, це вже він за Оленку співає, хіба дівоче горе не ввійшло в його душу, чи йому байдуже, як поневіряється Оленка?

— Вийду я на гору
Та й гукну додому:
Вари, мамо, вечеряти
І на мою долю...

— Варила, варила —
Не багато — трошки, —
Нема тобі, моя доню,
Ні миски, ні ложки...

Безперечно, це одспіває баба Галька дочці, що пішла на чужі люди, а вже так на віку заведено: на кого робиш — там тобі і ложка...

Зігнати нудьгу із серця хотів піснею. Скільки дивних пісень породило життя!

Добрі люди не дадуть пропасти Оверкові в біді. В скрутну хвилину він завжди найде пораду. Оверко подався до коваля Кузьми, розповів про пригоду на плантації.

Саме наспіла обідня пора, в кузні не було нікого. Коваль близько до серця взяв Оверкову біду, докладно розпитував про розправу з полільницями. Харитоненко залякати надумав заробітчан, скарати заводіїв, щоб інші покаялися, не виходили з покори, викинули думки з голови про забастовку, про боротьбу з гнобителями.

Сіли поряд на колодці в затінку, стали думати думу. Коваль співчутливо поклав дужу руку на сухе хлоп'яче плече.

— Рано тобі, хлопче, доводиться спити панської кривди.

Слова були гіркі, а погляд лагідний. Оверко мов набрався сили під тим поглядом, і вже сама пригода не здалася такою лихою.

— Натерпівся і я в твої літа біди.

Коваль з дорогою душею взяв би Оверка до кузні, привчав до горна.

Думка ця давно чарувала хлопця. Оверко залюбки просиджував у кузні — гострий запах вугілля, не то повчальні ковалеві речі завжди будоражили юнака. Оверко не міг одірвати очей від проворних ковалевих рук, що ліпили із розпеченого заліза дивні витвори. І щоб не було перегріву — треба пильнувати, і тверде не вкуєш. Коваль за два нагріву скує підкову, — теж треба мати хист. І коли здаля повіє вітерець, запах перегару тягне Оверка до кузні, мов бджолу запах цвіту... Нема милішого діла Оверкові, як роздувати горно, плавно тягти донизу жердину, що розтягує міх. Оверко залюбки пособляв ковалеві. Стороння людина завжди могла подумати: досвідчений майстер Оверко.

Часом коваль дозволяв Оверкові навіть гупнути молотом по розпеченому брускові — більшої втіхи вже не треба хлопцеві. А вдарити також треба вміючи. Не брати молота за «горло». Цей ковальський вираз дуже сподобався Оверкові. Правда, врозмах Оверко не наважувався вдарити: ще не тверда рука і не метке око — навички нема. Оверко мов набирався здоров'я в тій кузні, розправляє груди — гах! Аж іскри летять. Не раз хвалився перед дівчатами: сьогодні в кузні гупав молотом! Полільниці враженими очима дивилися на хлопця, що носив руки як крила — може, справді вивчиться на молотобійця, стане заробляти на заводі по дев'яносто дев'ять копійок у день, як ковалі. Про що мріяти ще може людина? Диву дівочому не було краю. Не знати, на що той Оверко здатен. Коваль, проте, не раз казав хлопцеві, застерігав од надмірного захоплення: ще нагупаєшся!

Та не судилася, видно, Оверкові принадна доля. Кузня під наглядом Нестора і врядника, що скажуть? Коваль збирає бунтарів, що їх виряджено з економії!

Нестір і слухати не хотів, коли коваль свого часу намагався перетягти Оверка до кузні.

— Мені хлоп'як потрібен.

— А в мене він байдики б'є?

Це було до забастовки, коли ще Оверко не впав пригінчому в око.

Тепер же панські посіпаки враз знімуть бучу: ось хто на забастовку заробітчан підбива!

Урядник намагається напасти на потайне зборище в кузні.

Чи ковалеві мало простору в лісі?

Урядник Муха надумав застрахати коваля: в тебе потайне зборище в кузні — про політику гомонять! Заборонених пісень співають! Набрався в столиці бунтарського духу? Якби благонадійна людина, то б не вирядили!

Яка політика? В того леміш затупився — везе до кузні, потягти треба, зламався зуб у бороні, наральник — під це сухоліття залізо аж гарчить, ламається, горить. Тупляться сапачки. Розсихаються вози, шинувати колеса треба: через Псел переїхав — на сонці віз, звісно, розсихається. А як заведе хто пісні, мало кому що спаде в голову — людина під чаркою! А що вирядили, так хто не зна, що тепер скрізь закриваються фабрики, заводи, куди люди дінуться?

Коваль задуриив урядника, що злий, хмурий пішов ні з чим. Засилають на виглядки своїх шпигунів — чи не веде часом коваль поміж заробітчан бунтарських речей? Шпигуни заводять небезпечні розмови, намагаються витягти язика ковалеві. Кузьма здаля ворога чує. Завжди про святе письмо заведе розмову, про лавру, пустельників, Єрусалим — з якого, до речі, англійські капіталісти вже давно комерцію зробили. Задурити будь-кого коваль зуміє.

Коваль як з дорослим повівся з Оверком, розповідав, як царських псів, панських прислужників — урядників, шпигунів, пригінчих — треба збивати із сліду. Чи Оверкові не придасться в житті ця грамота? І кожному, хто піде проти здирщиків. І хоч Оверко ще тільки зробив перший ступінь, почім знати, що жде людину в житті? І те, що коваль поставився до нього з довірою, найдужче зворушило Оверка.

Як рідну дитину, хотілося б ковалеві захистити Оверка. Коваль сам під неволею. Доведеться Оверкові найматися до Харитоненка на завод — там набирають хлоп'яків.

Щоб тільки не гадав Оверко, мов на тій цукроварні справді солодке життя! Скрізь один порядок на землі — в економії і на заводі: здирство!

Тут коваль повів потайну розмову, сповістив, що на цукроварні працює літній робітник Миронич, до нього і спровадить він Оверка. При згадці про Миронича кова-

леві опривітніло смугляве лице. З великою приязню озвався він про Миронича — душевна людина. З усього видно, що вони давно знаються.

Кузьма помітив: хлопець зголоднілий, притомлений, — розкрив кований сундучок, завугленими руками одрізав свіжого ситного хліба з тмином, що аж пахтить, ще й окраєць поклав Оверкові в торбину, дав шматок сала — їж, хлопче, отощав як, ковалеві потрібен ситий харч.

Не знати що найшло на Оверка — зголоднів, як цуценя, а їсти не може.

Коваль нишпорить у глибокій кишені, витягає кисет з махрою. Він вірить, що Оверко видержить і подола всі напасті, — давно примітив хлоп'ячу хватку.

Слова мов і звичайні, проте збадьорюють Оверка. Мало сказати — на весь вік западуть в душу. Він ніколи не забуде доброго слова, що в горі надало сили.

Коваль дістав із потайної схованки секретні книжечки і газети, — Оверко звичним оком пізнав «Искру», — замотав у рушник, поклав Оверкові в торбину з пожитками, наказав передати Мироничу. Тільки щоб ніхто не відав. Вираз ковалевого лица красніше всяких слів говорив, щоб Оверко стерігся. І Оверка не треба вчити, поважне діло йому доручено, що не кожному довірити можна. Від збудження заколотилося серце, і вся істота сповнилася незвичного відчуття. Гнівна правда промовляла в отих книжечках, звала народ на боротьбу з гнобителями. Оверко знає. З доброю вістю він піде до Миронича, з дорогим дарунком, за що ковалеві загрожує Сибір, коли дізнається урядник. Та й Оверкові не минути лиха. Від того аж млосно стало хлопцеві, прибувала сила, в такі хвилини людина не відає, що є страх на землі. І свою частку кари Оверко готує панам. Чи нема за що?

Знов згадали вигнанців і як економія розправляється із заробітчанами.

— Харитоненко саме з отих штрафів будує заводи, — сказав коваль.

Дарова сила робить на пана. Тисячі заробітчан. Це скільки штрафів економія за літо настягає? Тому і наймають досвідченого пригінчого, такого, що не має совісті. Вірним прислужником щоб був панові. Чому економ дорожить Нестором?

Поденні роблять півдня, чимало поля вправлять. Прийде Нестір, подивиться, за голову візьметься, в розпач кида людину:

— Ой що ви наробили? Геть з поля, паскудите землю мені! Буряк запоганили, перероблять треба. Побачить економ — біда буде: всіх поштрафує.

Сотні поденних вирядить без оплати.

На другий день однак прийдуть — адже заробить треба людям.

Строкові роблять за безцінь.

Так і наживається Харитоненко. Даровою силою вправляють поле панські посіпаки. За це їм нагорода, слава, на панських задвірках, може, коли дадуть і чарку.

На заводах ті ж самі порядки, хитрощі, здирство. Хазяїн однак вигоду візьме, хоч робітники забастовкою і вирвуть надбавку, восьмичасний день — не поцінує виробітку, зведе в непотріб усе, що вироблять робітники, забракує, не заплатить, ще й штраф накладе, мовляв, за збитки, а тоді відробляй. Що вдієш, коли гулящих рук скрізь сила? Висилають робітників на батьківщину, як і самого Кузьму виряджено.

Після розмови з ковалем Оверкові стає зрозуміло, як та земля вертиться. В робітничому середовищі, поміж руських людей, Кузьма набув знання і досвіду і тепер з добрим серцем прибув на село, розкриває заробітчанам очі, готує народ до бою із самодержавством. І вже Оверкові зрозуміло, що в робітника на заводі і сільського заробітчанина доля єдина.

В КОТЛІ

На вершечку димаря грало сонце, стежка заросла споришем, полином, роса вимивала брудні репані ноги, кров весело переливалася в жилах. Незвичне видовище, — кам'яні будівлі нагромаджено над ставом, вікон не злічити — завод, — будоражило Оверка.

Вирвешся із села — скільки того світу побачиш!

Як не кажіть, принадно жить на тім заводі, дарма що коваль на невтішні думки наводив Оверка!

Юрба хлоп'яків стояла коло воріт, поміж них Оверко стрів Зінька, свого приятеля. Зінько також справляв сапачки, але в іншого пригінчого, і тепер, коли знадобились на заводі підлітки (а коли вони були тут не потрібні?), він прийшов сюди — кажуть, тут луччі заробітки.

Приятелі посідали над дорогою, раді один одному. Зінько з глибокої кишені дістав кисет з махрою, скру-

тили цигарки, затяглись їдким димом, як і належало справжнім заробітчанах. Зінько розпитував про односельчан, дійшла і до нього чутка про забастовку на плантації Нестора. Невже викинули красне знамено? Тямущі люди потайки про те знамено річ ведуть.

Хоч і з приятелем мав розмову Оверко, та, звичайно, хіба ж міг він усе враз розповісти? Проти панів, гнобителів, що п'ють кров народну, викинули красне знамено. Хіба дарма вирядили з плантації Оверка?..

Зінько повен шани до свого незвичайного приятеля. Про такі складні речі розмовляє вільно, розважно як! Не кожна голова збагне... Звісно, не кожному на роду написано світ здивувати.

Зінько давно знав, ще як ходили в ліс вони, що Оверко неабиякий штукар, верховод, в усіх витівках, заводі-яка...

Оверко з жалем відчув, який далекий приятель від істини. За короткий час як можуть змінитися люди!

Зінько між тим з незрозумілою втіхою веде річ далі: чи пригадує, як Оленці дошкуляли?

Оверко на ті слова поник головою — чи зрозуміє, збагне приятель, що діється в його душі? Багато про це розповідати треба, а по правді сказати — Оверко сам не второпає нічого... А тільки дивне почуття тривожить душу, мовби чогось не стає, а чого — лихий його дідько знає! Заморочився цілком він, закрутився, а тут ще заробітки погані, вигнали без оплати, що йому тепер дома скажуть? Ну й доля!

Зінько втішав приятеля: на заводі плата більша, луччі заробітки, батько і не знатиме, що вигнали Оверка з економії без оплати. Набирають хлопців чистить котли.

Оверко вчував безпорадність приятеля — не найшов що сказати, тож Оверко пояснює: в робочі вони тепер підуть, пролетаристи! Це вам не який-небудь безщасний попихач, що бігає з сапочкою на лану... Машинами люди заправляють.

Зінько витріщив очі на Оверка, вражений з неосяжних глибин знання, що несподівано той виявив. Незвичайне, повне нового змісту слово хвилює серце Зінькові. Вже ж і здивує він рідню і сусід, як прийде додому!

Звісно, хіба міг Зінько знати, що з самим ковалем Кузьмою Оверко веде дружбу? Люди знають: зігнали коваля із заводу за правдиві речі. Урядник погрожував ковалеві Сибіром за те, що направляє заробітчана проти

Харитоненка, щоб домагалися своїх прав, восьмичасного дня... За людей, що з них знущаються пани, коваль стає в оборону. Сміливий такий, не змовчить нікому — будь то сам економ, земський чи справник. З десяти років Кузьма сам з економії не вилазив, тож тепер захищає заробітчан, не може дивитися, як діти знесилюються на панів. А про те, що поважне діло Оверкові доручено, Оверко, звичайно, нікому не скаже. Ковалів дарунок Оверко передасть Мироничу по роботі.

Сивий сторож одчинив браму перед хлоп'яками, і ті скупченою юрбою, задираючи голови, проходили тісними, загромадженими закамарками, остерігаючись, щоб не поламати ноги.

Звичайно, ті хлопці, що вже бували на цій роботі, може, і не поділяли Оверкового захоплення, — завжди так бува, коли звикнеш. А потім, є всякі люди: одні світом нудять, усе їм немиле, Оверко ж захопленими очима дивиться на ті величезні котли.

Ви тільки зрозумійте, чого вимагає від них дебелий механік з рудим вінком волосся на лисій голові. Лізти в отой котел, довгий, аж темний, як нора, і позрубувати увесь навар, іржу.

Веселішого діла не можна й придумати. А котли залізні. Аж гуде, як стукнеш. Так і лізь, як лисиця в нору, — на животі. Оверко зазирнув усередину. В котлі темно, не видно краю. Зігнувши голову, можна навіть сісти. Кому посильна ця робота, окрім хлоп'яків?

Хлопці зачали було сперечатися, сіпалися. Дужий і старший Левко намагався пролізти першим у котел, розкидав приятелів, що обвисли йому на руках. Кожному кортіло першим пролізти, не знати, що за принада така, ніяк не могли помиритися. Витягували назад кожного, хто виривався першим, стромляв голову в котел. Здавалося, ніколи вони між собою не зладять.

Нова думка тоді прийшла в голову Левкові, що був наче за отамана тут, поклав край суперечкам.

— Хай тоді новенькі лізуть першими, не обвиклися ще вони, щоб не було нікому заздрісно, — кивнув на Оверка і Зінька бувалий Левко.

На тім, здавалося, погодилися всі, а наші приятелі були здивовані з того, що хлопці поступились перед ними.

Вже з першої хвилини Оверко відчув, що принадного в тому котлі дуже мало, прилипла сорочка, тісно, темно, душно, а тут ще курушка горить, коптить чорним

густим гаром, забива рота, очі, ніс. Оскардами стальними, гострими шкрябали паровик, знялася курява — навар, іржа їдким пилом сідала на легені, разом з густим димом. В голові гуде, шалений шум, що зняли оскардами хлопці, вуха глушить... Оскардами не лише зрубують навар в котлах, — дізнався Оверко, — а також тешуть дикий камінь.

Оверкові замигтіли червоні плями в очах... Котли вмуровані, цегла не охолонула ще. Шість хлопців увізло. Коло виходу свіже повітря — курява, кіпоть виходить, а в кутку давишся. Це збагнув Оверко — хлопці бували, схитрували, заманули його вперед лізти. Гірко стало Оверкові: невже він не здатен ні до якої роботи? Буде терпіти, щоб не подумали — легкодухий, справиться не в силі, на глум, сміх візьмуть. Ото буде розмов, як додому прийде. Між парубками Оверко тепер не стане шії гнуть. Чи похвалиться хто-небудь з них, що оскарду тримав у руках? Оскарду! Чи знають вони, що це таке? Стальна, гостра, вражала незвичайною назвою, люто гризла навар, іржу. Або ж у котлі хто-небудь сидів з них, з машиною мав діло? Небагато знайдеться таких.

Він та Зінько можуть сміливо назвати себе пролетаристами.

Оверко раптом відчув дивну кволість в усьому тілі. Зінько примітив, що приятель головою на котел обіперся, оскарда випала з рук. Мов безвільне тіло стало, зігнулося, застигло в незручній позі. Зінько з острахом позирав на Оверка, закричав придавлено, злякано. Оверко, певно, не почув його, тільки блимнув безвиразно, косо білим оком. Зінько зачав сіпати приятеля, тоді тіло його безвільно посунулося. Зінько несамовито гукнув, що Оверко кінчається. За пекельним шумом не чути було його слів. Зінько кричав, штовхав сусіднього хлопця, той позирнув на Оверка, став собі кричати. Та хлопці коло отвору не хотіли з котла вилазити, сміялися: що, мовляв, припекло? Хитрують, хочуть, певно, помінятися місцями? Нема дурних. Левко наказує нікому не вилазити. Знають вони ці звичайні хитрощі поміж хлоп'яків.

Зінько гатив оскардою по котлі, несамовито кричав: — Пустіть, вилазьте!

Зачав тиснути на сусіднього хлопця, той собі, аж крайні хлопці, гадаючи, що приятелям хочеться пограти в «тісної баби», влаштували цілу забавку. Обіпертися ніяк, курушки погасли, хлоп'яки товклися, галасували, мов у пеклі. Не знати, чим би це кінчилося, аж тут пішла вода

з вентилів — механік помилився. Хлопці підпливли, вискочили з котла.

Зінько тоді з великими труднощами, не розгинаючись, зачав тягти Оверка. Було тісно, незручно. Ні впертися, ні взятися ніяк. Зінько весь забовтався, насилу витяг приятеля.

Злякані хлопці обступили Оверка, що на свіжому повітрі стрепенувся, тоді знов лежав без пам'яті. Хлоп'яки безпорадно топталися, не знаючи, що діяти.

Мов кризь сон, Оверко почув гамір, що наче пробуджував його, знемога повила тіло, морок розривався — хлопець приходив до пам'яті. Відчувши запах кріпкого бакуну, Оверко розплющив очі, лежав нерухомо. Сивоусе лице співчутливо схилилося над ним, гримучий, лагідний голос зогрів душу.

Оверко хотів підвестися, та не міг, безпорадно блимав мутними очима. Кошавий літній робітник підвів Оверкові голову, приклав до отерплих губів кварту холодної води. Оверка занудило, безвільне тіло розпласталось на траві.

Прийшов фельдшер, від гострого запаху нашатирю Оверко пробудився, засльозеними очима обвів стурбоване товариство. На залипле порохнявою лице набігла винувата усмішка.

Механік шумливо виявляв серед робочого люду свій клопіт — халепа, морока! Щоліта нападсть з отими котлами. Непритомніють хлоп'ята. Хоч гвалт кричи! Оверкові непосильна робота в котлах, — прийшов механік до висновку, — надто кволий.

Слова ці тяжко вразили Оверка. Краще б він зовсім не приходив до пам'яті. Страхала думка позбутися знов роботи. З чим він додому прийде і як стане дивитися людям в очі? Ні до чого не здатний.

Оверко завіря механіка, що робота зовсім не тяжка йому, то все з незвички. Надто накурився...

Механік, проте, неухильно своє веде: нема тут роботи для нього! Надумав звільнити Оверка з заводу.

Куди Оверко дінеться?

Оверко завіря механіка, що він не в котлі вчадів, — ще до того він сп'янів, як ішли на завод, із хлопцями випив...

Оверко не знати що верзе, безпорадно позирає на робітників, які кидають неприязні погляди на механіка.

Дарма що світ зажовк, ноги стали хиткі та кволі, по тілу розлилася втома, Оверко вдавав надто безпечного

роботягу. Чи йому первина? Чи він не звик до непосильної роботи? Він хоч зараз полізе...

Аж звеселів, здавалося, хлопець з тої пригоди. Щоб не подумав механік, мовби Оверко злякався, слабкий чи несмілий.

— Я трохи спочину і буду робить, — сказав Оверко. Проте відчув: руки немов кріпкі, а підвестися несила.

Сивовусий лагідний робітник, що приводив Оверка до пам'яті, відказав механікові: не від того знепритомнів хлопець, що зголоднілий чи кволий. Нелюдським трудом капіталісти морять наших дітей!

Слова ті Оверко не раз чув від коваля Кузьми. Тепер про це говорив літній робітник, що наче за рідну дитину мав хлопця. Оверко дізнався, що це й був Миронич. Кому ж бути? Найстарший в робітничому крузі. Робітники із шанобою зверталися до нього, звідки і дізнався Оверко.

Очі Миронича набралися слізьми, спаленіло сухорляве лице. Безстрашним гнівним словом він проклинав Харитоненка, що непосильним трудом виснажує здоров'я дітей.

А як дійдуть ці слова до самого пана, вже тоді, певне, вирядять із заводу Миронича? Не знають страху Миронич із Кузьмою.

Оверко побачив, що робочий люд, згуртований і дружний, диха ненавистю до Харитоненка. Загрожували карою, розплатою. Вже на Полтавщині випаляють панські гнізда і на Харківщині панів вигонять. Скоро прийде край і Харитоненкові! — зовсім безбоязно і загрозово говорили робітники. Лише механік примовк, схмарнів. Кривий робітник вигукнув, що пора гострити ножі, і Оверко відчув, що людська душа гостра, як ніж...

Саме тому і не страшний Харитоненко робітникам, що єдині волею вони.

Миронич став на захист хлоп'яків, усі робітники оступили механіка, не просили, не молили, а зачали вимагати, щоб не давили дітей непосильною роботою! Не пеклися про панські бариші!

— Від самої куряви задихнутися можна!

— Гуд такий, що одурієш!

— Робота каторжна!

Механік безладно товкся, безпорадно розводив руками, відчуваючи силу робітничого гурту, не посмів перечити. Чи він ворог трудовій дитині? Хлоп'яком сам

намучився в отих котлах! Чи вони самі не проходили каторжної науки? Хто справиться, як не хлоп'яки? Що він може вдіяти?

- З дітей Харитоненкові вигода!
- Треба, щоб частіше вилазили на повітря!
- Освіжали легені!
- Не робили до перевтоми!
- Частіше спочивали!
- Безотвітне мале...

Робітники напали на механіка, щоб жалів дитячу силу. Довго не могли вломити механіка, щоб зоставив Оверка на роботі, не виряджав із заводу, не позбавляв куска хліба.

Механік аж упарився від тої суперечки:

— А якщо хлопець не видержить, хто тоді буде винуватий?

— Видержу! — зухвало відказав Оверко, сповнений подиву з людей, що не вірять в його силу.

— А ти не гонися за панським рублем! — в'їдливо відказав Миронич механікові. Найстарший робітник на цукроварні, Миронич міг собі дозволити гостре слово.

— Куди хлопець дінеться босий, голодний? — доводили робітники.

— Хай пошука легшої роботи, — радить механік, не відаючи, що Оверка вже виряджено з плантації.

— Харитоненко лише про те і дбає, щоб більше дарової сили витягти, — глумливо твердить Миронич, — де легку роботу найти?

Зважаючи на заступництво Миронича і всього робітничого гурту, механік не звільнив Оверка із заводу, від чого хлоп'якові відлягло від серця.

Потім Миронич одвів хлопця вбік. Оверко плував ногами, точився, з великим зусиллям зберігав рівновагу, остерігався, щоб не розпластатися.

Миронич розклав перед зняковілим хлопцем хатній харч — запашний свіжий хліб, глечик кисляку, молоду цибулину, загорнуті в лопух ягоди. Наказав усе з'їсти. Перед тим дав жмут клоччя, щоб Оверко витер руки. І Оверко старанно, як це робили робітники, перетер кожен палець. Зголоднілий, заморочений, несміло одламавав шматок хліба. Миронич заохочував хлопця, щоб з'їв кисляку із цибулиною — корисно для здоров'я.

Це була правда. Після гострого, холодного кисляку Оверко враз освіжив, прибувала сила, а вже після білих

соковитих черешень зовсім ожив, приємна осолода розлилася в тілі, веселими очима дивився на світ, хоч в очах, правда, і стояли сльози. По жилах перебігло збудження, гарячою хвилею ходила хлоп'яча кров.

Миронич з утіхою стежив, як оживав хлопець, рум'яніло зажовкле лице, блискотіли очі.

Після ситної страви Оверка потягло до сну, хотілося розпластатися на траві, щоб одійшло мучене тіло, квота голова. Миронич щиросердо радить хлопцеві сьогодні до роботи не ставати. Проте Оверко хоч зараз у задушний котел полізе. Здавалося, нема милішого діла людині. Хіба він що, нездужа? В голові вже давно перегуло. То він надихався сажі. Учадів. З незвички.

Оверко був до краю зворушений тими турботами, що виявили робітники...

Ще справді подумують, що Оверко збоявся задушного котла!

А тут посходилися ще робітники, що працювали на ремонті заводу, саме наспіла обідня пора, оступили хлопця, зачали собі викладати перед Оверком на траву — хто яйце, цибулину, пиріжок, були навіть шматки сала. В Оверка розбіглися очі. Ніколи в нього не було стільки припасу. Він гукнув Зінька, що здаля не без заздрості стежив за Оверком. Зголоднілого приятеля не треба тягти, він у захваті від щедрих дарунків. Між ділом охоче розповідав, як урятував Оверка з біди. І раптом уся сумна пригода стала перед приятелями в надто веселому світі. Зінько зо сміхом розповідав, як хлоп'яки товклися в котлі, Оверко знепритомнів, а Левко не хотів нікого випускати з котла. Оверко пригадав, як його занудило, густа, їдка порохнява забивала дух, помутилося в голові і він втратив пам'ять. Тепер приятелям стане що розповідати. Зінько пригадує, як він силувався витягти Оверка. Якби не підплили водою, зайшовся б не один...

— Каторжний труд, — лише один висновок зробили робітники.

Та вже приятелі підкріпилися, і тепер їм сам чорт не страшний! Ще й стане на чорний день! Тепер друзі почували себе цілком спокійно. Бувало, вранці не відаєш, чи доведеться тобі сьогодні сухар перегризти. А тут які запаси, стане на завтрашній день! Забезпечені люди. Не турбуйся куском хліба. Стане ще будь-кого підхарчити. Чимала людям удача випала. Таланить друзям у житті. Тільки задобрювати Левка приятелі не стануть.

Оверко із Зіньком говірки, веселі, дотепами так і кидають, стали посеред людської уваги.

Оверка оступили, і він розповів, як його вирядили з економії без оплати. Полільники вимагали надбавки і людських харчів.

Про це знали на заводі. І про красне знамено... Забастовка полільників на плантації збудила співчуття. Харитоненко замотав людей штрафами, свавільною розправою. Це скільки економія вирядить заробітчанин без оплати, що виробили півліта? Скільки Харитоненко окраде людської сили? А скільки витягне злиденною оплатою? І нема суду, нема кари. З людських сліз пани наживають капітал.

— Є суд! — на безрадісні людські думки відказав Миронич. Гострим словом привернув людську увагу. — Суд народний!

Мов проясніло в очах людям. Кожен відчував свої жадання в тих словах. Кожен розумів, куди клонить Миронич — до боротьби з гнобителями.

Оверко потайки передав Мироничу ковалів дарунок і поклон, Миронич дякував ковалеві, що не забуває, не став розмотувати, роздивлятися, поклав між свої пожитки. Розпитував Оверка, чи давно він Кузьму знає, і хлопця не треба тягти за язик, розповідав усе охоче. Переказав, що зеленої неділі до Миронича прибуде гість, розповідь докладно, що і як треба діяти.

Віднині Миронич взяв Оверка під свою опіку. Як справляться з котлами, зачне робить цукроварня, обіцяв привчити до машини. І Оверко тепер витерпить знегоди, щоб стати на завод, робити під рукою Миронича.

Оверко скоро обвикся з тяжкою роботою. Справно володів оскардою. Щодня вдихав хмару куряви. При зустрічі з Мироничем навіть жартував, як дорослий: «Коли чумах втягнеться, так і смолу буде пити».

Від батька, кривого Сильвестра, перейняв ті мудрощі. Не веселила Миронича та поговірка. Хлопець затягся. Запапи очі. Нап'ялися тонкі жили. Повиступали гострі кісточки.

Миронич узяв за звичку підхарчовувати хлопця. В суботу водив додому, в сусіднє село, де Оверко розкошував на славу: їв затертий салом борщ, пив молока вволю, спав на запашному сні, купався в річці, ловив рибу, рвав ягоди. Ще й на завод тітка Ганна нав'язувала Оверкові клуночок — свіжу хлібину, глечик кисляку.

Вияснилося хлопчині небо над головою. Хіба самі знегоди людину обсіли? Оверко радів з того, що доля його звела з Мироничем. Скільки на світі чудесного люду! Саме тому Оверко і в задушному котлі часом пере-сильював знемогу.

ОВЕРКОВІ ДРУЗИ

Навіки западе в пам'ять вечірня польова дорога. Серед зеленого привілля думкам так просторо! На спорих сідають роси, примеркає день, зволене повітря освіжає... Миронич веде розмову про світову зорю, що скоро зійде, повчає Оверка, щоб не знав страху, борючись за правду. Добрим словом згадують коваля Кузьму, з яким Миронич, видимо, у великій дружбі. Миронич розпитував про забастовку на плантації, про красне знамено, і Оверко все докладно розповідав, як виквітчали сосну, співали бунтарських пісень, наглузувалися з економа, пригінчого і як грозилися борщ Харитоненкові на голову вилить. Вирвали надбавку...

Миронич в задумі слухав, тоді зауважив:

— Вже народ збира силу...

Миронич дізнався, що Оверко бував і на потайних зборах у лісі, і від того мов поріднилися вони. А до Миронича неділею також сходилися майстрові люди, заробітчани, були гості і з дальніх сіл, приходили сусіди. Клопітлива тітка Ганна вовтузилась біля печі, на столі пахтіла ситна риба, що вночі наловили Миронич з Оверком на Пслі.

Гості вели не буденні розмови — про ярмарки чи там храми, а гомоніли про політику, про землю, про восьми-часний день. І як нам панів приборкати, скинуть Харитоненка, вирвати землю. Із розмов Оверкові видно, що землі в людей обмаль, земля не прогодує, тож люди подалися на завод. А на цукроварні від зорі до зорі роблять, парко, задуха, всю силу витягне цукроварня з тебе.

Миронич наводить людей на думку: як стане восени цукроварня до роботи, будемо вимагати три зміни!

Декого сумнів бере: а як Харитоненко не згодиться?

Ніхто в хаті і голови довго не ламав. Не знають, що діяти? Забастовка! Хай тоді пан свистить над яром!

Пошрамований робітник приходить до висновку, що

ми-то без Харитоненка проживемо, а чи проживе він без нас? Хіба не знати, що пани-павуки живуть людським трудом?

Дехто називав Харитоненка дармоїдом, що вже Оверко не раз чув на плантації поміж полільниць.

Миронич подає значне слово: є люди, які гадають, що нам треба з самим поміщиком боротися, а не з самодержавством. Зачепіть тільки поміщика, побачите, що вам правителі скажуть! Церква прокляне, ще й благословить на розправу. Вже залили кров'ю города і села.

В хаті Миронича звикли до смілих розмов, та декотрі із селян про царів і попів говорити остерігалися. Та що могли сказати проти правди, яка проникла в душу, тривожила.

Люди зосереджено слухають, як Миронич читає «Искру», що Оверко приніс від коваля. Газета наводить усіх на роздум.

Ми-то робимо в полі, на цукроварні, а як доводиться шахтарям, що під землею, мов кроти, риються? Темно, як у могилі, світу-сонця не бачать, дихають црохнявою, що роз'їда легені.

Смертельна загроза завжди висить над головою шахтаря — од частих обвалів, вибухів, пожарів гинуть сотні людей.

На нафтопромислах у Баку робочому люду також не легше.

Капіталісту бариші дорожчі, ніж людське життя, — робить висновок Миронич. Власне, всі роблять такий висновок.

Сотні шахтарів, що не хотіли скоритися хазяйській сваволі, побитих, скривавлених, козаки загнали в Таганрог у тюрму. Сікли нагаями жінок і дітей, що ставали в оборону батьків. Робочою кров'ю залито Кавказ.

Така ж доля спіткала села, що не хотіли вмирати голодною смертю, розібрали в панів зерно для засіву на Полтавщині, під Харковом.

Чи люди не пересвідчилися, як правителі захищають народних гнобителів — шахтовласників, нафтопромисловців, поміщиків?

Коли Миронич став читати, що в Одесі на тютюновій фабриці навіть дванадцятирічні дівчатка збувають своє здоров'я, Оверкові на згадку прийшла Оленка. Дивно в житті буває, — з дня розлуки, мовчазна, сувора, завжди перед очима... Як витерпить без сестри? В роботі провор-

на, вдатна, нарівні з дорослими поле. В цей недільний день чи пере сорочки на Пслі, чи співає пісень над яром? Коваль Кузьма твердить, що з дитської сили фабрикантові і поміщикаві найбільша вигода... Основна робоча сила в економії — підліток. Часом і на фабриці. Це видно з того, що, коли дівчатка на тютюновій фабриці забастували, фабрика стала. Про це треба розповісти Оленці, як стрінуться. Чи стрінуться? Поліцаї бігали, ловили, тягли на фабрику дівчаток, менших за Оленку навіть. Проте дівчатка розбігалися.

По тих словах люди співчутливо поглядали на Оверка, що рано спробував заробітчанського хліба.

Він-то ще не рано. З восьми років діти пересильюються на заводах у Батумі, Катеринославі, Харкові — скрізь. Під палючим сонцем оббивають шлак від старої цегли.

Ох і набереться кривди хлоп'яча душа! Буде про що говорити з панамі, як виростуть діти!

Оверко знов пересвідчився, що трудові діти міста і села також споріднені долею.

Газета «Искра» — дороге слово руського робітника — западає людям у серце. Вже кара на панів не за горами, робочий люд збира силу, підточує царські основи, соціал-демократи ведуть народ на бій з самодержавством. Хатина Миронича, як і кузня Кузьми, злагоджує людські думки і заміри.

А тим часом плавна пісня в хаті зводиться, наростає, потужна, гримуча, як упаде дубина на царську спину... Деякі примовкають, кашляють, а баси ревуть завзято, грізно.

Часто співана в робітничому крузі, ця пісня вже докочувалася і до села. Могутня і гнівна руська душа буяла в пісні, грозила ворогам, кликала трудовий люд на розправу з гнобителями.

Хто не йде вулицею, чує в хаті Миронича гульбище недільного дня. Хіба в самого Миронича?

Слова Миронича навіки стають у пам'ять:

— Свобода нам потрібна, як хліб!

ПРОВЧИЛИ «ОТАМАНА»

Нудні буденні дні знов потяглися на цукроварні. Чад і кіпоть, шалений гуд і темрява. Оскарда із скреготом гризла навар, порохнява спирала легені. Сидячи в задуш

ному котлі, Оверко згадкою про шахтарів пересилиював знемогу. Часом йому надто кортіло порівняти свою долю із шахтарською. Як виросте, вбереться в силу, неодмінно поїде на шахту, буде вугіль добувати. А як же тоді кузня? Світ широкий, все принаджує хлопця, далєбі, тяжка робота не страшить Оверка. Хто побував у котлі, тому і в пеклі не страшно. Все можна здолати, перемогти, лише людська кривда гнітить хлопця. Лиха поведінка Левкова мутила душу.

Не те щоб Оверко відмовлявся від роботи в котлі. Навпаки навіть — він обвикся і сам визивався лізти в глухий кут, де найбільш сперте, чадне повітря. Треба ж кому-небудь туди залазити. Не кожен видержить, Оверко ж стільки вже надихався сажі, що його тепер ніщо не візьме. Інший з незвички може знепритомніти.

Механік надто незручно почував себе перед робітниками, що стали на захист підлітків. Добре пробрав старшого Левка, що був за наглядча над хлопцями, — не вмів ладу дати. Пригрозив вигнати, якщо хлоп'яки губитимуть пам'ять.

Левко зайшовся перечити механіку: а якщо набрали кволіх хлопців, при чім він тут?

Механік наказує, про людське око, довго не держати хлоп'яків у котлі, воднораз лає Левка за те, що хлоп'яки, мовляв, у роботі тупі, ліниві, довго вовтузяться, недбало роблять.

Левко хотів догодити механіку, скоріше роботу вправити, — за те йому нагорода випаде. А тут Оверка лиха година принесла. Сам знехотя робить, ще й приятелів намовляє, щоб не переривалися на пана. З ним прикрості не оберешся. Сам не хоче старатися, ще й хлопців гуртує, вимагає, щоб частіш вилазили на повітря, освіжали легені. «Каторжний труд». Заводить розмову про забастовку на плантації, про красне знамено, як заробітчани вирвали в пана надбавку і як робочі на заводах борються за восьмичасний день. А ми в котлі від зорі до зорі робимо.

До чого це? До заводських робітників себе прирівнює!

Левкові і без того добре платять, і він не стане потурати дуже розумним. З кого спитають? Хто одвіт держатиме? З кого стягнуть за негідну роботу? Левко не хоче позбутися заробітку! Якщо хлопці не робитимуть до впаду, він найде на них управу.

— Механік товстий, в котел не влізе,— Оверко взяв на глум Левка, збудив сміх з-поміж хлопців.

Левко затаїв неприязнь до Оверка, який збудив увагу на заводі, мало сказати — повагу, прихильність великого робочого кола. Недавно прибув, а вже найшов захист.

Левко порішив вижити Оверка із заводу. При всякій нагоді допікав йому. Загонив у глухий кут. А назад не випускав. Вже не один роботяга задихнувся в тому котлі. Хлопці знали: хто не задобрить Левка, не поставить могорича, того він не милує. Чіпляється. На шкоду робить. Може із світу звести.

Три літа Левко терся на цукроварні, набрався звичок у пригінчих, а тепер сам править мовби за рядчика. Верховодить хлоп'яками. Кого не злюбить — допікає. Виморує. Мстить. Моя тут воля! Мое право! Я отаман!

В задушному котлі Оверко часто мріяв про чисте поле, зелене привілля, та на згадку приходив Нестір, тьмарилося сонце.

Оверко кріпився. Зносив кривди «отамана», що вислужується перед начальником. Терпів. До пори. Адже приїде колись край людському терпінню.

Приятелі рішили провчить клятого «отамана». Затаїли помсту до неділі (теж треба мати волю). І якщо Оверко сам не осилить Левка — надто дужий він, — чи треба казати, що Зінько у важливій нагоді завжди пособить. Довго радилися, поки вигадали спосіб, що не кожному прийде в голову.

Неділею хлоп'яча ватага зібралася на Псел (довгождана пора!). Набрали в торбинки харчів, ішли польовою дорогою, мило розмовляли, втішалися зеленим привіллям, а вже як збігли в яр, тоді зачалася...

Як завести бійку, чи не знали наші батьки, діди?

Нехитро, незграбно враз напасти кожен зможе...

Всю дорогу Оверко, мов ненароком, наступав Левкові на п'яти. Виводив його, так би мовити, з блаженного супкою. Такої непошани Левко не міг стерпіти. Озлився, спаленів, з лютою лайкою налетів на Оверка, з дужими кулаками, щоб притовкти. Та сталося диво: Оверко так огрів торбинкою «отамана», що тому аж в очах потьмарилося. Зінько з другого боку луснув Левка по спині, аж загуло. Левко вигнувся, забило йому дух, скрикнув, боляче скривився, безладно вимахував руками. Сталося негідне, неждане. Людина, що держала в страху весь

гурт, тепер сама благала пощади! Жалюгідне видовисько! Здаля дивитися за веселою юрмою не можна було без заздрості. Хлоп'яки гасають, пустують, вигулюють недільного дня. Левко не міг прийти до пам'яті, ляскали торбинки, аж вогні мигтіли в очах, він ізвивався, кричав, благав і плакав — нічого не міг вдіяти проти товариства, що зладилося. Швидкі ноги врятували «отамана».

Друзі втішно відсапувалися, всю дорогу згадували та вихвалялися, як били та молотили. Веселими очима дивилися на світ. Добре провчили «рядчика». Віддячили за всі кривди, що чинив він. Наш порядок тепер буде. Свій закон заведемо. Через кожну годину — вилазь на повітря! Освіжай легені! Не будемо задихатися в котлі, робити до перевтоми, поки в голові не потьмариться.

Молотили, ще й приказували: будеш прислужуватися Харитоненкові? Запобігати панської ласки?

Вправили ума Левкові.

Коротке людське щастя.

Другого дня хлоп'яків потягли до одвіту, поставили перед гнівні очі механіка, що, вислухавши скаргу, напав на забіяку Оверка:

— Чим побито Левка?

Оверко ніяк не розгубився.

— То ми гралися.

— Добрі забавки, що від них мало ребра не полаmano людині! Все тіло в синцях!

А тут ще Левко — певне, щоб механіка розжалити, — стогне, гнеться, мнеться — мало печінки не відбито...

— Чим Левка побито? — допитується механік.

— Він сам напав на мене, — доводить Оверко.

І це була правда. Товариство могло засвідчити.

Механік спочутливо роздивляється вицяцьковану спину Левкові, допитується, чим побито його.

— Торбинкою, — невинно відказує Оверко.

І це теж була правда. Хлоп'яки могли засвідчити. І навіть сам Левко що міг сказати проти правди? Кривиться, червоніє, ніяковіє, мусить зізнатися: справді торбинкою побито його... І те зізнання хлоп'яки сприйняли надто прихильно. Безневинні забавки! Відки кому знати, що в ті торбинки накидано битої цегли? Приятелі, звісно, того не виявляли, щоб не довелось відповідати.

Механік осердився. Надумали затуркати голову поважній людині. Механік пересвідчився — лихої вдачі хлопець Оверко! Сумирний, слухняний, а насправді...

Хто на небезпечні думки наводив хлопців — про непоко-ру, забастовку? Хто розводив балачки про «каторжний труд»? Харитоненка хто називав дармоїдом? Розпустив страмного язика. Так договоритися можна до чого?

Як би там не хитрував Оверко, не гуртував своїх прибічників, його було виряджено з цукроварні як небезпечного заводія та забіяку. І знов без оплати! Нема місця на землі людині. Скрізь женуть його. Невжиточний хлопець. Хоч кризь землю провалися. Або ж терпи.

ВІЧНИЙ БУРЛАКА

І знов перед очима розкинулися зелені береги, розбіглися Харитоненкові ліси і луки, гушавиною повилася чудесна ріка Псел. Ясне сонце світило над головою, вигнанець плівся полем, густий росяний дух хліба бентежив душу. Сумна доля, видно, судилася Оверкові — вічно блукати по світу. Додому хоч і не вертайся голий, босий. Цілу зиму знов ходи в полотні. Ні взуться, ні одягнуться. Світи грішним тілом. Без чобота яка тобі шана? Яка слава? Вік роби на ту одежу, без якої не заробиш знов-таки на одежу. На печі цілу зиму не всидиш. При одержі Оверко і зимою заробить може. Без чобіт ліс рубать не підеш. Дров на зиму не придбаєш. Без одержі яка з тебе поміч при домі? До млина чи до олійниці не поїдеш. І в економії не заробиш. Дома сидить нічого. На злиденному полі і батько з матір'ю вправляються.

Навкруги стільки дзвону, стільки гомону, сюрчить повітря, виспіває птаство, рясні барви милують око. Світ широкий, а діватися нікуди. Хоч з мосту та в воду...

На згадку Оверкові приходив коваль Кузьма, і це вертало хлопця до пам'яті. Кузьму тягали по тюрмах, гнали із заводів і тепер скрізь переганяють... Кузьма скрізь дорогий гість на землі. З піснею б'є в кузні молотом. Жартом, сміхом перемовляється з людьми. Поневіряння не зломило коваля. Сказав при уряднику: «Правда і в воді не тоне, і в огні не горить». Заробітчани на власні вуха чули. Саме плугатарі прибули клепать лемеші. Оверко приніс лагодить сапачки. Мов і небагато сказав коваль, проте навіки запав людям у пам'ять веселий погляд, глумливий голос коваля. Не скоряється перед урядником. Насумрений крем'язний урядник Муха неприязно слухав. Певне, хотів застрахати коваля і людей. Не зігнути коваля. Мов і нічого незвичайного не сказав він, але то лише здається. Ковалеве слово стривожило заробітчанські

душі. Посіяло віру в перемогу правди, що така ненависна панам. Коваль б'є молотом у кузні, — звичайно б'є? Молот б'є, видзвонює: «Правда і в огні не горить, і в воді не тоне». Чи під силу ворогам змагатися з ковалем?

Вороги ходять похмурі і люті, як вовки, мов відчувають свою несилу. І нічого вдіяти ковалеві не можуть, бо що, мовляв, проти закону сказав він? Нічого особливого... А сказав насправді коваль дуже багато. Хіба не відомо, що в народі на душі? Про яку правду народ мріє? Скрутить шию панам і правителям. Вигубить усе панське кодрло! Взяти в свої руки землю і заводи! Ось про що насправді народ мріє. Ось про що насправді молот видзвонює в кузні. А вряднику і невдогад... Люди то знають. Глумливо кивають на врядника, що неприязно блимає баранячими очима.

А до коваля Оверко не наважився піти. Ну як він тепер ковалеві перед очі стане? Наробив бешкету на заводі, побив «рядчика». А інакше вдіяти Оверко не міг.

Душа не терпить кривди. Кузьма сам розповідав, як робітники на заводах вивозили на тачці панських прихвоснів на смітник. Та ще серед білого дня. При тій розмові в заробітчанській душі западала приємна мрія, точилися розмови:

— А що, хлопці, якби і Нестора нам турнути в яр? Щоб аж загуло?

В провалля, правда, не скинули, а поночі з греблі турнули. Нестір ішов п'яний від куховарки. В ставу глибоко і грузько, проте і Нестір не низькорослий, довго бовтався, з переляку кричав «рятуйте», поки сам-таки виліз. Чи дуже полегшало заробітчанам? Нестір ще дужче озлився. Та поночі вже боявся ходити.

Робітники ж серед білого дня всім цехом скидали хазяйських прихвоснів на смітник. Теж треба смілість мати. За смілу боротьбу проти панського порядку і зігнали коваля з заводу. Тепер ходить з «вовчим білетом». При тих словах кого моторош не візьме? Щось жахливе, неосяжне крилося в цьому. Оверко не раз чув розмови між заробітчанами про той «вовчий білет», мов про якесь тавро чи прокляття.

Як на Оверкову думку, і гадати тут нічого. Справедливе серце б'ється в ковалевих грудях, повне зненависті до всього панського роду. Непокірний здирщикам коваль.

І тепер урядник і стражники наглядають за Кузьмою, перепитують заробітчан, чи не бунтує він людей. Хто скаже?

Оверко сам чув... Мало що Оверко знає? В лісі збираються, коваль призиває сільський люд на боротьбу з панамі. Читають листки, що зветься прокламаціями, від яких панам моторошно стає, бо на тих листках написано: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» На боротьбу з капіталом, значить, єднайтеся.

Якби довідався Нестір або урядник, не здобрувать би ковалеві. За Кузьмою стежать, з ким він водиться, куди ходить, з ким горілку п'є і які веде розмови. З усім заробітчанським людом коваль дружить. Сотні заробітчан прибувають до кузні — в того леміш затупився, в того вищерблена сокира, зламався наральник. Кузьма всім дає раду. Мало яких справ не буває в людей — господарство велике. Кузьма хитрий як біс. Не округить ворогам коваля. Мов нічого не знає і не відає, з кузні не вилазить, лагодить реманент, світу божого не бачить. А тим часом непомітно наводить людей на визвольні думки. Оверко сам чув, як коваль на березі Псла закликав селян разом з робітниками боротися за своє право, причім кинув незвичне для людського вуха слово — закликав до боротьби «організованої». А що то за право, люди добре знають, давно мріють: зломити шию панам і правителям. І хоч забастовка скінчилася для верховодів сумно — вирядили без оплати, — проте хто про це думає? Заробітчани здобули, може, перший досвід організованої боротьби з паном. Пересвідчилися, що проти згуртованої сили, чи то, як каже коваль, організованої, пани нічого не вдіють. А що, якби організувалися всі села, об'єдналися з руськими робітниками?

Оверко всього не пригадує, що коваль Кузьма казав. А ще тоді якби з'єдналися всі народи, що зазнають кривди і гніту від поміщиків і царя, який сам є найбільшим поміщиком. Що б тоді було? Тут перед Оверковими очима замигтіли дивні вогні: мов крізь туман пробилосся і зазяло повноголосє дзвінке слово «революція».

Чого ж бо врядник і стражники приглядають за ковалем? Щоб не піднімав людей проти Харитоненка. Щомісяця викликають до справника.

Та вже, звісно, наражати на небезпеку коваля Оверко не стане, — Нестір побачить його в кузні і скаже: коваль збирає самих непокірних, що ніде не вживаються,

бунтують заробітчан, підбивають на забастовку... Тоді ковалеві не здобрувати.

Непокора, правда, ще не цілком виразна, бродить у хлоп'ячій душі...

Тяжко було кидати дорогих друзів, та що ж діяти? Далєбі, туга давить серце, як у тої дівчини...

І лагідного Миронича Оверко теж не стане турбувати, накликати біди — і без того не в пошані він перед начальником. На заводі змалку спробував, що то за гіркий цукор, набув знання — досвідчений майстер, — тому начальники і терплять його. Повік Оверко не забуде доброго слова, що почув між робітниками на заводі. За рідного батька Миронич був хлопцеві, і тепер Оверко голову лама — чим людей віддячити? Як виросте, заробить грошей, непременно прибуде з дарунками до Миронича в гості. Лихий тільки знає — не щастить ніяк Оверкові на ті заробітки. Чи так довіку буде?

Оверко бреде полем, пилюга припікає ноги, зрідка стрічаються подорожні з нудними лицами, певне, гадають: з буденними замірами плентається хлопчина. І ніхто не відає, що світові думки бентежать душу хлопчини.

Польова вибоїста дорога... Хто міг знати, куди виведе вона людину і що спіткає її... Часом не виведе та дорога у великий світ?

За мріями Оверко і незчувся, як вибрів на битий шлях, що вів через ліс у велике село, де Оверко надумав пристати, як порадили йому люди.

Лісова сутінь освіжила тіло, прохолодою війнула з річки, аж у голові помутніло, крізь гущавину миготіло привабливе плесо...

Оверко поклав клуночок з пожитками на чистий пісок, а сам кинувся у воду. По тілу розлилося приємне збудження, вияснилося на душі, і хлопець з відраддю ляснув долонею по воді. Забрів у затоку, рясне баговиння парувало задурливими пахощами. Рвав квіти, що тяглися з самого дна довгими стеблами. Посеред річки плюскався в прозорій воді, що збадьорювала і немов додавала сили. Виправ завожену сорочку, простелив на траві, а сам закріпився в гарячий пісок, задрімав. Чи дозволено людині по трудових днях і тривогах хоч часинку спочити?

Вистигав колос. Нестір був лютий — жнива наспівують, треба повірити буряк. Обіцянками, погрозами підганяв дівчат. Оленка теж намагалася впасти в око Несторові, хоч у душі таїла неприязнь. Вертка, жилага, дарма що мала, нарівні з дівчатами поле. І ніхто не пособля їй тепер. Ще, може, справді на покрову принесе дарунок, шмат ситцю, — слава на все село.

Думка про вигнанців тривожила Оленку — де ділися вигнанці? Дівчата росли, дужі — не пропадуть. Гірка хлоп'яча доля бентежить Оленку. А тут ще погані чутки пішли про Оверка. Нестір ніби бачив його в лісі. Вештається в ярах. Бурлака і єсть. При тому Нестір сумрив лице — мовляв, нечисте діло затіяв хлопець.

— І чим він живе? — непокоїлися дівчата.

Одні казали — дику ягоду вибирує, їсть гриби. Другі... Чутки всякі ходили, боляче разили Оленчине серце. Коли неділею дівчата зрядилися до Псла прати сорочки, Оленка прихватила сухарів, грудку каші, цукру, шматок оселедця, що приховала з обіду, харчів набралосся чимало, блукала лісом в надії зустріти Оверка. До вечора тинялася. Співала, вигукувала. Прислухалася, як луна переливалася лісом. Зривався птах, Оленку брав острах. Скільки принад для веселої дитячої юрми було завжди в лісі. Чому ж тепер Оленці моторошно? Ліс густий, як ніч, і тихий-тихий, лісова прохолода клонить до сну. І де той Оверко ночує? Барліг вимостив собі, курінь поставив чи, може, де на дереві?

Надвечір Оленка рясною межею верталася в табір, стелилися густі пахощі польових трав, смуток осідав на душу.

І з чого той Оверко живе? — турбували думки Оленку. Недруги розпускають лихі чутки. Одні казали, мовби ремінні віжки він украв, продав, тепер волочиться. Секлета твердила, наче ярлики в якоїсь дівчини він вирізав, гроші в конторі получив на них. Лихі язики що тільки не вигадують, яких тільки небилець не зведуть на порядного хлопця!

Незрозуміло було: і хлопець чесний, справедливий, а скільки вже ворогів нажив!

Та незрозумілого нема нічого: саме тому і нажив. Вдачею непокірний, не підлабузник Несторові, сам не терпить кривди і других наводить на боротьбу із здирщи-

ками. Оленці вже також видно: пани рясно забур'янили землю кривдою. Харитоненко тягне соки із заробітчан. За що і Оверка скарано? Христю з Веклою? Що подали голос на захист заробітчан. Оленці тепер це ясно. Та поки що доводилося терпіти. До пори. Сподіватися на визвольні дні. Що самі, як Оверко казав, не прийдуть, а треба повести криваву боротьбу з панамі і, — аж боязно подумати, — з правителями. Як робітники на заводах. Оленка сапачкою землю струже, а на думці своє має. Немов розкрилися очі на світ дівчинці.

Мало не щовечора сходилися заробітчани в гурт, розсідалися над яром, розмови про трюх вигнанців не вщухали. Посмутила всіх жорстока розправа над людьми. Оверкова доля непокоїла заробітчан. Дівчата між собою раділися, як допомогти хлопчині. І як напасти на його слід. Спочутливо позирали на Оленку, що хмурилася під тими поглядами. Знаючи чесну хлоп'ячу вдачу, заробітчани не вірили побрехенькам, що зводили недруги на Оверка.

Свої невеселі думи дівчата вплітали в пісню. Яких тільки не співали пісень! Оленка вже наслухалася досхочу. Знов-таки про милого... Про що можуть співати дівчата! Ой мій милий на роботі, на ливарному заводі, ой він робить-виробляє, труби мідні виливає... І Оленка також мусить співати, коли вона справжня строкова... Оленка зроду не чула на селі, з-поміж хазяйських дівчат, таких пісень. Оленці, звісно, рано ще мріяти про милого... Дивна пісня, дивні слова. Що за труби, та ще й мідні? Скільки на білому світі незнаного, загадкового! Оверко — той напевне знає. Де він тиняється? Хоч би подав звістку про себе. Чи найшов заробіток? Хто його обпирає, приглядає хто за ним? Чи ситий? Чи є над головою захисток? І як додому з голими руками прийде? Розвіяв марно силу на заробітках. А тоді як жить? Батько шукуру здере. Оверкові ганебно сидіти на печі цілу зиму, треба дбати про кусок хліба. Якби хто знав, як Оленка мучиться душею.

В НАЙМАХ У ДЕРИШКУРА

Оверко тим часом у наймах пас скотину в Деришкура, що своїм господарством славився на весь повіт. Багатий рід Деришкурів розповзся скрізь, прибирав до рук земельку, що збували знедолені люди, сплачували недо-

їмки, а самі зряджалися туди, де нема поміщиків, у Сибір, шукати долі. Виряджалися, звичайно, ті господарі, в кого була молода сила. Потрапляли і в Сибіру до рук Деришкурів, що надто раділи переселенцям — прибувають дарові робітники. Про це докладно розповідав людям коваль Кузьма: як поневірялися люди в дорозі, хворіли, гинули, деякі оселялися, а деякі назад верталися знесилені і голі...

Оверко на взліссі пас скотину. Смалило сонце, куняло птаство, надходила обідня пора. Скотина напаслася, вгамувалася, і Оверкові теж можна перепочити, менше біганини, на часинку можна зібратися з думками.

Непомітний собою хлопчина, чи міг гадати Оверко про всі ті небилиці, що звели на нього в економії недруги? Хто його пам'ятатиме? Хіба Оленка коли-не-коли згадає. Чому Оленка?

Заробітчанський хліб скрізь гіркий — скоро пересвідчився Оверко.

Сухорлявий літній господар Карпо з недовірою поставився до хлопця. Довго розпитував, як він забрів у дальнє село і хто його батьки. Вивідував:

— А за що тебе зігнано з економії, хлопче?

— Не догодив пригінчому...

— Без оплати?

— Без оплати.

— Так ти і мені не догодиш, — відказав Деришкур.

Завіряв, що пастух йому не потрібен, хоч Оверко перед тим дізнався в сусід, що пастух у Деришкура не вжився.

Оверко звернув увагу на те, як сусіди жально похитували головами, коли дізналися про намір Оверка найнятися до Деришкура.

Пишна рум'яна дочка Любка з нехтуванням дивилась на хлопця:

— Такий малий? Що він у нас робитиме? Та його вітер занесе! Зовсім малосильний.

Пристаркувата, але проворна господарка Мотря собі відраджувала Деришкура:

— Нам якби такий, щоб укосив сіна скотині, на жнивах поробився.

Любка з нехтуванням додала:

— А то хтозна-де він волочився і за що його зігнано. Може, нечистий на руку?

Образа давила горло хлопчині, на очах виступили

сльози, проте Оверко завіря господаря: хоч він і не рослий, зате силу в руках має — не первина і за плугом ходить, і косу тягать...

Гвалт знявся в хаті. Дівчина Любка на сміх хлопця взяла:

— Косар коло миски?

З усього видно — не потрібен Оверко в цій хаті.

Осмучений Оверко завернув з двору з безнадійною думкою: куди податися, де шукати захисту? Вже не про заробітки Оверко мріє, бодай прохарчитися до осені. Дома однак робити нічого хлопчині. Не вертатись же додому з голими руками, бути дармоїдом при хаті.

Деришкур, з жалю, видно, гукнув Оверка, довідався про біду, згодився дати хлопчині притулок. Треба зарятувати в негоді хлоп'я, аякже! І святе письмо каже — помагай ближньому... З чого Оверко мав нагоду пересвідчитися, що то за побожна людина Деришкур.

Господар згодився взяти Оверка за пастуха до скоту.

— А що ти, хлопче, заправиш з нас? — питав він хлопця.

Хатні насторожилися, з цікавістю оступили пастуха, чекаючи на відповідь.

Оверко байдуже махнув рукою, засоромився, мов дівчина, виявив заробітчанську щедрість. Що він може заправити? Хлопчині аби прохарчиться.

Деришкуру це, видно, сподобалося, і він наказав господарці дати хлопцеві їсти. Мотря налила миску рідкого, гострого кисляку, одрізала шмат хліба, що аж заскреготів під ножем, і Оверко пожадно допався до страви, бо справді-таки виголодався.

Мало не з милості Деришкури взяли хлопця, щоб не пропав з голоду, — що Оверко справді міг заправити?

Отже, Оверко мусив старатися, догоджати господареві, щоб не позбутися шматка хліба, бо тоді куди дінешся?

А в голову мимохить западали думки про людське безправ'я, залежність од шматка хліба, що Харитоненко та Деришкур прибрали до своїх рук.

Простора, під цинком, хата, дубові господарські будови, теж під залізом, — багате дворище Деришкара. Великий, обнесений парканом сад, в який Оверкові і заглядати заборонено — бодай яку ягоду не з'їв. У саду пасіка, коло якої порядкує сивобородий дід. Люті чорні пси на ланцюгу стережуть дворище.

Тяжка пастухова доля, мало хто відає! В Деришкара

сила скоту, треба напасти, приглянути. Поки завернеш корову — теля в ярині, побіг до теляти — порося в житі, завернув порося — друге в ячмені риється... Коні-то путані, далеко не зайдуть, а лоша так і норовить у шкоду. Приглядай, щоб корови в болоті не загрузли та щоб не об'їлися болотнівки, щоб не обдуло... Хотів свиням до ніг колодки почепити, щоб не дуже бігали, — побачив Деришкур, зачав лаяти: щоб покалічили ноги? Ти, я бачу, хлопче, добре ледащо. Молодий, побігаєш!

А тут ще Любка гусей на болото вигнала з молодими гусенятами, щоб приглядав. Качки-то у воді плюскаються, визбирують ряску, а гуси так і тягнуться в шкоду. Раз побачив сусіда, що гуси скубуть молоде просо, прибіг засапаний, розлючений, зачав Оверка батогом шмагати. Очі господареві налилися кров'ю, аж запінився — так лютував господар.

Не так від болю, як з образи Оверко заплакав. Мов не батіг, а лихі сили сичали над головою...

Далебі, на тому безлюдді занидіти можна. Оверко часто витав думкою поміж добрих друзів, що не відають, як він поневіряється. І добре, що не знають: надто жаліслива Оленка, навіщо дівчинці серце краяти? Самій хоч і невесело живеться, зате в гурті...

Скотину нападе гедзь, корови біжать у жито одганяти злу муху, — як спиниш, приглянеш? Просив, щоб спутали корів, — Деришкур нагримав: щоб у болоті загрузли?

Приглядай, щоб корова ріг не зламала, — б'ються між собою.

В обідню пору, коли скотина напасеться, часинку перепочинеш. Оверко, з нудьги, певне, сплів яскравий вінок, хотів бичкові на роги почепити — звичайна поміж пастухів забавка. Треба якось розважитись людині. А бичок з'їсти вінок хоче. Оверко не дає. Бичок розсердився, лобом як улупить, збив з ніг хлопця, придавив до землі, зачав м'ять, качать. Оверко і стогнав, і благав, ледве вирвався, набрався страху. Добре, що бичок не взяв на роги. Мало ребра не поламав. Сам Оверко і винен.

Виряджаючи пастуха, господарка давала на обід йому зо дві картоплини і квашений огірок. Огірок плюсклий, згірклий, вже затхнувся, не йде на душу.

Любка втішала хлопця:

— Почекай, скоро поспіють вишні, вже паліють, тоді ситніший харч стане.

Оверкові на згадку приходили два люті чорні пси, що стережуть сад.

Увечері, поки приженеш скотину, теж набідкаєшся: приглядай, щоб корова не наступила гусеня і щоб свині не побігли на картоплище. Правда, перед вечором Любка завжди виходила назустріч до череди.

Оверкові стало зрозумілим, чому жоден пастух не вживається в Деришкура.

Любка з наймичкою доять корів. Оверко ж носить воду, рубає дрова, дає скотині на ніч корму, топчється до пізньої пори. Ще й удосвіта треба встати — із хліва гній викинути.

Господарка втішала:

— Косарі косять сіно, згодом легше стане.

А там жнива. А там... Раз Оверко заспав. Ніч була місячна, цілу ніч з наймитами складали на току сіно. Не вспів прилягти, як з голови до ніг обдало холодною водою. Зі сну Оверко мало не одурів, з переляку несамо-вито закричав. Щирий дівочий регіт вернув хлопця до пам'яті. Простоволоса Любка, рум'яна та дужа, стояла з відром над Оверком, на сонці горіла руса коса, дівчина потішалася:

— Це я тебе збудила, щоб не спав довго!

Звичайні хазяйські «жарти».

Мокрий як хлющ, Оверко погнав череду.

Велике господарство Деришкарам вправляли двоє наймитів. Парубок Тимофій був неговіркий, вироблений, крізь сорочку випиналися кошаві груди, навіть позначалися ребра, він ядушно кашляв, проте косар з нього був жилавий і невтомний. І ставна чорнява дівчина, вже під літами, Оксана — чимало таких дівчат блукає по світу. За проворними руками її в роботі часом не встежиш. Людям не випало, видно, щасливого дня в житті. З ними Оверко скоро здружився, за щирою розмовою не раз минала ніч.

Оверко дізнався, що на Деришкура працює мало не все село за відробітки, позику: вправляють поле — орють, сіють, косять, возять. Самою молотаркою Деришкур скільки надбає робітників? А вітряк? Олійниця? Крамниця? Все село в боргу перед Деришкауром. Як той павук, оснував село...

Оверкові теж було що розповісти друзям. Як зладилися дівчата на буряках, не стали до роботи, об'явили забастовку. Ще й красне знамено викинули! Дивне, хви-

лююче почуття навіки запало в душу. Провчили панів! Назнущалися вже як хотіли з Харитоненка. І шпурляли грудками в борщ — не страва, а помії. Грозили той борщ Харитоненкові на голову вилить. Незабутня хвилина! Хто смів коли про це думати, не то що прилюдно заговорити! На повний голос! Проклинали Харитоненка вже як хотіли. Вирвали надбавку і ситніший харч. Що значить організована сила! А Деришкур чим нас годує? Якби нам ще й Деришкура провчити!

Після тої розмови було над чим помізкувати! Глуха сторона, — що люди знали, відали? Прокламації читали? Ковалеве слово збентежило молоду душу, зародило надію на визвольні дні. Навело на непокору. Збудило волю на розправу з гнобителями.

Біда Оверкова, що грамоти не знає, а то написав би прокламацію і роздав по селах. А в тій би прокламації все списав: як Деришкур обдирає заробітчан, знущається над людьми.

Розкрив би селянам очі, щоб пробудилися і спалили Деришкурів млин, а урядникові і стражникові щоб причепили камінь на шию і турнули в воду.

ЗНОВ СЕРЕД ЗАРОБІТЧАН

Дівчата таки вблагали Нестора, щоб прийняв Веклу з Христею. Полільники не забули вірних подруг. Підморгичили пригінчого. Не те щоб вигнанці тинялися без діла — по околишніх хазях поденно пололи, — та не хотіли кидати зароблених грошей в економії. Чому прийняв Нестір дівчат? Над тим довго ламали голови.

В неславі був тепер пригінчий перед економом. Полільники Несторові розбігалися. Заохотить тепер нелегко було яку дівчину сюди — скрізь рознеслася лиха слава про Несторову плантацію, як і про самого пригінчого. Чим дівчат годують і як поводяться з людьми. А тут жнива наближались. Нестір знав, що Христа з Веклою в славі між дівчатами. Нічого не втратив з того Нестір, ще й могорича поставлено йому. Всі побачили зайвий раз його силу. Хоче — карає, хоче — милує. Розмова з дівчатами була коротка. Хочуть стати на роботу? А полільники поведуть за собою?

Подруги не гадали, що відновлять їх на роботі з такою умовою. Хіба досі забули ту неприязнь, що здобула

Секлета своєю догідливістю пригінчому? Мало грудок, прокльонів падало на неї? Свою совість вони продадуть за п'ятака? Христя спалахнула гнівом і хотіла гостро відказати пригінчому... Векла попередила подругу: якось зладимо...

Нестір просіяв: вламав упертих дівчат.

Векла вмовляла подругу:

— Нам аби на рядки стати. Зароблені гроші щоб не пропали. Не діжде панський мисколиз, щоб ми догодили йому.

Того дня дівчата завзято пололи, дружно з піснями проходили рядки, шанували своїх верховодок. Нестір вдоволено ходив між рядками — старанно дівчата роблять, покірні, слухняні, не сперечаються з ним, сапачки жваво гризуть землю. В останні дні перед жнивими треба перевірити буряк. Нестір таки не прогадав, що взяв Христю з Веклою.

Згодом і за Оверка дівчата стали просить гуртом пригінчого.

Про Оверкове поневіряння в наймах у Деришкура Оленка вивідала в людей, переказала заробітчанами. Дівчата відрядили Зінька, що вернувся на плантацію, і той на власні очі пересвідчився в нужденному житті приятеля. Оверка, далєбі, не пізнати, чи то з нудьги, чи з недоїдки захирів... Зінькова розповідь розтривожила жальні дівочі серця. Зінько розповів приятелеві про дівочі наміри. Як тільки заробітчани вламають пригінчого, хай Оверко кидає Деришкура, вертається в економію.

Оверкові над тим треба поміркувати — ще не помстився Деришкуру. Хлопчина над тим довго ламав голову: як скарати Деришкура, щоб повік не забув. У голову приходило лише одне бажання: запалити, щоб аж загуло... Так небезпечно: щоб село не вигоріло. Про те на самоті Оверко з Тимофієм вели розмову: огонь не розбира невинуватих. Та вже коли поставлять скирти, тоді видно буде..

Оверко був зворушений до сліз. Не забули про нього вірні друзі, і з Тимофієм розлучатися тяжко, — скрізь на землі добрі люди.

Між дівчатами і пригінчим відбулася така розмова:

— ...Хлопець вештається в наймах... В роботі справний... Тямуций...

Нестір нетерпляче хмунив чоло:

— Непокірний... На забастовку підбив заробітчан. Що мені економ скаже? Не хочу я винуватим бути! І так чого тільки на мене не повігадували...

— Чи економ знатиме? Він і не помітить.

— Горе зломило хлопця.

Нестір не повірив тому:

— Чи зломило?

— Візьміть, дядечку.

— Воно хлоп'я, що воно тямить?

Бісові дівчата, жалісливі такі, затуркали Несторові голову. Заморочили цілком людину. А тут ще чарівна сургучева головка, що виглядала з хустки, мутила душу. Нестір нетерпляче косив оком, марудив чоло і, щоб позбутися докучливої розмови, махнув рукою:

— Хай приходить.

Бісові дівчата завжди поставлять на своєму.

— Спасибі вам, дядечку! — вклонилися дівчата, подали Несторові гостинця, що, безперечно, зм'якшив серце пригінчому.

Нестір ловким помахом кинув пляшечку в кишеню. Після чого виявилось: хлоп'я таки справді дурне, що воно тямить? А тут жнива скоро, стерню лущить треба, сіять, орать на зяб. Хай приходить. Доки йому по наймах вештаться? Воно як не є, а сусідське хлоп'я. Тільки глядіть мені! Щоб усе було справно!

І коли Зінько приніс приятелеві вістку, що дівчата на березі Псла в неділю ждатимуть на нього — вламали-таки пригінчого, — Оверко з невгамованою душею наважився кинути Деришкура. Сповістив господаря, щоб найняв собі іншого пастуха.

Несподівана звістка приголомшила Деришкура. В хаті знялася завірюха. Господарі з погрозами напали на хлопця:

— Кидать, саме перед жнивами?

— Годили, доглядали!

— Не дали з голоду пропасти!

— А тепер кидать?

— Так віддячив?

— Де я тепер пастуха найду?

Ні погрози, ні прокльони не застрахали Оверка. Деришкура лютували. З хлоп'ячих літ видно кляту вдачу. Оверко в душі потішався. Не будь у хлопчини твердої вдачі, ближні давно б із світу звели.

Деришкури пересвідчилися, що пастуха не застрахаєш, намагалися принадити обіцянками, задобрити хлопця. Вони йому на штани наберуть і на сорочку.

І те не допомогло.

Неділею Оверко стрівся із своїми друзями.

Що то була за зустріч!

Засмагли лиця світилися радістю. Не повне життя було людям без Оверка. Ковалів вісник вносив просвіток в марудні заробітчанські дні. Живої натури, меткий на вигадки, звеселяв дівочий гурт.

Дівчата з ніжністю притискали до грудей вихрестого хлопця, втішали як могли — хай не журиться, не доведеться по наймах тиняться, вламали пригінчого, щоб на роботу прийняв Оверка.

Як він отощав, жаль дивитися. Марне лице... Може, він їсти хоче? Вони за ним скучили, не було дня, щоб не згадували.

Хлопець голодними очима дивився на шматки хліба, сала, що стромляли йому щедрі дівочі руки. Колись веселий, невгомний, — тепер мовчазний, зніяковілий.

Оленка не то з острахом, не то з жалем дивилася на занехаяного приятеля, що намагався не стрічатися очима з нею. Задуманий, обдертий, дивно якомось плутав ногами. Мляво відкусив хліба, натяглися жили на тонкій шиї, на очах виступили сльози. Сказав з посмішкою:

— Мало не пропав...

— А нащо відбився гурту, чи ми б тебе з економічного котла не прогодували? — казали дівчата.

— Скинулись би всі по шматкові, хто хліба, хто грудку каші, чи ти б не прожив коло нас?

— Чи ми б тобі не пособили?

— В біді ніколи не треба цуратися людей, — повчально твердила Христя.

— А якщо вони тебе цураються? — вперто спитав Оверко.

Безперечно, не про дівчат Оверко лиху думку має.

Оленка помітила: лице Оверкове худе, безкровне, виступають кісточки, як у ховрашка. Чи збагне хто, що передумав, пережив він у дні поневіряння в Деришкура? Потрохи приходив до пам'яті, хоч і мовчав, не розмовляв, забив рот хлібом, а руки чорні, як рілля. З довірою ішов між дівчатами, якийсь дивний... І що б йому розповісти? Оленка ніяк не придумає. Не траплялося з вами ніколи? Хочеться якусь приємну вість сповістити

людині, щоб порадувати, аж, на предиво, як не ламала Оленка голову, нічого не могла придумати: ну як на лихо, кругом самі напасті.

Оленка тішилась думкою: сорочку наготовила йому чисту, полатану. Від людей одвик він чи, може, захворів?

Оленка уявила, як доглядає, лікує хворого Оверка, напуває всяким пахучим варивом і як потім мати Федорка дякує їй — врятувала хлопця. Адже Оленка ніколи не забуде тих турбот доброї жінки, що їївилікувала. За те віддячила Оленка — сина виходила.

Оленці дуже кортіло протиснутися між дівоче коло, спитати, чи найшов Оверко той клуночок з харчами, що вона повісила на гілці?

Перед грізні Несторові очі привели дівчата Оверка, що, треба сказати, стояв перед отаманом як ні в чім не бувало, всміхався навіть, не просився, не каюся, як спонукали до того дівчата. Людина просто не знала, за що їй каються, що говорити і з чого починати, далєбі, мов не відчувала за собою жодної провини.

Нестір не то глумливо, не то лагідно стрів хлопця, що ніяково топтався перед ним, проте не благав, не молив «простіть, дядечку». Видно, одійшло серце отаманові, і він сказав:

— Е, це той, що бастував, прийшов! Що йому начальники не до вподоби?

Дівчата хвальними очима дивилися на отамана, намагаючись власкавити його, присміхувалися.

Мовчазний, покірний хлопець став, це примітив Нестір досвідченим оком. Життя прибило хлопця, повчило, мов переродився він, охляв, схмарнів, ніяк не схожий на колишнього веселого заводіяку. Так гадав Нестір.

— Хай стає завтра на роботу! — милостиво дозволив Нестір. — Погонича треба до косарки.

Дівчата не могли натішитися, нахвалитися на Нестора — силу яку має в руках. Він карає, він і милує.

До пізньої ночі полільниці возилися з Оверком, посідали в круг, і він розповів їм про свої пригоди. Дівчата вражено слухали, тяжко зітхали, а дехто змахнув сльозу. Хоч, правду кажучи, в Оверка не було звички до жалісливої розповіді. У веселому світлі переказував він свої поневіряння і навіть про пригоду на заводі згадував зі сміхом. Жальне дівоче серце! І до Кузьми не пішов тому він... З якими очима став би перед ковалем? Що сказав би йому коваль за ту бійку, що завів Оверко на

цукроварні і за яку зігнано його з заводу? Адже коваль замовив за Оверка слово, а він як справдив його?

Десь узялася чиста сорочка, хлопець умився, повечеряв, уперше за довгий час зігрітий людською заботою. З розкішшю витягся на м'якій соломі. Заснув глибоким сном.

...Починалися жнива.

В'ЯЗАЛЬНИЦІ

В полоття втяглася Оленка, обвиклася, та за косаркою в'язать руки слабкі. Перевесло скрутиш, станеш сніп в'язать, то воно розкрутиться, бісове перевесло. А тут Нестір позаду йде, ногою сніп ударив, перевесло лопнуло, розповзлося, перед усіма в'язальницями пригінчий страмив Оленку, кричав, називав огидними словами. В Оленки серце розривалося... Оверко на жнивварці кінми правив, бачив і чув, як розпікав Нестір Оленку, мало не згоріла з сорому невдала в'язальниця. Якими очима тепер Оверко подивиться на неї? У в'язальниці пне-ться, — чи не краще було б їй з підлітками колоски згрібать, солому та воду возить за півціни? Не здатна вона ні до чого.

Ще й жито як костриця, не скрутиш перевесла.

Сестра і подруга візьмуть горстку жита, розділять на-двоє колосок до колоска, крутнуть, мотнуть, око не всте-жить — сніп зв'язаний в них, кидай — не розірветься. Руки повні, жилаві, засмаглі в них, ловкі, так і мотають снопами. Біжать, а не в'яжуть. В Оленки ж руки тонші за перевесло.

За косарками гуртом в'язали, а вже за косарями Оленка в ряду із в'язальницями стає, кожна покіс бере, не поспіває Оленка за дівчатами, позаду лишається. Зерни-стий колос, не під силу вертіти тим снопом. Хоч би Нес-тір не бачив, як вибивається із сили Оленка, — чи їй за безцінь з підлітками ставать? На стерню падають, щоб подумали — малосильна вона? Жаліться кому, плакаться перед ким? Не поспієш за тими косарями — Терешко, Спирка, Тихін за обідом по восьмушці випили, заохочені могоричем, стараються...

Коли дівчата дійшли до краю, стали Оленці по-собляти снопи дов'язувать.

— Серце болить мені дивитися на тебе, нащо ти мучишся? — казала Христя сестриці, дов'язуючи снопи.

Лаяли дівчата хлопців, називали послідніми словами, аж тим байдуже — чарка голови запаморочила. Якби твезезі косарі були, хіба ж мотали б так в'язальницями? Харитоненко чаркою намагається заохотити косарів до роботи.

А тут порепалися руки, стерня цупка, колюча, січе, коле, тіло ятриться, мухи сідають, хоч би полотном обв'язать, ноги мов у перці горять, вдень у роботі ще не так, а вже коли ввечері полягають, натомлене тіло одійде, — пече, рве, шарпа, без плачу сльози виступають. А найдужче ниє душа з сорому в Оленки — пригінчий на стерні лаяв огидними словами її. Та вже Оленка рада, що вернулися Христя з Веклою, в біді пособлять. Та ще Оверко з ними. Не раз було горювала на плантації Оленка, як сестри не було. Дівчата на сміх брали її — без няньки ради не дасть собі? Тепер однак тяжко. Під руками спухло в Оленки, руки як крила носиш. Оленці, власне, ще нічого, аж ось Улиту пригінчий страмив як.

Кошова молодиця Улита слабкий сніп зв'язала, побачив Нестір, розлючений, мстливий напався на неї. Кричить, аж тіпається: що вона в'яже?

Розвернув снопа того, нап'яв на голову оторопілій жінці, за руку водив на сміх людям. Щоб усі бачили, щоб усі знали. Жінка мов без пам'яті за Нестором по стерні пленталася.

Косарі, що були напідпитку, косить кинули, позирали на дивовижну картину. От так штуку Нестір утяв! Видовище на стерні!

Оленці з подругами було не до сміху, в'язальниці мало не з плачем дивилися на безпорадну і беззахисну молодицю. Незрозуміло, кому весело з тої наруги?

Водив у захваті між покосами, страмив, лаяв пригінчий Улиту. Щоб усі знали, бачили, остерігалися. Старалися в роботі.

— І кевер на голові, а ти таке в'яжеш? Дивіться, добрі люди, що вона нав'язала? Дурень тебе взяв! Тебе за три копійки не треба брать було. Перед економом хочеш мене в страм ввести? Щоб неслава знов про Нестора пішла!

З прилюдного глуму Улита сама не своя покірно йшла за пригінчим із снопом на голові. Будила співчуття

в заробітчанських душах. По стерні пробігло ремство. І тільки безсоромна Секлета потішалася:

— Тіятри!

Це був єдиний випадок, коли на роботі можна було, треба було сміятися. Сам пригінчий на посміховисько жінку виставив. І як ладно вигадав ще!

Проте свого заміру не досяг Нестір. Мало хто поділяв те захоплення. Люди не дуже сміялися. Навпаки. Кожна в'язальниця в тім вбачала наругу над собою. Обурення прокотилося по ряду. В'язальниці з ненавистю позирали на пригінчого. Христя стала на захист покривдженої жінки, гнівно напустилася на пригінчого:

— Годі глумитися над жінкою, а то к лихій годині покидаємо роботу!

Зухвала поведінка Христі розгнівала пригінчого, що відчув певну загрозу, небезпеку в словах непокірної в'язальниці. Чи не поведе знов подруг за собою, як на буряках було? Ославлять знов пригінчого на всю округу! Христя збудила співчуття поміж людей. На хмурих лицях Нестір не побачив нічого втішного. Зачулися загрозливі вигуки.

Пригінчий кинув Улиту, взявся за Христю. Кричав лаяв. Мало провчили її, так вона покаялася? Знов людей колотить? Давно в ноги кланялася, просилася, щоб поставив на роботу, а тепер завела знов своє? Надумала вчить його? Чи, може, їй набридло робить під його рукою?

Пригрозив вигнать Христю під три вітри, якщо не перестане втручатися не в свої справи.

І, напевне, вирядив би, якби не побоявся людського гніву. В'язальниця до того ж не ставало йому.

Дівчата, придавлені ганебною поведінкою Нестора, понуро йшли покосами, в'язали тугі снопи. Вірний панський прихвостень здатен на всякі вигадки, аби принизити робочу людину. Щодня наглузується він до-схочу над дівчатами.

А тут ще нагнали поденних, Нестір нарочито поставив їх між строковими. Поденні рвуть, наввипередки роблять, строкові не хочуть гнать за ними. Христя напалася на поденних:

— Ви сметани та пиріжків понаїдалися, а ми ціле літо над кандьором робимо! Чого вас чорти пруть сюди? Ми за двадцять копійок у день жнивуємо, а вам сорок платять, хіба ми з вами нарівні підемо? Сметаною,

салом, горілкою пригінчого власкавили! Щоб на роботу стати!

Відказали на те поденні Христі:

— Не стане роботи, ми підемо, а вас залишать.

Христю досада бере: нужденні дівчата в строк пішли, а тут хазяйські дівки на убори заробить понаходили.

По обіді в'язальниці попадали на стерні під копами в затінку, розляглися, повитягувалися, розкидали мореними руками, ногами, запечене тіло відходило...

Улита, безщасна молодиця, розповіла дівчатам про своє поневіряння. Заступилися вони за неї, спасибі їм, з Несторових рук вирвали, хоч і самим дісталосся.

Два рублі завдатку взяла, весною люди в економію подалися, а вона сиділа дома — народилася дитина.

Кличе врядник її:

— На буряк чому не пішла?

— Дитина на руках у мене.

— Ти знала, що буде дитина, навіщо завдаток брала?

— А подать чим сплатить?

Урядник напався на неї:

— Харитоненка з торбою пустить хочете!

Посадили її в холодну в Лебедині.

В холодній з малим дитям два тижні відсиділа. Колиску в холодній не почепиш, на руці дитину колихала. Свитянку на камені простелила, клала дитину, сама спала. Три пелюшки з дому взяла, кожен день треба прати. Ночов нема. Наглядач тиждень води не дає. «Не можна в холодній пральню робить». На колінах благала наглядача. «Дитя запріло, не скупаєш, пелюшок не випереш, уже шкура злазить з дитини, як печене стало».

Сторож зжалився, приніс води, в мисці випрала пелюшки, а сушить ніде. В холодній мотузка не почепиш. Під пахву, до голого тіла приклала, пелюшки протряхли, тоді дитину сповила. Під кінець захворіла, все тіло крутить, ломить. Два тижні відсиділа, тоді на жнива відробляти борг вигнали. А дитя на руках так і зачахло, вмерло. На тюремних харчах яке молоко?

Закрутився світ у дівочих очах, нема ніде правди в світі. Скрізь панське право, панська воля. Дівкою живеш — горе, замужем теж не щастя.

Коли вечірньою порою в'язальниці посідали знов над яром, виводили свої жалі, плачі, надійшов Оверко, мовчки сів коло гурту, вистругував грушеву палицю.

Звичка вже така повелася в хлопця — не міг сидіти без діла, прислухався до дівочого співу.

Візьми, Галю, аршин полотенця
Та замотай дитячеє серце.

Про дитя, що розтерзали ворони, співали дівчата. Не таланить ніяк Уліті. Сама сиротою змалку росла, не мала притулку. Ходила по людях, просилася, щоб узали за дитину. І рідне дитя не виросила.

Оленка, що, поклавши голову на коліна, зібралася в клубочок, заколихана сумною піснею, витала десь думками. Пробудилася від марення — до неї звертався Оверко, якимсь несміливо так. «Я помщуся Несторові за тебе», — сказав Оверко, дивний такий. Незрозуміле почуття прилягло до Оленчиного серця, пильно дивилася на Оверка, і тільки дивилася, нічого не сказала йому. Завжди така балакуча, знітилася, слів не находила. За кривди, глум, що зазнала на стерні від Нестора, Оверко грозив помститися. Пам'ятав, не забув, наглядав за нею, чи що, аж ніяково їй.

Віра в свої сили, що була на хвилину покинула хлопця після пригоди на заводі, знов вернулася до нього.

Нічого говорити, як зрадив коваль Оверкові, стрів із жартами — ану розкажуй, хлопче, почім ківш лиха?

Коваль уже дізнався від дівчат і від Миронича про Оверкове поневіряння. З бадьорою душею Кузьма стрів хлопця.

Щаслива ковалева вдача! Оверко давно пересвідчився: як не гірко було ковалеві, він не любив завдавати жалю. Ніхто не бачив, щоб коваль нудив світом. І Оверко намагався бути схожим на нього.

Коваль слухав Оверкову розповідь, хмурился, задумано пахкав люлькою.

Коваль помітив: хлопець збагатився досвідом, змужнів, набрався розуму і горя, хоч у надто безжурному світлі розповідає про свої пригоди. То все вдаване. А може, справді, визріває мудра людська вдача? Людина згодом стає неохитною в своїх прагненнях, незламною в скруті і стійкою в борні.

Коваль повів із хлопцем розмову, як із дорослим. Робочій людині на ноги доводиться стати рано. Піде на люди Оверко, і вже тепер його нічого за руку во-

дять — у самого голова на плечах. Спробував гіркого хліба і в Деришкура. Не лише поміщицького глевтяка. Тепер збагнув, що то за лихий рід. Харитоненка і Деришкура слід перечепити на одній гілляці.

Хлопець ізрадів з того, що теж такі думки мав.

Вияснювався світ перед хлопцем, ковалеве слово заходило в душу, віднині скрізь поведе хлопця, чи уявляє те Кузьма?

ЗУСТРІЧ ОВЕРКА З ПАНОМ

Згаса цвіт, поруділи гречки, полискували стерні, одбіліли бугри, тільки долина ще жива, плюска ворона вода в Пслі та полощеться на сонці буряк соковитим листом. Медовий дух соняшнику затягує легені. Ясножовтий цвіт прикрасив землю. Достигали врожайні проса, обважнів рясний волот. Помідори аж горять, репаються — сита земля. Сизими бурунами заслала низи капуста. Сирти, як піраміди, стоять серед поля. Жовта глива, лимонка, густо-червоне яблуко «циганка» в панських садах ваблять око. Земля, викохана робочими руками, сповнена достатку. Зголоднілі заробітчани запалими очима суворо поглядали на панські сади, городи. Мстиве почуття проймало душу.

Вже давно Оверкові кортіло побачити всесильного Харитоненка, з милості якого він натерпівся стільки лиха. Так, він має багато чого сказати йому... Чи він один? Оленка, Христя, Векла, Улита, Зінько — всі...

І ось зустріч та відбулася. Вона лишилася так глибоко в пам'яті, що повіки не забути хлопцеві.

Палило сонце, копи вистоювались, мотався люд по стерні, возили снопи, скиртували, стерню лушили, волочили пари, розбивали токи, дівчата дов'язували ярину. В цей час Нестір мав таку розмову з Оверком:

— ...Я чоловіка наскрізь бачу. На що здатний він. Невдалий і цвяха забить не зуміє... Оком вимірйай... Рраз! Загнав. Невдалий — хляп, прись, — цвях зігнувсь... Ти бий з одвагою: рраз!

Розмова зводилася ось до чого. Наближалася сівба, оранка. Нестір Оверкові сильнішу порцію дасть, куховарці скаже, п'ятака накине, якщо тільки Оверко на оранці гнатиме... Буде старатися Оверко — і взимку на роботу його візьмуть. Возить гній на поле, барду на воловню, биків чесать скребницею. Якщо тільки Оверко

перший гнатиме волів. На легшу роботу його поставлять, по ріллі плентатись тяжко, сухоліття, груди, ноги позби-ваєш. Пасти волів Оверко буде, якщо тільки поведе за собою погоничів. А плугатаря Нестір також намовить. Проворних, сильних волів пригінчий Оверкові на оранку дасть, майже і робить йому нічого буде. Усі зароблені гроші йому виплатять. Добра хлопцеві Нестір хоче. Хіба ж не видно? Він його і на роботу прийняв...

Оверко тут задумався. Коли пригінчий що каже, спробуйте не помізкувати. Ще чимало принадних обіцянок почув Оверко від Нестора. Нестір може все зробити, це знає Оверко. Восени додому Оверко прийде в шані. Одягнутий, вбутий і при грошах. Між парубками він не послідній буде. Захоче Нестір — виведе Оверка в «люди», аби тільки він повів за собою погоничів. А захоче всевладний Нестір — безжально затопче. Це розумів Оверко. Ні над чим було хіба голову ламати? А чи не зумів би він перехитрити Нестора? Взятися перед водить, приміром, про людське око? Якби плугатар заодно був. Спирка сам Нестора в корчму зазвав, півкварти купив, щоб пригінчий дав биків сильних. Спирка сам виводить хлопців на ріллі. На косовиці адже водив? Хіба може Оверко совість продать? Чи здатен він прислужуватися, догоджать панам? На Харитоненка перериватися стане? На що схожа Оленка? Вимотали на рядках дівчину. На жнивах Секлету всі дівчата зненавиділи. Хіба не турнули з греблі поночі Спирку косарі, як і Нестора? Адже не кається він. До гурту не приймають його, глузують. Дівчата з ним не водяться, сама Секлета з Химкою. Свою кумпанію вони мають.

Оверкові випала нагода здобути прихильність пригінчого. Хоч би хто скористався з того. Мало попсував Оверкові крові, одібрав здоров'я пригінчий? Тепер є нагода, мовляв, здобути ласку пригінчого. Без усяких могоричів, без нічого. Нестір сам набився. Теж треба мати удачу в житті! Оверко сповнюється глуму, в душі потішається з пригінчого. Чи стане він на Харитоненка старатися? Ще мало виморилися люди? Того, звісно, Оверко не сказав пригінчому, щоб не вигнав знову без оплати.

Оверко рішуче відмовляється водить перед на ріллі, тягти за собою погоничів. Ноги, мовляв, спухли. Не піде він наввипередки.

Сказати теж треба знати що.

Нестір кинув злим оком на Оверка, що від своєї вигоди відмовився. Хай тоді нарікає на себе. З досадою вилаяв упертого хлопця. За добро віддячив так. Приймав на роботу, думав — слухняним стане. Аж, видно, мало ще вчили його.

Нестір знав: Оверко не побоїться жодних нарікань, погроз від хлопців. Відмовився він, тепер шукай іншого. А щоб покарати Оверка, пригінчий дав йому найпоганіших волів.

Тихін за плугом іде, на Оверка кричить. Оверко — на волів, горло рве. Воли ліниві, ледве ноги переставляють, один одного збивають. Полоснув батою, воли в борозні лягли. Позаду плугатарі стали, загрожують батою Оверка сполосувати. Спирка одірвав за собою ще кілька плугів, доходив краю, а вони стоять. Що пригінчий скаже? Шкура товста, батою не доймеш вола. Як лягли — хоч ріж, не встають. Мало не з плачем топтався Оверко над волами. Непосильним криком намагався зігнати вперту тварину. Крику віл боїться дужче, ніж батога. Плугатарі над волами загейкали, воли піднялися, скривили борозну. Спирка, плугатарі лають невдалого погонича Оверка: як тепер іти слідом? Усім кривить борозну? Чи на огріх орать? Як побачить Нестір, що скаже? Хоч лопатою розкопуй.

Плуг із скреготом перегортав ріллю, що лягала великим бриллям, воли ліниво пленталися. Оверко вимахував над ними батою, здригалась шкура на волах, погейкував:

— Гей, Половий! Соб, Круторогий! Гей-соб, Бовкун! Гей-гей-гей!

Воли не спаровані, збивали один одного, плугатар Тихін одно на Оверка кричить:

— Куди ти дивишся? Повилазило тобі? За борозну йде віл. На огріх волів поганяєш? Що мені Нестір скаже? Задні плугатарі? Взяв на цабе? Бери на соб!

Оверко знов вирівнював биків, надривався коло них дужче, ніж воли коло плуга, знов рвав горло, вимахував батою, та через хвилину Тихін знов нападає на Оверка:

— Що ти соб береш? Виходить з борозни віл. Бери цабе!

Гортані не вистачало Оверкові.

Зінькові воли проворні, передні йдуть. Зінько тичку поставив:

— Гей, Сокіл, на тичку!

Як шнуром провів борозну.

Слава від плугатарів йому. Шана від отамана. Весело помахує батоном та покурює. Не чути зовсім його голосу. Вперед погнався. Плугатар Спирка не кричить на свого погонича. А ти доганяй їх тупими волами.

Спробуйте вивести і завести в борозну: передні йдуть, а ті не вспівають — звісно, віл, — передні тягнуть цепом задніх, хоч гвалт кричи. Плугатарі радили Оверкові, щоб він могорича купив воловикові, щоб спарованих волів дав, так хіба Нестір з воловиком не зйдуться?

Захеканий, грізний примчав на коні Нестір, тямущим оком обвів ріллю. Плугатарі почували свою провину, тільки не Спирка, звичайно, і не Зінько. Передні плуги на чолі з Зіньком доходили краю, Оверко з плугатарями плентався позаду. Нестір лютував. Цілий день не злазить з коня, мотається полем, проте ніщо не вкриється від його гострого ока.

— Чого розірвані плуги? — закричав він розгонистим голосом, полоснув нагайкою повітря.

Пригінчий напався на задніх плугатарів, лаяв. Плугатарі вказали на Оверка. Несторові і без того видно. Напався на тупого погонича, взивав огидними словами. Добре, хоч не почула Оленка, як пригінчий пробирав на ріллі невдалого погонича. Борозну покривив! Гребінь знати! Волам не може ради дати. І до чого він здатен? Нестір дуже шкодує, що взяв його на роботу. Хай би пропадав пропадом!

— Не погонич тупий, а воли тупі! — взяв під захист Оверка літній плугатар Хведь.

Краще б він уже не озивався — своїм заступництвом зовсім розсердив Нестора! Хіба пригінчий нічого не тямить, не бачить?

Нестір пригрозив плугатарям знизить оплату, якщо будуть відставати на оранці. Гудив Оверка. Вихваляв Зінька. Враз видно, де хазяйського батька син, а де ледащо. Непутящий хлопець Оверко, ціле літо в економії, ні до чого привчитися не може. Під рукою Нестора, тямущого отамана, працює він, а не може науку перейняти ніяк!

Пригінчий поїхав, плугатарі доходили борозни, не нависно позирали на хвалених передовиків, ладні при зручній годині натовкти їм боки.

Зайшло сонце, плугатарі верталися з поля, безнадійно позираючи на чистий обрій. Росою взявся спориш над дорогою — завтра знов пектиме. Оверко понуро плентався за волами, втопала нога в пухкій пилюзі. Плугатарі смалили махру, нескладні думки снували в їх головах, затовкли, здавалось, зовсім голови. Оверко не розмовляв ні з ким.

Од крику язик розпух, і він не міг проковтнути ложку гарячого кандьору. Оленка сама виморилася за день, затяглася, та Оверкова втома кидалася в очі всім. Мовчазний, змучений, без усякої охоти вечеряв. Западав жаль у серце Оленці.

Після вечері дівчата, як завжди, посідали над яром, жодним думкам не було місця в голові. Оверко розлігся поруч, угейкався за день так, що аж у голові гуде, стука, упав, мов підтятий, коло дівчат на вогку траву, і коли Оленка схилася над ним, він подивився на неї волячими очима. Холодна земля, що до неї припав усім тілом Оверко, здавалося, вертала силу втомленим кісткам, він із приємністю витягся, позіхнув, закрив очі. Оверко не спав. Душа болить, ниє. Застогнати хотілося Оверкові. Продався пригінчому Зінько. І хто міг думати? Оверків приятель. П'ятаком спокусили хлопця. Побоявся наперекір піти пригінчому. Хваленим захотів бути. Віднині Зінько йому не приятель. Ну й що з того, що Зінько врятував його в котлі, як задихнувся Оверко? Кому іншому за зраду Оверко, безперечно, натовк би боки. На приятеля рука не підводиться. Зінькова поведінка пригнічувала Оверка. Кому тепер вірити? На кого покластися? Хоч усе одно когось-то найшов би Нестір. Не думав Оверко, що приятель легкодухий такий. За обідом слова не промовив Оверко до приятеля. Зінько озивався, та Оверко не відповів, змовчав. Не лежить його душа тепер до приятеля.

Втома взяла своє. Оверко незчувся, як стяжеліли йому повіки, думки випали з голови, тіло не відчувало землі, тужні дівочі голоси заколихували, вся істота Оверкова полинула кудись у простір, мов колихалася на повітряних хвилях.

— Гей, соб, гей! — Кризь сон стрепенувся Оверко, несамовито закричав невдалий погонич на ледащих волів, що примарилися йому, зірвав сміх у гурті. Дівчата в захваті реготали, аж на траві качалися, така вже звичка: посміється котра — втому наче рукою зніме.

Оверко з великим зусиллям пробудився, безтямно лупав очима. Збагнувши, що він поміж горластих дівчат, безучасний до їхніх веселощів, поплентався до хліва спати.

Оленка повними жалю очима дивилася вслід хлопцеві. Віл на ногу наступив йому, дізналася Оленка, мало кістку не розтрощив, втопав у ріллю, насилу плугатарі зігнали з місця вола. Добре, що пухка рілля. Терпіння теж треба було мати, щоб вистояти, жодної сльози не проронив хлопець. Тепер закривів на ногу. Незвичайно завзятий, сміливий Оверко.

Оленці не виходила з голови дивна розмова, кожен рух і вираз.

— Болить? — питала Оленка.

— Ні, — відказав він, — тільки ломить.

Оверко в дівочому гурті розповідав. Чухрали ліс. Оверко розрубав до кістки ногу, кров лле, а нога не болить. Від сокири нога не болить, а тільки щемить. А вже як косою вржеш — немов огнем пече: кислоти всякі заходять у рану...

Бувалий, досвідчений хлопець.

За останні дні прибавилося плугів — прискорити оранку був наказ від економа. Нагнали нових погоничів, і Оверко, як досвідчений заробітчанин, став ходити за плугом. Це вам не який-небудь безщасний погонич, що плентається за волами, батогом ляскає, горло рве, на якого гримлять плугатарі. Оверко сам за плугом іде, землю крає, мов прибавилося сили в руках йому, а що вже поважності, то і казати нічого. Нарівні з досвідченими бороданями-хліборобами веде плуга. Неабиякий ще плуг — двокорпусний, це вам не дерев'яне рало, яким батько, кривий Сильвестр, ниву оре, безщасне рало, що скрипить, скрегоче, душу вимотує. До чого незвичайне життя! І ходити Оверко навіть не так став — поважно, широко ставить ноги — так ходять статечні хазяїни. Прийде додому Оверко, буде що розповісти.

Вперше за своє життя він узяв у руки плуга. Нерівня своїм одноліткам-пастухам. Оверко в борозні йде, сам не вищий від чепіги. Хоч і малий ростом, зате проворний, не кого іншого — Оверка наставлено плугатарем. І на погонича він не кричить, поводитьсь лагідно, смалить махру, як з рівним. Хоч би Оленка нагодилася на цю хвилину, побачила Оверка на оранці. Кладе руки на чепіги, кладе міцно так, аж земля дрижить, якби

пройшов дощ, земля протряхла, плуг плавно скибу клав би, а то земля засохла, рве, шарпа, мота, трусить.

Приїхав знов Нестір, зірке око пригінчого враз помітило всі неполадки на ріллі. Та поличка крута, та проста, та стелить, та на ребро кладе.

— Вирівняй ріллю, виправ плуги! — гукає Нестір на плугатарів. — Край ріллі від дороги повишай, повишай!

Думка така: економ їхатиме дорогою, гляне — глибоко орють, пригінчому слава.

З хрестом так і ходить Нестір за плугами, глибину міря. Що таке рілля для недосвідченого ока? Груда.. Нестір всю грамоту читає на ріллі. Напався на Оверка, вславленого плугатаря:

— Що ти ріллю рвеш? Опустити на дірочку!

Опускаєш гніздо на колішні, заглиблюєш леміш. Нестір слідом іде — як рілля сиплеться за халяви, хвалить оранку.

За тим Оверком неполадки самі.

— Як край проорав? Гній повикидав! Іди затоптуй, загортай, економ побачить, тоді очима кліпай! Треба, щоб гній перегнивав! Щоб рілля ворона була!

Невдалий плугатар Оверко, добре, хоч Оленка не чула, не бачила, як отаман гудив Оверка, пробирав, лаяв, сорому не оберешся... Ще ввечері викажуть хлопці, найпоганіший на язик Зінько.

Оверко заглибив плуга, з коліньми вліз у ріллю, зав'язаний такий плугатар, бо ж знав — Нестір пильно стежить за ним. Оверко жахнувся: плугатарі погналися вперед, знов біда, відстає на оранці, і тому, коли пригінчий зник за бугром, Оверко знов підмілив плуги, щоб легше волам було, щоб нагнать передніх плугатарів. Хіба ж він не знає хитрої польової грамоти, не обвикся, не засвоїв? Власне, всі так робили під батогом на пана, щоб не дуже пух...

Поле перейма широка бита дорога, жене вітер куряву дорогою, котяться запорошені вози, хто зна, куди і відки біжать вози, де починається і куди веде дорога. І скільки людських надій і тривоги порозмітали вітри дорогою. Через широку Харитоненкові землі в'ється дорога, зникає в його ж лісах.

Оверкові здається — до самого моря прослалася дорога, аж на край світу вона веде, — повилися мудрі зморшки...

Не знати, як ті дивні думки заходять у голову хлопцеві, все збуджує його, до всього він прислухається. Поїхала хура. Хай би собі їхала, аж ні — Оверко довго водить оком за нею: фурманщик поплився за конем, кінь та він серед поля, кінь тягне, погонич понурий, отак усе життя під хуру їздить...

Щоб менше крутилися плуги, Нестір наказав плугатарям орать поперек дороги — довше поле, тільки щоб не займати дороги. Загавився Оверко, вчасно не вийняв плуга, і лемеші врізалися в дорогу, а плуги двокорпусні, дорога збита, не під силу підняти плуги, повис на ручці, а волам що, аби тягти — переорали дорогу.

На ту біду четверик дорогою їде, якраз до плугатарів мчить. Оверко спинивволи, став руками загібати борозну на дорозі, закидати землю, а тут плугатарі позаду кричать, лають невдачу-хлопця. Оверко раптом вигнувся — полоснуло вогнем по спині, забило дух, потьмарилося в очах, фаетон мало не наїхав на нього, дужий бородатий кучер ловко крутив батоном над головою Оверка, із замахом оперезав ще раз хлопця, а сам вискалив зуби.

Плугатарі зняли картузи — для порядку: ненависно дихали на пана. Оверко стояв на риллі, безтямно дивився вслід фаетонові, що зникав у куряві, вражений був дивним видовищем. Безперечно, це промчав сам Харитоненко, оглядаючи свої володіння. Поблискувала срібна зброя на вороних конях, два верхівці при шаблях обабіч фаетона охороняли пана. Видно, нагнали страху на Харитоненка повсталі села на Полтавщині, під Харковом.

Плугатарі озивалися до Оверка, забило памороки йому, чи що? Це сам Харитоненко привітав його. Певно, довго не забуде, повік буде згадувати.

Оверко справді не міг прийти до пам'яті, — так відбулася його перша зустріч із Харитоненком. Знаменита подія в житті хлопця. Не кожному пощастить на власні очі побачити пана. Харитоненко, низькорослий, дебелий, з сивою борідкою, в маленькому брилику, був навіть лагідний на вид. Кучер огрів Оверка батоном. Харитоненко лише посміхнувся з того жарту, помітив Оверко, хоч і сльози виступили хлопцеві на очах... Спина горіла, мов хто перцем натер. Добре, хоч Оленка не бачила, як охрестили Оверка, могла б ще заплакати. Харитоненкові, видно, втіха була, коли Оверко аж зав'юнівся...

Увечері Оверко розповідав дівчатам про цю пригоду. Бо як сам не розповість, хлопці прикрасять. Дівчата кинулися здирати сорочку, жахнулися. Червоний рубець витягся через усю спину, синя смуга перевила бік. Оверко побачив, як Оленчині очі таки справді набралися слізьми. Вона одвернулася і не хотіла дивитись. Оверко запевняв дівчат, що йому не болить. Дівчата, що мовчки дивилися на Оверкову спину, проймалися якимсь незвичним почуттям — жаль, любов, що вигрів у дівочому серці безталанний хлопець, переростали в гнів до гнобителів. В самих, мабуть, ще досі не походили синці від «жартів» отамана.

Оверко, що возив плуга до коваля, мав довгу розмову з Кузьмою. Панський батіг по спині Оверковій гуляв. Економ, пригінчі запроваджують скрізь панську волю. А він думав що? Із заробітчанином став би Харитоненко возиться? Сидір, сторож, ще пригадує, як батько Харитоненка варив цукор у чавунах. З багатих мужиків виліз. А тепер губернатор у Харитоненка під рукою. Харитоненкової землі птах не перелетить! Увесь Сумський повіт. А заводів! Економій! Челяді скільки! Тисячі заробітчан на Харитоненка роблять. Сотні сіл можна було б розмістити на його господарстві.

Оверкові і без того ясно: тисячі підлітків переселяються на Харитоненка. Поміж них Оленка. Скільки знущання, поневірянь зазнали заробітчани на тих землях! Ненаситне панське черево.

ОВЕРКО МСТИТЬ

Поля куріли димами, густо заслані копами, чорніли землі. В Нестора не ставало людей, пригінчий розривався, мотав людьми, перекидав з оранки на молотьбу, то назад. Чотири гарби з Оверком на чолі підвозять снопи до молотарки. Порожні вози швидко котять у вибалок. Сховавшись з очей пригінчого, хлопці посідали, закурили. Не кваплячись, накладали снопи. Наклали три гарби, розпласталися на теплих снопах, куняли. Сонце приємно розпікало крижі, повівав вітрець. Довгі, настирливі свистки летять від молотарки. Молотити нічого. Оверко втішається: поки він снопи возить, Оленка не перевтомиться коло полови. Оверко командує: вставай, хлопці! Він помітив верхівця. Три гарби із снопами виїхали пригінчому назустріч. На четверту

накладали снопи. Хлопці не сиділи без діла. Нестір лютує і вдіяти нічого не може.

Коло молотарки чисте пекло. Головня курить, світу не видно, густа сажа сіда на легені, осот очі забива, мов сніг літає полем. Найтяжче, безперечно, доводилось коло полови. Їдка порохнява, дихати ніяк, у грудях коле, нудить, Оленка відхаркувала чорні згустки. Занечищене бур'янами Харитоненкове поле.

Химерна, ненажерна паша ковта сніп за снопом. Гавка, мете, рве. Мов у пропасниці, труситься із пожадності.

Оверкові потуманіло в голові. Не настачиш снопів ніяк. Тихін не вправляється снопи стромляти. Оленка — загібати половину.

Людей обмаль. Нестір скупко розставив силу.

Дівчата закурени, розпалені, не вспівають перевесла розв'язувати.

Сніп за снопом рве з рук Тихона молотарка.

Скиртоправи топчуть довгий ожеред, солома плавка, теж треба мати в ногах силу.

Спідні снопи з гарби падають на полицю, летять у барабан. Один, другий, третій...

Молотарку стрясло... Хруснуло, затріщало всередині.

Дівчата несамовито заверещали. Злетів пас. Тихін закрив лице. Молотарка стала. Нестір скочив на молотарку, за голову взявся. Хтось стромив кінську кістку в снопа. Перемолотила міцну кістку молотарка. Грохота побило, вал зігнуло, в барабані зуби повилітали. Нестір тяжко застогнав, безпорадно розвів руками. Якби міг знати: хто це? Недовіжливо косився на кожного.

Поки гукнули майстрів, поки прийшов коваль Кузьма, зачали лагодить молотарку, люди в соломі спочивали, обмірковували пригоду, другі безжурно куняли.

Оверка з хлопцями Нестір погнав підвозить снопи. Оверко сіпнув віжками, вимахував батогом, не можна сказати, щоб дуже стурбований був з тої події, стиха наспівував навіть. Що співав Оверко? Нічого особливого. Люди матимуть перепочинок, поки полагождать молотарку. Хто з Оверком працює, тому не прийдеться перериватися. Несторові ще не так він помститься. Прийшов край терпінню. Ще не так провчить він панського собаку. Не було за що? Скільки кривди вчинила людям зла воля отамана. Просто, що прийде в голову, мугикав собі Оверко. Кому знати, що він вивів з ладу молотарку?

В цю пору Несторові доводилося таки скрутно. Тяжкі дні випали на його долю. Досі не пощастило аж ніяк перед економом вислужитися. Все як на зло. Одні невдачі. Все було на перешкоді. Якесь лиха рука молотарку поламала. Засмикалася зовсім людина. А тут ще на сівбі не пощастило. Самі прикрості отамана обсіли. Пригінчі глузували з Нестора: це не коло дівочьких спідниць порядкувати. Молотьба. Оранка. Сівба. Все наспіва враз. Усе збіглося. А там буряк копати треба. Побачать, як тоді Нестір вправиться.

Не тільки похвалитися Несторові нічим було перед економом, а все нові неполадки траплялися на його лану.

З Тихоном Оверко завжди міг домоворитися. Ще на плугах потоваришували. Допік їм пригінчий. Тепер сівалку припадало їм водить. Терешко за правілом ходив. Оверко водив коні. З повним гніву серцем сіяли зерно. Нестір на межі стоїть, за кожною сівалкою не встежить. Коли, приміром, закрить сівки, коні сівалку водитимуть, а зерно в землю не посиплеться. А тоді зерно в ямку загірб — ніхто не знатиме. Слідом друга сівалка йде, третя, шість сівалок уряд. Сівалки розірвані, плутаються, переміщуються, ніхто ніколи не збагне, чия де сівалка пройшла.

Оверко з піснею коней водив, ляскав батоном, по-свистував, упадав Несторові в око своїм завзяттям. Пригінчий ладен змінити думку про хлопця — ніколи він не притомлюється і як весело робить!

Оверко наспівував... Мало що йому в голову западе? Лихо з нею, з сорочкою тою! За гарну сівбу пан обдаровує сівальщиків сорочками. Щоб заохотити до роботи. Оцей рядок за Оленку він веде... Тільки щоб інші сівальщики не дізналися, бо хіба ж подарують Оверкові сорочку? Оцей рядок за Веклу, Христю... За покривджену Улиту, що над нею насміхався Нестір — нап'яв снопа на голову. Ще чимало рядків провів Оверко за своїх друзів, приятелів, родичів. За Зінька навіть. Хоч той і захотів перед пригінчим вислужитися, зрадив дружбу. Нестір хіба кого не спантелить? Заманув недосвідченого хлопця. За те і мстить Оверко пригінчому. А за панські батоги хіба Оверко забуде? Двічі вдарено Оверка? Хіба двома рядками розплатишся? О, коли б він міг, хіба так помстився б ненаситному панові за ті кривди, поневіряння, що зазнали заробітчани на

панському лану! І за вироблену матір Оверко рядок проведе. І за батька, кривого, незграбного Сильвестра. Усіх своїх друзів, родичів обдаровує Оверко. Вигадлива хлоп'яча голова! Ще прийде час на справедливу, сувору кару над панами, — прорікає коваль Кузьма...

Одне слово, як зійшла озимина, Нестір жажнувся. Довгі чорні смуги сполосували лан. Просіви. Нестір мало волосся на собі не порвав, божевільними очима дивився на чорні пасма поміж руном, застогнав. Ой хто ж бо це сподієв таке? Чутка про те облетіла всю економію. Економ обдивлявся лани, побачив Несторове поле. Пригінчий волів крізь землю провалиться, аніж стати перед грізні очі економа. Страм, сміх на всю округу. Скажіть, за що економ міг Нестора хвалити? А головне, всі ж бачили, як розпікав економ Нестора. Непутящим приказчиком обізвав, і всі те чули. Пригрозив вигнать Нестора, не місце йому на культурному господарстві порядкувати. І всі свідками тому були. Неслава на всю економію. Вже й так поза спиною Нестора слались смішки. Пригінчі в очі глузували з нього. Дівчата, хлопці дивились ненависно, глумливо, вже не вклонялися, не віталися до нього. Біда в немилість начальникам попасти. Кожна невдача в могилу загання Нестора. Хоч він і пересіяв галявини, проте наслідки його недогляду виявилися враз. Економ наказав Несторову корову вилучити з панської череди, про те йому ввечері полісовщик об'явив нахабно. Чи може бути більша наруга над людиною? Добре, хоч лісу вспів привезти та прихопити клопоть сінця.

Вже тої неділі досхочу натішився, наспівався Оверко. Хіба щодня напасті самі та біди? І на його долю весела днина випала. Саме тоді, коли захмарився Нестір. Бо коли веселий він, тоді не до сміху, не до розваг, гулянок. Вечірньої пори зійшлися хлопці, дівчата, поставали над яром у круг, обнялися, зорі слухали, як розлягалася буйна пісня вночі.

Яка це була пісня! Оверко такої пісні зроду не чув і не знав. Пісня — не пісня, якась чарівна химера, мрія, чортзна-що! Коли не стає слів переказати свої переживання, відчування, що будила пісня. Далекі, душу вимотувала. Молоді голоси дружно рвонули:

Калинушка,
Вой да розмалинушка!

Загримохкотіло, задрижало повітря, затремтів лист, зашелестіла трава знеможено, затаєно так, пісня розлилася як вогонь, опалила душу, незнане почуття пройняло Оверка, може, він щось думав, щось мріяв, невимовно щеміло серце, плавна, як літ птаха, пісня ця чарувала його, хотілося самому полинути в незнані краї за тою піснею...

Вой да не опускай гілля
До синього моря...

Нічого б Оверко на світі не хотів, а тільки гриміти таким, як у Спирки, голосом. І парубок не путящий, Несторів підлабузник, п'яничка, а в співах не було рівні йому. Далєбі, це був могутній орган... Сурйозний голос. Вуха глушив. Бувало, на вулиці як заспіває, аж дзвони бринять. Язик широкий, як у вола, а голос як грім...

Вой да на синьом море
Корабель пливе,
Аж вода реве...

Кров кинулася до лиця Оверкові, так надимався, виспівував він, незвичні слова будоражили, паморочили голову.

На том кораблю
Охвіцер-майор...

Рідко в житті коли так доводиться наспіватися людині, аж на серці легше стало. Співці мрійно відсапувалися, оновлені, світлі стали лиця, пісня скрашала марудне життя заробітчанин.

А тоді ще прийшли музики.

До чого та сосна співуче дерево! Плотники скрипки поробили, тепер грає, виспівує скрипка:

Ой дівчина-горлиця
До козака горнеться.

Векла враз пішла в танець, плавно виступала, вигоналася, смуглява та вродлива.

Ногами викидали, до землі присідали, кружилися, вертілися, скакали, підскакували... Заробітчанська душа гуляє!

Вдарили об землю горем!

Музика, танці, співи... Гуляй, веселися, заробітчанська душа! Спирка заглушив усіх співців. Ротище отаке,

очі вирячить, як ревоне, аж земля двигтить, листя на дереві осипається, мов грім загуркоче...

Зашуміла ліщинонька,
Заплакала дівчинонька...

Коли ж зійшов місяць, заробітчанський гурт подався на цукроварню, стояли на містку, співали на воду...

ОСІНЬ

А вже вереснева роса вранці проти сонця голубіє, в дівчат ноги терпнуть, по траві йдучи, вже стайками птаство збиралося, прощальними поглядами водили дівчата за ключами журавлиними. Холодні зорі стали.

У хлів свіжої соломи привезено кілька возів, щоб тепло спать дівчатам було. Осіннє сонце голубило землю — ясне небо, теплі дні, весела осінь випала. Дівчата проминали лопушистий, густий буряк, ішли до молотарки. Зеленим соковитим листом переливалася плантація, перед сумними дівочими очима прослалася на все узгір'я, вкрила польові простори доки сягне око. Чимало лиха ввібрала сита земля перед тим, як забуяла пишною рослинністю.

Подорожани не могли намілуватися:

— Уродив бог славний буряк.

— Поле гноєм густо було заслано...

Пригінчі пишалися перед економом. Ось тут Нестір не з послідніх був. Він високо носив голову. Мало хто міг похвалитися перед економом таким буряком. Нестір не міг натішитися своєю перемогою, на всі легені вдихав своє щастя: ось коли примовкнуть недруги! Тепер видно господаря! А де горлані самі... Хоч на сівбі, молотьбі, оранці неполадки були в Нестора, зате буряк у нього найкращий. Показний буряк. Сам економ те визнав. Тепер помстився своїм недругам Нестір, по горло натішився. Не хотів би бути пригінчий в їхній шкурі. Зневага, сором вкрили його ворогів. Несторова плантація всім у печінках стала. Сам економ тепер за взірець ставив Нестора, що в нього видався буряк найсильніший. А чому у вас ні?

Одного разу сам можновладний Харитоненко з економом (світило ясно вересневе сонце) промчали фаетоном, оглядали плантацію. Спинилися на дорозі, роз-

мовляли з пригінчим. Поспитали, чи сімейний Нестір. Знаменний день! Верхівці при шаблях слухали. Дикі гуси кричали на прощання — летіли в чужі краї. Економ був гордий з досягнення свого, виростив добрий буряк, певно, що в Кеніга такого не буде. Нестір шапкував перед фаетоном, у самого Харитоненка він тепер на оці. Теж треба щастя мати! Доля, що була одвернулася від пригінчого, тепер знов усміхнулася йому. Сам Харитоненко говорив з Нестором по душі. Поспитав, чи сімейний він.

Буйні хвилі котили ланом.

Як на гадку економа, до ста берковців візьмуть з десятини на підгір'ї.

Економ не журиться, за всіма ознаками, затяжна, тепла осінь буде, буряк набира цукру, хай ще підросте, в Кеніга вправлять, безліч дешевої сили тоді насуне, за безцінь дістануть вони копальниць. За кілька днів буряк вирвуть. Стратегія.

Пригінчі збагнули хитру поведінку, мудру голову носить на плечах Александра Степанович. Хоче з найбільшою вигодою буряк викопать. Кеніг поспішає завчасно буряк вправити. Харитоненкові дешево буряк обійдеться, не один мільйон у кишеню покладе за таким економом. Александра Степанович — голова! Хай пошукає Кеніг такого. Харитоненко цілком звиряється на економа. З багатющим досвідом людина.

З уст в уста передавали пригінчі розмову Харитоненка з економом. Немалу винагороду цього року візьме економ. Звичайно, і Нестора не обійдуть. Не забудуть. Нестір певен того. А для цього треба економові впасти в око, зірвати зайвого п'ятака з копальниці. Ще тільки перший місяць осені, хай у людей викопують, тоді Нестір по двадцять п'ять копійок найматиме. Економ розміркував мудро. Вони ще візьмуть своє. Хай дурні поспішають. Коли пригінчий більше копальниць нажене за дешеву плату, в немилості перед економом не буде. Через своїх ворогів Нестір позбувся панської ласки, без якої він, мов риба без води, сохне, в'яне... їсти, спати, жити не може. Нестір ще доведе, хто вірою-правдою служить панові, а хто язик довгий має. За всі кривди, що сподіяли йому — корову з панської череди вилучили, — ще пошкодують вони.

Одне слово, обігнати всіх надумав Нестір.

А дні тим часом одлітали, на диво пригожі, ясні дні,

насичені запахом терпкої прілі — конюшини, городнього бадилля, засновані білою пряжею бабиного літа.

Строковими силами не вправити буряк. Це побачили згодом економ, пригінчі. Хліб молотити теж треба. Людей обмаль. Економ розігнав посланців у всі села наймать людей. Надії на численну дарову силу, що сама приплине в економію, не справдилися — всі в роботі. Нестір мотався дні й ночі — копальниць добував. Не міг похвалитися успіхом. Цього року скрізь буряка сила — по економіях, хазяях. Поденним вигідніше робить у хазяїна — і дома, і на заробітках. Нестора на сміх брали. За тридцять копійок копатимуть три берковці?! І сорок не pomoже. Дарма Нестір вдавався на всякі витівки — на те він був великий майстер: у них буряк як глечик, земля вироблена, копати легко, — дівчата і слухати не хотіли. Кожній треба свою картоплю викопати. Зібрати кукурудзу. Соняшник. Низька оплата нікого спокусити не могла. Правда, через місяць заробітчани найматимуться за безцінь, та тоді вони не потрібні. Ще благатимуть Нестора: «Зарятуйте, дядечку, візьміть хоч мішки латать, хоч зерно віять».

Нестір щоразу приводив обмаль поденних. А раз вимаєшся за ніч, яка з тебе вдень робота? І додому навідатися ніколи. Нестір не дуже клопочеться — завзята, хазяйновита жінка за всім догляне, дасть раду. Рідня пособить. І спокусив його лихий цього літа в економію сунуться! В яру, на купі соломи, вдень спить Нестір, як пригріє сонце, дівчата без догляду копають.

Копати буряк не під силу Оленці, земля затужавіла. Векла з Христею копали. Оленка зрізала гич, закидана соковитим листом, чистила буряк. Легко при дівчатах Оленці. Щоб не засиджуваться, брала теж копач, допомагала, та сестра з подругою не дозволяли їй перериватися. Півдня копали, а тоді сиділи, чистили.

Нагнали знов хлоп'яків гострити ножі, лагодити копачі. Оленка горда за приятеля була — цілі дні на оранці з дорослими пропадає тепер Оверко. Поважний такий заробітчанин, щовечора ледве ноги волочить.

Дівчата бувалі — вміють, знають, як перехитрить пригінчого: вимощують землею спід, накидають гичі, тоді накладають буряк, щоб більша була куча, щоб заміряли більше. Треба тільки пильнувати, щоб Секлета не помітила, бо викаже пригінчому.

Надумали пригінчого перехитрить! Нестір ящики топ-

че, саме їхав економ дорогою, бачив, як Нестір ящики натоптує, щоб дівчата не хитрували, не підмоцували гичі та землі. А ящики, що ними заміряють буряк, без дна.

Несторові тепер клопоту повна голова, економ занепокоєний, схвилюваний, ганяв пригінчих за людьми, аж усі тепер вправляють свої городи. А тут, як на лихо, сонце зрадило, сховалося за хмари, задощило.

Люди звеселіли: вже скоро покрова, а буряк у землі. Строкові знов бунтувалися. Векла з Христею знов наводили дівчат на непокору, пригінчому дихать не давали — визначали, яка ціна тепер повинна бути копальницям, у болоті за безцінь не стануть вони бовтатись!

Матері його біс лихий! Нестір і без того розривається, ще й строкові його сіпають, дошкуляють, — чи дадуть йому спокій? Знов Христя з Веклою дівчат підмовляють на забастовку?

Та вже дівчата тепер дружно захищали своїх подруг, тепер вони бачили панську скруту, набралися смілості, не страхалися пригінчого, вимагали надбавить ціну, загрожували геть піти.

Доводилося економові мало не після кожного дощу набавлять дівчатам п'ятака, щоб скоріше копали буряк. Це, правда, не завжди допомагало. Іноді п'ятаком не обходилося. Голосом яким заговорили копальниці! Без усякої шани, поваги, без остраху за свою участь вимагали надбавки. Сильніший харч.

Подули гострі осінні вітри, сікли дощі, а тут одежина погана. Зап'ялася ряднинкою Оленка, в гичі сиділа під дощем, сорочка промокла на ній, болотюка руки пороз'їдала. Забовтана, перемерзла, чистила буряк. Буряк бризкає соком, сік той заходить у ріпанки, ятрить, роз'їдає, пече... Січе вітер, студить, руки шерхнуть, тріскаються... Христя з тяжким серцем позирала на посинілу, змучену сестру. Заробити саме тепер можна, до рубля ціна на ящик піднялася, а Христя з Веклою, Оленкою не накопували ящика в день. Коли сухо, вдарив буряк об буряк — земля обсипалася. Земля розмокла, буряк мохнатий, болотюки налипло, мучилася Оленка. Влітку хоч сонце зогрівало, не доводилося од вітрів, дощів тремтіти. Давно б кинули дівчата економію, та гроші за конторою були. Водять з оплатою, як ото сома...

Щодня заробітчани коло контори знімали бучу. Дів-

чата насідали на пригінчих. Економа ніде не було видно. Казали, що захворів з-за тих неполадок, що сталися на плантації. Прогадала людина. В немилості перед Харитоненком тепер економ. Нестір докоряв економові, навіть не криючись, де тільки міг.

— Думав вигадать, вчасно не викопав, а тепер бігай, висунувши язика, наймай, переплачуй, одривай від інших. Ось тобі загранишна наука.

Із зневагою Нестір докоряв економові, що не зумів на поміщицькому господарстві порядкувати... Харитоненкові надії справдити...

Та коли б це на Нестора... Він, правда, далі нічого не казав, але чи не видно і без того, на що він здатний? Аж тут новий наказ від економа вийшов, пригінчі об'явили. По роботі оселедця і по чарці людям даватимуть щодня.

Січе дощ, рве вітер, копальниці тремтять, мерзнуть. Кому не кортить по роботі душу погріть, корячок сирцю випити, ще й закусить оселедцем? Мокрі, забовтані, ввечері йшли з піснями, заривалися в солому, спали парким сном. Роботи не кидали, кожна прагне заробити зайвого рубля. Чи рублі валяються на дорозі?

Оленка свою чарку не випивала, віддавала подругам. Дівчата її силували, насміхалися над нею. Оленка не терпіла навіть огидного запаху, все переверталось всередині.

Оверко, певно, щоб догодити подрузі, собі не дуже тягся до того питва і навіть приятеля свого Зінька відраджував від чарки, щоб не пив... Хіба що вже під неділю.

Оверкові приходив на згадку батько, кривий Сильвестр, падкий до того питва (з горя, звісно), з чого завжди мати журилася...

Та хіба Зінько послухає? Зухвало відказав Оверкові: — Ти мене не вчи! Я вже вийшов з-під опіки!

Хвалько і забіяка, Зінько любив і вмів чарку випити — корячок витягне, мов свіжого повітря ковтне, як дорослий, розвозить оселедця заболоченими руками. Взяв повний корячок у руки, Оленка примітила, як затремтіли в нього хрящики носа, одним замахом вихилив, тоді подивився на Оленку променистими очима.

Заплутується ногами, падає, сміється... Вертається в курінь без дум, без тривоги. Ну що, як літа не вийшли, потоваришували з ним хлопці, як же: нарівні з доросли-

ми в роботі, нарівні п'є, гуляє, справжній тобі парубок! Оверко — той, звісно, дівочий мазун, зрідка коли приложиться до чарки. Хіба що перемерзне, або дощ перемочить, або вже заробітчани присилують.

Зінько раз напився горілки, впав серед поля, кричить: «Земля перевертається!» Виробився в ріллю, розкидає руками, ногами, белькоче: «Чого це дзвони дзвонять?» А тоді в галас: «Ой, валиться небо!» Увечері над яром сів, до місяця говорить. Ще й накурився досочу, а щоб не чуть було, заїдав кропивою...

Оленці було гучно дивитися на Зінька. Возить буряк на цукроварню, увечері, заморочений тою горілкою, йде з поля, буянить, горланить парубоцьких пісень. З хлопцями заводиться, бешкетує. Чіпляється до дівчат. Зачав в'язнути до Оленки, порвав кофтину.

Оверко ледве відборонив. Врозумляв приятеля:

— Чи ти вже зовсім одурів? Забило тобі памороки? Схаменися! Будь як хлопець...

Зінько напався на Оверка:

— Вона тобі сорочки пере!

Оверкові не під силу вгамувати приятеля, тверезе слово не доходило до Зінька, він уперто й загрозливо вів своє:

— Вона приглядає за тобою, обпирає і обшиває!

— Тобі що до того?

— А хіба що?

Мало не посердилися приятелі.

Оверка люди поважали, і тому Зінько не осмілився підняти на нього руку, хоч і був не при пам'яті.

Оленка прибігла до куреня в сльозах. Ображена, поспіпана...

Секлета сміялася над Оленкою. Дурна така, парубок залицяється до неї, а вона — в сльози! Ха-ха. Ось так дівка!

— Секлета навчить розуму! — напалася на легковажну дівчину Векла. — Страму нема в неї.

Оленці вже набридло оту нудьгу зносити. Чи вона вдіяла щось непристойне? Від панських прихвоснів натерпілася кривди, та ще п'яний зайдиголова ображає тебе...

До того всього посердилися із подругою, Зеленою Тетяною, що з підлітками робить.

Зійшлися неділею хлопці, дівчата — куди дінешся? Тиняються без діла, бродять у лісі — похмурий осінній

день... Нагребли сухого листя, хмизу, розклали в яру
огнище. Огрівалися, співали. Ласували печеним буряком.
Від осолоди туманіло в голові. Тягли з жару картоплю,
що била смачною парою. Опікали руки. Гам, сміх,
веселощі.

Зінько в гурті місця собі не знаходить, вертиться,
нудиться:

— Махорки нема.

Оленка згадала, що вона найшла пачку махорки,
поклала в хліві, під головами.

— Зараз я тобі принесу.

Як принесла махорку, Зелена Тетяна як надметься:

— Що ти до Зінька горнешся? Власкавити хлопця
хочеш?

Лихо, та й годі!

«ИСКРА»

Січуть дощі, набухла рілля тягнеться за плугами, за-
бовтані заробітчани сходилися під накриття.

В кузні збилося чимало люду — кошлаті, вироблені.
Основані димом лиця. Перемовлялися.

Скрізь на землі в цю пору людей тривожить одна
думка — сільська скрута, панська земля.

Плугатар Хведь, що вік не вилазить з економії, вже
сивизна брала бороду, повів добре знані всім речі, як
пани обібрали села. Одрізали водопій, випас і вигін, всі
вигоди... Землі скупив Харитоненко, і тепер відробляй
панщину! Орендує в пана землю — власну землю! Село
не вилазить з відробітків.

Літній Сидір, що був в економії за сторожа, надто
безпорадно питав людей:

— І що думають правителі?

— Хто ж як не правителі те вдіяв? — відказує ко-
валь. — Придавили село податями, викупними.

Хведь виразно позирає навкруги — і голови тут ламати
нічого.

Стовпище зростало, кислий дух вугілля перебивав
прілий запах ріллі.

В кузню зазирнув Нестір, побачив: горно палає, Овер-
ко щиросердо розтягує міх, видзвонює молот, люди
курять — і чого ця кузня притягує людей? Чи вже нема
надійного захистку? Пригінчий для порядку гримнув

на заробітчан — що тут за зборище? Часом не про політику гомонять?

— Яка там політика? — огризнувся сторож Сидір. — Гомонимо, що телята на пречисту були дороги...

О, заробітчани люди досвідчені, бували, чи вони не знають, як одвести очі панським шпигунам?

Плугатар Хведь розсудливо зауважив:

— Куди дінешся під цю негоду? Аби болото розвозить, затягують волів? Люди не без діла товчуться — в кого колішня несправна, затупився леміш. Хоч яке накриття є над головою.

Вслід за Нестором тягнеться зневага — люди знали: прийшов на виглядки, остерігалися.

Власне, і захисток від дощу нікудишній — кузня світилася вся, — ковалеве слово притягувало заробітчан.

Нічого говорити, що Оверкові завжди більше всіх діла в кузні, завжди він мотається під рукою в коваля, пособляє, коли і сам молотком ляпне, вже кресало собі скував.

Сторож Сидір також став зачашати до кузні, найстаріший у заробітчанському гурті. Кому не кортить послухати бувалого коваля, що в самому Петербурзі робив на заводі?

Кузьма привчає хлопця до ковальської справи, а тим часом веде річ про долю валківських селян.

Ще мало замордували людей, засікли нагаями, постріляли, порубали — вчинили ще й суд! У Народному домі! Ще мало козаки окрали людей, стягли на користь поміщикам контрибуції!

Вістка про сумні події в Валках цілу осінь тривожила села. Кожен немов вбачав наругу над собою. Гірка доля — голод — може спіткати кожне село.

Ковалеві слова перевивалися з думками заробітчан. Коваль відчував, що діється в людській душі.

Поміщики зашахраювали селянські землі, найсильніші вгіддя забрали собі, а селянам дали яри та піски, — мовляв, хазяйняйте! — де лише самі безсмертники ростуть та чебрець. Монастирі ж та казна забрали найбагатші землі.

До чорної, як земля, муки валківські села домішували дубову кору, діти пухли з голоду, мерли від тифу, цинги, інших хвороб.

Суховійна хвиля не докотилася до Буймира, і тому декому невтямки.

Сидір ніяк не збагне:

— Невже правителі не пособили людському горю? Ревище знялося по тих словах.

Густішали обурливі голоси, падали гострі вигуки:
— Пособлять ноги витягти!

А Оверко хіба мовчав? Він собі разом із людьми відказав Сидору.

Хто як не Сидір нагнав Оверка з дівочого хліва, коли той забрів сюди поночі перед забастовкою? Ще й пригінчому переказав, Нестір лаяв Оверка, грозив покарати. Звісно, відки пригінчому чи Сидору знати, з якою метою Оверко навідав дівчат.

Кузьма нагадує, як осінь і зиму минулого року валківські села складали на сходах приговори, щоб правителі зарятували села, не дали загинути голодною смертю. Дуже пособило?

Землеробів бере острах; сьогодні в Валках неврожай, а завтра в нас може — не жди помочі ні від кого!

Сидір допитується:

— Невже нічого не вродило?

Плугатар Хведь вдається на розважне міркування:

— Якщо і зібрали — довелося продати. Спробуй не заплатити панові за оренду. А подать, викупне платити з чого? Хіба казна тобі подарує? А скотині корму треба придбати? Хліб не вродив, пасовиська нема, скотина гине...

— Казна горя не зна, — згоджується Сидір, відповідає влучною приказкою, що ходила по всіх селах.

До розмови прилучилися всі заробітчани:

— Не сплатиш боргу — потягнуть корівчину.

— А їсти що, лободу?

Хведь викладає свої наболілі думки:

— Вже б люди раді збути наділи, податися на заводи, так робочі самі блукають по селах в надії заробить кусок хліба.

— Голод вигнав.

— А тут села самі голодні.

І вже смілі думки западають у людські голови, що не валківські селяни пограбували поміщиків, а поміщики пограбували народ.

Сидору ніяк невтямки:

— І як той Харитоненко розжився?

Всі ж бо знали, що Харитоненко виліз із багатих мужиків і тепер володіє десятками економій, цукрових заводів.

— Отже, скасували кріпосне право лише для Харитоненка, — робить висновок коваль Кузьма.

Слова ті звеселили кузню.

Справді, що можна було сказати?

Коваль вправно орудував молотком, і плугатарі, немов діти, не могли одірвати очей від чарівного майстерства. Розпечений брусок гнувся, м'явся в огняних бризках.

В дерев'яне накриття ліпив дощ, плугатарі стежили, як залізо, пригасаючи; доходило цвіту жоржини, тьмарилося, і тоді коваль знов стромляв його в горно.

Кузня збуджувала думи, і людям справді нелегко досягнути, як Харитоненко з багатих мужиків виліз у всевладного капіталіста.

Оверко, що з великим завзяттям водив жердину (молотобоець Клим може спочити, поки він у кузні), знаючи, що не треба «сіпачь», роздував горно, ніяк не думав, що стане посеред людської уваги.

Коваль з лагідною усмішкою вказує на Оверка:

— Ось хто нажив Харитоненкові багатство!

Чи не в жарт?

Заробітчани, що спочатку були здивовані, раптом досягнули:

— Оверко робить за дорослого, а сплячують йому за дитську силу...

Тисячі підлітків роблять за півціни на ланах Харитоненка — полють, орють, возять, а вже пригінчі знають, як витягти з підлітків силу за дорослого.

До того ж Оверко добре знає: підлітки стараються, щоб не нагнали з поля. Оленка робить до впаду, щоб не сказали — мала...

— А хіба ми мало надбали Харитоненкові? — питає друзів Хведь.

Всі знають: двадцять год він оре панове поле.

Оверко робив на Деришкура, і йому все ясно: з багатих мужиків виліз Харитоненко, і Карпо Деришкур колись вилізе. Настягав чимало землі, зачав будувати цегельню, розжився даровим трудом. Оверкові так нічого і не заплатив.

Людям добре запали в голову ковалеві слова: і в бідного селянина, і в робітника на заводі одна думка, одна доля — спільними силами порвати кайдани неволі, а не сподіватися на милості.

Стромивши в воду розпечений леміш, що аж зашквар-

чав, Кузьма без страху наводив людей на думку, що треба зламати самодержавну шию...

Може, кому не до звички слухати такі речі, може, на кого вони навівають острах, тільки не на Оверка, якому вже давно ця думка до душі.

Сидір, приміром, занепокоївся, заметушився, мов земля під ним розлазилася, — часом не через край хватив коваль?

А що, як до урядника дійде, і той зачне допитуватися, хто був у кузні, вже тоді і Сидора потягнуть до одвіту?

Викупне, відробітки, оренда, випаси, вигони, що загарбали поміщики, водопій, всі вигоди — справа інша. Це правда. Про це скрізь люди гомонять: на всіх ярмарках, храмах можна почути. Часом і правителів згадують, не без того... Але... щоб зламати самодержавну шию?

Сидір озирався навкруги, люди переварювали свої думки, почували себе надто безпечно. І хоч нема тут панських язиків, самі трудові люди, багачів нема, а що, як затесався хто?

Ковалеве слово бентежить людей, правдива розповідь кого не обурить?

Земські начальники, губернатор глузували над голодними селами, над жальними приговорами.

Заробітчани на своїй шкурі відчувають, до чого ведуть правителі: більше голодних — більше вигоди поміщиків. Безліч дарових робітників припливе влітку на панське поле — за безцінь, за самі харчі робитимуть! Яка допомога?

Ще й поголос поміщики пускають — селяни не вміють робить землю!

В людській душі закипає гнів. Плугатар Хведь питає, безперечно, самого Харитоненка:

— А хто ж тобі оре, сіє, косить? Вирощує врожаї?

Коли коваль сповістив, що в княгині Макленбурзької на Полтавщині двісті тисяч десятин землі, обурення зросло:

— Хто їй землю робить?

— Це скільки сіл можна наділити землею?

— А в Харитоненка не стане?

Валківська подія посеред уваги заробітчан.

Розповідає коваль...

...Весінні вітри навівали тривогу: чим засіяти землю і як вижити до нового врожаю?

Чи могли батьки дивитися, як на очах чахнуть діти?

— Панські комори засипані зерном.

— Це нашим потом і кров'ю надбане.

Ці слова, що взялися із людського серця, облетіли валківські села.

Люди відправили молебень, а на другий день тисячі підвід облягли панські садиби. Селяни розбирали з амбарів хліб.

— Наш хліб! — вирвалося із людської душі.

Поміщики кидали свої гнізда, втікали в Харків під захист губернатора.

Нагнали страху на панів!

Деякі поміщики навіть гадали відкупитися грішми, та селяни із нехтуванням відказували:

— Нам потрібна земля і зерно для засіву!

...Заробітчани, далєбі, немов приєднуються до повсталих сіл, разом із повстанцями проголошують:

— Ми своє беремо!

— Все нашим трудом надбане!

Сидір, що, видно, з хвилюванням слухав ковалеву розповідь, допитується:

— А хто ж вів селян?

— Голод! — відказує Кузьма.

І вже за тим усі приходять до висновку, що треба і нашим селам за розум братися і покряяти Харитоненкові землю, а скот і зерно поділити між людьми.

— Чи не думаєте одним повітом перевернути лад на землі? — перепитує коваль людей.

Не до кожного доходить думка, що поміщики під самодержавним захистом.

Коваль гатить молотком, плющить залізо, із серцем вигукує:

— Бий в голову гада!

Тоді людей питає:

— Чи не думає Буймир перевернути світ?

Без робітників самі села що вдіють? Без об'єднання з могутнім руським народом?

І вже заробітчанам видно:

— Валківські села понадіялися на себе.

— Все одно погигать! — виголошує Хведь.

— Не погигать, а перемогти треба! — відказує коваль.

Сидір виявля свої потайні думи перед людьми:

— Молоді, може, і діждуть... — на тім примовкає, не

дотягує думки — діждуть розправи над панами. Сумно клонить голову — мовляв, а ми вже не маємо надії...

Сидір звікував в економії, випив не один ківш лиха, тож прагне діждати визвольного дня.

— Зійде і над вами зоря! — збадьорює Сидора коваль.

Розповідає, як харківський губернатор Оболенський палив валківські села, стріляв людей, забирав хліб, вертав поміщикам. Кого ж не вбито, то козаки і поліцаї посікли нагайками, не розбирали, де сива борода, підліток чи дівчина. Козаки грабували село, розтягали все із хат, на очах батьків знущалися з жінок, дівчат. Руйнували сільський двір, щоб сконав голодною смертю. Царські кати Оболенський і Драгомиров замордували чимало селян. А ще сотні жде тюрма, Сибір, каторга.

Заробітчани притихли, насумрилися, придавлені вісткою, притамовано зітхали, мов намагалися розгадати неосяжне. Чи не розлазилася віра в царів, богів?

Позасікали до смерті стариків, жінок, дітей! І тепер поміщики, купці, старшини на колінах дякують богіві, що покарав село!

Перед царськими нагайками попи правлять службу, благословляють на розправу з голодними селянами, яких називають бунтарями. Проголошують цареві «многая літа».

Заробітчани питають коваля, себе і кожного:

— А що ж діяти тим, що їх понівечено? Посиротілим сім'ям, розлученим із матерями дітям? Яку їм молитву складати?

Оверко пересвідчився, як людська думка потроху визволяється з одвічного мороку. Кузня вносить просвіток у голови.

З поля прибували ще заробітчани, збивалися в кузні, слухали, Оверко пильно приглядав, щоб не затесалися панські язика, бо як дізнається пригінчий чи урядник про ці розмови, ковалеві не минути біди. Кузьма тепер не дуже криється і не остерігається, веде річ на повний голос.

Ще мала кара людям! Ще мало знущалися, палили, сікали нагаями! Тепер тяжко скривджених селян знов надумали скарати. Мовляв, за безпорядок!

— Люди рятують дітей від голодної смерті — це безпорядок? — питає плугатар Хведь.

— Чи то порядок, що правителі держать народ в

голоді і темряві? Що земські начальники тягнуть із селян жили? — додає коваль. — Хто судить? Поміщики, купці, дворяни, земські начальники і їхні попихачі — старшини, урядники. І їхній верховний начальник — цар!

Заробітчани хоч і при звичаїлися, та все ж декого бере острах по словах коваля.

Під голими шаблями судять, нікого не пускають, щоб не дійшла правда до народу. Вже тричі засудили, скарали поліцаї та козаки. А тепер згадали «закон». Який самі тричі порушили.

Тут коваль наводить слова російського письменника Щедрина: колись татари грабували не по закону, а з часів самодержавства — палять, грабують, гвалтують — по закону.

Гостре слово вразило людей, землероби складають шану чесним і смілим, що стоять за народ.

І вже кожен починає розуміти...

За розправу над селянами хто оголосив «височайшу благодарність» кату Оболенському і нагородив його орденом?

Хто придавив валківські села контрибуцією?

Хто надіслав «височайшу благодарність» війську, що вбивало в Ярославлі робітників, які бастували?

Хто стріляв у Петербурзі в обухівських робітників, що вимагали свободи?

Хто залив кров'ю Кавказ?

Розпадалося вагання, танула покора...

Народ починає прокидатися. Спалахують повстання в Саратовській, Воронезькій, Курській, Ставропольській губерніях. Скрізь розливається полум'я народного гніву, що запалили демократи. Народ бере панів за душу на Полтавщині, Чернігівщині, Харківщині.

Сидір у тривозі повів річ про людську безпорадність перед правителями. Перед військом, перед силою що вдієш? Такої думки не лише Сидір. В заробітчанську душу западав сумнів.

Коваль на те відказує: окремі вогнища повстань можна задавити, а що вдіють правителі, коли повстане весь народ? Спільною силою, організовано вдарить на самодержавство?

Оверкові тяжко уявити, де ті краї і города, що назвав коваль. Заробітчани, що служили в солдатах, їздили по світах, певне, знають.

І вже Оверко переймає ковалеву науку, душа палахтить і відчуває: вже близька розправа над панами. Народ збирає силу.

КОВАЛЯ НЕ ЗАСТРАХАЄШ

Осінні тумани стелилися полем, затягли світ. Крізь ветху одежину пробиралися до кісток, ломили руки, крутили ноги, гнули попереки, студили кров. Заробітчани плентались за волами, возили буряк.

Мокра осінь — найтяжча в людському труді пора. Ніде вмить ся, обсушиться, зігріється. Правда, соломи в хліві привезено вволю, зануришся з головою, передрімаш парким сном. З набухлої одежини б'є пара. За ніч перемерзнеш, вранці виграєш зубами. Похмурі заробітчани, насунувши шапки, щоб не сікло в очі, тупцювали за волами — скорій нагрієшся.

Возіям то ще нічого, аж ось дівчата в дощі копали буряк, що залип землею, руки в мокречі, болоті, потріскалися, порепалися, набивається землі, стягує, шарпає, спробуєш помить — мило заходить в ріпанки, пече, роз'їда, ятрить, криком кричиш...

Дорога довга, розбовтана, колеса вгрузали по вісь.

Людей тягло на сон, смалили махру, знехотя перемовлялися.

Переліски обдавали випарами прилого листу, що барвистий, запашний прослався і блищав під ногами осіннім килимом.

Кожен трудівник мріяв про суху світлу хату, принадне огнище, що віє із печі теплом і дражливими пахощами ситного варива.

Наспівала обідня пора.

В суботу робили до півдня. Зранку моросив дощ, Оверко возив буряк на цукроварню, перемерз і обмок, тож по робочому дню із заробітчанами сам вихилив повний корячок сирцю.

Оверко із Зіньком пристали до парубочої ватаги. Брели до куреня, солдатськими голосами виводили пісні: «Як у нашій деревеньці сталась новина, молодая Настасія сина родила»...

Вдалині повитий туманом дрімав лісок. Осіннє марево заволокло світ. Людська нудьга стелилась полем. Дорога вела в яр...

Пісня раптом обірвалася. Заробітчани примовкли. Хміль ураз випарився з голови. Тверді стали ноги. На очах виступили сльози, гостро защеміло серце. Оверко мало не скрикнув.

Назустріч два стражники з голими шаблями вели коваля, що швидко прямував по розквашеній дорозі — стражники пришпорювали коней.

Гірке почуття запало в заробітчанській душі.

Ковалеві позад скручено руки.

Заробітчани, що спочатку розгубилися, тепер сміло перед ковалем складали шану. Скидали шапки, вклонялися, — не перед стражниками, звісно. Кидали на коваля спочутливі погляди.

Оверкові отерпло тіло, і він не знав, що йому діяти.

Коваля знов потягли в Лебедин до справника на розправу. Нагнав, видно, страху на панів...

Голови враз витверезилися. Не стільки й випили, а більш вдавали — парубоцька звичка.

Коваль докірливо поглянув на друзів, лагідно привітався, зо сміхом кивнув на стражників, заспівав навіть: «Ах ви цепі, мої цепі...» Глушливо поставився до своїх ворогів. Несхитний, дужий, з веселою душею подався назустріч горю...

Приголомшені заробітчани стояли в полі, засмучено перемовлялися, дивилися вслід ковалеві, що його стражники повели.

Літній заробітчанин Хведь із гіркою душею повів річ, що за правду скрутили руки людині.

Обурення опалило заробітчанин.

— Давай одіб'ємо! — подав думку Оверко.

Ще подумують, що йому смілості не стане! В огонь і воду кинеться за ковалем. Доки будуть знущатися над людиною? Вирвемо коваля із рук стражників. Врятуємо від біди. Чи Оверка страхає, що стражники руки шаблями посічуть?

Надто кортіло стягти дужих усанів з коней, витовкти в болотюці, визволити коваля. Принадне видовище стояло перед очима — як заболочені стражники враз позбудуться свого грізного вигляду... Адже Нестора із греблі колись поночі в став турнули?..

Зінько перший визвався в допомогу Оверкові.

— Я лівого зайду, а ти правого, — зачав домовлятися, як напасти на стражників.

Аж тут постали врозумливі голоси. Зопалу чого

тільки можна наробити! Ковалю не врятуємо з біди, тільки більшої накличемо. Зробіть тільки спробу. Ворогам того і треба, аби довести, що коваль бунтує людей.

— Ковалю не застрахаєш, — врозумляли молодих літні заробітчани, — щомісяця тягнуть до земського чи справника. Допитають, і вернеться.

Хведя сумнів бере — чи вернеться? Розповідав про збори біля контори, як коваль став на захист дітей, повів гнівну річ проти панського здирства (коваль казав — експлуатації). Економові правду в очі різав. Харитоненко всіма засобами витягує сили з народу. Горілкою людей одурманює! Намагається споїти не тільки дорослих, а навіть підлітків, щоб легше було силу витягти! Ген скільки підлітків в економії буряк возять, копають, орють, непосильно роблять на пана за півціни. Харитоненко вдається на всякі хитрощі, щоб окрутити заробітчан. Здирщик на всю округу!

М'ясисте лице економове скров'яніло, і він прилюдно загрожував запакувати ковалю в каземат за бунтівливі речі. Закликає знов заробітчан до непокори? Харитоненко зазнав стільки збитків! Чи коваль хоче завести в економії свої порядки? Економові все ясно! Ось хто підбиває людей на забастовки! Ціле літо коваль в економії проти Харитоненка людей підбурює.

Тепер доведеться ковалеві перед справником одвіт держати. Ковалю не застрахаєш. Вже не раз виривався з ворожих рук. Сміло навчає заробітчан не скорятися панові.

«А може, розвідали вороги, — думає Оверко, — про збори в кузні, де коваль говорив проти правителів?»

Оверко перемучився від безпорадності, що не міг нічого вдіяти, пособить ковалеві. Правителі знущаються над ковалем, що розкриває людям очі, стає на захист підлітків. Із заводу вислали і тут женуть у тюрму.

Оверко повів розсудливу річ у гурті, як пани за-дурманюють людей, щоб не бачили правди.

Ковалю можуть узяти, та хіба згасити визвольні прагнення, що він пробудив у людській душі? Хіба можна засліпити людям очі, що розкрив коваль?

ПОКРИВДЖЕНІ

Повгрівалися за ніч у соломі, вранці з неохотою підводилися.

Ловиходили дівчата надвір вражені. Посріблена трава аж закучерявилася, покрівля теж білим кришталем всипана, вигравала на сонці, що зійшло ясне, червоне. З вереском дівчата вбігали до паркового хліва, збуджено ходили груди. Вода в діжці замерзла, жорстким полотном терли рум'яні лиця. Повдягали свитянки, сіряки, в кого були, пішли на буряк, мигтіли червоними литками.

Лихі ті заробітки — копач у землю не йде! Задубіла земля. Не витягнеш ніяк буряка. Земля мокра була, змерзлася, хоч кайлом бий. Ящика втрюх не накопували. Переривався буряк надвоє, землею обмерз, із землі не витягнеш. Ударив мороз, буряк ніж не бере.

А тут повалив сніг, густий та мокрий, ліпив цілу ніч. Вранці повиходили з хліва — снігу накидало в коліно! Під снігом уся плантація! Вітер повіє, як голками коле тіло.

Покрова скоро, вже не потепліє. Валом повалили дівчата до контори. Пригінчі дуже клопоталися — однак вдіяти нічого не могли. Економ лиха наробив, пригінчі не винні. Було слухати людей. Якби впору кинулися — врятували б буряк. А то за більшою вигодою економ погнався, заморозив буряку стільки. Все підгир'я, триста десятин, замерзло, накрили сніги. Сніг-то, може, і попливе, та яка вже робота?

І як тепер економ перед ясні очі панові стане?

Строкова сила дешевша, Харитоненкові вигідніше строкових держать, та не вигідно в строк іти — нужда гонить. Чи кожній під силу дома прохарчиться? Поденним вигідніше. Тій треба дома сполоть, скопати, та десять, та п'ятнадцять зайвих днів у місяці має. А тоді прийде гаряча пора — своє нажене, економія дорожче заплатить. Строкова стільки не заробить. Економ хотів вигадать, за почестю тягся, виростити Харитоненкові добрий буряк, бо тоді більший процент економові перепаде. Чутка ходить, що вже економ свій завод надумав будувати, — хіба ж капіталу немає? Год десять економіями править.

Осіння пора, збігається робота з роботою — сівба, оранка на зяб, люди картоплю копають, коноплі

беруть... Економ ждав, коли дешева сила припливе — осінь затяжна, тепла, своє візьме. До того ж пізно сіяли буряк — весняного морозу боялися, а там жуки повиїдали, в клечану суботу пересівали, отже, хай визріває буряк, набирає цукру. Аж тут ударили морози. Пригінчі, рядчики, воловики бігають, висунувши язики, по селах. Розіслали гінців у всі сторони. Хлинули заробітчани аж з-під Курська, Путивля, так земля задубіла, замерз буряк, прикидав сніг плантацію. Пустили плуги, виорювали, переорювали буряк, обпарювали, оббивали скиби землі...

Заробітчани, копальниці, що прибули здаля, зчинили гвалт: нащо нас призивали? Забились хтозна-куди, витратились, чимала дорога, а тепер нема роботи!

Коло контори з самого ранку стояв гам і плач. За все літо, виявилось, дівчатам мало що й получать було. Оверко з пригніченою душею відходив од каси з грішми в руці — тяжкий заробіток. Щоправда, вперше він у своєму житті мав повну жменю грошей. Не доплатили скільки! Вирахували за вилка, що він їх зроду не бачив, якусь лопату, за поламаний плуг — як дорогу переорював, одлетів леміш, ще й на три дні оштрафували за те, ніби спав з дівчатами в хліві. З усякої вигадки панам заробіток. Розгублений Оверко стояв серед двору з повною жменею мідяків, набралися очі слізьми. За те, що вісь одламав, перекинувся з снопами, — згадали, а дні позашитувать забули. Думав чималий заробіток додому принести, справиться треба, та не знати, чи на одержину вистачить. Ще й за вареники вищитали. Раз наварили пригінчому вареників, Оверко побіля вертівся, пшеничні вареники з сиром Оверко хтозна-коли їв, запашне тісто голову туманить... Хіба не закортить? Куховарка вздріла, поскаржилась Несторові: — Оверко вхопив три вареники самоуправно.

Нестір наказав п'ятнадцять копійок вищитать з Оверка — по п'ятаку за вареник.

Хлопець радий був, ще хвалився дівчатам:

— Я з'їв п'ять! На два одурив!

Не справилися заробітчанські сподіванки, ще й могорич Оверко мусить поставити воловикам за те, що оступалися перед пригінчим за нього.

Оленка затесалася між гурт, косила очима на придушеного хлопця, рада була втішити його, та чим могла пособить горю? Оленка сама наплакалася сьогодні.

Мало, що не позашитували дні, — вирахували за рядно, що полову носила, за зламані граблі, згублену сапачку — Оленка все здала в комору, — ще й сплатили їй як за малолітню, неповну силу, хоч Оленка і поряд з дівчатами робила. Навіщо ж тоді переривається було? Глузували, насміхалися в конторі з неї, ставили поряд з довгою, деблою Секлетою. Хіба зробить Оленка за Секлету? Наполовину менша вона. Мізерне. Замучене. Вузлик! А хоче, щоб платили їй нарівні з дорослими!

Оленці самій ніяково стало. Не осмілилася вимагати повної оплати, тільки болісно серце защеміло. Ще й Секлета присміхуваться зачала на догоду конторщикам. Секлеті що? Защитали зайві дні їй, п'ятака набавили за те, що прислужувалася. Оленці збавили ціну. Що в книзі записано, те й одержить. Конторщики заговорили дивними словами. Ось і «дебет», ось «сальдо». Перевірятиме вона, чи що? Це ж італійська бухгалтерія! Хіба тут може бути помилка? Рахівництво ведеться «в ажурі». Все чисто до гроша виведено. Ясно, мов у дзеркалі. Які відомості давав Нестір, те й занесено.

Оленка таки справді відчула свою неси́лу, мало сказати — сумнів у своїх вимогах, переляк перед тими незрозумілими словами. Вчені люди сидять, адже їм видніше. І розписатись Оленка навіть не вміла. Одну лише букву знала, таку пелехату, — Ж. Тільки, виявилось, ні до чого та буква. І ще одну букву, правда, Оленка знала — О... Це пригодилося, поставила в книзі букву О, ледве вивела тремтячою рукою, ніколи чорнилом не писала, ручки в руках не тримала, пальці посиніли, огрубіли, не згиналися! Яка неповоротка вона, сміялися конторщики. А спробували б у мороз, стужу три берковці буряка накопати і начистити, тоді б знали! Хто винуватий, що вона не тямить нічого? Може, й справді в книзі все вірно виведено. Що Нестір подавав, те й записували. Коли б знала вона, що таке буде, хіба ж уряд з дівчатами робила б? Старалася, переривалася, не шкодуючи здоров'я, нарівні з дорослими полола, в'язала, аж шкура позлазила — думала, нарівні з дівчатами плата буде їй. Гіркі заробітки! Не справдилися сподіванки, зрізали плату Оленці. Неповнолітня, мала сила. Навіщо ж тоді робить ставили з дорослими?

За кожною дівчиною найшлися збитки, що про них ніхто не знав, не відав. У кожної найшлися незащитані дні. Дівчата безпорадні були. Плакали, нарікали. Кому

довести, пожаліться кому? Економ десь поїхав, а хоч би й був, хіба ж насмілиться котра піти до нього із своїми мізерними скаргами?

Дівчата жажнулися, коли дізналися, що зрізали денну плату. Завірюха знялася з-за тої надбавки, заробітчани бастували, аж тепер і сліду нема з того. Дівчата розлютилися, зняли гвалт, мало вікна не побили в конторі. Конторщики запевняли, вгамовували дівчат, щоб не подумали заробітчани, ніби наплутали тут. У книгах записана одна плата («італійська бухгалтерія»), а що там пригінчі говорили, які обіцянки полільницям надавали — в конторі того не знають.

Заробітчанин Спирка намагався порозумітися з вечними людьми, із врозумливим словом звернувся до конторщика:

— Ти чоловік і я чоловік...

— Ти до кого себе рівняєш? — поспитав Спирку конторщик у білій маніжці, поставив на своє місце репаного заробітчанина, що повівся з конторщиком за панібрата...

Велике «цабе» конторщик, мовби Спирка не знає, як пригінчі заливають конторщиків могоричами, щоб вигоди собі набути. Найбільш тут старався Нестір, подумав Спирка, проте вголос того не сказав.

Векла з Христею, зібралися ще обурені дівчата, кинулись за Нестором, та він наче вчував небезпеку — завчасно зник. Не здобрувать би йому, попадись він дівчатам у руки. Конторщики охоче пояснювали дівчатам: коли пригінчий, мовляв, виростить дешевою силою добрий буряк на своїй плантації, йому нагорода від пана, тож Нестір на всякі хитрощі вдався, окрутив дівчат, а контора, мовляв, нічого не знає.

Цілком закрутили голови дівчатам у конторі. Хіба розбереш, де шахраї в них? Христа з Веклою стали на конторщиків наступать, вимагати, хай подають Нестора сюди, коли вони його заховали? Заробітчани ночуватимуть тут, аж поки не з'явиться Нестір — не підуть звідси. Хіба вже вони його не стринуть на селі!

Та це, звісно, лише були слова — стануть ночувати в остогидлому хліві, а хто ж їм їсти варитиме?

Невідомо, чи довго б товклися дівчата в своїй безпорадності, аж тут устряв Оверко з цілком тверезою думкою. Ковалева наука допомага скрізь йому збагнути суть речей.

Харитоненко норовить з дівчат зайву копійку стягти, а панські слуги — пригінчі, економі, конторщики — вже стараються всяким способом обкрутити, задурити заробітчан. Проти панської влади поки нічого не вдієш. Свій суд, розправа в нього, свої начальники скрізь сидять. Панові треба примножити свої прибутки, тож він і з убогого свитину здере. А вже економ та Нестір виконують Харитоненкову волю.

Дівчата розходились із слізьми, розвівали по вітру потлілу, перетерту солому, жалі, плачі, вимріяні ночі, надії розвівали разом із соломою — проклинали кістки, панський рід, панський хід...

Велика ненависть поїняла дівчат, пройняла кожную жилку, до болю налила серце, мутила дівочу кров. Затуманені погляди кидали на спустошені лани, зловтіхою проймало підгір'я — мерзле бурячище, — єдину веселу згадку понесуть з собою.

Знов осінні дороги зарясніли заробітчанським людом. У засмальцьованій одежині, з брудними клуночками, завітрені, суворі вертались додому, як ходили щороку батьки, діди... Знов польовий вітер розносив прокльони за незащитані дні, зрізані рублі, скарги дівочого безталання. Хмурне небо, нудні простори, зжовклий, у червоних плямах ліс, понура дорога... Прозоріє жовтолистий клен, побуріли дуби, широколиста ліщина, задумливо розхитуються берести, переплітаються сухорукі дерева... Осіння дорога в'ється між буграми, на яких поросла густо-зелена озимина, — танув сніг.

Навіть дарунок, що несла під пахвою — ріденького ситчику шмат, — не веселить Оленку. Ще й сама повновида пані, пишна, вдавано привітна, власноручно роздавала дарунки. Образок у додачу. Оленка низенько вклонилася, всі дівчата в пояс кланялися, лиця дівочі світилися щастям, роздивлялися, милувалися, вбирали очима, приміряли квітчасте поле, що тхнуло свіжою фарбою, в мармурових розводах... Христя з Веклою злостилися. В шовках, оксамитах виряджена, блискуча, в перснях, браслетах, сергах, усе мигтить на ній, сяє, пані обдаровує полільниць. Прийшла б на лан до них, стала б поряд з ними, взяла б сапачку в руки, — вони б її поводили, до вечора ноги б витягла. Хай вона з ними споле. А тут порепаєшся, залипнеш пилом — пані напевне луснула б...

Христя з Веклою такого наговорили, що слухати Оленці дивно було.

Секлета сатину, батисту по шматкові дістала, сам Нестір привів перед панські очі свою полюбовницю:
— Оце та, що перед вела...

Оленка ріденькому ситчику була рада. Полільниці лютували — пригінчому догоджала Секлета, найбільше подарунків набрала. Оленці байдуже до заздощів. Дівчата грозилися розказать Несторовій жінці дома.

Оленка прийшла додому завітрена, запечена, мовчазна. Принесла із собою гіркий досвід людського життя, зневаги, глуму до трудової людини, кілька тарань без голови, грудку цукру — гостинця матері принесла. Двадцять рублів із копійками грошей заробили із сестрою. Мати тому була дуже рада. Мало сказати, не знала мати, якими очима тепер дивитися на Оленку. Потіли сорочки, спідниці за літо на ній, земля сапачку з'їла, собою неросла Оленка, — міцна, збита, вироблена, руки зашкарублі, репані, неговірка, сувора, як справжня дівка. Вже косу пишну яку завела — хвала дівці, як коса густа та довга. Малі діти обсіли її, і вона обдаровує всіх, лагідна така з ними. Хазяйновита, путяща така дівка, розпитує про двір, про сусід, про себе нічого не говорить.

Мати із слізьми тримає тараню, мало не молиться на Оленку — дадуть на сніданок тараню їй, так вона головку одлама, з'їсть, а то для матері приберегла, додому гостинця принесла, спасибі їй — чорноморка-тараня...

Додому прийшла, думаєте, заспокоїлася ураз? В неділю із матір'ю, Христею на ярмарок пішла в Лебедин, врочиста така, поважна, купляти вати, черкасину, ватяну юпку собі шить — чи вік їй у материній свитянці ходить? На себе заробляє, вдягається і харчується, вже мати над нею не вольна... Ціле літо в строку вибула, мала літами, разом з дівчатами полола, в'язала, назву «двожилної» від дівчат дістала.

Багаті дівки насміхалися із заробітчан, кивали на Оленку, що, похмура, неговірка, нехтувала гордовитих хазяйських дочок. Занедбана строкова дівка Оленка, людська робітниця... П'яти репані, литки обвітрені до крові, лице запечене, пучки затверділи, як квасоля. Руки зашерхли, як кора, до чого не доткнеться — за руками тягнеться: нитка, прядиво... Брови вилиняли, найбільша

окраса дівоча, що це за дівка без брів? Посмагли, обвітрені губи, зашкарублі, поцілунком обдереш лице...

Заздрять пихаті хазяйські дочки, що хлопці до роботящих дівчат линуть, коло заробітчан в'ються, чи, може, тому, що літо не бачили?

Багата дівчина білолиця, виплекана, не запечена, вітрами не завітрена... Впору з'їсть, засне. Наймані роботи правляли. А якщо котра і засмалася в себе на городі, гірчаковим молочком натирала лице, щоб запечена шкіра злізла. Лице пече, одболіва шкіра, дівчина мучиться, терпить, не спить ніч, за красою тягнеться, сироваткою вмивається... Або ж кислим молоком. Запечена шкіра злущиться за кисляком, стягує лице, дівчина як одмолодіє.

У святній одежі, чоботи із закравками, халяви одвернуті, плахти мигтять, стрічки майорять, дукачі бряжчать, підтички виграють по халявах — багаті дівки повиходили на вулицю, заробітчан пересуджували...

ЗАРОБІТЧАНИ ВЕРТАЮТЬСЯ ДО РІДНИХ ОСЕЛЬ

Приємно була в кишені власні гроші мати! Чи людина звикла до того? Завжди так... Візьмеш ті гроші в руки, зрадієш, дивне чуття серце хвилює, за всі біди забудеш. Відрадне почуття проймало Зінька. По ярмарку він ходить, грошима брязка, статечний такий господар, до всього прицінюється, поважно, діловито роздивляється, широко розставивши ноги, мне чи то халяви, переда, підшови, чи то навіть сукна, прицінюється, почім ячмінь, овес, — хто зна, що потрібно людині, над усім він владар, і народ — торговий, поважний — схиляється перед ним, запрошує, з-під яток вигукує. Хвилююча сила нових відчужань! Це вам не голодраб якийсь, що без копійки по ярмарку швендяє, на все заздрим оком дивиться... А захоче Зінько — ще й квартиру горілки купить, з хлопцями вип'є, закусить, — Зінько все тепер може. Ярмарок широкий, скрізь шниря грошовитий хлопець. Хто зна, з якою думкою він ходить, стоїть коло коней, тямущим оком озирає корів, досвідчений господар. Запаморочливо пахтить дьоготь, будоражить кров у ярмарчан. Чуби, бороди стурбовані, заклопотані,

п'яні, веселі никають по ярмарку, хто зна, що шукає вибаглива душа, що людині треба.

Оверко теж пішов на ярмарок, походити, обдивитися треба. Чи він не господар? Скупитися треба, зима йде. Оверкові вдягнуться, вбуться треба, — не заробив він, хоч і зашахраювала контора, чи що, на себе? Чи не купити Оленці довгого цукерка, оздобленого золотою стрічкою, обліпленого шумихою? Всі хлопці покупляли, по халявах ляскають, дівчатам дарують. Дівчина згоріла з сорому — дорогий дарунок!

Осінні вітри гуляли світом, заробітчани верталися до рідного вогнища, брели заболоченими дорогами, від дум одуріла голова: як ми визимуємо цей год? Вітер прикачав, як того будяка, людину...

Оверко пішов на ярмарок із думкою придбати одягу на зиму, бо стара розлізлася і босий по снігу не ходитимеш. Оверкові не до прикраси. Хоч приношену одяжину купити треба. Як і додому з'являтися без одяжі? Штани кортові, чорні як дьоготь вибрав він собі. Хоч і приношені, зате фабричні, не яке-небудь хатнє полотно, фарбоване в бузиновій ягоді... При-торгував старі чоботи, ще не заношені, на нових підметках, видно — сходжена підошва...

Оверко з подивом, не то докором позирає на приятеля Зінька, що теж на ярмарку вештається з повною кишенею мідяків. Правда, були і срібні гроші. Приятелі раз по раз стрічалися, то розминалися. Зінько прицінюється до всього. Зінько заробив більше грошей. Зінька з економії не вигонили.

Не те щоб Оверка заздросці брали... Батькові дома хоч не кажи, що Оверка з економії вигонили без оплати... І від Деришкура він пішов без оплати. І з цукроварні.

Зінько все приторгує. Купці, вздрівши під пахвою в хлопця новий крам, мало не стеляться йому під ноги. Звісно, крамарям видно, з ким діло мають. Ох і здивує Зінько дівчат, парубків, як додому прийде! Картуз синій до лиця, козилок блищить, Зінько вдивляється в дзеркало — він це чи не він? З дивним почуттям довго роздивляється завітреного, кострубатого хлопця в новому картузі... Вперше в житті людина, може, побачила себе... Нахила голову, поверта і так, і сяк. Далєбі, приємнішого видовища і в житті не бува. Шия чорна, комір білий, красунь, та й годі! А тоді голову трима рівно, не вертить, не крутить нею. Ще й чуб з-під козирка випустив.

Оверко — той вештається між старим лахміттям. Із посмутнілою душею вибирає якусь лахманину. Малі гроші в нього.

Новий картуз усе ж до чогось зобов'язує Зінька. Лице суворе, змістовне таке. Вибира чоботи. Звісно, якби не гроші, хіба ж такі чоботи взяв би? Чоботи, правда, не витяжка, а пристрочні, до того ж приношені... Зате... Козирок блищить, чоботи зі зборками «на бутилках», піджак вистрочений синіми, червоними нитками, капустянські кравці розшили рукави, груди, ну як його все ж таки на село йти? На весь Буймир подив, слава тепер про Зінька піде. Цікаво, враз такі пізнають його? Ціле літо, осінь не було дома. Як усякий досвідчений заробітчанин, поштивий син, Зінько півкварти на останні копійки прихватив додому — гостинця батькові, матері...

В Оверка, правда, на гостинця грошей не стало, і одежина приношена на ньому, та все ж і в Оверка небуденний вигляд. Виряджений хлопець вертався з ярмарку, осінньою дорогою брів до села. Хоч і не нові, та справні чоботи на ньому, чорні штани, піджак, шапка.

Стрічали люди знаменитого заробітчанина, парубки, дівчата оглядали з ніг до голови, якісь думки людям западали, якісь слова між собою вимовляли, байдуже ніхто не міг пройти повз Оверка, усім пада в око розкішний паруб'яга, а дівчата то навіть мило всміхалися до Оверка... Легко, думаєте, оновленій людині рідним селом іти? Якби не цей брудний мішок за плечима з драною одежиною! Оверко вітався до людей, ті спинялися, дивилися вслід йому недоуміло, здивовано. Ось і рідна хата, рідна стріха. Думаєте, серце не заколотиться? Ворота мотузком прив'язані... Позападала, повгиналася покрівля на хліві, хаті. Невеликий ожеред вимолоченої соломи стояв на току, купа соняшникового, кукурудзяного бадилля. Деревина прихилилася до хатини, червоними китицями вквітчала покрівлю. Яке все похиле, вбоге, понуре, разом рідне таке... Собака прожогом кинувся на вирядженого хлопця, та роздивився, що то сам Оверко був, радісно завищав, засоромлено замахав хвостом, лащився. З тривогою хлопець береться за кламку, одчиняє двері, привітно так:

— Добрий день.

Мати дивилася на хлопця, мов невтямки, кого вздрі-

ла... Материне лице, запале, зморшкувате, взялося сполохом.

Батько — незграбний, кривий Сильвестр — стояв серед хати як стовп, сперло груди, червоніла шия — погана ознака.

Батько оторопів, проте збагнув усе. Грізно напустився на сина:

— Коли це вже? Сам? Хто тобі дозволив? Кого питався? Чи ти вже сам? Де воно це так видано?

Мати собі квидила:

— Гадали, копіяка яка при домі буде, син заробить, по горло в боргах... Подать платити треба, старшина загрожував спродати, скоро цінить буде... О, бідна моя голівонька...

Дуже розсердилася сім'я на сина, що осмілився на свавільство таке, нікого не спитався, розпорядився грішми. Найдужче страхало Сильвестра: з-під батькової волі син вибився! Це вже він що? Сам собі господар? Безштанько! Не ділений?

Надто непривітно стріла сім'я заробітчанина, що стояв біля порога з думкою, чи не завертати йому з цієї хати? Хоч у справному піджаку, хлопець враз позбувся того святкового вигляду, що так пасував йому... В економії велику знегоду терпів, то невже не міг розпорядиться своїми грішми? Чи збагне хто, що зазнав, пережив син на заробітках?

Одвічні сімейні роздори проминали перед його очима.

Проте чи Оверко без серця? І батька-матері Оверкові жалко, що живуть у скрутні і горі. І голий-босий ходить не будеш. Син радий пособити сім'ї. Дорвав послідню одежину в економії. А зароблених грошей ледве стало на одежину. Що тут діяти?

Мати тужила:

— Ми на нього старалися, ми на нього дбали... Думали, поміч буде при домі.

Може, і не стерпів би Сильвестр синові непокори, вбачаючи загрозу одвічному хатньому порядку... Може, і розправився б із сином, який стає на ноги, виходить з-під батькової волі...

Сильвестр раптом схаменувся. Перед батьком стояв не верткий хлоп'як, якого Сильвестр не раз шмагав ременякою, а насумрений паруб'яга. Завітрений заробітчанин. Із твердою вдачею. Дивився спідлоба вдумливими очима. Спокійно сприймав гнів хатніх.

— Ех, батьку, батьку! — сказав докірливо, разом замучено похитав головою. І більше нічого не сказав. Проте слова ті прозвучали надто незвично.

Сильвестр отямився. Гарячка вже спала. Серце відходило. Тяжке почуття сорому осідало на душу. Так завжди буває в житті. Вже не той син став, пересвідчився батько. Одного чудового дня дивні зміни раптом помітиш у власній дитині.

Сім'я слухала розсудливу річ сина: куди б це він дівся зараз без одержі? Без піджака, чобота? Це не літо. Прийде зима, заробити якусь копійку для дому треба? Сніг випаде, а він на печі сидітиме? Перебуде день-другий дома, а тоді піде знов на заробітки. Найметься до млина в Лебедин. А якщо там не візьмуть, піде на гуральню в Будилку. Оверко уже все передумав. Без діла дома не сидітиме. А якщо на гуральні не візьмуть, піде на цукроварню. Оверко все обмислив. Чи близька дорога з економії? Чи малий клопіт людині? Ні над чим голову ламати? А якщо не вдасться стати на цукроварню, Оверко на поденну в лісництво ходитиме. Дров приробить. Для дому копійчину дбатиме. Коли ж і тут не пощастить, тоді піде на смолокурню — дьоготь гнатиме... Чи камінь битиме... Чи в нього сили не стане? З власного досвіду, правда, Оверко знає, — скрізь треба задобрити начальників. Гірка заробітчанська доля! Оверко давно осягнув ті мудрі звичаї. А якщо ніде не вдасться, тоді Оверко піде на залізну дорогу, на казенну службу, взимку сніг одкидатиме. Не журіться, мамо... Стане і на подать, і, може... Може, і на одержину матері Оверко придбає, бо вже зносилася стара... А згодом і чоботи батькові справить... На що тільки не здатний той Оверко. Далєбі, весь світ одарувати син радий. Сім'я житиме за надійним захистом. Вже є кому прохатніх дбати. Завзятий заробітчанин об'явився в домі. Молода сила. Скоро виб'ються із боргів, нестатків...

Сім'я вражена з незвичайних міркувань синових. Неабияке знання і досвід син виявив. Молодий, завзятий, ні перед чим не спиниться, ні перед ким не схилиться, ніщо не застрахає його, не то що ми, старі... В скрутну хвилину завжди найде вихід. Неосяжної вдачі людина. Нудьга розпадалася, світилися лиця, принадні дні віщує син.

Мати всі надії тепер покладає на сина, бо вже не

здужають самі. Весь вік не могли із злиднів вибитися... Харитоненко та Деришкур всю силу витягли...

Оверко раптом споважнів, зрілий такий заробітчанин, разом схмарнів — доля хатніх тривожила його. З гіркого досвіду Оверко знає: взимку нелегко на роботу стати в нашу пору...

— А що? — занепокоївся батько.

— Скрізь гулящих рук сила, вертаються люди з економії, тисячі заробітчан, тільки дай роботи, а де її взяти? Другий хоч за харч радий на роботу стати і на своїй одежі...

— А в городі? — питає батько.

— А в городі також безробітних сила. Закриваються фабрики і заводи. Думаєте, робітникам добре? Людям ніде куска хліба взяти. Або ж роблять за півціни. Забастовки скрізь... Від Кавказу до Петербурга робочий люд став на бій з капіталом. Урал, Сибір під забастовкою, — заговорив зовсім не хатніми словами син. — Повстали робітники в Петербурзі... Оборонялися камінням проти війська. Не каміння страшне правителям, а народний гнів... Сьогодні каміння, а завтра візьмуть рушницю. Військо задавило повстання... Сотні робітників кинуті в тюрми, заслано в Сибір на каторгу... Та не задавити народного гніву...

Мати отерпла від страхітливих речей синових.

Батько оторопів: і де син набрався стільки ума?

Настала пора Оверкові слово взяти.

Мати жахалася, докоряла хтозна-кому: син з дороги натомився, набродився, виголодався, а вони йому голову затуркали!

Сім'я сиділа за столом, парувала гаряча картопля, запашний печений гарбуз, квасні пахощі огірків — сім'я обідала. Слухала дивну синову розповідь про незнані світи і діла, як робітники, що звуться демократами, приймають за трудовий народ Сибір і каторгу, борються з капіталом (і де син набрався тих слів?). За восьмичасний день. За свободу.

Батько, сповнений невіри, безнадійно поставився до того:

— Поки багатий скривиться, бідний наплачеться. Оверко запевняє батька:

— Наш день ще виясниться, хіба саме безталання?

Про те, щоб зламати самодержавну шию, Оверко не наважився говорити, щоб не налякати батька з матір'ю.

Розповідав про криваву розправу в Ростові над робітниками... Робітники голими руками виривали в козаків шаблі...

Батько по тих словах хмурніє, матері набігли на очі слози, і вона хреститься.

Сильвестрові не тяжко осягнути:

— Скрізь голод, неврожаї, тож люди колотяться...

Не виходила думка з голови про Ростов, де було чимало сільського люду на заробітках.

— А в поміщиків добра хоч завалися,— міркує мати.

— Прийде пора — думаєте, Харитоненкові люди не скрутять шию? — подає син думку.

— Дай бог,— молитовно прокажує мати.

Сильвестр гнівно бив себе в кощаві груди:

— Я своїми мозолями на віку виорав Харитоненкові тисячу десятин поля! Аж поки дерево не передавило ногу — рубали ліс панові... Не остерігся...

Із серцем виголосив відомі на ту пору між заробітчачанським людом страшні слова:

— Хліб сій, а землю їж!

В кожній сільській сім'ї, далебі, було чим згадати Харитоненка!

Сильвестр понуро глянув на свої обвислі, довгі руки — вже не ті могутні і пружні,— робітники, годівники.

Мати кинулася до скрині, густий дух свіжого полотна війнув у хаті — старістю коноплі сіяла, пряла, ткала полотна. Дістала нову сорочку, дала синові, щоб перемінив, бо вже, певно, потліла стара. В чавуні води поставила в піч, дбайлива мати, щоб Оверко голову змив.

А про те, що згнали Оверка не раз без оплати — з економії, заводу, від Деришкура сам пішов,— син спочатку не наважувався сказати, бо ж знав, що батько нагрима: не вмів шанувати себе!

На диво, батько із гірким співчуттям слухав синову розповідь, не кинув жодного докору, лише тяжко зітхав. Панська кривда давить душу. Не став судити Сильвестр сина, що змалку натерпівся стільки лиха, викупався в знегоді. Спасибі добрим людям, Кузьмі і Мироничу, що не раз рятували сина в біді. Та Христі з Веклою треба ще подякувати. Лихо друзів найде.

Батько шанобливими очима дивився на сина, на якого зопалу напустився був. Пригадав свої поневіряння в пана... Просвіток у хату вносить син.

Оверко з батьком, матір'ю повів розсудливу річ, у сім'ї настала любов і згода. Оверко свого здоров'я не пожаліє, щоб пособить сім'ї. Не журіться, батьку, мамо, хіба лихо тільки на нашу долю випало? З неділі ж піде на заробітки...

— Побудь дома, я не надивилася на тебе, — благає мати.

Оверкові лише несила висловити своїх почувань. Пристрасним словом озивається він до хатніх:

— І доки ми будемо панський гніт і наругу терпіти?

— Прийде час, Харитоненкові роги обламаємо! — твердить Сильвестр.

Мати тяжко зітхає. Сильвестр грозить дужою рукою:

— І... Деришкурові в'язи звернемо! Біда панам буде, як прокинеться народна сила!

Душа Сильвестрова сповнена гніву проти гнобителів.

На лице Оверкове впала дума.

...Крізь маруду життя пробиваються нові проблески, молода душа потроху визволяється з мороку, рветься з обмеженого світу, тягнеться до ясних днів. І вже віднині не той світ став, змінився син, змужнів, набрався гіркого заробітчанського досвіду. На душі визріва буйне прагнення... І сліпому видно, що так далі жити не можна, і що правда-воля сама не прийде, і що її треба оросить вражою кров'ю, як коваль Кузьма каже. Де він тепер? Земський погрожував Сибіром. Та вже визвольне ковалеве слово запало глибоко людям у душу. Оверко на собі зазнав панської сваволі. Хіба тільки він? А Оленка? Тисячі підлітків хіба мало натерпілися кривди і знущання від пана? А що буде, як вони виростуть? Наберуться ума і смілості? Організуються? Вже тоді, певно, панам не здобрувать! Прийдеться взяти за горло і панів, і правителів. Адже визволення само не прийде, треба виборювати.

З М І С Т

БУЙМИР. *Роман*

Частина перша	3
Частина друга	117
Частина третя	214

ЗАРОБІТЧАНИ. *Повість*

В няньках	273
Пасько Нестір мріє	294
Негадана зустріч	298
Знаменита полільниця	305
Нестір і начальство	310
Оверко приглядається	312
Нестір хитрує	317
Нестір розважається	320
Дівоча дума	322
Коваль Кузьма	324
Чудесна ріка Псел	330
Нічна розмова	334
Дівчата співають	339
Чим може стати червона хустина	343
Про що видзвонює молот у кузні	350
Отаман неслави не подарує	352
Що найшли стражники	354
Розправа	362
Вигнанці	366
До коваля за порадою	369
В котлі	374
Оверкові друзі	383
Провчили «отамана»	385
Вічний бурлака	389
Оленчині думи	393

В наймах у Деришкура .	394
Знов серед заробітчан .	399
В'язальниці . . .	404
Зустріч Оверка з паном .	409
Оверко мстить . .	417
Осінь . .	422
«Искра»	428
Коваля не застрахаєш .	436
Покривджені	439
Заробітчани вертаються до рідних осель . .	445

**КОНСТАНТИН АЛЕКСЕЕВИЧ
ГОРДИЕНКО**
ИЗБРАННЫЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ДВУХ ТОМАХ
Т о м 2

БУЙМИР. Роман
ЗАРАБОТЧАНЕ. Повесть

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1986

(На украинском языке)

Редактор *О. В. Крехотель*
Художне оформлення *В. В. Машкова*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *Л. М. Смолянок*
Коректор *Л. Г. Лященко*

Информ. бланк № 3411

Здано до складання 14.05.85.
Підписано до друку 06.01.86.
Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір
книжково-журнальний.
Гарнітура банниківська. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 23,94.
Умовн. фарбовідб. 23,94.
Обл.-вид. арк. 25,586.
Тираж 65 000 пр. Зам. 5 — 1832. Ціна 1 крб. 90 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського
виробничого об'єднання
«Поліграфкнига».
252057. Київ, вул. Довженка, 3.

Гордієнко К. О.

Г 68 Вибрані твори: В 2-х т. Т. 2: Буймир: Роман; Заробітчани: Повість.— К.: Дніпро, 1986.— 454 с.

У романі «Буймир» письменник зображує героїчну боротьбу українських колгоспників за свободу і незалежність своєї Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни.

Повість «Заробітчани» розповідає про тяжке життя дореволюційного села на Сумщині. Головна героїня повісті сільська дівчина Оленка разом із заробітчанами зростає до розуміння класової першості, повстає проти експлуатації.

Г $\frac{4702590200-084}{M205(04)-86}$ 84.86

У 2

